

СӨКЕН ЖҮНИСОВ

АҚАН СЕРІ

РОМАН

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ,
А л м а т ы — 1977

Жүнісов Сәкен.
Ж 91 Ақан сері, Роман. Алматы, «Жазушы»,
1977.
376 бет.

Халқымыздың ардагер әншісі Ақан сері Қорамсаұлы өмірінен жазылған «Ақан сері» романының бірінші кітабы осыдан біраз жыл бұрын жарық көрген.

Романың екінші кітабы да қалың оқушысына жол тартты. Бұл кітапқа Сағынай асынан кейінгі Ақан серінің ауыр трагедиясымен қоса сол қоғамға тән қат-қабат таптық, әлеуметтік жай-жағдайлар арқау болған.

Каз 2

70303—146
Ж 402(07)77—6т—77

ИБ 495

Сакен Жунусов

АХАН-СЭРЕ

роман

на казахском языке

Редактор *Т. Нурмагамбетов*

Рецензенты *З. Сериккалиев, А. Сейдимбеков*

Художник *С. Айтбаев.*

Художественный редактор *Т. Мухатов.*

Технический редактор *Л. Алехина.*

Корректор *Г. Тельтаева.*

Сдано в набор 4/VII-77. Подписано к печати 13/IX-77. Формат 60×90¹/₁₆. Бумага № 1, 23,5 п. л., 23,5 уса. п. л. (22,16 уч.-изд. л.) УГО896. Тираж 60 000 экз. Цена 1 руб. 60 коп.

Издательство «Жазушы», г. Алма-Ата, 480091, пр. Коммунистический, 105.

Заказ № 890. Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «КІТАП» Государственного комитета Совет Министров Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.

АЛМАТЫ АКАДЕМИЧЕСКАЯ
ЗАКАЗНИК
ИМЕНА С. М. КУРМАН

058442

БІРІНШІ БӨЛІМ

**БАРЫМТА ЛАҢЫ.
АЙЫП-АЙБАНА.**

**„Су шықпас қазған менен тау басынан,
қазақтың дау кетпейді сау басынан“.**

Ақан сері.

I

Жан ұшырып көкке қарғыған асау торы тізгіні босасымен шылбыры шұбатылып, қым-қуыт аласапыраннан сытылып шыға берді. Оң жақ санын соққан зілдей денеден үркіп, айдалаға тұра шапты. Бір-екі рет мөңкіп қалып, шабына тиген тұлыптай құбыжықты сарт-сұрт тепкілеп, құйындай ұшты. Сүйретілген дене қалар емес, бұлғаң-бұлғаң етіп ербендеп келеді. Жамбасына тиген сойыл орны да тыз-тыз етеді. Мұндай сұмдықты торбестінің тумысында бірінші көруі.

Желді түн еді. Күндіз көліктерін жиі шалдырып, ағашты, сайлы жерлермен тасалана жортқан салтаттылар екі-үш күндей бұлаңқұйрықпен отырып, бұрын көрмеген айдын көлдің ық жағына түнделете жеткен.

Торат екі күннен бері пайда болған үстіндегі адамды танымайды, түстеп те көрген жоқ. Төртбақтау келген қапсағай жігіт үзеңгіге аяқ артқан сайын көзінің қиығымен оқырына қарап, шыр-көбелек айналып, беліне сылқ етіп ауыр дене қонарқонбаста жұла тартатын. Үйретілгелі жылқышылар бір-екі мінгені болмаса, жаздай табында күр жүрген оқтаудай шайпау торы алақашпа асаулығына басып, оқтай атылар еді. Бірақ үстіндегі адамның қарулы қолы тізгінді іле жинап алып сірестіре тартқанда, еріксіз көндігіп, бүлкекке түседі. Біраз жер жүрген соң арыны басылып, бет-аузын түк басқан ызбарлы қара шал мінген есік пен төрдей ұзын шабдармен қатарласа жортады. Оң жағында жеңіл сойылдарын сүйреткен екі жігіт күнұзын қалмайды. Бастарын қоңыр шытпен шарт байлап алған алпамсадай ірі, нықты жігіттердің атта отырыстары да келісті. Қос айылмен тартып, құйысқандаған ер үстіне жабыстырып құйып тастағандай. Жолаушылар әдеттегі жылқышылардай ән салып, ысқырып, не дабырлап сөйлеспейді де. Ағ белінен түскенде ғана тасалау жерге ықтағандай аз тыныстап, күбірлескендері болмаса, ұзақ күнге үнсіз жортады.

Бұлар үшінші түні бейуақта айдын көлге тұмсық тіреген кең жылғада, қалың көделі қабақта шашыла жусаған мыңғырған жылқының үстінен шыққан. Неге екені белгісіз, астындағы шабдарының төрт тұяғын да тағалайтын аттай тізесіне қойып, киіз бе, шүберек пе әйтеуір жем дорбадай бірдемемен

шашасына дейін орап, қылғындыра шандып түннің бір уағында жалғыз кеткен қара шал жылқыларды алыстан торуылдаған жігіттерге бір бие сауымдай мезгілден соң қайта оралып, олармен ұзақ кеңесті. Содан соң аянмен ғана сыбдырсыз келіп, әр тұстан бөліне түскен жолаушылар үйір-үйір бейғам жылқыны алдарына салып айдай бастады. Алғашқыда, тосыннан кезіккен бөтен мал баласына торбесті анаайдан кісінегісі де келіп еді. Бағана кешкі мезгілде тұмсығына кигізген тұмалдырық жағын аштырмады. Танауы желбіреп, оқыранып, пысқыра бастағанда, үстіндегі адам тізгінді оқыс жұлқып-жұлқып қалып, ауыздықпен екі езуінің жанын шығарды.

Алдарына салып сыбдырсыз айдаған көп жылқы алғашқыда жүре оттап, жайбарақат жылжи берген... Әлден уақытта шетке қағылып саяқсыған бірлі-екілі бедеу биелер бастарын көтеріп, «осы бізді мезгілсіз уақытта қай құдай мазалады, қайда жосып барамыз» дегендей елендеп, құлақтарын қайшылап, артта қалған басқа қостың жылқыларына алыстан қарап, тың-тындағандай үнсіз мелшініп тұрып қалды. Біраз жер жүрген соң, салт аттылар жылқының әр тұсынан бөлініп, жеп-пелете айдап, қыса түсіп еді, үйір-үйір жылқы әр жерде шошына ошарылып, бір-біріне белгі бергендей оқырана бастады. Басын қайта-қайта көтеріп, әлде неден сезіктенгендей әлсін-әлсін жер тарпып, ойқастай берген жал-құйрығы төгілген биік ала айғыр бір кезде қарсы тұра қалып кісінен жіберді. Мезгілсіз уақытта тосын шыққан қуатты үннен түнгі дала дүр сілкінгендей, бүкіл сай-сала, жыра, жылғалар жанғырықты. Тағы да қалың көдені тамырына дейін қопара тарпып-тарпып қалған айғыр ішін тартып, ышқына арқырады да, құлағын қайшылап, қаздып, ұзақ күтті. Тек алыста қалған жылқылардың талып жеткен кісінесін естігесін барып танауына дейін түскен қалың кекілін желпіп тастап, көстендеп, үйірін қабырғалай соғып кейін бұруға қарекет етті. Сонынан тықсыра айдаған, сойылды адамдардан қаймыққан үйірі қайыру бермеп еді, құрықтай мойнын ата қаздай соза ұмтылып, екі-үш биенің сауырынан, шоқтығынан сақ-сақ етіп қыршып өтті. Желмаядай жайқаңдай желіп, жалқұйрығы желк-желк еткен ашулы айғыр әп-сәтте үйірлі жылқыны қым-қуыт бытыратып, шашып жіберді. Жасамалы көсем айғырға қосыла кісінеген басқа үйірдің айғырлары да бұл кезде жер тарпып тықырши бастаған еді.

Тастай қараңғыда жалғыз тарыны көретін жылқы баласы көздері шатынап, тосыннан пайда болған мына жат адамдардың қимылынан сексеу алып, бір сұмдықтың болғанын енді сезген сияқты. Бір-біріне үрке қарап, әр тұстан кісінейді. Торбесті бәрін көріп келеді. Салт аттылар да енді бытырай жөпкілген жылқыларға сойыл сілтеп, иіріп, қуып берді. Бірақ, әшейінде қайыруға көнбеген әккі қашағандарды «аһай!» деп,

айбармен жөнге түсіретін жылқышылардай емес, мына жортуылшыларда сес бар да, үн жоқ.

Қара шал салып ұрып ала айғырдың қасына жақындамай, алдаусыратып, алыстан орағытып, жанамалай беріп еді, ергашты айғыр маңына жуытпады. Енді бір кезде, түнгі бейтапыстың пиғылына әбден көзі жеткендей, жылқылардың ара-арасымен жылыстап, мезетін күткен айғыр оқыс үркіп, бір мөңкіп кейін қарай тұра шапты. Бар жылқы дүрлігіп, дүрсілдете шапқан көсем айғырдың сонынан бұрыла бергенше болған жоқ, аршынады шабдарын ұшыртқан қара шалдың қолындағы прелендеген ұзын шалма ұрымтал жерден нажағайдай зу етіп, құрық мойынға оқ жыландай тәп етті. Қара шал білегіне орап алған шалманы сірестіре саумалай тартқанда қапыда қолға түскен ащұлы айғыр құрғаққа шығып қалған жайындай мойнын бұрап-бұрап тұлады. Көкке қарғыған ала айғыр ызалы үнмен ышқына кісінеп, құлынша шынғырды.

Бұдан арғысы торбестіге өң мен түстей. Сондарынан түнгі даланы бөріктіре «аттандаған» адам даусы шығып, бұлар үріккен малды қаумалай қуып қалың тоғайға ене бергенде, жер солқылдата шапқан қуғыншылар да жеткен. Қарасы төрт-бес адам. Көлденеңдей ұстаған жеңіл сойыл, құрықтарын ғана көзі шалып қалды. Опыр-топыр, ойран-асыр болды да кетті. Сатыр-сұтыр сойыл, құрық үні. Аттан өкіре құлаған адам даусы. Бұл да қуғыншыларға қарсы ұмтылған. Әлде шоклар, әлде сойыл жамбасына сақ етіп тиіп еді, жан ұшырып, шыр-көбелек айналып, қайта бұрылғанша болған жоқ, үстіндегі несі бір жамбастай ауып, аударыла берді.

Тізгіні бос қалған торбесті өз бетімен шапқылап кете барды. Оң жағынан басқан зілдей тұлыпқа да бұрылып қарауға мұршасы келмеді. Зәресі ұшып үріккен бойы, айдалаға лағып, тасырлата шапты. Алғашқыда басы айналып, ел бағытын да аңғармай қайда келе жатқанын білмеді. Әйтеуір сонынан көп құбыжық қуғандай жанұшырып, бас шабысқа салды. Әлгі аласапыраннан қанша жер ұзағанын да жылқы баласы мөлшерлеген жоқ. Қияқ жалы су-су етіп, өз дүбірінен өзі шошып күйғытып келеді. Гүлеген желден басқа бөтен сыбыс жоғын сезіп, кейде сары желіспен жортақтаса да, жаңағы арттағы сұмдық қайта есіне келіп, қолына көлденеңдей сойыл, құрық ұстаған қорқынышты жат адамдар сонынан қалмай өкшелеп қуғандай елендеп, тағы да үркеді. Бауырындағы салбаңдаған құбыжық та қалар емес.

Әлденуақытта қаракұрым тартқан он шақты киіз үйлі ауылды ес көріп бұрыла тартып еді, қарсы алдынан өре шыққан маң төбеттер қатарласа тақымдап, ұзақ қуды. Ұйқыдағы ауылдан шыққан тірі жан көрінбейді.

Әбден қара терге малынып, титықтаған торы таң аға бүл-кекке түсіп, айдаладағы бір елсіз томарға тірелген. Көзін тер

басып, шатқаяқтаған асау сенделіп, қатты болдырыпты. Мал баспаған көкорайлы томар суына құныға бас қоя бере оң жағына көз тастаған бейғам торы үркіп, шоқ басқандай екінші жаққа шоршып түсті. Үзеңгіде аяғы қалған адамның жансыз денесі бауырына қарай бұлғаң етті.

Түске қарай жүре оттап бара жатқан ат бауырында салбандаған өлікті сонадайдан көрген өгізді қойшы қуа түсіп қала берді. Қатарласа жанамалап өгізінен түскен адамды маңына жуытпай, тор ат болымсыз бұлкекпен алға озған. Астындағы шабан көлігін де, алдындағы жүз қаралы қойын да айдалаға тастаған қойшы өз көзімен көрген жан түршігерлік қайғылы халді еліне жеткізгенше, бір аттап, бір тоқтап қыбырлаған торы ат қалың ағаштың тасасына түсіп, ұзап та кетті.

Бұл сұмдықты лезде естіген ауыл-ауылдың бас көтерер азаматтары аттарына қонып, өлік сүйреткен торының бағытымен жан-жақты шола шауып, топтала түсті.

Күздің қара суық желді күнінде қалың тоғайдың қуыс-қуысын тінте сүзіп:

— Кім болды екен?

— Сорлап қалды-ау үй-іші!

— Қай елдің азаматы?— десіп бір-бірінен сұрасып, акыры Жаңбыршы ауылының қотанында жиналған топ адамның үстінен шыққан. Қарасы он шақты үйлі шағын ауылдық жұпыны жер кепелерінен жүгіре-жүгіре ұмтылған қатын-қалаш, бала-шаға топырлап бір араға шоғырлана қалыпты. Жаңбыршы ақсақалдың үйінің алды үйме-жүйме.

Ауыл шетіне дейін екпіндете жеткен аттылар, қаралы үйге жақындай бере тізгіндерін тежеп, жиырма-отыз сажын жерден аттарынан түсіп, жаяулап келді.

Бұл кезде өлікті үзеңгіден босатып алған. Астына бір қолтықтай өлең шөп төсеп, зерендей домалақ таспен кеудесін бастырып, сұлатып салып қойыпты. Беті жабулы.

— Бұл кім?

— Кім?— десіп, қалай көңіл айтудың да қыбын таба алмай, мойындарын соза жеткен аттылар қол қамшыларын тастап, бір тізерлеп отыра-отыра кетісті. Мәйіт басында қу жақ, ақ шал Жаңбыршы жүгініп, құран оқып отыр. Қайғылы өліммен қазасы жеткен белгісіз жанға «Иманды болсын!» деп соңғы сапар батасын қайырып, бетін сипады. Сонда барып, арыстай боп жатқан қойны-қоншы баттасқан қан, киімі өрім-өрім мәйітке анадайдан үрсйлене қарап тұрған әйелдер жағы жаулықтарының ұшымен көздерін сүртіп сыңси бастады. Көкірекке симай лықсып тұрған аяныш шері біреуінен ықылық атып шығуы мұң екен, қайсыбір кемпірлер үн салып, дауыс қылып, күзгі дала әп-сәтте боздаған үнмен күңіреніп кетті. Жалаң аяқ, жалаң бас балалар да көздері шарасынан шыға шошы-

нып, шешелерінің жел үрлеген жаулығына, етектеріне жармасып, бауырларына тығыла түскен. Жаңбыршы ақ сақалы жел біреп басын көтеріп алды да, салқын ғана:

— Барындар. Үйлеріне барындар, тарандар,— деп, қысқа қайырып, бала-шаға тараған соң, мәйіттің бетін ашты.

— Танисыңдар ма? Қарандаршы, мүмкін киімінен айырарсыңдар,— деп іші қалтырап, дірілдеген Жаңбыршы басы төмен салбырап, жүгінген қалпы үнсіз отырып қалды.

Басының мылжа-мылжасы шыққан мәйіттің ұсқынсыз жүзі жан түршігерлік. Тұла бойы гұлыптай ісіп кеткен бейтаныс жанды ешкім танымай бір-біріне қарасқанда Жаңбыршы өлік бетін қайта жапты.

Енді бәрі үнсіз келіп, үйден алысырақ орнатқан жуан мама ағашқа байлаулы торы аттың алды-артына шығып, ұзақ қарасты. Қара терге малынған торының үсті-басы ақ айран. Қос тілерсегіне дейін саулаған ащы тердің соры ақ жолактанып, жел өтінде кеуіп қалыпты. Тегі жаз бойы мінілмеген құр ат болса керек, жаясы төңкерулі қазандай. Ұзақ, үрдіс шабыстан титықтап, әрі барынша қатты шошынып үріккен малдың қолтығы ғана анда-санда жыбырлап, дірілдегені болмаса, құлағы салбырап, салмағын төрт аяғына бірдей салып мүлгіп тұр. Аттанар жақ қара санына басқан көмескі көз таңбаға тесіле қарап, бұл — жалпы арғындардың таңбасы екенін ажыратқанмен әркім өзінше әр жорамал айтып, қай елдің меншікті малы екенін тап басып танитын ешкім шықпады. Айыл-тұрманы берік, кеңіл қозықұйрық ерден бір белгі тауып айыру қиын.

— Бұл маңның жылқысына ұқсамайды.

— Тегі алыс жақтан жүрген жолаушы болса керек.

— Әлде көкпар тартысып жүріп жығылды ма екен бейбақ?!

— Қой, онда басқа көкпаршылар соншама көз жазып қалмаса керек еді ғой.

— Қасқыр қуып келе жатып жазым болды ма?

— Мына кара қатқақта кім қасқыр қуушы еді, ессіз біреу болмаса...

— Е, кім біледі, жолда кездесіп қалса...

— Не де болса бұл тегін адам емес. Мұнда бір гәп бар: аттан құлайтын кісінің сиқы көрінбейді,— дескеннен басқа, дөп басып сәуегейлік айта қоюға ешкімнің батылы бармайтын секілді. Өлім жолы ауыр. Жорамал айтып жобалап, нобаймен тон пішу бұл арада ыңғайсыз.

Бұл ауыл — керей, қарауылмен шетпұшпақтай қонсылас араласып жатқан қанжығалылар. Жаңбыршы — осы төңіректе қоныс тепкен қанжығалылар ішіндегі қадірлі ақсақал. Алдында шағын ғана малы бар қарабайыр орта шаруа. Қақ-соқта жұмысы жоқ, ел ішінің ағайын арасының татулығын тәубе

етіп, үйлі-баранды болып енші алған ұлдарының тілегін тілеп, құдай берген ризықты бойына құт санап отырған, мұсылмадық жолына берік жан. Ауылына келген құдайы қонақты қол қусырып қарсы алар қазақшылық жолдан таймайтын пірадар тап осы жолы сең соққандай ұзақ ойда отырды да, аузынан шығар аталы сөзді күткен ел адамдарына қарап үн қатты:

— Ал, жарандар, енді не отырыс бар. Ауылымыздың тұсына келіп қазасы жеткен мәйітті телміртіп қойғанымыз жарамас. Бұл да Мұхамбеттің үммәті, құдайдың құлы, сүйегін жуып, жаназасын шығарайық. Осы маңнан молла шақырындар. Менің бір ғана қиналып отырғаным — апаш-құпаш көме салғанымыздың реті қалай болар екен? Топырағы өз жерінен бұйырғаны дұрыс емес пе. Не айтасындар, қосар ақылдарың бар ма?— деп төкірегіндегілерге қарады.

— Елін тауып, сонда жерленгені дұрыс шығар.

— Дұрысы сол. Елін табу керек.

— Иә, нә, жылқы баласы — жершіл. Мына атын бос қоя берсек, өзі-ақ алып барар, — десті, бағанадан осы ойды іштей толғатқан жұрт.

— Менің ойым да сол. Бірақ...— деді Жанбыршы сәл ойланып. — Тағы да бір тығырық, анау аттың түрін өздерің көрдіңдер. Мүттем зорығып, сенделіп тұр. Оның үстіне қатты шошынып, мәңгіріп қалған түрі бар. Есі шығып үріккен мал қай жаққа лағып адасып кеткенін де білмеуі мүмкін. Бір-екі күн тынықтырып ес жиғызып, содан соң алдарыңа сап қуа айда-сандар өз табынына — үйреншікті мекеніне алып баруы ықтимал. Оған дейін мәйіт шыдай ма? Қазірдің өзінде кеудесі көтеріліп кеткен: Сүйретпеге салып жүруіміз құдай алдында күнә, өлікке обал. Бұл маңда мұзы бар шыңырау құдық та жоқ, амалдай тұратын.

Жұрт ойланып қалды. Қазалы жайды естіп тұс-тұстан келіп жатқан адам қарасы көбейіп, отырғандардың отауы қалыңдай түсті. Көптің аты көп. Ұзақ ойланып, талай амалды жөнсіз долбарлағандардың ішінен бір жас жігіт тосын ақыл айтты:

— Жәке, осы былтыр қайтқан Ожан серіні ту-ту Қожа жа-сауы дей ме, соның зиратына апарып жерлепті ғой. Марқұмның сүйегін қалай иістендірмей, бүлдірмей жеткізді екен?

— Әлгі сері Ожан ба?

— Сол, сол! Өзі де, марқұм, қасиетті адам екен-ау. Көзінің тірісінде жоқ-жітікке малын таратып беріпті дейді. Сонда көп малды таратып бергенше, ылғи күн батып, қас қарайып кете берсе керек. Сонда, жұрт: «Ожанның малы таратуға жеткенде, құдайдың күні қарай тұруға жетпеді» дейтін көрінеді! Сонау әулиелердің қасына апарса апарғандай-ақ серің ғой!

— Ойпырм-ай, мен де естіп ем, өзі кемі айшылық жер шығар-ау!

— Оу, қожа жасауы дегенін қай жасау, қай қожа?

— Қай қожа екенін қайдан білейін, көп қожаның бірі шығар.

— Ә-әй, мұның айтып тұрғаны Түркстандағы Хожа-Жасауғи зираты да!

— Е, солай демейсің бе?

Оны Әулие Әзірет Сұлтан Зираты дейтіндері қайда?

— Е, онда Абылай мен Қаз дауысты Қазыбектің де сүйектері жатыр,— десіп, әркім шала-шарпы естіген, білгендерін сөз қыла бастап еді:

— Иә, сөзіңнің жаны бар,— деп, Жаңбыршы кеу-кеулеп кеткен жұртты басты.— Ол Ожанды жылқының терісімен қаптап апарды деседі, өзім естігенім болмаса, көрмеген ісім.

— Апырай, қаптағанда қалай, тұлып қып тігетін шығар-ау!

— Иә, сүйтетін көрінеді. Ол үшін жаңа сойған жылқы терісі керек. Соған орап, ауа кірмейтіндей етіп таспамен бітеу тігіп, сыртын қара маймен майлап тастайтын, көрінеді.

— Онда жылқының есебін қалай табамыз, соғым кезі де емес.

— Жылқыны бірдеме етерміз-ау ортамыздан шығарсақта,— деп Жаңбыршы соңғы кесімін айтты.— Не де болса бүгінгі түн асықпайық. Мұфтахты алдырайық, көпті көрген қария, әрі мұсылмандық рәсімді білетін адам.

2

Айғай-сүреңмен Ерейменнің бауырына аттан салып құйғытып жеткен жылқышылар астағыларды дүрліктіріп жіберді. Үш жүз үйдің астынан бөріге шыққан қалың жұрт күздің қара дауылында сабалай сокқан жауынға қарамастан етектері жалпылдап, Паң-Нұрмағамбеттің үйіне қарай илеуіне қайтқан құмырсқадай әр тұстан жөңкіле жүгірісті. Аттан домалай түскен жылқышыларды үлгергендері тез қаумалап, қайсыбірі апшысын қуырып жұлқылап жатыр. Қотандана қалған қалың жұрттың арасынан сыналап өте алмай, үрейлі хабар әкелген жылқышылардың сөзін ести алмағандар сырттай айналып, бірінің нығын бірі жұлып, тартқылап, ортаға кимелеп, бірінен бірі сұрайды. Құлақтарын тосып, алға ұмтылып:

— Не боп қалды?

— Мен қайдан білейін.

— Не айтып жатыр?

— Мен де өзіндей, ести алмай тұрған жоқпын ба?

— Даурықпандар, естиік,— деген жұрт қотанды бастарына көтерді.

Басын ақ шытпен таңып алған бала жігіт қалың құрсау-

дан сытыла шығып Нұрмағамбет үйіне беттегенде, өндірішек-теген қалың жұрт та солай қарай лап қойды.

Бұл кезде панның ақ үйінде астарына атлас көрпелерді қабат-қабат көпірте салған Феровонтов, Измаиловтар андасанда кәрлен шыныаяқпен ішімдікті жұтып қойып, Ақмола шонжарларымен бірге покердің қызығына кенеліп, рахат бір бейғам тіршілікте отырған. У-шу данғазамен жүз-жүз нөпір ентелей басып келіп қалғанда карташылар бастарын көтеріп алды. Жез мұрты дір-дір еткен Измаилов атып тұрып, киіз үй бұрышындағы сүйек төсек үстінде жатқан қылышын қалай бас салғанын байқамай қалды. Жауырынды, кеудесі алға шығыңқы сұлу мүсінді Феровонтов есік жаққа қасқая қарап, қасын кере түсіп, сабырлы отыр. Тек ағытулы мундірінің түймелерін сала бастағанда салалы саусақтары болымсыз дірілдегендей болды. Анна Ивановна әлденеден үрейленгендей екі оязға алма-кезек жаутандай береді, қолындағы қартын топтай ұстап, қасқалдақ кеудесіне қыса түскен. Советник Күшенұлы Тұрлыбек пен Ақмола дуан басы Сандыбайұлы Ерден ғана қадірлі қонақтары алдында тұрып кетуге ынғайсызданып, дегбірсіздене берді.

Жаратылысында асықпайтын Паң-Нұрмағамбет алтын көзілдірігінің үстінен есік жаққа сүзе қарап, орнынан ырғалып тұрғанша қалың жұрт та есікке тірелген. Есікті жұлқа ашып, үйге кіре жүрелей құлаған жігіт:

— Барымта, барымта! Қара басып...— дей бергенде:

— Доғар, ұлығатсыз неме!— деп зекіген Нұрмағамбет есіктен иін тіресе сығылысқан артындағыларды арқасымен жауып тұра қалған шонжарларға да қолымен «шегініңдер» деген сұсты белгі берді.

Басын таңған кір орамалдың қалың қан қатқан тұсын сипалап, не істерін білмей, өзіне төнген иесіне төменнен жаутаңдап, үрке қараған түбіт мұрт, бүйрек бет балаң жігіт аузы ашылып, көзі жыпылық қағады. Мұрты едірейген қызыл лампасты сотник қазақ-орыс есіктегілерді қаға-маға ішке үрейлене кіріп, қалшия қалды. Ояздан бұйрық күтіп, жамбасындағы қылыш қынабын қыса түседі.

— Ваша благородие, мырзалар, Анна Ивановна, ғафу етіңіздер, лұқсат болса, мына адамдардың мән-жайын біліп қайтайын,— деп, Паң-Нұрмағамбет сызыла тұрып, оқалы шапанын жамылды.

— Что случилось?— деп Феровонтов Күшенұлына бұрылғанда:

— А, старая болезнь!— деп қазақша «барымтаны» түсінетін Измаилов қайта жайғасты.

— Зәре-құтыңыз қалмады, осынша сужүрек болармысыз. Қимылыңыз қоянның көжегін елестетеді екен,— деп Феровонтов қатты қалжындағанда:

— Сіздің де саусақтарыңыз безгекпен ауырған адамның мүшкіл халін елестеді екен— деп, ояздың қимылын аңдап, қалған Анна Ивановна жұбайын ғрашалады.

— Ол — нерв, Анна Ивановна, осындай артық шу естісем Петроградтағы юнкерлік кезім есіме түседі. Бұл тобыр нервыны тоздырады ғой, солай емес пе, Турлубек Кушенович!

— Әлбәттә, әлбәттә! Тобыр деген үріккен қой сияқты, бірі үріксе, бәрі бірін-бірі басып, өлтіргенше тоқтамайды,— деп, Күшенұлы сырттағылардың келісін жуып-шайған болды.

Пан-Нұрмағамбет қатты жел кеулеген желбегей шапанын қаусырынып, жауыннан қорғаламай басын тік ұстап, бар пандық қалпымен көрші киіз үйге кіргенше екі жағынан алма кезек шығып, бөденеше жорғалаған жылқышыға ләм деп тіл қатпады. Астың басы-қасында жүрген керейдің атакты бай, шонжарлары мен Батыраш кірді ішке. Сыртта бата алмай іркілгендердің біразы көрші киіз үйлердің ығына паналап, өзара гу-гу. Ұлы жүз, Кіші жүз азашылары әдеп сақтап, араларынан бірер жастарын жібергенмен, бұл жақтан еш хабар ала алмай тықыршып, қонақүйлеріне бір кіріп, бір шығып, алыстан құлақ түреді.

✂ Барымтаны ғана құлағы шалып қалғандар жылқышылар әкелген хабарды долбармен неше саққа жүгіртіп, өзді-өзі әуре. «Бірі «Ақанмен кеткен әншілер шығар, өш аламыз деп мал барымталаған», «онымен қайда барады, ертең-ақ тауып алмай ма» десе, енді бірі «оның реті келмес, Ақан ондай іске бармаса керек, тегі ел жағынан болған қимыл бұл», «кім біледі, мүлдем басқа жақтан келген ұрылар шығар. Ас беріп жатқан елдің бейғам тұсын аңдыған бөтен қаскөйлер болар», «мүмкін ауып келген сығандардың бірі болмасын», десіп, әркім өзінше нобаймен соғады.

Бұл кезде киіз үй ішіндегілер де апанға әкеп тоқты домалатқан қызылкөз бөрілерше жылқышы жігітті созбайлап жатқан.

— Жылқыны талап кетті, ағатай-ау, біздің жазығымыз жоқ, бар кінәміз ұйықтап қалыппыз,— деп әлгі бүйрек бет, ақтала бастап еді, мандайында ат тепкен айшық таңбасы бар екінші жылқышы бала:

— Ұлықтамағанда не істейтін едің, а. қуып жеттік, сонда не қайрат қылдық,— деп, оң иығын ұстап қабағын шытынып, жарасын ауырлаған сынай білдірді.— Бәрімізді долша атқан жақ па. Оң иығым шығып кетіпті. Сүйегі де сынса керек.

— Сүйегін сынса осынша жерден салт келерсің жаманқатты. Ұры көрмек түгіл қасқыр көрсең бұтына жіберетін неме... Одан да кімдер өзі, қайдан келген жауыздар,— деп Мәті шал бас салды.— Біздің мал аман ба екен?! Ақкөлдiң оң қабағында біраз жылқым бар еді.

— Сіздің жылқыны адам түгіл қасқыр да жемейді, несіне

уайымдайсыз,— деп Нұрмағамбет ұнатпай, тойтарып тастады.— Әй, сен өзің былжырамай, екеуің жарыспай, біреуің ғана айтшы.

— Шынында әуелі біліп алайық. Басынан бастап айтшы. Асыққанмен пайда жоқ. Әуелі, ағайындар, кім екенін жобасынан болса да білейік. Сосын, көрерміз, қайда құтылар дейсін. Жердің тесігіне кіріп кетсе де табамыз...— деп жұртты өзіне қарата сөйлеген Жанбота мықтылық көрсетті.

— Жоба-моба!.. Әй, осы, керейлер, сендер-ақ өтірік аңғал бола қалады екенсіңдер. Бұдан бес күн бұрын кеткен Ақандардың ісі екенін түсінбей отырған шығарсыңдар. Одан да намыс, жігерлерің болса қуғын салмайсыңдар ма? Басқа не әңгіме керек. Мыжыған сөз неме керек!

— Батыраш, сен де кішкене сабыр ет. Біліп алғанның, естігеннің артығы жоқ. Ешкім айып салып жатқан жоқ қой. Несіне сен... Сенің малың емес ұрланған, несіне қимаң қышиды?— деп Дәулен Батырашты шымшып қалғанда, өр Батыраш гүр ете түсті.

— Өй, алжыған неме, менің малымда не шаруаң бар? Менің малыма адамның да, құдайдың да тісі батпайды. Көрейін кәне әуселесін, біреу шашау шығарсын. Жаман керейлер деп отырсың ба басындырып қоятын? Кет әрі, күл болмасаңдар, бұл болыңдар,— деп одырандап, айғайын сала түрегелді.— Әй, жігіттер, кетеміз, қамданыңдар, жетті жатуымыз!

Өркімге бір жаутаңдап, айыпты жандай сасқалақтаған жас жігіт аузынан сөзі түсіп, зорға сөйлеп отыр:

— Түн желкем болатын. Басқа балалар қоста ұйықтап жатқан... Мен күзеттемін де. Мен де жусаған жылқы шетінде ұйықтап жатқан...

— Өй, қара бассын сені

— Мыңқылдамай дұрыстап айтсаңшы.

— Содан бір мезетте оянып кеттім... Жоқ, оянған жоқпын. Түсімде құлағыма шұрқырап кісінеген айғыр даусы келді. Ояна келсем, шынында да алыстан кісінеген айғыр даусы екен...

— Айғыр даусын қайдан тани қойдың?

— Кейін білдім. Ала айғыр екен кісінеген. Содан көңілім біртүрлі түйткілденіп, жылқыларды араласам, көзіме азайып қалған сияқты көрінді. Содан... Содан ала айғырдың үйірін іздесем — жоқ. Үшті-күйлі жоқ. Құла айғырдың да, жирен айғырдың да, тағы ана кіші ала айғырдың да үйірлері...

— Өй, ант атқыр, өзің не оттап отырсың? Мен жоғалтып келгенің көп болса жиырма-отыз жылқы шығар десем, не қоздатып отырсың?— деп Паң-Нұрмағамбет әр сөзін сағыз шайнағандай созып түнере түсті.

— Мынауың шынында да туындатып келеді ғой. Өй, өзі

қанша мал жоқ,— деп, Жанбота сөзінің аяғын зорға күтіп, жылқышыға төнді.

— Айттым ғой. Қарасы бес жүзден асады.

— Бес жүзін не, одан да асады,— деді екінші бала.

— Мәссаған, керек болса!

— Мынау не дейді!

— Оұ, мынау нағыз жаудың ісі ғой, жаудың ісі.

— Аямай талаған неғылған жауыздар!

Отырғандар орталарына жай түскендей болды.

— Өй, сорлы, сендерді сонда не қара басты, неғып ұйықтап жүрсіндер қыруар малды тік көтеріп айдап кеткенше?

— Мүмкін жың көтеріп әкеткен шығар? Шың қара басқан екен сендерді!

— Жок, бізді қара басқанда... қара басқанда... түгел... мүлдем басқан жоқ. Біз соңынан бардық.

— Иә, иә, соынды айтшы тезірек.

— Мен басқа қостағыларды оятып, бәріміз жылқыларды араладық. Рас екен. Жылқының көбі жоқ. Содан жосылып жатқан ізді түн ішінде зорға тауып, соның бағытымен шапқылап, қудық. Содан... Содан қай жерде жеттік-ай?— Ол қасындағы серігіне бұрылды.

— Қай жерді білеміз... Әлгі, былтыр жидек теретін сайдың арғы қыры емес пе.

Болыс Мұса шыдай алмай тарқ етіп күліп жіберді.

— Нүреке, жылқышыларын да өңкей сұрып қой тегі.

Нұрмағамбет көзілдірігін ызалана сүртіп отырған:

— Бәрі де жаудың малындай көріп, далаға тастап кеткен жоқ па? Өңкей мәллектерді қалдырып, өлікті тірілтіп алатыннан жаман бәрі осында келіпті. Осыдан мал табылмасын... Иә, содан кейін...

— Сосын.. сосын малдың қарасын көргенде, аузымнан қалай шыққанын білмеймін «аттан, аттан!» деп, құрығымды көтере ұмтылдым. Өзім... бір түрлі, даусымнан қорқып кеттім. Содан... ешкім жоқ сияқты еді. Қайдан шыққанын қайдам.. шамасы... қанша-ей...

— Қаптаған адам ғой әйтеуір.

— Иә, жан-жағымыздан қара құртша қаптаған қол қамап алды. Содан... сарт-сұрт соғысып кеттік.

— Әп, бәрекелді, мыналарын дәл Қобыландының қызыл-бастарымен соғысындай ғой,— деп, Мұса мысқылдап қойды.

Өзі де сөзінен жаңылып, береке-құты қашып отырған бүйрек бет одан сайын ыңкылдап-сыңкылдап қалып еді, мал иелері кейіп:

— Тұһ, Мүсеке, бала боп кеттің бе? Қалжыңның орны емес қой, біреу малынан айрылып жатса...

— Е-е, белі ауырмағанның, балтыры сыздамас,— деп, ренжіп еді.

— Енді, мал ұрланды деп қан жұтайық па. «Мал айдаса жаудікі, ысқырса желдікі». Мына Алпамыс, Қобыландыларын сөйлемеске қойып отыр ма? Жәрәйді, айта бер, содан көк сүңгіні қалай сүңгітіп, алдаспанды қалай сермедің?— деп, Мұса бүйрекбетке қарады.

— Содан... көзім алды жарқ етіп, мен де аттан жалп еттім. бүйрекбет серігіне бұрылды.

— Мен қайдан білейін аттан есім ауып құлағам жоқ па.

— Содан... көзім алды жарқ етіп, мен де аттан жалп еттім.

— Әй, сабаздарың-ай сол! Бүйтпесендер Қабанбайдың тұқымы болармысыңдар?— деп, Мұса тағы кеңкілдеп күлді.

— Әй, өздері қай жердің ұрылары екен, білдіңдер ме?— деп Төлке балаларының бірі бүйірден қосылып еді, бүйрекбет мәз бол ыржалақтап күлді:

— Қайдан білейік, біздің құлағымызға сыбырлады дейсіз бе, перде-перді де кетті.

— Әй, с-санасыз, неменеге жетісіп ыржиясыңдар? Білдің бе дегенде, бет-жүзін, нобайын көріп қалдыңдар ма, тым құрымаса көп ұрының бірін тани алмадыңдар ма?..

— Біз түнде көретін жапалақ дедіңіз бе.— деп, бағанағыдай емес, еті үйрене бастаған бүйрекбет «тауып айттым-ау» дегендей өз сөзіне мәз боп қылжалаққа басты. Бұдан әрі екі бала «бары осы — бітірген шаруамыз» дегендей, бір-біріне қарап отырып қалды.

— Оу, иттің ғана балалары, бары сол ма,— деп анадайдан біреу кіжініп еді, бүйрек бет сұрланып, енді ашуға басты:

— Сіз олай әкеге тиіспеніз. Әкемде не жұмысыңыз бар? Тіліңізді тарта сөйлеңіз өзіңіздікі болса! Әйтпесе!..

Мұса бұл жолы қаркылдап тұрып күлді:

— Бәсе, ұрыларға кеткен өшінді осы ағаларыңнан ал, осыларды жайратшы, бә-ә-ле-м-дерді бір...

Жанбота ақыра түрегелді:

— Әй, иттен жаратылған немелер! Бұл шіріктердің шамшылына не берерсіңдер. Ал, мені қиратып ал! О несі екен-ай! Әй, иттен туған күшіктер, бары сол ма, әрі қарай не болды, айтпайсыңдар ма? Бұл өзі қашан болған сойқан?! Жақтарын қарсып қалды ма?!

— Енді... ұрысып... айтқызбайсыздар... бұдан үш күн бұрыя болған.

— Үш күн! Содан бері қайда жүрсіндер. Қап, ендігі ұрылар қарасын үзіп кетті-ау! Қап! Ой-бо-ой, малды бір жайлы қылды-ау!— деп Мәті бай санын шапалақтап, әйелдерше ойбайып салды.

— Енді... хабарласуға болмаса қайтеміз. Бәріміз айдалада атсыз жаяу қалдық. Оның үстіне мен күні бойы мным аузыма түсіп, есімнен танып жаттым.

— Шылтынайдың баласының жіліншігін үзіп жіберіпті.

Бәрімізден гөрі қуат көрсетіп, көп айқасқан сол еді. Ұзынтұра Бестайдың тобығынан ұрып ұршықша айналдырып түсіріпті. — деп екінші жылқышы ұрыларға айызы қанғандай әңгімені зорға доғарды.

— Әй, сонда Көбен қайда жүр, Көбен? Сендерге бас бол сол өзі қалып еді ғой, — деп есік жақта жүрелеп отырған дәу қара жігіт қаймыға үн қатты. — Ол жөпшенді ұры-қарыға оңайлықпен алдыра қоймаушы еді. Оған не болды?!

Екі бала да томсырая қалды. Бүйрекбет басы салбырап:

— Ол тілге келмей жатыр. Асынан қара қан ағып... — деп соңғы сөзін жыламсырап жұтты қойды. — Бізге оны... әзір... айтпай-ақ қойыңдар деп еді...

— Не дейді?! Көбенге бой бермеген соң... қоя бер, мына ұрыларын онда тегін ұры емес. Ойпырм-ай, мынау сайланып келген жирынды, алпауыт немелер ғой...

Ас аяғы осылайша демде сұйылды. Малы ұрланып, намысқа булығып қабағы түскен керей жұртының ас-суын енді салтанат етер жай қалмады. Үш жүзден келген азашылар жүру қамына кірісіп, көліктерін дайындай бастады.

Түні бойы ел азаматтарын жиып, кеңес құрып, ақыл қосқан Паң-Нұрмағамбеттер таң қылаң бере отыз қаралы қарулы жігіттерді атқа қондырды.

Қарсы беттен сабалай соққан мұздай қара жауында сойыл сүйреткен салт атты қуғыншылар мал ұрланған жерді бетке алып, суыт жүріп кетті.

3

Жаңбыршы ауылындағы белгісіз мәйітті туған жеріне, өз мекеніне апара алмады. Сол күні кеште көрші ауылдан жеткен қарт молла Муфтах шарифат ехтaмынан, құран сүрелерінен мол-мол шаһадат келтіріп, «бұл фани жалғаннан көз жұмған пахирдың сүйегін тентіретіп ел ақтату обал ғана емес, тірілерге күнә», — деп, жұрттың зәресін ұшырды.

— Сүйретпеге салып жылқы баласы осында әкелген екен. Ол мал емес пе, қайдан білсін. Не де болса, сол мал екеш малдың өзі ауылға әкеп жеткізгенде, оны танымаймыз, білмейміз деп, қашыртқыға салғандай, ауыл қотанынан алапестей аластау — мұсылман баласына жат қылық. Құдай мұнымызды кешірмейді. Фәндәнің ажалы қайда жетсе, көрі де сол арада қазылмақ. Ажалды көрден күпіршілік еткен Қорқыт та құтылмаған. Жазмыштан озмыш жоқ. Мұсылман баласы екен, бұл ара да өз топырағы. Егер үзенгіден сыпырылып түсіп, айдалада — қу мекенде көмусіз қалып, қарға-құзғынға жем болса қайтер еді. Мұсылман қауымының ішіне келіп отыр. Оған дәшкіршілік. Мүсәпірдің мәйітін телміртпей, өз жоралғысымен жөнелту — тірілердің құдай алдындағы фарызы! — деп, ел жү-

гінерлік ақылды сөздер айтқанда, елін тауып анарамыз деп байламаға келгендер біраз уәж айтып, молданы шаштірмек болды.

— Моллеке, карауылдағы Ожан серіні атақты Қазбек сынды адамдардың сүйегін қастерлеп, тұту алыстағы қожа Жасауғидің зиратына неге тасыған? Ал мұның елі көп болса екі-үш күншілік жер шығар, ел-жұрты көрсін, — дегендерге молла шамырқанып ұрсып тастады.

— Сендер не айтып отырсыңдар? Қай рәсім, қай тәртіпке сүйеніп отырсыңдар? Құдай салған ақ жол біреу-ақ: Ожандар болса өз үйінде, елен төсегінде ақ өліммен алпазан иман тілеп, тілі қалмаға келіп көз жұмған жандар. Олардың соңғы тілеуі де сол Хожа Яссағидың зираты шығар. Онда неге оның тілегін орындамасқа. Ол — аманат. Ал бұл болса, жапан түзде белгісіз өліммен елген бейшара. Жаугершілік тұсында елі, жұрты үшін ата жауымен айқасып, пәлен төбенің үстінде, дәлен жырадың ішінде шәһит болғандардың да сүйегін, сөрелі үй болмаған күнде, жеріне тасымайтын. Иманын айтып аулие баста алпа тағала лауихыға жазған сол араға жер тоқпайтатын. Мегеркім, мәйіттің төнін сазытып, тұрқытай сүйретіп әкете десендер, менің бұған араласым жоқ. Құдай фәндәсін мазақ етер, күнәһар болар жайым жоқ, шырақтарым. Онда өз еріктерің! Мені араластырмаңдар! Бұзылмастай етіп мүмкіндеп берер ем, өттең пайғамбардың қасиетті мұмла суы шоқ қолымда.

Өздері шақыртқан дін несіне бұдан әрі ешкім қарсы болмады. «Жасағаннан жазуы солай. Топырағын осы арадан бұйыртқан екен хак тағала. Елі, несі табылса, осы араға келіп те басына құран оқыр. Бұл да көпір моласы емес, мұсылман моласы», десіп батуаға келген Жанбыршы ауылы бір дөнен қоймен жаназасын шығарып мәйітті ақыретке орап, шоқ ағаштың бауырындағы көп зираттың шетіне жерледі. Кейін белгісіз болып қалмасын деп, басына қакқая ағашқа тектей шегелеп, оның бетіне «Қазасы жетіп, топырағы осы арадан бұйырған құдай пендесі» деп, темірмен күйдірген жазу жазылды. Не аты-жөні жоқ, дәуір айналдырып анықтаған жасы жоқ белгісіз бейбақтың моласы осылайша жат жерден бұйырды. Сары топырағын жел үрлеген жас қабыр қоныр күздің көленкелі, жанбырлы мазасыз шағында, алабота, қурай басқан төрт құлақты көл зираттардың тасасында елеусіз қала берді. Адам баласының алдынан төтелеп келер тағдыр дегеніңнің, айтпай жетер ажал тұзағының бұл да бір түрі шығар...

Екі күннің ішінде бабына келіп тынайып қалған торбестінің жүгенін үшінші күні басынан сыпырып, жоқтамен жайдақ жіберді. Байлаулы тұрған жерінде ұзын биікпен біраз шықыртып, шошытып, алып, бос қоя берген торбесті әуелі ышқынып тұра шауып, ауыл шетіне шыққан соң, құлағын қайшы-

лап, танауы желбіреп басын көтеріп тұрып, үйірін іздегендей қатты кісінеген. Әлденуақытта жан-жағына алақтап, мекенін дұрыс бағдарлай алмай жалғыз құлазыған жануар әлдененің иісін сезгендей жалбарына арқырап, терістікке қарай қаз мойнын созып, тұра тартқан. Алыстан, шок-шок ағаштардың саңлау-саңлауынан бақылаған үш жігіт, торбесті бағытын түзеп алған соң, соңынан қуып берді.

Жылқы малынан есті жануар жок-ау сірә. Мың-мың шақырым жердегі тау мен тастың арасына, ит мұрны өтпейтін жыңғылдың ішіне, не жал-жал болып сусып, күні-түні көшіп жататын сапаның сары даласы — сары құмға әкеп тастасаң да, өз үйірін тауып алатын жолшыл мал. Исінен біле ме, әлде жер бағдарын тұяғымен сезетін құдіреті бар ма, әйтеуір әуре-сарсаңға түсіп, біраз жаңылса да, ақыры көп адастырмай мекеніне жеткізетініне түз елі әбден кәнігі.

Күзгі тұманды бозамық танда еліне бет түзеген торбесті артынан ерген қуғыншылардан да үрікті ме, жерге басын бір салмастан, кешке дейін дамылсыз жортты. Кең сахарада шашыла қонған ауыл-ауылдардың арасынан сыналай өтіп, жолда кездескен қос-қос жылқыларға да бұрылмастан, жат жерлерден айнала өтіп, үрдіс жүріп келеді.

Кашан бойы үйреніп, еркіндігін сезінгенше маңына жуымай, шақырым жерден қара үзбей сары желдірген жігіттер де торбестіні ықтиярымен жіберген. «Менің бойымды көріп отырыңдар» дегендей торбесті де шок ағаштарға, сай, жыраға жоламай, қайда аланқай, қайда жазық болса солай қарай бұрыла салып, жігіттердің сыңайын түсінгендей алыстан көрініп барады.

Жаугершілік, қуғын-сүргінді көрмесе де, жарты тіршілігі ат үстінде өтетін ауыл жігіттері күнұзынғы жортуылға қыяқ етер емес. Тек түс әлетінде ғана ат белінен түсіп, қанжығаға байлаған торсықтың аузын ашып, шайқалған саумалдан сіміріп-сіміріп алған. Бұлардың аялдағанын көз қиығымен аңғарған торбесті де бұл кезде бүлкекке, одан аяңға түсіп, көденің шашағын жүре шалып, жан-жағына алақтай берген. Сонындағылар аттарына мінгенде, қайтадан елеңдеп тағы да жылы орнынан қуылған қырдың түлкісіндей айдалада жорта жөнелді.

Күн кешкіре күзгі сұйық тұман сәл сейілді де, жел тынып, жылы жаңбыр себеледі. Алдан кең өзек кезікті. Қалың шалғында шашасы суланып, әрі-беріден соң жылтыраған тұяққа батпақ жабыса бастағанда торбесті қалың ізге түсті. Аянмен жайбарақат жылжыған жылқы тұяғының шұбатылған ізі емес, қатты қуғын көріп, топырлай жортқан малдың жосылған ізі. Бұдан екі-үш күн бұрын түскен ізді торбесті әр жерде шашыла түскен жылқы қиынан-ақ айырып келеді. Жасынан

ат құлағында ойнап өскен қыр қазақтары да тосын кездескен іздің тегін емесін торбестіден кем түсінген жоқ.

Ақшам кезінде ені тар ағынсыз қара өзенге тірелген торбесті қалай оқыранып қалғанын да аңғармады. Келе, суға бас қойды. Көз қнығы арттағыларда. Тұщы, дәмді судан бүйірі шыққанша қана ішіп, басын көтере бергенше, сонындағылар да жетті. Басқа жакқа бұлтара алмай қалған торы сасқалақтап, тереңге қойып кетті. Бір-екі аттағанда-ақ құлама екен, кеудесімен балдырлы суға күмп берген ат басы қалтақтап жүзе жөнелді.

Бұл уақытта көз байлана бастаған. Жарғабақтау, тайғанақ жағаға әупірімдеп шыққан торы ат дүр сілкініп алып, жылыстай тартты. Шөлі қанып, кәдімгідей тынайып қалыпты. Сонындағылардан құтылып кетудің сәті түскен сияқты. Қап-қара боп түн қараңғылығы бүркеген терістік аспанын бетке алып, торбесті қалай шоқырақтап кеткенін де байқамады. Артынан тасырлата шапқан ат тұяғы естілгенде, бұл да тұмсығын соза түсіп көсіле тартты. Танертеңнен бері неге осылай қашпаған? Арттағылардың аттары болдырған ба, жай әшейін жаман жабылар ма — ә дегенде-ақ сытылып шыға берген торбестіге жету былай тұрсын, далақтап алыста қалып қойды. Құтылған деген осы шығар?

Жоқ, мына біреуі кім тағы? Қолында бауы шұбатылған құрық, тап іргеден шыға салып ұшыртып келеді. Торбесті жалт беріп екінші жакқа бұлтаң етті. Қайта онға, қайта солға... Өзінің қашағандығына салып қалай жалтарса да, мына төтеден қосылған біреу өкшелеп қалар емес. Бар пәрменімен шапқан торы бір кезде оқыс тоқтап, кері бұрылып еді, құрық ұстаған неме зу етіп өте шығып, қайта жалт бұрылды. Нажағайдың оғындай зуылдап, сып етіп тағы жеткен әккі неме, мүлдем құтылар емес. Торбесті енді дәрменсіздігін сезіп, басын көкжөдетіп іштегі су сылқ-сылқ етіп жалтара берді, жалтара берді. Сүйткенше болған жоқ, құрық та түсті мойнына. Бұл кезде кешеден бері сонында салпақтаған екеу де жеткен еді.

Күзгі дала лезде сұрқай тартып, лезде қас қарайды. Алыстан маңқылдай үрген иттердің даусы келеді құлаққа. Сол тұстан жалғыз от жылтырайды. Торбестіге құрық салған осы маңның жылқышысы еді. Жолаушыларды бастап, сары желдіріп от көрінген жакқа беттеді. Ала мойын қара иттер алдынан шәуілдей шығып, несін таныған сон, қатарласа жарысып, шағын қосқа дейін бірге келді.

Бұл — қалың керей жайлаған ауылдың атығай-қарауылдармен жапсарлас жігі екен. Жылқышылар да керейлер. Алыстан ат сабылтқан жолаушылардан ешкім өзеуреп мәңжайды сұраған жоқ. Бұлар не шаруамен жүргенін, қашан торының сонынан ілесіп, белгісіз марқұмның елін іздеп келе жатқандарын айтқанда да ешкім ештеме демеді.

Жолаушылар аттарын кісендеп қара қостан қонағасы жеп болған соң барып, тар қостың төрінде жастыққа шынтақтай түсіп, тыңқылдатып домбыра тартып жатқан қызыл көз семіз шал молдасоқына жайғасып отырды да, сөзге кірісті:

— Ат, жігіттер, бәріміз алаштың азаматымыз, бөтендігіміз жоқ, қонсы отырған қанжығалы екенсіңдер. Мұсылмандық жолымен, адамгершілік ізбен кетіп бара жатыр екенсіңдер. Сапарларың оң болсын. Марқұмның елін тауып, көмген жерін хабарлауларың — құдайға қарағандықтарың. Жөн іс... Бірақ қой... сол айдалада ат бауырында өлген адамның неден жазым болғанын білмейсіңдер, кім екенін де, немен жүріп өлгенін де білмейсіңдер?..

— Әрине білмейміз.

— Қайдан білейік.

— Әйтеуір мына торбесті еліне апарар деген далбасамен келеміз.

— Ат елін тапса, несі де онай табылмай ма?— десіп қанжығалылар жамыраса жауап қатып еді, семіз шал теректен ойған домбырасын қайтадан алып, баяу шертіп, құнжынып отырып алды. Сөз соңын күтпей жарыса сөйлегеніне қысылған жігіттер бір-біріне үнсіз қарасты. Енді әліптің артын күтейік дегендей екеуі де жым болды.

— Оларың дұрыс қой, ат несін табарсыңдар-ау,— деген шал домбыраның қоңыр сазына қосыла күңірене отырып, тағы сөйледі.

— Осыдан үш-төрт күн бұрын осы жайлаудың тұсынан намаздыгер кезінде мың қаралы жылқы өтті. Топырлата айдап, сартылдата қуып бара жатқан үш-төрт-ақ адам. Жайлау ауыстырып, жер таңдаған адамдардың кейпі көрінбейді. Қара қосқа қайырылған да жоқ. Жөн біліп қалайық деп соңдарынан баламды жіберіп ем, әлгілердің бірі артта бөгеліп, оны тосқауылдапты. Қолында сойыл дейді. Ниеті жаманға ұқсайды. Балам қасына баруға бата алмай, кері бұрылыпты. Өткені таңда, тағы да сойыл сүйретіп, шокпар көтерген отыз шақты жасанған керей жігіттері осы қостан қымыз ішіп аттанды. Қуғыншылар екен. Қанша бұлтаққа салып, тоғай-тоғайдың арасымен, өзенді, көлді кешіп өтіп жаңылдырса да, көп жылқының ізінен адаспай келе жатқан әккі ізшілердің де сұсы жаман. Аңада көп жылқы айдап өткендер барымташылар екен де, мына қарулы қол қуғыншылар болып шықты. Айдалған кімнің малы, қуғыншылар кім — онша ашып айтқан жоқ. Олар жасырған соң, мен де онша ашылғам жоқ. Нобайына қарағанда айдалған да бір байдың малы, барымташылар да бір байдың ұрылары. Нем бар оған араласып, екі қошқар таласса, ортасында шыбын боп өлер айым жоқ. Көрдім деген көп сөз, көрмедім деген бір сөз. Жобаларыңа қарағанда, қак-соқта жү-

мысы жоқ момын елдің азаматтарына ұқсайсындар. Қосақ арасында бос кетіп, текке күйіп жүрмендер. Момын адам қашанда жақсылық етем деп басына пәле тілеп алады. Аттан құлап өлген адамдарың жаңағы барымташылардың бірі боп шықпасын.

Қанжығалылар мына жанды сөзден үрейленейін деді. Айдалада өлген марқұмның елін тауып, тым құрмаса қазасы жетіп жерленген моласын айтып, сыйлы қайтамыз ба деген жігіттер енді жоқ жерде басымыз дауға қала ма деп, тықырши бастады.

— Оу, ақсақал, сонда, бұл өлген адам барымташы болса, басқа жолдастары оны айдалада қалдырып неге кетеді? Тауып алмай ма? Артында бақандай бір кісісі белгі боп қалса, оның несі ұрылар? Ертең-ақ ұры арты ашылмай ма?— деп қанжығалы жігіттің бірі өз тұспалын айтып еді.

— Солайы-солай-ау, бірақ ол марқұмның мәйітін ат бауырынан алыпсындар. Тегі үлкен айқас, ұрыста сойыл тиіп құлаған адам болар. Оның қайда лағып, аттың қайда әкеткенін көрді дейсің бе. Ұрлық күндіз емес, түнде жасалады. Көз жазып қалған да... Әйтеуір не де болса, сақ болыңдар дегенім ғой. Жолдарыңнан қайт деп отырғам жоқ. Реті келсе, марқұмның еліне тереңдеп кірмей, шет жағынан ғана құдай аманатын жасап кетерсіңдер дегенім де. Кісі өлімін дабырайтып, бүкіл жұртты даңғазалап қайтесіңдер дегенім де. Жай кісі өлімі емес, даулы өлім, құны мен қыжыны көп өлім дегенім де... Айтпады демендер, тап мына барымтаның түрі жаман. Бұл кедей-кепшіктің тоқты-торымен, не аз шаруалы адамның үйірлі жылқысын қуып кететін ел арасындағы ұсақ ұрлық емес. Мындап айдатып алдырар белді шонжарлардың мықты барымтасы. Мұнда сұмдық қана емес, жаулық та бар. Оның арты ашынған кекке, алынар өшке айналмақ. Не де болса, ел басына түсер лаң болмақ,— деп шал домбырасын қостың іргесіне сүйей салды...

Қанжығалы жігіттері келесі күндері торбестіні аса қыспай көз көрім жерден бақылап, еркіне жіберген. Кешегідей емес торы ат кей тұста ұйпаланған күзгі қауданға жабыса оттап, томарлы көлшіктерден қана ішіп, жайбарақат жылжуға айналды. Анда-санда ғана жат жерде көрген тауқыметі есіне түсіп кеткендей, елең етіп басын оқыс көтеріп алады да, жалғызсырап кісінейді. Содан соң көп уақытқа дейін тынымсыз жортып, ұзақ жолдың біразын ұтады.

Жігіттер жолда тағы да екі қонып, төртінші күнгі тынымсыз жүріспен Қарауыл елінің қалың қонысы Мезгіл болысының жеріне іліккен. Бұл күні екіндіден былай олар еш жерде түстенбеген, кешке дейін үрдіс жортып кетті. Оған себеп болған алдымен дала бөрісі.

Бұлар анда-санда тырбық шілік өскен тоғайсыз жазыққа

шыққан соң, соңғы кездескен бір шоқ қызылдың бауырында аттарын шалдырып, жолда түнеген жерде торсыққа құйып алған қымыздарын ішіп, бел жазып отырған. Бұлардың бөгелгенін көріп торбесті де аз тынымдап бетегеден жұлып жеп, оттай бастаған. Әлден уақытта жігіттердің бірі:

— Ау, жақын жерде ел бар ма? Ана қара тор аттың алдында ит жүр,— деді. Әлде күземге көшкен елдің жұртында қалған бұралқы ма екен?

Жігіттер торбесті жаққа қарады. Құйрығы шұбатылған ит аттың алдына шығып, тонқалаң асып құлайды. Шалқалап жатып, атты ойынға шақырғандай еркелейді. Енді бірде дәл тұмсығына жақындап келіп, оқыс жалт бұрылып, тұра қашады. Алыстан жүгіріп келіп жата қалады. Тышқаншылағандай етпеттеп түсіп, қыбырсыз жатады да, көкке қарғып, тағы домалайды.

— Әй, мынау неғылған зеріккен ит? Мынауың бұралқы емес, ойын іздеген қарны тоқ неме ғой. Түлкі емес пе,

— Қайдағы түлкі?!

— Мүмкін жынданған ит шығар?

— Онда атпен ойнап не шаруасы бар.

Бір кезде ит ат тұмсығына жақындай-жақындай келіп жата қалып, етпеттей жылжып еді, торы ат үркіп артын бұрды. Ит те қарғып түсіп, алдына шықты. Ат тағы бұрылды, анау енді құйрығын бұлғап, алдына жүгіре береді. Торбесті шырқ айнала берді, айнала берді. Тура айналмаға шалдыққандай бір орында ұршықша иіріледі.

— Мәссаған!— деді жігіттердің бірі үрейленіп,— мынауың ит емес, қасқыр ғой, ана қара тұмсығына қарғын деп жүр.

Жігіттер шідерлеулі аттарына жүгірісіп лезде кикуды сала тұра шапты. Айдаланы бастарына көтеріп, аузына түскен сөзді айтып айғайлаған адам даусынан шошыған қасқыр құлағын жымитып алып зытып берді. Басы айналған торы ат алғашқыда қарсы қарап мәңгіріп тұрып қалды да, өзіне қарай тасырлата шапқан салтаттылардан теріс бұрылып, бұрынғы бағытымен желе шауып кете барды.

— Ана қара, ана қара!

Алыста шошыған үш-төрт түп шидің бауырынан өре түрегелген бес-алты қасқыр оң қолдағы қырға қарай сөлендей жөнелді. Жаңағы бөлтірік маңайда адам жоқ па деп, әдейі жіберген үйірлі қасқырлардың жансызы екен. Енді аз кешіккенде, торы аттың қарнын ақтарып салатын еді...

Бұдан әрі аялдау болмады. Бесіндіге таяу сіркіреп жауын басталған. Бара-бара үдей түсті де, іңірге қарай кәдімгі күздің қара жауынына айналып, төпеп кетті. Жігіттер торы атпен құйрық тістесе соңынан бір елі қалмай сар желдіріп келеді.

Көкше жерінің ойдым-ойдым қайың, теректі тоғайлары жиі ұшырай бастады. Жүре келе қалындап, қылқанды қара-

ғай араласқан жынысқа айналып кетті. Торы аттан сәл алыс-таса, мүлдем көз жазып айырылып қалу кәдік.

Осылайша бұлар қара жауын астында түні бойы жүрді. Не деген елсіз жатқан кең жер. Не оннан, не солдан бір елдің оты жылтырасайшы. Үкірейген меңіреу ағаш ішінде төпелей жауған жауын сырылы мен желге гүілдеген, суылдаған тоғай үнінен басқа тырс еткен бөтен дыбыс естілмейді. Аспан көзге тұртсең көрінбейтін қараңғы: Тоғай іші одан бетер үрейлі — су тамшылаған ескі там сияқты.

Ойда жоқта азап шеккен жігіттер үнсіз.

Кәзір бұлардан тұра шауып қашып құтыларлық торы атта да әл жоқ, қуып жетіп ұстап аларлық басқа аттарда да шама жоқ. Шашасына дейін батқан қара балшықтан титықтаған жылқылар жыныс-жыныстың арасымен зорға сүйретіліп келеді.

Тұн ортасынан ауа аттар мүлдем болдырды.

4

Өңкей әлекедей жаланған, «мен атайын, сен тұр» дейтін қарулы жігіттер жылқы ұрланған жерден тың аттарды ауыстырып, ізге түскен. Бәрінің қабағы қатулы, ең кәдірлі бабаларының асын беріп, құдай жолында ақ намазға ұйығандай болған керей жұртын басынып, малға қол сұққан белгісіз ұрыларды қуып жетсе, табан аузында жүндей түтетін ордалы қасқырлар сияқты. Әсіресе Көбеннің өлімі былай да зығырданы қайнап келген жігіттерді бұрынғыдан бетер ашындырып, шиыршық атқызды.

Бұдан төрт күн бұрын ұрылардың соққысынан аттан құлап мертіккен жылқышы бұлар жеткенде қан құсудан тиылып, ұзақ азап шегіп, жаны қиналып, ықылық атып жатыр екен. Тілге де келе алмады, барымташылардың жобасын бір білсе дала сырына көңігі осы жылқышы білер деген үміт үзілді. Тым құрыса ымға да келмей, көзі алақтап, азуы акснып, беті қисалдап жатып жан тәсілім еткені-ақ аянышты. Отыз жылдай Сағынайдың малын баққан жалшы Көбен, иесінің асына да шақырылмай не ауылда жатқан қараша үйіне де жете алмай, жұлыны үзіліп, жылқы ішінде, қара қоста о дүниеге сапар шекті. Тұлабойы тырысып, қайта көсіле берген Көбеннің аузынан: «Аһ, дүние-ай» деген ышқынған үн шықты да, сақылдаған сары аязда жалаң қол жүретін жылқышының бүркіттің уысындай күсті алақаны дірілдеп барып, жұмырығы жұмылып, қарысып қалды. Соңғы рет азаппен, қасіретпен өткен тағдырының алқымынан алды ма, әлде оқыста кеткен балуанның қапыда ұрған жауының тамағынан қылғындырғаны ма екен, кім білсін. Басында отырған керей жігіттерінің де

жұдырығы Көбеннің жұдырығымен бірге түйіліп, бәрі де аттарына ащы кекпен кеп мінген.

Жол бастаушы — осы төңірекке әйгілі ізші шал Жайық. Етек-жеңі кең көсілген қазақ даласының адам аяғы баспаған, мал тұмсығы тимеген қалың жынысты тоғайлары, тірі пенде көрмеген сай-сала, ыңғыл-жыңғылы да сонша көп. Тарам-тарам іздер, табанына шөп шығып, қазылып қалған көне жолдар, сүрлеулер қисапсыз көп. Кәсібі мал болған түз елі шаруа соңында айдалада, қу мекенде айсыз қараңғы түндерде, түтеген борандарда жалғыз кезіп, адаспай шығуға машықтанған. Солардың ішінде алабөтен көзі қырағы, бір көрген белгіні ғұмыры ұмытпай тап басатын жарытылысы бөлек ерекше жандар болады. Оны ізшіл, жолшыл жан деп ел мадақ етеді. Жайықтың атын шығарған көп атағының бірі — осы өнері. Жылқылары ұрланған жуандар бұл шалды түнеугі астағы мінезі үшін жеккөріп, сазайын тарқызармыз деп зығырданы қайнап қалса да, мынадай қысылтаянда өткенді елемеген болып, қуғыншы жігіттерге жолда Жайықты ала кетуді тапсырған еді. Құлагер өлімінен соң астан реніш, қайғымен кеткен қарт, ел азаматтарының қайсы бірі қиыла сұрап, қайсібірі дігір салып тұрған соң, ерден кетсе де, елден кетпейтін қаралы әйелдерше, көлденең тартқан атқа амалсыз қонған.

— Әй, балалар, қайыр сұрап тентіреп кетсем де, енді Нұрмағамбеттің жүзін қайтып көрмеспін, Ақан серідей алтын азаматқа қасірет екенен киянатшыл елге ермеспін деп ем, қайтейін, сендер де ауыздыктарыңды қарш-қарш шайнап, бой бермей тұр екенсіңдер. Әлденеге ұрынып, әлдекімді қан қақсатып, жазықсызды зар еңіретпесендер екен. Не де болса ақыл керек. Аптықпандар. Ұры ізі қайда кетер дейсіңдер, табылар, бірақ мені тындап іс қылсандар барамын, ал ақыл алдына ашу-кекті салсандар, беттеріңнен жарылқасын. Онда өздерің бара беріндер. Бәрің де тұтанғалы тұр екенсіңдер. Байқаңдар! — деп, біраз ойдың ұшығын сездіріп, жігіттердің сөзін алған соң барып зорға иліккен.

Қуғыншылар шынында да құтырған иттер сияқты. Паң Нұрмағамбеттің, Мәті, Дәуленнің аңға салатын тазылардай жылмаң қаққан ұры жігіттері. Бұлар талай барымтаны, талай түнгі жорықты бастарынан өткерген әккілер. Бұл жолы асқа келген үш байдың ерке, теңтек баукеспелерінің басын әдейі косып, он-оннан сұрыптап жіберіп отыр. Шаш ал десен, бас алатын қаныпезер ұрылар қазір ат үстінде тыныш отыра алмай, өңкей жүйрік аттармен жарысқа, не аңға шыққандай жайраң қағып, жұтынып келеді. Іштерінде Жайықтан басқа, ел ағасы боп қалған Мәтінің елулердегі ұлы Тасемен бар. Жайық ізші болғанда, бұл — басшы. Жылқышылардан алғандары — асқа хабар жеткізетін бүйрекбет. бала Жайнақ қана.

Ақкөлдiң қырқасынан елең-алаңда шыққан қуғыншылар

көп жылқының тұяғы шиырлап, кей тұсын қазып, ойрандап кеткен ашық даламен, терістікке қарай шоқытып, мындап көшетін дала киіктерінің жолындай жосылған қалың ізге түсіп алған соң, лекіте жөнелген. Сызды ауада, күздің тұманды күніне буланған қалың қау дымданып, бір-біріне жабысып, тұяқ астында жаншылған қалпында бастарын көтере алмай, шуден қойдың жүніндей езіліп жатыр. Екі-үш жүз сажындай жер жабағыдай ұйысып, жосылған мал ізін айқын танытады. Кей тұсында айдауға көнбей қиыстай тартқан жылқы тұяқтары да шашыла түсіп, көп ізге қайта ойысып, қосылады. Бара-бара із ені тарылып, шұбырған іздер біріне-бірі үймелей, қысыла бастаған еді. Сосын тағы да далиып, жан-жаққа бытыраған тұяқтар көбейіп кетті. Қазылып, шаңы шығып жатқан тұстарға келгенде:

— Ә, мына бір тұс біздің жылқышылардың қуып жеткен тұсы екен, жігіттер, айнала шауып, осы араны бір шолып алайықшы, ұрылардан қалған белгі болмас па екен,— деп, Жайық қуғыншыларды жан-жаққа жөнелтті.

Тың аттармен шоқыта шауып, маңайды шолып, сүзіп шыққан жігіттердің қайсыбірі аттан түсіп, әлденелерді тауып алған сияқты еді. Сынған сойыл, бауы пұбатылып қолдан ұшқан құрық, бүлдіргесі үзілген қамшы екен. Жайық қарт бәрін де жиып алып, айналдыра қарап, ұрылардан бір белгі іздегендей еді, бүйрек бет Жайнақ бұларды қолмен қойғандай таныды. Бәрі — өз жылқышыларының заттары болып шықты. Барымташылардан қалған бір-ақ белгі — ескі пұшпақ бөрік. Жиегі қақ айырылған бөріктің бір жақ сары-ала пұшпағы қызыл-ала қан. Бір ғажабы ат тұяғына басылмаған, ойран-топан боп жатқан жерден шеткері бір шоқ қалың ерменнің арасына түскен. Сол арамен жеке дара кеткен жалғыз ат ізі сайрап жатыр. Бәрін қадағалай қарап таңдайын қаққан Жайық:

— Ғаж-а-аһ!— деді. Қуғыншылардың көзі Жайықта.— Бұлар онша әккі ұрылар емес сияқты. Тойға баратындай басына мына бөрікті киюін қарашы. Шын ұрылар бүйтпесе керек етті. Ал, қан не? Жеке дара шауып, өзі қайда кеткен. Мүлдем лағып кетіпті. Түсінсем бұйырмасын.

— Ә, мүмкін бұл ертеден жатқан бөрік шығар,— деп, әлгі бүйрекбет білгішсініп еді.

— Жок, мына аттың ізі — ескірмеген жаңа із. Мына қан да әлі қабыршықтанып түсе қоймаған, жақындағы қан. Қан қатса күнге, желге кеуіп жарылып кетер еді. Және де барымташы болмаса, айдалада басын жарып ап жүрген неғылған жан,— деп, Жайық қарт бөрікті де қанжығасындағы қоржынға салып алды...

Бұдан әрі қуғыншылар із кесіп онша әуре болған жоқ, сайрап жатқан барымташылар жолымен салдыртты да отырды. «Бұталаққа салып, табынды үйір-үйірімен бөліп бытыратып

әкетіп, келіскен бір межеде жан-жақтан қосылатын айлакер ұрылардай емес, бұлар арттағы ел қашан хабарласып сонынан қуғанша жерді ұтуға асыққан немелер екен» деп, Жайық жігіттерді аттан да түсірмей, кешке дейін жортты.

Сұрқай бұл жөнкіле көшкен күзгі күннің өткір желі қарсы беттен шығып ап, ызындап соқса да, жауынның жаумағанына қуанған қарт сойылды топты асықтырып келеді. Қара жауын төпелей бір жауса, көзді аштырмай із ұшығынан айырылып қалулары да кәдік. Ең болмағанда көздерін жерден алмай, жүрістері өнімсіз болар еді.

Бұлар алғашқы күні көп жерді ұтып тастады. Тансәріден тамақ ішпеген жігіттер ат белінен түсіп тынықпаса да ешқайсысы ши шығармай үнсіз келеді. Күн тұманданғандай бозамық тартып, аспан бетін торлаған бұлт бауырына көлсеңке түскендей дала қарақошқылданған кешкі мезгілде тың аттар да сыр бере бастады. Алғашқындағыдай лекітіп, ала-ала қашып, бір-бірінен жарыса озған аттардың көбі босансып, құйрық-жалы салбырап, бүлікке түскен.

Шоқ-шоқ бала қайың өскен қызылдың ара-арасымен прелеңдей шұбатылған топ көз байлана бере ағаш бауырында сонадайдан көрінген малға лап қойысты. Қайың түбінде тұрған ала байтал екен. Өзіне қарай ұмтылған көп аттылыны көргенде жарықтық басын көтеріп алып, жалбарынғандай оқыранып қоя берді. Алдында жатқан әлденені тұмсығымен түртіп, иіскелегендей болады. Аттан домалай түсіп, тізгінін қасындағы біреуге ұстата салған Жайық байталдың қасына келгенде, құлағын жымитқан қызғаншақ мал шойнаң етіп артымен бұрылады... «Тебемін, жолама» дегендей сес көрсеткені. Алдында адамды ес көріп еді.

— Ой, антатқыр қайтеді, «қулық — құлын жанды» демекші, қарашы патшағардың қызғаншағын, — деп, қамшысымен жасқап, қорқытқан Жайық байталдың алдында буы бұрқырап жатқан қағанакты бас салды. Қулық жана құлындаған екен. Қағанакты қолымен жалма-жан жыртып, жарып жібергенде, құлынның тұмсығы көрінді. Құлын жансыз, тұяқ серпіп тыпырлап қимылдамайды. Қарт құлынның тұмсығын шаранадан тазартып аузынан үрлеп еді, оған да қозғала қоятын құлын жоқ.

— Өліп қалыпты, шала туған ғой, обал-ай, — деп Жайық белін жазғанда, Тасемен басқа жігіттерге:

— Аттарыңды біраз тынықтырып, сарғытып алыңдар.

— Иә, қызылмай боп өлер.

— Әрине семіз, тоқ аттар емес пе, қара өкпе боп қалуы да ықтимал, — дескен қуғыншылар аттан дүрсілдетіп түсе бастады.

— Әй, жылқышы бала, кім еді атын? Қайдасын?

— Ә, сарытоқаш па, беті жаңа піскен бауырсақтай боп тұр ғой,— деп бір қылжакбас қағытқанда.

— Менің бетім қарындарың ашқасын сары тоқаш та, бауырсақ та боп көрінеді ғой,— деп келгелі ала байталдың қасында тұрған бүйрек бет Жайнақ жігіттерге бұрылды.

— Е, қарын ашса сенің бетің тоқаш емес, бір табақ ет боп та көрінер,— деп тағы бір жігіт қарқылдап тұрып күледі.

— Әй, Сарытоқаш,— деді Тасемен жұрттың қалжыңына қабақ шыта тұрып,— мына байталды білемісің, танымсың?

— Е, танығанда қандай. Біздің үш қоста екі мың жылқы бар, әр тұяғының түр-түсіне, қыл-қыбырына дейін білем. Ол түгілі сіздердің малдарыңызды, Дәуағамның жеті мың жылқысының қылаңы барандарын жазбай танымын. Мені сонша...—деп шұбырта жөнелген Жайнақты ат соғып қажып, ашулы тұрған Тасемен ақырын тоқтатты.

— Жетті, ділмарсымай! Мен сенен Дәуағаң мен біздің малды сұрап тұрған жоқ, мына аланы білемісің?!

— Білемін дедім ғой. Енді соны айтып келе жатқан жоқпын ба. Әуелі, есіңізде болсын, мен Сарытоқаш та, бауырсақ та емеспін. Менің атым, азан шақырып, құлағыма үш рет айғайлап қойған атым — Жайнақ. Жетті басынуларың. Мен де адаммын. Қажетім жоқ екен, осы арадан кері бұрыламын.

— Қап, мынаны қайтейін, сасық күзенше шақылдауын қараш беттен алып, құдай тағала, басқа жылқышыларды тастап, осыны қосып берген құдіретіңнен айналайын,— деп, Тасемен кейігенде басқа жігіттер күліп тұрды.— Иттің қиы дәрі болса дарияға...

— Басқа жылқышыларды қосқанда олар немді бітіреді, не ұрыны танымайды, не бір ұрған сойылдан қалмайды,— деп, Жайнақ тағы да тықылдап, шұбырта бастап еді, арт жағында тұрған қарагүжбен жігіт құлын жарғақ киген тап жауырын ортасынан қолқамшымен тарс еткізіп тартып қалды:

— Жетті енді, мұндай жаман күлген сайын құтыра түседі. Айт айтатын болсаң, әйтпесе қазір шықшытыңды айырамын.

— Енді... енді,— деп арқасына қамшы өтіп, қайқаң еткен Жайнақ кемсендеп қалды,— таныдым дедім ғой. Бұл — байталыңда айғырдан шыққан қулық. Әуелі ақбақай жирен айғырдан шығып еді, содан ала айғыр қызығып, бұзып кеткен. Содан, ақыры ешкімге билетпей, буаз қылды ғой, сен қызғанып тұрсың ба?

Жігіттер ду күлді.

— Шақарын қараш, шақарын, тілі мірдің оғындай!— деп, қамшы сілтеген қара жігіт те тісінің арасынан еріксіз күлді.

— Бәсе, бағытымыз дұрыс екен. Мына байғұс жүрісті көтере алмай қолау боп қалған ба десем, жамбасы сыныпты. Сойыл тиген ғой. Қираландап ере алмаған соң тастап кеткен екен. Бірер ай ерте құлындағаны да содан болар,— деп Жа-

йық қарт Тасеменге бұрылды да, ымырт түскен далаға, қара-кошкыл аспанға қарады.— Бұдан әрі енді жүре алмаймыз. Із көрінбейді екен. Байқайсыңдар ма, жел тынганын. Мұның арты жауынға айналмаса неғылсын.

— Сонда далада түнемекпіз бе?

— Қарын да аша бастады.

— Ештеме етпейді, Сағынай аталарыңның асында тойған жоқсыңдар ма, тоқтықтарын әлі тарқаған жоқ шығар,— деп қараң-құраң етіп үйірілген топқа Жайық сынай қарады.— Тамақ іздейтін, қонаққа келе жатыр ма еңдер.

— Ау, Жәке, аттарды тынықтырып, суарып, таң асырыл дегендей...

— Жарайды, осы маңда ауыл бар ма, ана шеттегі жуан қайынның біріне шығып, жан-жаққа көз салыңдар. От көрінер ме екен. Ұмытпасам, мына он жақ өкпе тұста қанжығалылардың бір-екі ауылы болатын...

Сарыарқаның ұзыны мен көлденеңін айқыш-ұйқыш кезіп, талай шарлап, көп жерлердің өзен, көл, тау-тасы түгіл, кішігірім сай, жыраларына дейін, тіпті асыра айтқанда әр бұтасы мен шұқанағын жатқа білетін Жайық қарт жаңылмапты. Бес шақырымдай жерде он шақты үйлі ауыл бар екен...

Жігіттер оннан, бестен бөлініп, жайлауға шыға алмай ауыл төңірегінің отымен отыратын шағын елдің жер кепелеріне түнеп шықты.

Бұл елдің айтуына қарағанда да қуғыншылардың бағыты дұрыс екен. Таң намазына тұрып, тысқа шыққан бір-екі шалдың, жол жүріп келген бір ересек адамның алыстан көргені сол — бұдан үш-төрт күн бұрын бағанағы шоқ ағаштардың тұсынан көп мал өтіпті. Жайлау, не қоныс ауыстырып, әлде күземге ерте беттеген шаруаның қимылы емес, қара құртша қаптаған көп жылқыны топырлата айдап, асыққан біреулердің суық, үрдіс жүрісіне ұқсайды. Тасемен мен Жайық мұны көрген адамдардан ежіктеп, барымташылардың тұр, түсін, жалпы нобайын сұрап, суыртпақтап тартса да, бұдан басқа ештеме біле алмады. Қайдан білсін. Шынында да ауыл тұсын айнала өтіп, елді мекенге соқпай, мидай дала, елсізбен жүретін ұрылар із-түзін онайлықпен танытсын ба. Егер білген күнде де екі елдің арасына түсіп, басын бәлеге байлап қайтсін. Аз ауыл ұрыларды әңгіме еткеннен гөрі, керей жігіттерінен Құлагер жайын кете-кеткенше сұраумен болды. Кеше ел аралап қайтқан адам Сағынай асындағы сұмдықты айтып келгенде, бәрі жағаларын ұстап, қазақ жұртында бұрын-соңды естімеген мұндай қайуандық несі кім екенін біле алмай, ұзақ түнде бас қосқандар әңгімені әр саққа жүгіртіп, әркім өзінше жорамалдап тон пішкен. Дастарханын жайып, бір қора қуғыншы керейлерге барын төгіп отырып та Құлагер өлімінен жібі түзу сөз есті алмай қала берді...

Келесі екі күн қуғыншылар үшін ең ауыр жол болды. Түп-де біраз күйған қара жауын ашылыпты да, қарауыл еліне қарай қалындай түскен тоғай ішін қалың тұман сіресіп басып алыпты. Салқын ақбұлттай соқыр тұманның арасымен жылжыған топтың жүрісі мандымады. Көшіп кеткен, қоныс аударған талай елдің жұртымен өткен мал ізі көбейіп, ескі, жаңа тұяқ орындарын айыру оңайға соқпады. Жан-жаққа бытыраған көп жылқының тура бағытын тап басып таба алмай, отыз жігіт отыз жаққа шолғыншылап, із кесіп әуре болды. Жайық қарт атынан талай түсіп, мал қиына дейін зер салып, ізшіл, жолшыл сұңғылалығымен ғана жаңылмай келеді...

Көкше еліне тереңдей кірген сайын тарам-тарам бөлініп, әр жаққа із тастап, қайта қосылып, қайта ажырасып бұталаққа салған барымташылардың бағытынан көп адасып, көп жаңылған топ, төртінші күні зорға дегенде Мезгіл болысының қалың қарауыл жайлаған тұсына іліккен.

Бұл маңда оңнан да, солдан да ауылдар жиі ұшырай бастады. Қалың Қарағайлы, кейде қайың мен терек аралас тоғайдың қалтарысынан шыға келсе, анадайдан түтіні шұбатылған елдің қарасы көрініп, тіпті кейде жер ошақта маздаған қой қиының ісі келеді мұрынға. Сонда да жосылған із бұл ауылдардың біріне соқпайды. Ең жақындағаны қозы көш жерден, не ит даусы талып естілер жерден жырақ өтеді.

Көз байлана бастаған кез еді. Тұман сейіліп, қатты жел тұрған. Сабағы дымданған күзгі боздың түбін суыра үрлеген жел арты қара дауылға айналды. Жанбырға суланған қаңбақтар ымыртта жөнкілген мал құсап, тоңқандап, ербендеп дәла кезіп, жосыла бастаған. Әшейінде, тымық күннің өзінде сыбырласып, дауыл шақырып тұратын ағаштар жапырағын ұшырып, ұшар бастары теңселіп, жел өтінде зарлы гүілге салып, шулайды. Ескі ұялары желге шыдамай қалбаң ойнап бөрікше ұшқанда, зәресі кетіп қарқылдаған қарға атаулы шырқ айналып, тоғай үстінде қара бұлтша қаптап, өлексе көргендей даланы басына көтереді. Әр бұтаққа қонақтаған момын қырғауылдар ғана әткеншек тепкендей теңселген ағашпен бірге ырғалады. Дәл тұсынан қаптаған салтаттылар өткенде де, қаратаған, сауысқандарша байбалам салмайтын жуас құстар марғау.

Алдан кең алаң — көлемі атшаптырымдай ағашсыз жазық кездесіп еді, дәл орта тұсында бейғам жусаған қалың мал ұшырады. Жылқы екен. Көлемі — екі-үш қос. Із тура осы араға тірелді.

Қуғыншылар қатты желіске салып лекіте тартқанда, Жайық атын тежеп, қолын көтерді. Тасемен де қатарласып бөгеле берген.

— Жігіттер, — деді қарт өзін айнала қоршап, ыққа алып тұра қалған сұсты жігіттерге. Қуғыншылар із тірелген қалың

жылқыны көргенде жүректері тарсылдай соғып, қайсыбірі шокпар, сойылдарын оңтайлай бастапты. Жайық керейлер жайлаған Бурабай тұсынан өткен соң-ақ қолды болған көп малдың қарауылдардан келген кер екенін түсінгендей еді. Содан бері бұлай қарай басуға кегежесі кейін тартып, өзінің жиендігінен ғана емес, кеше ғана Құлагері өліп, қара жердей боп, намысқа булығып, ащы қымыздай шулығып тұрған елді бөріктіріп, істі насырға шаптырғысы келмей, бәріне жол көрсетіп, із қуып келе жатқан өзі болғандығына кейін, қуғыншылардың бетін басқа жаққа да бұрып кету ниетінде еді. Бірақ, біреуге қызмет етсе ақырына дейін барын салып таза еңбек ететін, жаратылысында адал жан ондай қулыққа табан аузында баса алмады.— Ал, із ұшығына түсіп ек, ақыры түйініне де жеткен сияқтымыз. Байқандар, тентектік жасап жүрмендер. Әуелі біліп алайық анық-танығын. Мүмкін, мүлдем біздің мал емес шығар. Болған күнде оны былай еркін жайып қоя бермесе керек. Қақпанға түсірер айла емес екенін қайдан білесіндер. Әйтеуір сақ болындар. Абайландар. Мұндайда тоғай арасында күтіп жан-жағыннан лап қояр қалың қолдың тұрмасын кім біледі. «Шешінген судан тайынбас» деп, мәтәпкім жылқы ұрлаған осы ел болса, күтінбей бейғам отырмас.

Ат жалын тартқаннан бері байлардың барымтасымен ауызданып, талайды зар жылатқан өз елінің мына әумесер, өрөкіректеріне соңғы сақтықты әдейі қорқыта айтты. Оның үстіне, егер тасадан шығып шын соқтығып қалар сайланған жұрт болса, Пандардың малы үшін қосақ арасында кетермін деген өз қаупі де бар еді.

Сойыл сүйреткен сұсты топ аттарынан түсіп, айыл-тұрмандарын жөндеп, аттан салар үн шықса лап қояр қанды айқасқа дайындалып тұрды да, екі-үш аттылыны, ішінде Жайнақ бар, алда жусаған көп малды аралап көріп қайтуға жіберді. Олар бір сүт пісірімдей уақытта қайта оралды.

— Ештеме білінбейді.

— Бұл жатқан Нұртаза болыстың малы екен. Бұл араға кеше ғана келіпті.

— Тіпті жылқышылары да аз. Жоғалған жылқы іздеп жүр едік десек: «Көрген жоқпыз», «бұл жақта бейсауат жүрген мал көрмедік» дегеннен басқа, түстерінен де ештеме аңғарылмайды. Әшейін ештемеден хабарсыз, жайбарақат жандар...

Бұлар екіден, үштен бөлініп, қас қарайғанша жан-жақты шолғыншылап, маңайдағы ауылдарды аралап, әркімнен сөз тартып көріп еді, ұрлаған малдан түк сыбыс білінбейді.

Түннің бір уағында қатты жауын басталған. Жел аралас қиыстай соққан нөсер, бара-бара шелектеп құйып, күземдегі малды да бүрістіріп, сай-салаға қуып тықты. Әр тоғай баурын паналап, мал қайғысынан бас қайғысына түскен керейліктер,

түн ортасында малмандай су боп, келіскен бір қосқа жиналған.

— Тасемен,— деді, қос бұрышында құнысып отырған Жайық қарт.— мен ертең атымды тынықтырып алып, елге қайтам. Сендер Қызылжарға дейінгі ауылдарды тұс-тұсқа бөлініп, араландар. Ай, қолды болған мал енді табылар деймісің.

— Жәке, бәріміз бірге қайтармыз. Сіздің бірге болғаныңыз жөн,— деп еді Тасемен.

— Жок, мен өз міндетімді атқардым. Іздің тірелген жеріне дейін әкелдім, ендігісіне менің қолымнан келері де жоқ, сендерге масылдықтан басқа пайдам да жоқ,— деп Жайық алған бетінен қайтпады...

Таң ата шырт ұйқыда жатқан керейліктер алыстан шұрқырап Нұртазаның көп жылқысына кеп косылған торы атты білген жоқ. Тор ат соңынан келген қанжығалылардың белгісіз марқұмның қан-қан киімін жылқышыларға беріп, аты-жөнде-рін де айтпастан болдырған аттарын тебініп, қауіпті жерден бас сауғалап кеткендерін де сезген жоқ.

Қаншама жол жүріп, өз үйірін тапқан торы аттың сол түні пышаққа ілінгенін де ешкім білмеді.

5

Бұл күндері шағын қараша ауыл Қара теректің шет жағындағы атамзаманғы ескі үйде тұратын әнші Бәтжанның жамағаты Әлиманың кәперінде түк жоқ. Күнде ертемен сиыр сауа шыққанда жақында жолаушылап кеткен ерін бір рет есіне алып, сонадайдан қарауытқан қалың тоғайға шұбатылып кірер қара жолға аз уақыт көз тастар еді де, шошалаығында күйісінен жаңылғандай пыс-пыс етіп, ыңырана түсіп жатқан ұйқылы-ояу сиырының сауырынан алақанымен ұрып, ауыз қорадағы қас ашаға байлаулы бұзауын басжібімен босатып, орнынан ырғатыла тұрған енесін идіруге жіберер еді.

Бүгін де осы әдетімен менсіз қызыл бұзауын идіріп алды да, қызылқасқа сиырдың жылы бауырында отырып, желіні босап суала бастаған болбыр емшектерді созбалай берген.

Құз аспанының мазасыз шағы. Таң атып, күн шығуға жақындаса да тұманды, сызды дала алақөлеңке. Кеше күн бата тынған жел әлі көтеріле қоймапты. Ауада бетке жылбысқы тиер дым бар. Бұл кезде ауыл үйдің басқа әйелдері де күпілерінің белін қаусырына байлап, бүрсендеп жүріп мал сауу қамына кіріскен екен. Енді бір пысықша кемпірлер сиырларын алдына сап өріске қарай беттеп барады.

Әлиман сиыр сауып отырып, күндегі ойға түсті: Жаздағыдай емес, қасқа сиырдың сүтті ағаш шелекке күрпілдеп құйылмайды, сызықтап жіңішке шұбатылады. Бұрын төрт емшегінің ұшындағы жасудай көздерден саусақ тиер-тиместе мөл-

діреген аппак сүт ағылып, басып қалғанда үрпіден сыр етіп атқылаушы еді. Күзде суалғанда да тап мұндай болмайтын. Биыл бір емшегі кеткеннен бері, басқа емшектері де қожырмақтанып, біраз сауғаннан кейін сныр да ауырсынғандай тықыршып орнынан қозғалақтап, құйрығымен сабалай бастайды. Күзде қожырап сүті азайғанмен, маңызы кемімей, қайта коюлана түсетін сияқты еді, енді піспекпен май алу былай тұрсын, шайлықтан артылғанын ұйытқан қатыққа балалар жарымай жүр. Қасқа сныр сүтті еді, көз тиейін деді ме? Әлде қартайған да шығар-ау. Имиген мүйізінің түбіндегі буылтықтары да көбейе бастапты. Күйіс қайырып малжандап жатуынан көрі, пысылдап, ауыр ыңыранып, маужырап жататын күндері көбейіп келеді. Ана жылы Көпес Сүлейменнен ел болып көп сауын снырды жалға әкелгенде, Бәтжан осы қасқа снырды алғанына қуанып жүретін. Содан бері неше жыл өтті: бес жыл екен-ау. Бес рет бұзаулап, уызын ішіп тана болғанша асыраған бұзауларын иесіне аман есен беріп отырдық-ау. Енді ғой, бес-ақ жыл қалды. Амандық болса бес жылдан соң, қызыл қасқа сныр басымен бұлардың иелігіне қалады. Одан кейінгі бұзаулары да өзінікі. Апырм-ай, сонда енді неше рет бұзаулар екен. Өзі сныр неше жасаушы еді. Оны Бәтжан да білмейді. Әй, Бәтжан-ай! Ел аралауға бір шыкса, көпке дейін орала қоймайды, биылғы жұртпен бірлесіп ауыл іргесінен шапқан шөбің де әлі тасылмай далада жатыр. Оны дұрыстап шошайтып үйсен жақсы ғой. Жауын өтіп қарайып, қызып, кетпесін әлі. Әншілігінде мін жоқ-ау. Жиын-тойларда шырқата ән салғанында ауыл келіншектерінің арасында нығым бір көтеріліп қалады. Шаруаға да сондай болсан ғой. Қайтейін. Мына үйелмелі-сүйелмелі төрт-бес күшігіміз де өсіп қалды. Ана кішкентайларында әлі жібі түзу киім де жоқ. Ертең бозқырау түскенде далаға кіріп-шығар лыпа жоқ. Жаланаңақ шығып, табандары жалтырап, үйге қайта дызылдап кірген сайын, бүкіл тұла бойымды суық темір қарып өткендей болып, көзімнен жас та ыршып кетеді. Саған білдірмеймін. Білдіргенде сен қайдан таба қоясың. Әй, осы қу кедейліктен қишан құтылар екенбіз. Е, оңайлықпен құтылу қайда. Маңдайға мықтап жазған ғой. Қашан балалар есейіп, өз қолдары өз ауыздарына жеткенше не заман. Қойшы, тәубә, тәубә! Аққан ағай мал беріп босатып алмағанда, Бәтжан әлі күнге дейін ана төрелердің құлдығынан құтыла алмай, мал соңында салпақтаумен жүрер еді-ау. Мына балалар ғой онда... Е, олар түгілі менің өзім, кім білсін, кімнің етегінен ұстап кетерімді... Әй, мына бір кімнің мәлігі, сүйкенуге жер таппағандай қараш, аһ, а, былай!»

Төбесін шаңырақшалап, талдан өрген дөңгелек шошалаңның сырт жағынан бір малдың құйрығы көрінгендей болды. Қышымасы бар бөтен сныр ма сүйкеніп жатқан деп, Әлима

шелегін алып орнынан тұра бергенде, әлгі мал тағы да қозғалып, құйымшағын көрсетті. Құйрығы да шолтаң етті. Ат екеп.

«Е, бұл кімнің аты, шошаланың бауырында не ғып тұр» деп күбірлей жүріп, шелегін есік аузына қоя салып, атқа барған Әлима әуелі состиып тұрып қалды да, сәлден соң қуаныштан жымнып, күліп жіберді. Сылауы түсіп, бүгілген сау-сақтай көрінген жалғыз талға байлаулы Бәтжанның тайбуырылы. Әлиманың алдында танырқап қалғаны — бурыл аттың құйрық-жалы, тіпті кекіліне дейін күзеліпті. Бұрын үйреншікті көзге сымпынып, жараспай тұр. Әлима, «мұнысы несі, үйде-ақ күземейтін бе еді» деді де қойды. Ердің жырымында үлкен қоржын. Бәтжан бұл қоржынды жол шыққан сайын әсте тастамайды, кейде жүрген жерінен бидай, тары, балаларға ағайындардан сәлем-сауқыт деп, елден қисса, ән айтып тапқан ол-пұл табысын ала келеді. Әйтпесе атадан туа жетім Бәтжанға қайдағы туыс. Осы жолы қоржын томпынып, тырсылдап тұр. «Тегі олжалы оралған-ау. Қайда баратынын айтпай кеткенінде бір гәп бар екен ғой, бәсе!»

Әлима алғашқыда аттың ық жағына қарай жасырынып, Бәтжан бір арада тығылып тұрған шығар деп көрінбей, қуанып еді. Бірақ, жуық арада шыға қоятын Бәтжан жоқ. Жұрт малын өріске айдап, түгел аяғынан тік тұрып, ауыл шетіне беттегенде, бұл да сиырына асығып:

— Бәтжан, Бәтжан, жарайды енді, тығылмай-ақ қой, — деп күліп еді, Бәтжан жауап қатқан жоқ. Әлима үйді айнала жүгірді. Жоқ.

«Е, мұнысы несі, әлде түн ортасында келіп, ұйқыдағы балаларды мазаламайын деп, аран ішіне жата салды ма екен?» Әлима жүгіріп аранға барды. Онда да жоқ. «Е, аты болдырғасын аяп, тоғай сыртындағы шөбін көріп келуге жаяу кеткен шығар. Бірақ Қобыландының тайбуырылындай деп мақтайтын бұрырылы ауыл арасына болдыра қоюшы ма еді. Онда түнделетіп жүргені несі? Бүйтпеуші еді ғой».

— Бәтжан, Бәтжан, — деп сағыныш аралас үймен айғайлаған Әлима: «Ұйбай-ау, мал өрістен қалып қояр» деп, сиырын алдына салып жүре берді. Қашан сиыр айдаушыларға жеткенше артына жалтақ-жұлтақ қарап барады.

Аз күн ері жолаушылап кетсе елегізіп, қонылтақси қалатын Әлима бурыл атты көрген соң, бұрынғыдан бетер Бәтжаның сағына түскен сияқты. Елді жиі аралап, ән салып, көбінесе Ақан қасында көбірек аялдап, жүріп қалатын ерінің мінезін еті үйренсе де, оны ойламауға, сағынбауға төселе алмай жүр. Бәтжан келген сайын бес бала бес жақтан бас салып аяғына оралып, жабысып жатса, Әлима да дардай боп кішкентайларынан қымсынбай мойнына асылып, құшақтап жатқаны.

Осы жолы да өрістегі малға сиырын қосысымен жалт бұ-

рылып, тоғай бауырындағы шөптеріне тартты. Жұрт пішкендерін тасып алған. Шабындық орнында үш шошак шөп қана қалыпты. Бұл Бәтжандікі. Әлима жүгіріп жүріп үшеуін де қарап шықты. Қанша қыпсыз дегенмен, Бәтжан жасынан төрелердің есігінде жалшылықта жүріп, әр шаруаның басын бір шалып, қай жұмысқа салса да тартынуға шарасыз жігіт көмбіс бол төселген жоқ па. Мына тап-тұйнақтай салынған шошактардың сол ықтиятты шаруакор адамның қолымен үйілгені көрініп-ақ тұр. Бауырында шашылған бір көлем шөп жоқ, күннен күнге басылып, отаулана шөккен шошактың төбесі желге қопсымай, суағарланып жаншыла түскен. Әлима соңғы шошактың бүйіріне күсті қолын ағаш жұтқышша терең сұғып жіберіп, бір уыс шөпті дудырата жұлып алып иіскеді. Сәл дымқыл тартқан жидек жапырағы аралас көкпенбек жонышқадан көктем иісі мұрын жарады. «Ой аллай,— деді іштей Әлима,— тура Бәтжанның иісі сияқты!» Жазда Бәтжан күн батқанша қалың жонышқада шалғы тартып, үйге келе кешкі тамағын ұйқылы-ояу қалғып-шұлығып ішетін де төсекке құлайтын. Күн ұзақ далада ойнап, күлге аунаған тауық балапандарындай қара қожалақ болған шитімдей балаларын жуындырып, жайғастырған соң, Әлима да тоң майға шытырлай жанған сығырайманы өшіріп, тәтті ұйқы құшағында жатқан Бәтжанның кең кеудесіне қалың шашын төгілте тастап, балаша еркелеп, басын сүйейтін. Сонда ерінің тұлабойынан мына дала шөбінің жұпар иісі келетін мұрнына.

Титтей қыз күнінде байлардың атқосшысы боп жәрменкеден оралған әкесі қол басындай бір шиша әтір әкелген. Сол шишаны бір жылдай үнемдеп, гүл жапырағында мөлдіреген таңғы шықтай ғана саусағының басына тамызып, қос тұлымының түбіне жағатын. Мұны көрген әкесі бірде: «Өй, қыз болмай кеткір!» деп қарқылдап тұрып күлген. Ақыры сол шишаның қалған екі-үш тамшы иіссу әкесінің мәйітіне бұйырған. Сүйекке түскендер мәйітті жуып, ақыретке орап, оң жақтан шығарар кезде, Әлима бойтұмардай сақтаған әтір шишасын сарқып, соңғы тамшыларын әкесінің өлі денесіне тамызып, соңғы көз жасын да төгіп-төгіп жіберіп, өксігін баса алмай, кеудесіне маңдайын тіреп мұсылман рәсіміне жат мінезбен өлікті құшақтап, айырылмай ұзақ жылаған. Өмірінде бірінші көрген сол әтір иісін камқор әке өзімен бірге суық көрге ала кетіп еді. Тек есейіп, етек жауып, тұрмысқа шыққаннан соң ғана Әлима сол иісті Бәтжанның ыстық құшағынан иіскеп еді. Бәтжанның кеудесіне басын салып маужырап жатқанда да Әлимаға осы ойлар келетін.

Кейде қаршадайынан әкеден жетім қалғаны, қыз болып бой түзеп бір жібі түзу киім кие алмағаны, ақыры Ақан-сынды камқор адамның жалшылықта жүрген әнші Бәтжанға мейірі түсіп, құлдық тауқыметінен айырып, Әлиманы сырттан биле-

ген бір алыс ағайындарына қалыңын төлеп екеуін қосқаны, содан үбірлі-шүбірлі қатардағы үй боп кеткен бақытты тұрмыстары есіне түсіп, қуаныштан ыстық жасын Бәтжанның кеудесіне төгіп те алатын. Көбінше Бәтжанның жүрек соғысын тыңдап жатып, қалай ұйықтап кеткенін де білмейтін еді-ау».

Әлима үйіне таяп қалған екен, алдында, әудем жерде кетіп бара жатқан имиген бүкір кемпір мұны тосып алды. Етікші Теміртай шалдың жамағатын көргенде Әлиманың бойы сергіп, енді күнделікті күйбең тіршілік есіне түсіп, ширақ адымдай түсті. Теміртай карт айтулы етікші болмағанмен, қатар қонған екі-үш ауылдың кедей-кепшіктерінің ең қадірлі адамы. Жыл он екі ай бойы қыста қоржын үйдегі жылы жарма пешке арқа сүйеп, жазда күн шуақта есік алдындағы көгалда отырып алып, етік тігумен әлек. Көбінесе тігетіні жаңа емес, ауыл адамдарының үлкені бар, еркек-ұрғашыларының аяғынан түскен ескі-құсқыларын жамап-жасқап, бүтіндей отырғаны. «Ескі құрағанның есі кетеді» демекші, мінезі тік, жоқ нәрсеге апы кіріп, күпі шығатын баяпар қара шалдың қасына ешкім батып бармайды. Ұзақ жатып қалған аяқ киімдерінің жайын білуге келіп, бас салып шаруасын айта алмай міңгірлеп, көр-жерді сылтауратып, етікшіге көпшік тастап мәймөкке сөзбен дөңгелете бастағандарды: «Әй қарағым, етікшінің қасында отырма, сөзі тиер өзіне, бізі тиер көзіне» деп, маңынан айдап салады. Одан әрі жайыңды түсіндіре бастасаң: «Әй, кемпір, мына пахырдың көк жұлықтары қайда еді, әкел тез» дейді. Қырық жыл отасқан кемпір шалының мінезіне қанық, екі сөзге келмей, етегіне салған былғарысы күлімсі сасыған өңкей қиқышойқы ұсқынсыз аяқ киімдерді қасына әкеп төге салады да, бұдан әрі не боларын білсе де, іс-міс жоқ, шаруасына кете береді. Шал алдындағы ісін былай қояды да, әлгі киімдерді біртіндеп алып, құлашы жеткен жерге лақтыра береді, лақтыра береді. «Бар, басымды қатырма, мен шабан екем, жылдам тігетін Қаройдағы Доска, Керекүдегі Еске, Қараөткелдегі Жайыққа, Қызылжардағы Мекешке апар, олар көн етігінді көзел етіп, көттігін көк жіппен, қонышын қызыл жіппен жиып, жиырма жыл сықырлап, қырық жыл шикылдап өзі жүретін етік етіп береді» деп, атышулы етікшілердің құлағын шулатып, қуып жібереді. Не керек, соңынан, бәрібір сол ескілерді жамап, ілдебай ғып беретін өзі. Алдына қайта келетін жаңағы көк жұлықтарды ол танымайды да, оның кімдікі екенін сұрап та жатпайды. Оны иесінен қайтып алатын да, қайтып беретін де кемпірі. Ақы-бұлына келісетін де сол. Әйтеуір қысқа жіптері күрмеуге, ұзын жіптері жөрмеуге келмейтін қолы қысқа жок-жітіктің жыртқы, жамауын бүтіндейтін осы шал.

Әлима балаларының үлкенінен түскенді кішісіне кигізіп, Бәтжанның тозған киімдерін тарылтып, аударып, әйтеуір ілдәлдалап кішкентайларының үстін аса жүдетпеуге тырыса-

ды. Мына кемпірге көбірек баратын да осы ауылда өзім деп ойлайды.

— Ә, апа, тәуір, тиышсыз ба?— деп кемпірді қуыл жетіп жайрандап, амандасты.— Мына күзіңіз қайтеді. Суытатын түрі бар-ау. Апа, жүріңіз жана қоламтаға құман тығып кетіп ем, шәй ішейік.

— Е, бәрекелді, ішсек ішейік,— деп кемпір де тез икемге келіп, екеуі үйге тақай берген. Әлиманың жүрегі біртүрлі алып-ұшып, бағанағы орнынан тапжылмаған буырыл атты көргенде үрейленейін деді.

— Бәтжан жолдан келген бе, әлде бір жаққа сапар шекпек пе?— деп, атқа көзі түскен қырағы кемпір ернін сылп еткізді.— Қарағым-ау, мынасы несі, қайдағы жаман ырымды бастап!

— О, не апа, не көрдіңіз?— деп Әлима да кемпірге сезікте-не қарап еді.

— Мына Бәтжанға не болған, жасынан жылқы бағып, көзі шыққан қазақ баласының өзінің мініс атының мынадай сиқын алып күзегенін көрсем көзім шықсын,— деп, буырыл аттың қара жалын түбіне дейін тып-типыл күзеп, қою құйрығын көтеншегінен бір сүйемдей ғана қалдыра шолтитып, шұнақ ешкідей шорт кесіп тастағанына танырқады да, түйенің құмалағындай түйіп, ұшын қиған кекіліне көзі түсе бергенде ішін тартты.— Сұмдық-ай, мынау тұлданған ат қой. Жаным-ау, Бәтжан қайда, аман ба өзі, қарағым!

Бүкір кемпірдің айғыз-айғыз әжімді беті кең қазанға қайнатқан қою іркіттей түгел жыбырлап, ұсқыны өзгеріп кетті. Тұлданған аттың жайын білмесе де, қарттың жүзінен бір жаманатты сезген Әлима да ащы дауысы шығып, үйге бір кіріп, бір шығып:

— Бәтжан, Бәтжан!— деп жанұшырды. Бәтжан жоқ. Бурыл ат оқыранды. Әлиманың даусынан оянған балалардың бірі жылы төсегінен атып тұрып: «Көке-көкелеп» қарны жалтырап сыртқа шықты.

— Бәтжан, Бәтжан, қайдасын? Қайда кеттің, Бәтжан!— деп ерні дірілдеп, кемсендеп, әлденеден секем алған Әлима жүгіріп барып қанжығадағы қоржынды шешті. Оны неге шешті, неге ашты — өзі де білмейді. Бәтжан жолаушылап келгенде қашан жырымды шешіп, қоржынды өзі үйге кіргізбейінше Әлима ат маңына жоламайтын. Ері келер-келместе, бас салып түйе жүндегендей не әкелгенін көруге асыққан қайсыбір қатындардың жаман ырымынан аулақ еді.

Әлима қоржынға қолын қалай салғанын да білмеді. Ішінен Бәтжанның қан баттасқан шапаны, жұлығына дейін қан-қан етігін суырып алғанда боп-боз боп қуарып кеткен келіншек бір-ақ рет ықылық атып қалды да, әуелі баяу күлді. Содан соң мәңгіріп отырып, тағы күлді. Бұл жолы көзі шарасынан

шығып, бет пердесі бұзылып сақылдап күлді. «Бәтжан, Бәтжан!» деп, есі шыға елеурей күліп, қанды шапанды бас салып өкірді. Басын көтеріп тағы күлді. Тағы өкірді. Одан кейінгі кейлі сау адам емес, есі шығып, аяқ астында жынданған жанның бейнесіне түскен еді.

Бұдан әрі Әлима өзінің не істеп, не қойғанын білмеді. Бүкір кемпірдің де қосыла жылағанын, бүкіл ауыл адамы тайлы-таяғына дейін жиналып қайғыра егілгенін, үйден үрейлене жалаңаш-жалпы шығып, жұрттың жайсыз тұрысынан қорыққанынан балаларының күзгі жел өтінде ботадай боздап еңірегенін де білмеді. Қай уақытта талықсып барып, естен танып сұлқ түскенін де білмеді.

6

Дала тіршілігінің қызығы да, бұзығы да көп, жаратылысында, ақжарқын, сауықшыл момын халықтың ел ақсақалын пір тұтып, оның алдында именіп, ибалықпен тізгінін үлкеннің қолына берер үлгілі рәсімі болса, бір даурыкса тоқтамайтын, бір қызса тез сұымайтын, шектен шығып кетер жүгенсіз қылығы да көп.

Барымтаның қарауыл жұртының қайсысынан келгеніне көздері анық жетпесе де, әйтеуір осы елдің ісі екенін жазбай таныған керей жігіттерінің бір жұмадан бері қылмағаны жоқ. Ессіз жатқан есіл малға кезіккен аш қасқырлардай бүгін бір ауылдың шаңын қақса, сол күннің кешінде екінші ауылды тінтіп, тіміскіп, әлек-шәлегін шығарады. Кез келген жылқышы, малшыны ұстап ап, көкпарша созбайлап, із-түзсіз жоғалған жылқыларын қазбалай сұрап, ештеме көрмеген елдің зәре-құтын алып, қайсыбірін соққыға жығып кетеді. Жасанған отыз жігіттің азығы да ел үстінде, берсе қолынан, бермесе жолынан деп таңдаған малын алып ұрып, жәукемдеп, саба-саба қымызды сарқа ішіп, бір ауылдан түстеніп, бір ауылдан «қонағасы жеп» еркін сайрандап жүр.

Бұрын-сонды осы өлкенің тісі батып көрмеген Барақпай ауылын да үркітіп, бір ту биесін жайратып кетіпті. Барақпай ауылы — исі атығай — қарауылға, қала берді көршілес керей, қыпшақтарға әйгілі, атышулы ауыл.

Алдарына салған малдары болмаса да, аса таршылық көрмей, жұрт ризығына ортақтасып жүрген ашқарак ел. Арғы аталары Ақмалшыдан қалған ата дәстүрі болмаса да, қазіргі Барақпайда ат жалын тартқан жастарынан бастап, атқа мінуге жарайтын шалдарына дейін баукеспе ұры. Алыстан, жакыннан демей, жыл он екі айда жымын білдірмей мал айда-тып алып кәсіп еткен елге осы күнге дейін ешкім ештеме қыла алмай келеді. Мал ұрлағанда ешкімнің шымбайына батып, шаруашылығын ойсыратып кетпейді, бір мал, көп болса, екі

мал ғана алып, қайтып ол араға соқпайды. Мал ізін суытпай соңынан барар жан болса, терісі түгіл сүйегін таба алмай, істі насырға шаптырса, бір қағаберісте, не қайтар жолда сыбағасын алады. Онда да ешкімге із-түзін білдірмейді. Содан да олар батыл, содан да олар жүрек жұтқан. Оның үстіне кейінгі жылдары қарауыл шонжарларының қолшоқпары — солар. Біреуге өшіксе, кек алғысы келсе, Барақпай жігіттерін жұмсап, ұрлық артын жым-жылас етеді. Бірлі-екілі қарасы жоғалған әлсіз адамдар Барақпай ауылының жігіттерінен қолды болғанын сезсе «онда кетті дей бер», «шығасыға шыққан мал ғой, құдай тағы бір жөнін берер» деп құдайына сыйынғаннан басқаға немесе «алланың кәрі ұрсын!» деп қарғап, сырттай кіжінгеннен басқаға дәрмендері жоқ.

Нұртазаның ұрыларының көбі — осы ауылдың жігіттері. Керейліктердің көп шұйлыққаны да содан. Әр үйді жеке-жеке аралай жүріп сұраса да, не баласы, не кәрісінен бір түзу жауап ала алмай ашынған қуғыншылар екі жігітін ұрып, бір малын жегеннен басқа түк шығара алмапты. Ауыл ұрыларының көбі жортуылда, сапарда екен, хабар тиісімен тез жиналып, керейліктердің соңынан кек алуға аттанғалы жатқанда Нұртазадан хабар тиіп, тосылып қалған.

Алдарынан еш бөгесін, тосқауыл көрмеген қуғыншылар Көкшетау уезінің батысын жайлаған бар болысты шарлап жүр. Әдейі соқтығуға қара таба алмай, берісі Мезгіл, Шалқар болысынан бастап, Жыланды, Имантау, Зеренді, Айыртау болыстарында лаң салмаған жерлері кем де кем. Қарауыл немденген Есілдің салалары Аққанборлық, Тайсары, Жабай, Аксоран, Жыланды жайлауларын күземдеріне дейін сүзіп жүр. Ақкннқ, қойлы атығайлар мекендеген Ұзынкөл, Қандыкөл, Аралаш, Былқылдақ көлдеріне дейін бойлап, Құдайберді, Есенбай, Шоқтыбай, Бейімбет руларының жайлаулары — Қалмақкөл, Салқынкөл, Ашылы, Жекебояқты аралап, Құлайғыр, Тоқтыөзендерінің жағалауында жатқан малдарды түгел тінтіп шықты. Бес-алты жігіттерін жан-жаққа таратып, алыстағы Қызылжар керейлеріне дейін шолғыншылатып жіберген. Тыныш, бейғам жатқан елді қан қақсатқан есер топ екілене-екілене түседі. Қарсы келіп, жағадан алып жағаласар жан болмағанына ызалана түскендей. Бірақ, атойлап дақпырт салмай соңдарынан еріп, мысықша басып жымын білдірмей алыстан іздерін андыған Нұртазаның жансыздарын сезген бұлар жоқ.

Тек соңғы күндері ғана, алдында Мезгіл болысын басынып, күшігін алдырған қасқырларша тап берген керейліктердің сойқандарын естісе де, елемеген басқа болыстар өз елдеріне де шоқпар ойната бастағанда, бастарын көтеріп, ашуға мінген.

Сүлейменнің күткені осы еді.

— Ал, Нұртаза, енді ел жинауыңа болады. Бірақ, байқа, мінез көрсетер тұс бұл ара емес. Әлі де айла керек,— деп болыс інісіне кеңес берген.

— Тағы да сайқалдық қой сенің айтарың. Қатын құсап сайқалси-сайқалси біттім ғой.

— Бір қатынның айласы қырық есекке жүк болады. Екатерина ұланғайыр Ресей империясында талайларды ат қып мініп, отыз жылдай тақымында ұстаған,— деді Сүлеймен күліп.— Қатындардың тақымын осал деме.

— Е, қатын болсаң өзің бол, атамнан аулақ!

— Мейлі, қайткенмен ақыл, айла дегенім де.

Осы сөзден соң Нұртаза бар болысқа шапқыншыларын жіберіп, Жыландыдағы Қылышпай бидің үйіне мәжіліс құрды.

Қашанда ұйымдасып істер іс, ақылдасып шешер мәселе болса, дүйім қарауылдың ең үлкен ақсақалы, сөзге де, ойға да кеменгер Қылышпайды қалыс қалдырмай, әуелі соның алдында кеңесер еді. Түнеугүні Сағынай асына шақырылмай мазақ отына күйіп, іштей күйініп жүрген Шоғырмақ, жас болыс Ақбұзау, Мырзалы ұрпағынан Баялы, Сердалы, Боканның шонжар ұлдары — Балапай, Қалақ, керей қуғыншыларының кәріне бір-екі малы іліккен Тілеубай, Назарбайлар, Сүтемгеннің інілері Шәлтік, Сапалар хабар тиісімен Жыландыдағы Қарсақ ауылына тез жеткен.

Бас-аяғы жиналып, Қылышпай сөзге құлақ түріп, кеңесерлік ықлас білдіргенде, басқалары амандық-саулық соңынан, сойыл сүйреткен керей жігіттерінің ланын біраз сөз етті де енді батуға келер тұста бас қосудың себепкері Нұртаза бастады кепті.

— Қылышеке, мына мұндарды өзім бастап шақыртпасам, өздері біліп жинала қояр түрлері жоқ. Қарауылдың бір жақ бүйірінен бөрі тиіп, бөксеріп жатса да, жандары ашымайтын найсаптар емес пе, қайта «шоқ-шоқ» деп отырғандары да бар шығар іштерінде,— деп, Нұртаза қалжыңдаған боп, бірақ түсі келмей, тістене түсіп, басқа бай, болыстарға ала көзімен оқтана қарағанда:

— Нұреке, екпініңізге қарағанда қасқыр тартқан қой сияқты емессіз, қайта жұртты жерлеп, жер-жебіріне жетуге келген, ұзыннан өші бар адамша сөйлейсіз. Қарауылдың бүйірі ғана екен ойлайтыныңыз, онда атығайларға несіне атой салдыңыз,— деп Ақбұзау Нұртазаға, бас салды.

Нұртазаны суханы сүймейтін Ақбұзаудың қарауылды ғана аузына алған болыс сөзін іліп түскен қаршыға мінезі отырғандарға ұнаса да, ұдықтасып шешер іске кеселін тигізері айдан-анық еді. Сөзді өршітпей Балапай басу айтты:

— Айналайын Ақбұзау, сөзің орынды. Ашынған ызалы адам не демейді. Өзіміз де кешелі бері керей жұртының көшемізде ат ойнатқанына жарылып кетпей зорға отырмыз. Нұр-

газаның қарауыл деп отырғаны Атығай. Екеуі жұбы жазылмас бір ағайын емес пе. Атығай — қарауыл намысы бір болған соң, ол екеуінің қайсысының аты ауызға бұрын түссе сол айтылады, оны сарапқа салып қайтеміз. Өкпе айтысуға жиналғамыз жоқ.

— Иә, бұл арада айтысып-тартысатын ештеме жоқ. Мына керейлер әбден басынды. Қайдағы жоғалған малын сылтау етіп, кешегі Сағынай асына жұмсаған шығынын біздерден өндіріп алатындай әдейі тиісіп отыр. Осылай тайраңдатып қоямыз ба, әлде «қасқыр тартқан артымды иттен несін аяйын» деген қойдай бөксемізді тоса береміз бе? Олай десеңдер, өздерің біліңдер, мейілдерің. Мен өз қамымды жасармын, шілдің боғындай бытыраңдар ендеше атығай мен қарауылдың өздері,— деп Нұртаза орнынан тұрып кететін адамдай қопандап қойды.

— Өзі қарасы қанша мал екен жоғалтқандары?— деп Балапай сөзді жұмсарта сұрап еді. Нұртаза:

— Итім білсін, «мыңға тарта жылқы қолды болды, із осында алып келді», деп тантитын көрінеді. Менің өзіммен сөйлескен жоқ, көздері жетпеген соң не десін. Ал, мен, ішінде жібі түзу бір адам жоқ, өңкей мұрнынан сорасы аққан бала-шағаға не деп барам үлкен басыммен. Сойқандарының аяғын күтіп жата бердім.

— Нұртazаның мұнысы дұрыс. Бұлар біздің елге де көп ойранын салып кетті. Мен де несіне «жау келділеп» жаулығымды ала жүгірейін. Бір кесірі есерлердің қылығы шығар деп іштен тындық. Бірақ біржола керден кетіп болды, енді шыдар менде де хал жоқ,— деп Шоғырмақ қосылды.— Кәне, бір батауға келейік. Ай қарап отырмақпыз ба.

— Сендер ай қарамақ түгілі жұлдыз санасандар да мейілдерін, мен ертеңнен бастап жігіттерімді атқа қондырамын, қайтып соғар сойқандар болса, сыбағасын бергіземін, төрімде талтандатып, басыма шығара алмаймын!— Нұртаза басқа шонжарларға ызамен күйіне қарады.

Жұрт әр тұстан тағы да кимелей, даурыға бастап еді, үнсіз отырған Қылышпай қарт, қарағайдың діңіндей түзу, ұзын бойына лайық саусақтары салалы қолын көтеріп, басып тастады:

— Жә, азаматтар, мына аз сотқарлардың қылығы шынында да намысқа тиетін, шымбайға бататын ақылсыздық екен. Мұндайда шыдамның шыдамы-ақ жетеді. Бәрі орынды. Ел ақсақалы деп маған жиналғандарына алда риза болсын. Білік айтып, кесім жасамасам да, байқаймын менің кеңесімді керек етіп, сонымен іс қылғыларын келеді екен. Онда тыңдай қалыңдар, мен өз тұспалымды, өз түсінгенімді айтайын. Ең алдымен мынаған жауап беріндерші. Егер керей жұртынан мындаған жылқы ұрлаған екен, ол Нұртazаның өрісіне дейін келген

скен. Содан әрі бөтен ізді де, бөтен малды да таба алмапты. Бұл — ел арасын бүліншілікке салып, ұстастырудың, екі елді қырлыстырудың амалына ұқсамайтын секілді. Мың болмаса да, біраз малы ұрланғаны рас шығар. Ендеше, ертең қазы алдында адал болып, ар алдында таза болу үшін, қолмен істелер істі, мойнымен көтерер шақта, тайсалмай тұрар мықты, ұялмай шығар әділ болу үшін әуелі бір нәрсені өз арамызда анықтап, аршып алайықшы. Кіналағаным да емес, түйткілденгенім де емес — қане, ешқайсың мал барымталаған жоксындар ма?

Қылышпай екі иығын қомдай түсіп, ұшуға ыңғайланған жартастағы кәрі бүркітше орнынан бір ырғалып, ел жуандарына сабырлы көзін жүгіртіп өтті. Бірі етігінің қонышын шұқылап, бірі қолындағы шақшасына қарап, сөз тындап отырғандар қарттың тосын сұрағы маңдайларына ұрғандай бастарын көтерісіп алды.

— Жок!

— Жок!

— О не дегеніңіз?

— Онда айтпаймыз ба, несін жасырамыз, — деп жамырай жауап бергенде, ташбих тартып, Қылышпайдан көзін аудармай езуінен сілекейі шұбырған Мұқанәлі молла да көпке қосылып:

— Жок, ұрлағамыз жок, сүбухан алла! — деп, сілекейін ішке сылп еткізе тартып, дорба ауыздана қалды.

— Жә, сұрауым осы еді, жауабымды алдым, — деді сәлден соң барып Қылышпай. Көз жанары онша таймағанмен, бұрынғы саңқылдаған тап-таза ашық, сұңқар даусы жарықшақтанып, тамағында үнемі кесе көлденең бірдеме тұрғандай жұтына беретін би, осы жолы да қайта-қайта жөткірініп, қарлыққап үнмен ұзақ сонарға түсіп сөйлеп кетті. — Осы жасымда, ел ішінде би атанып билік айтқалы жер дауы, жесір дауына көп араласып, талай барымта, қарымта, сыдырымта дейтұғын ұрлықтың неше атасын алдымнан өткеріп, талайының құнын алып беріп, кісі өлімінің де артын жайғастырып, тасығанды басып, жасығанды көтерген күндерім болды. Сол талас, сол дауалардың көбі, көбі емес-ау, бәрі ағайын арасындағы келіспеушілік. Ол — бір шоқтан тұтанған от қой, отты баспасаң өртке, өрт дертке айналмақ. Ағайын дауы ата дауына, ата дауы ру дауына, ру дауы ел дауына — үш жүздің дауына, үш жүздің дауы — қазақ дауына ұласып кетер еді. Сонда дауда жеңетін кім, даудан жеңілетін кім? Екеуі де қазақ. Әй, қазақ-ай, осыдан-ақ азапты шегіп келесің. Ертеде, кіші жүз ішінде, көп ата, мықты рулар шашылған тарыдай бытырап жатқан ұсақ, әлсіз табын, тама, жағалбайлы, кердері, керент, рамадан, тілеу руларының мазасын алып, қорлай берген соң оларды бір кіндіктен тараған ағайын етіп, бәріне Жетіру деген аталы айдар тағып, басын біріктірген Тәуке хан екен. Оның

ниеті сүйте-сүйте елді біріктіру болар. Абылай хан үш жүздің басын қосам деп алысып өткен жоқ па. Ай, қазақ баласы, қосылмассың-ау. Бір бай ғана жайлап отырған Ереймен тауы үшін, сендердің көбің жоқсың, патшаның заны шықпай тұрған кез еді, исі Сүйіндік пен Керей боп қырқысқан жоқ па. Наймандар мен тобықтылар да Арқат, Шыңғыстау үшін, керей мен атығай күні кешеге дейін Есіл бойына таласып, жұлқысып келмедіндер ме. Кенесарыға қарсы шыққан Шыңғыс төре әулетіне Сырымбетті, керейлерге Бурабай өңірін патша ағзамы сыйға бөліп беріп еді, немді істедіндер басқа қазақ? Бүгін тағы да бір байдың малы ұрланған екен деп, бүкіл атығай-қарауыл шабынып, жауға шабатындай, екі нықтарыңды жұлып жеп, тағы да ру дауына айналдырып отырсыңдар. Мәгеркім, дау қуып, пәле-жала іздейтіндер руын айтып ұрандар, қонысын айтып қиқулап, жерін айтып желігіп келмесе, көлденең қазақтың ол дауда, ол жалада не шаруасы бар? Екі адамның, көп болса екі ауылдың арасындағы қырғи-қабақ боп, ұзаққа бармай, биікке өрлемей, тез арада-ақ бәтуға келе салар еді-ау. Аспанына кеп түйілген мына дауларыңның артында да қатты соғар дауыл тұр. Ел арасы тағы бүлінгелі тұр. Малымыз ұрланды деп отыз шақты әумесерін мал ізіне салып жіберіп, керей азаматтары ана жақты сойқан соңын күтіп, олар жатыр. Із қарауыл, атығай жұртына тірелді деп отыз сотқар сойқанды салып, ол жүр. Енді олардың басын жарып, көзін шығарып жіберейін деп сендер қамданып жатырсыңдар. Мұның арты дауыл емей немене? Ал, бір даудың соңында жүзің, мыңның атойлап дүрлігуді қоятын шақтарың жетпеді ме?! Баяғы заман келмесе кетіп барады. Елің, жұртың қазір бір ақпатшаның ауқымына бағындың. Жұмса жұдырығыңда, ашса алақаныңдасыңдар. Әділдік те соның қолында. Бағынған екенсің, енді соның ісін істейтін уақыттарың жетпеді ме. Орыстар бір дауды мыңның қолына бермейді екен, дауды тексеретін, ізіне түсіп, анық-танығына көзін жеткізетін сайланған адамдары болады екен. Сол табады, сол шешеді. Ел билеген болыстар өздерің шешіп, өздерің істі баса алмайтындарың бар, сол орыстардан неге үйренбейсіңдер? Ертеңнен қалдырмай оязға кісі жөнелтіп, мына сойқанды, ел шығынын тез хабарлаңдар. Ана сотқарлардың алдын бөгеп сөзге кеп, еліне қайтарыңдар. Сосынғы істі ояз шешеді. Өздерің шеше алатын түрлерің көрінбейді. Ал, патша адамдары барымта иесін тауып ап жазаласа, қазаққа бір сауап болар еді. Иә, атығай-қарауылдан шыққан, қазір жасырынып бұққан ұры болса, екі елдің арасын бөлер, іргені сөгер ондай немені сендер де жазасыз қалдырмасаңдар керек. Мені тыңдасаңдар, ел басқарған азаматтар, ақылмен іс қылыңдар. Даурықпаңдар. Айтарым осы. Іс оңға бассын!

Қарт Қылышпай сөз соңында іштей күбірлеп отырды да,

тамыры білемденген қолын жая беріп, бетін сипады. Басқалары да іштей әумин десіп, бата қайырысты.

Қылышпай үйінен аттанар шақта ғана Нұртаза жұртқа қарап:

— Әй, Шоғырмақ, әй Ақбұзау, бәріне айтарым сол — Қылышекеңнің бәтуасы — бәтуа. Ал, ана керей сотқарларын тоқтатар ер-азаматтың бір болыстан емес, әр болыстан шыққаны жөн. Мен өзім отыз жігітімді ертең атқа қондырамын. Сендер де отыз-отыздан жігіт сайлаңдар, — деді.

Келісім осы болды...

7

«Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды». Түнеугі қанжығалылар ұстаған өлік сүйреткен ат жайы екі-үш күннен соң-ақ суылдаған желдей есіп, керейлердің құлағына тез жеткен. Айтушы кім, таратушы кім — оның түбін іздеп жатқан ешкім жоқ. Паң Нұрмағамбеттің жігіттері естісімен Жаңбыршы аулына шауып, бар хабарды Шалқар болысында жүрген қуғыншыларға жеткізген. Бұл кезде Бәтжан үйінің іргесінде байлаулы тұлданған буырыл ат, қоржыннан шыққан әншінің қан баттасқан киімін де осы төңіректегі ел құлақтанып, жан-жақтан жұрт сабылып, елде-күнде жоқ сұмдық, жұмбақ өлімнің құпиясын шеше алмай дал болған. «Бәтжанның киімі мен аты келді, өзі жоқ. Байғұс жетім жігіт қайда барып жоқ болып жүр? Біреулер тауып алып, осында әкеп кеткен-ау. Кім әкелді екен? Бәтжанның сүйегі қайда? Неге айтпай кеткен?» — адам баласы түсінбес осындай түйткілді сұрақтардың төңірегінде неше түрлі түспалды сөздер айтылып, ақыры бастары қатқан жұрт: «Не де болса, кейін бір сыбыс естілер, әзір мұсылман рәсімін бұзбайық» деп, Бәтжанның тұлданған буырыл атын өзінің жылына жарасын деп көрші ауылдың жылқысына қосып, орталарынан бір қара мал шалып, көп боп көтеріп, шамамен жетісін беріп жатқанда беттерінен түгі шыққан қаһарлы қуғыншылар да сау етіп қотанға кірген.

Көрші ауылдардан Қара терекке келген Бәтжанның жан ашыр достары, қазанына ас салып бермесе де тілектес боп жүретін жамағайындары Әлімамен, бір-бірімен құшақтасып бауырымдап жылап, ботадай боздап көрісіп жатқанда төтеден қосылған керейліктер есі кеткен елдің зәресін ұшырып, одан сайын есеңгіретіп жіберді. Келе данды салып, азалы жұртқа қамшы үйіріп, қарсы тұрған қайсыбір ақсақал-қарасақалдарды ұрып-соғып, қолма-қол мардымды жауап ала алмаған сотқарлар Бәтжанның жетісіне асылған қазан, ошақтарды ет-метіммен аударып тастап, топалаңдай тиді. «Аллалап» — бет-бетімен тым-тырақай қашқан кедей ауылдың жоқ-жітіктері, қазақ тұрмысында бұрын-соңды болып көрмеген мынадай

жантүршігерлік сойқанды дүрмекке қарсы тұрар дәрмендері қайда, суықтан қорғалап, жылы пеш саңлауларына тығылатын шілделіктерше жер кепелеріне сүңгіп-сүңгіп кеткен.

Екі аттасан төріне жететін шағын бөлмеге сыймаған қуғыншылар, қайғыдан қан жұтып есі ауған Әлиманы қораға сүйрелеп, о дүниенің әңгір-мүңгіріндей сұрақтың астына алды. Екі көзі екі жаққа атысқан қитар жігіт Бәтжанның пұшпақ бөркін Әлиманың бетіне тақап:

— Танисың ба, мынаны, танисың ба? Байыңның бөркі,— деп төнгенде, қаралы келіншек қасқырлардың ортасына түскен жаралы тоқтыдай мәңгіріп түк түсінбеді. Бір жұмадан бері есі бір кіріп, бір шығып шалажансар күйде жатқан Әлиманың өңі де қазір адам танығысыз еді. Аза тұтқан әйелдердің ерін жоқтап, ертелі кеш дауыс салып жылайтын әдетін жасамаса да, өз бетін өзі тырнап жосадай қылған Әлима мұғұла адам сияқты. Тырнақ сойып кеткен шиендей беті ғана жыбырлап бүлкілдегені болмаса, көз жанарында тірлік жоқ. Қитар көз жігіт зекіп қорқытып, Тасемен балаша алдап сұрағанда ләм демеген Әлима қуғыншыларды әбден қажытып барып Бәтжанның бөркін бас салды. Бас салды да иіскеді, көзінен бір тамшы жас шықпай өкірген дауыспен жылады.

— Ә, таныды, таныды,— деп, керей жігіттері тағы да сұрақтың астына алды.

— Мынау Бәтжанның бөркі ме?

— Ол қашан кетіп еді? Қасында кімдері бар еді?

— Кімнің малын ұрлауға кетті?

— Кетерінде буырыл атты мініп кетіп пе еді, әлде торы атты мініп пе еді?

— Ол аты қайда?

— Торы ат кімдікі?

Маңындағы жат адамдарға бір сәт айнала қараған Әлима әлі де дым түсінген жоқ. Құлағында күңгірленген жат үндердің де не айтып жатқанын білмеді. Әлден уақытта барып бөрікті бауырына басып, сақылдап тұрып күлді. Әбден мысы құрыған ызалы керейлер Әлиманы жұлқылап, түйміштесе де қоймады. Ауаны қарманып, көзі алақтап күле берді. Шошалаға сүйрелеп апарып без ашаға байлап тастағанда да, айырылып кеткен ескі сиса көйлегінің өңірінен салбыраған емшегінен салмастан күлкіден тиылмады. Төтеннен келген ауыр қаздан ауруға шалдыққан Әлима тағы да есі ауып, жыңды адамның халіне түскен еді.

Бір қора еркек жабылып, лактай әйелді сөйлете алмағанына күйінген Тасемен:

— Мына қардың әдейі жасауын көрдің бе, бетін тырнап байын жоқтауды білген қатынның есі шығушы ма еді. Әшейін қаярсуы да. Еркегі өлген қай қатын жынданыпты!— деп, беті түктене қалғанда, шомбал қара жігіт:

— Былай тұрындар, аюға намаз үйреткен таяқ деуші ме еді. Қатындар тәніне таяқ тимей жөнге түспейді, мен қазір мұның тілін шығарайын,— деп, жолындағыларын киіп-жарып, еңмендей ұмтылып кеп, Әлиманың жағасынан жуан, быртқы қолымен жұмарлай ұстады да, көйлегін төмен қарай дар айырды. Алақанына бір түкіріп, тобылғы сапты қамшысының бүлдіргесін білезігіне орай, жалаңаш әйелге көтере бергенде:

— Ойбай, шығындар, шығындар!

— Аттан, аттан!— деген үрейлі үн естілді тыстан.

Ауыл сыртындағы тоғайларда тасаланған салтаттылар жан-жақтан айғай-сүрең сап, күзгі даланы бастарына көтере дүңкілдете шауып шыға келді де, Бәтжан үйіне қарай лап қойды. Алдарына сойыл өңгерген, шоқпар көтерген жүз қаралы топ әп-сәтте үйді қоршап алып, аттарына аяқ артып үлгермеген қамсыз жігіттерді келе соққының астына алды. Қым-қуыт. Әкеден, атадан жіберген балағат сөздердің арасында, өкірген, бақырған дауыстар, сарт-сұрт сынған сойылдар. Кімді кім ұрып, кімді кім домалатып түсіріп жатқаны белгісіз. Сырттан келген қарауыл жігіттерінің біразы аттарын бос қоя беріп қораға да қойып кетіпті. Қаракөлеңке қораның астында да қып-қызыл төбелес. Қан майдан салған жігіттердің үні енді адам үніндей емес, арсылдап, ырылдап таласқан иттердің, гүжілдеп, ішін тарта өкіріп сүзіскен бұқалардың үніндей тұтасып кетті. Бір уақытта айнала соғып, итерген, сүйкенген топтың тегеуіріне шыдай алмай, қораның тап ортасындағы тіреуіштің қайың мәткеге кигізген ашамайы тайып кеткенде, ескі жаппаның төбесі майыса беріп ортасына жалп етті.

Бұл кезде керей жігіттерін еңсеріп, біреуіне үшеуі жабылған атығай-қарауылдықтар, шетінен тізіп тысқа алып шығып жатты. Тайдай тулап қарсыласқандарын етпеттерінен салып қойып, тіземен басып отырып, қолдарын қайырып, нокта, жүгенмен қамшының өрімімен байлай бастады. Енді бір тобы қора сыртында бой бермей, шегіне ұрысып жүрген керейдің қарулы балуандарына ұмтылып, жан-жағынан қаумалай берді...

Бәтжан үйінің маңындағы әбігер басылып, қан майдан біткен шақта тоғай бауырынан бес-алты атты көрінген. Бұлар жігіттерін жұмсап, өздері бұғып қалған Нұртаза, Шоғырмақ, Ақбузау, Балапан, Сапалар, еді.

Қақ жарылып жол берген аттылардың арасымен үйдің тап алдына шоқыта жеткен шонжарлар тізгін тартып, үзенгілеріне аяқ шірей шалқайып, тұра-тұра қалысты. Мына сойқанды білмеген адамдардай, әрі таңырқап, әрі кіналағандай үнсіз түксініп тұр. Бұлар екпіндеп жеткенде, қызуы басылмаған жігіттер айғай-дабырдан зорға тиылып, бәрі жуандардың ауыздарына қарасты. Соққыға жығылған, таяқ жеген керей жігіттері жерге қарап тістенеді, байлаулы жатқандар да ба-

сын көтермей қайсарлана түседі. Тумысында мұндай қорлықты көрмеген, ешкімнен беті қайтып, тауы шағылмаған қайсыбір әлді жігіттердің көзіне жас келіп, намыстан өлердей булығып барады.

— Тұрғызындар орындарынан жүгенсіз кеткен иттің күшіктерін,— деп Нұртаза қарауыл жігіттеріне жарлық етті. Дала желкем болса да, аттылардың ығында тұрғанда болыс даусы санқылдап, әмірлі естіледі. Бір жақсылықтың болғанын сезіп, қаралы ауыл адамдары күншуаққа шыққан арық-тұрақтардай жасқаншақ басып, бұларға таяу жинала бастаған. Болыс оларды кұмады. Қайта, тыңдасын, естісін сөзімді деген сыңай бар жүзінде.

Болыс әмірін естісімен, атығай-қарауыл жігіттері ордандап, қорбандап кеп байлаулы жатқандарды ашулы аюларша жұлмалап тұрғыза бастады. Маңдайы жарылған, мұрны бұзылған жігіттерде өң жоқ. Ат үстінен төнген ел жуандарына тура қарамай, қабақтары түсіп, кек тұтып тұр. Иығы шыққан, қолы сынған бір-екеуі тызалақтап, маңына жан жуытпай айғайлап, балағаттап жатыр.

— Жібi түзу кім бар ішінде, кім бастап келген сендерді?!— деп Нұртаза өңкей сайтанның сапалағындай боп көрінген мына ұсқынсыз сотқарларды місе тұтпай, бұлармен сөйлесу өзінің дардай атағына, болыс атына кір келтіретіндей менсінбей қарады.

— Әй, Нұртаза, танымай тұрсың ба, көзіңді май басып кеткен екен,— деп Тасемен басын көтергенде, болыс таныса да танымаған сыңаймен:

— Сен кім едің соншама мен танитындай? Жігіттер, бері қарай шығарындаршы, анықтап көрейін жүзін,— деп кекесінен күлді.— Тілінің ащысын қарашы, жұлып аларма еді түп орнымен.

Екі жігіт екі иығынан бүрістіре ұстап, көптің арасынан дедектетіп Тасеменді алып шықты.

— Оу, мынау Тасемен ғой.

— Саған не болған осынша желігіп,— деп Шоғырмақ пен Балапай қосарлана түскенде.

— Өлетін бала молаға қашады,— деп Нұртаза даланы басына көтере гүжілдеді.— Ес болса, бір шайнам ақыл болса басында, жай жатқан елге кеп соқтығар ма. Елде ала алмай жүрген не өшің бар еді? Қойға тиген бөрідей тыныш елдің үстіне сойыл ойнататын сен кім едің?! Қара судың да сұрауы бар, сенің жазықсыз княнатыңды көтеріп, еркіне жіберіп, сендей қаныпезерлерді талтандатып қоятын, бұл елде азамат жоқ, намыс жоқ деп ойладың ба? Жо-жоқ, атығай-қарауыл елі басқаға нақактан ұрынбайды, басқалар ұрынған екен, оның сыбағасын бермей тағы да тұра алмайды. Елді жылатып

қойып, сендердің ойрандарыңды көтеріп, біз де отыра алмаймыз, жайбарақат жата алмаймыз...

— Бәсе, бәсе!

— Ой, тілеуіңді берсін!

— Айналайын Нұртазам-ай,— деп, ауыл адамдарының айызы қанып, бір көтеріліп қалды.

— Әй, Тасемен!— деді тағы да Нұртаза.— Ел көрген ес білетін жігіт деуші еді сені. Қара басқан екен сені де... Мәті — Дәулен ұрпағының есті азаматы сен болсаң, сендерді де ант ұрған екен. Қаралы үйге, бала-шағасы зар жылап, қан жұтып отырған үйге бұл не қиғылықтарын салған! Шаңырағын ортасына түсіретіндей бұл үй қай аталарыңның басына күй қазыпты. Жігіттер, мына қораның төбесін бәрің жабылып көтеріп беріп кетіндер. Жетім қалған жесірге әлімжеттік еткен сендей діннен безген иттерді қазір тізіп қойып, көк шыбықпен дүре салдырсам, кім қолымды қағар екен? Бәріңді көгендеп, Көкшетаудың көк түрмесіне айдасам, кім мұнымды теріс дер екен?

— Сүйтіңіз, Нұреке!

— Бұларға сол керек!

— Тартсын, сазайларын!

— Тартсын!

— Тартсын!— деп жұрт ду ете қалып еді, болыс камшысын көтеріп, басып тастады.

— Жоқ, біржолға ұйтпеймін. Сотқарлық, сойқандықтарын үшін біраз таяқ жеген екенсіңдер. Осы сыйларыңмен қайтыңдар елге. Егер аяқтарыңды қия басып, бұл төңірекке енді бірің келер болсаң, өздеріңнен көр. Көздеріңе көк шыбын үймелем. Ақ патшаның атымен чөр басып, ит жеккенге айдатам, Міне, алдарыңда тұрған мына болыстар да осыны істейді. Жігіттер, аттарың әкеп беріңдер!

— Әй, Нұртаза,— деді Тасемен атын бұра берген болысқа шаңқ етіп:— Сені тыңдадық, енді бізді да тыңдамайсың ба?! Әуелі қолымды шешкіз, әй Нұртаза!

— Жоқ, тыңдамаймын. Сен мұнда қайбір түзу жол, мұсылман жолымен кеп тұрсың?

— Малың таланып, азаматың өліп, елің қара жамылып жатса, неғылған түзу жол, неғылған мұсылманшылық? Біз ата салған қасқа жолмен келгіміз жоқ, барымташы қалдырған арам жол, ұры ізбен келдік. Ол із сенің аулыңа, сенің малыңа тірелді. Далада өлген мына Бәтжанның аты да сенің жылқыңа қосылды. Бірақ торы ат бурыл атқа айналып, торы ала жылқы Қызылжар, Туменде, саудаға түсіп, сіңіп кетті. Біз соның ақиқатына көзімізді жеткізбекпіз. Ашылады ұры арты, ашылады!

Нұртаза қарқылдап күлді де, камшысын бір-ақ сілтеді.

— Ашыңдар, ашыңдар. Нағыз ұрыны тапқан екенсіңдер.

Ана Сағынайдың асына жөнелткен малдарынды да тірілтіп алындар. Ит не жесе, соны құсады...

Болыстар мына жалшы-малайлармен бұдан әрі тәжкелесіп тұруды өздеріне олқы көріп, ар санап, аттарының басын кейін бұрды. Бұл кезде қатты төбелесте жан сауғалап үйге қашып, жүк аяқтың астына сүңгіп кеткен түнеугі қанжығалы жігіттері де жасқана басып тысқа шыққан. Бұларды елде тығылып жатқан жерінен керейліктер Бәтжан үйіне желкелеп әкелген. Өздері білетін белгісіз мәйіттің киімін жазбай таныды. Болыстар олардың сөзін де тыңдамай кетіп барады. Шошалада бас сауғалаған бүйрек бет бала мен сепкіл бет сары жігіт те өз адамдарына қосылды. Қызылжар жақ бетте жансыз жүріп Су Құсайынның бір үйде шерткен әңгімесін ести сала осылай қарай ұшып, өз жігіттеріне суық хабарды жеткізген де осы сепкіл бет еді. Болыстар оларға да құлақ асып тағаттаған жоқ.

Шекелері қызып, алқыны әлі басылмаған жүз қаралы атығай-қарауыл жігіттері ел жуандары кетісімен керей жігіттерін ортаға алып, тағы да ашулы балағат сөздермен түп қиянын қалдырмай боқтап, арқаларына біраз қамшы жаудырып, төмпештеп, дүрелеп ап қолдарын шешті. Басы жарылып, аяқ-қолы сынған жарымжан-жаралыларын аттарына көлденең сап, төтеннен келген қара албастылардай елден аластап, керей жұртына қарай қуып тастады.

8

Акан сері Құлагерінің қайғысымен егіліп, ел арасында ұзақ жүріп қалды. Ақын басына түскен қасірет салмағына белдері қайысып, қайғы жұтқан әнші-күйшілер оның қасынан бір елі қалмай, көңілін жұбатып, тобын жазбады. Бұлар — Сағынай асының соңына қарамай, ас несінің лұқсатын да алмай ызамен, күйінішпен кеткен Қарқаралының Айтпайы, Керекудың Байтұлымы, Баянның Жарылғапберлісі, Атбасардың Қапашы, Алтай-Саратты Құлтума, семейлік бала Шашубай, Құлагердің өлімі сөз болып, бірақ оны өлтіруші адамды ешкім іздемей аяқсыз қалдырған шонжарлардың ісіне кейіген қарт ақын Орымбай да асты тастап, бұлардың соңынан жеткен.

Бұлар Сарыарқаны көктей өтіп, асықпай қоналқылана отырып, алыста қалың қыпшақ жайлаған Торғай даласын, Тобыл бойын аралады. Жол бойы әншілер тобы көбейіп, ақын көңілін жұбатпаққа қосылған ел сауықшылары ат басын тіреп түсе қалған жерде ойын-күлкі жасап, жалпақ елдің шөлін әнмен қандырып келеді. Бұрын атын естісе де, өзін көрмеген атақты әншілерді көзбен көрген қара қауым кәрісінен жасына дейін жапырыла күтіп, кей ауылдар қиыла сұрап, шылбырға оралып, ақындарды екі-үш күн жібермей ұстайды.

Көп ән, көп жырдың ішінде дұғадай жаттап, құран сүресіндей қадірлегені — «Құлагер» әні. Ақан сері жабығып, көзіне жас алып қамықса да, ел боп қолқа салған соң әншілер Құлагерді бірінен соң бірі айтып жұрт сұрауын орындайды. Кей жерлерде ашық, құлашты дауыспен Айтпай ақын:

«Жел сокса, қамыс басы майда деймін,
Ат қостым, ат айдаушы айда деймін
Алдыңғы ат баран болмай, қылан болды-ау,
Жығылмаса Құлагер қайда деймін»

деп шырката, шымырлата салғанда, әншілер тобы соңғы қайырмасына,

«Беу, бөрібай-ай,
Беу керім ай-ай!

деп тебірене қосылғанда, бар ауыл, бар қазақ қауымы ақын қайғысына егіліп, ақын қанатын қайырған ел ессіздігіне қарғыс айтқандай тебіреніп, күз даласының ызындай сокқан желі де ішін тарта уһілеп, зарлағандай, ақын көңілін көтерген ұшқырын, жүйрігін жоқтағандай болады. Естіген жұрт көзіне жас алып, әнші-күйшілермен бірге зарлап, бірге қосылады.

Күні-түні мал сонында салпақтаған қалың елдің көкірегінде Айтпайдың «Ардақ», «Қанапия», Қапаштың «Шалқақ кер», «Қапіре», «Қарғам», Құлтуманың Үш көтерме», Біржан, Орынбай, Шал, Шөже, Нүркей, Тоғжан, Жанактардың ұшқыр сөз, көркем, сұлу әндері мен бірге жаңа — «Құлагер» әні ұялап, жас бала Шашубайға дейін бойындағы барын төккен қазақ өнерпаздарының күдіретті күшіне ел арасы толқындай шайқалды. Өз достарымен, ұстаз тұтқан шәкірттерімен өткізген аз күн Ақанның да жабырқаған көңілін көтеріп, көз алдында айуандықпен өлген жүйрігі де әнге, жырға бөленгендей болды. Қазақ елі Сағынай асын «Құлагер» әнімен біліп, Құлагер өлімімен есте қалдырарлық белгілі еткен еді. «Құлагерге», ақын талабының ұшқыр қанатына, шабытына қазылған көр, осылайша халық тарихының үлкен бір бетіне әнмен жазылған еді.

Ақан сері жүйрігінің өлімінен соң, қан жұтып жатып алу-ды лайық көрмей, бар өнерлі топпен ел аралап, қазақ қауымындағы қараңғылық көлеңкесін, қаралы күндерін, ел басына төнер қиянат пен зорлық атаулыны достарымен бірге әнмен зарлап, күймен төгіп, алды-артына қарар жұрт көзін, — көңіл көзін тағы да аша түскен еді.

Күзгі боқырауда ғана еліне, жұртына оралған Ақан қасындағы әнші-күйшілер тобына көңілдегі бар ықыласты алғысын айтып, қоштасып, құшақтаса айырылысып, Мөңке баламен Қараталға келді.

Сұрықсыз далада алақұйын ойнап, дауыл тербеген Қара-

талдың жапырақсыз терегі мен қайыңы сидам бұтақтарымен бірін-бірі сабалап шулап тұр. Жел кернеген ауыл көркінің де өңі қашқан — сылауы түскен қарақошқыл ағаш үйлер қара жауыннан белі қайысқандай әр тұста мықшиып калыпты. Жаз күнгідей Сарысу көлінің маңында мамырлап жатқан қаз-үйрек те, жарыса ойнаған құлын-тай да жоқ. Милығына шейін малақайларын бастыра киіп, шекпен, күпісінің белін қынай бәйлаған малшылар, шаруа сонында митыңдаған аз үйлі көршілер ғана Ақан серіні көргенде әр жерде состнып, Құлагер өліміне қалай көңіл айтудың қыбын таба алмай, имене басып қарсы алды.

Ақанның көзі алдымен Құлагерге жеке арнап салдырған Ақбалтыр атанған қайың қораға түсті. Қанырап бос тұр. Тербеле басып салтанатпен ішіне кірер Құлагері жоқ. Қос көлге барар жол жиегінен Құлагерге арнап қаздырған шегенді құдыққа қарады. Қасында ұзын жіпке байланған көнек қауға домалап бос жатыр.

Қаратал бауырындағы аз ауыл көңілсіз, қабағы салыңқы Улаған-шулаған басқа қоныстас ауылдарда да маза жоқ. Қаулаған өсек, гу-гу әңгіме. Құлагер өліміне жаны ашып күйзелген жұрт енді керей малын шапқан барымтаны айтып, соңынан келген қуғыншылардың лаңын төндіре түсіп, Бәтжанның өлімін, оның қаралы ауылындағы сұмдықты неше сакқа жүгіртіп, лепірте соғып, боратып жатқан. Бірақ, бұл әңгіме әлі Қараталға жеткен жоқ еді. Бәтжан өлімінен Ақан әлі бей-хабар.

Керейдің малы шабылыпты дегенде, ел іші алдымен Ақанды сөз қылып еді: «Маңында топталған көп жігіттері бар дейді, ашулы, кекті жігіттер Құлагердің өшін алып, жауыздардың жылқысын талап кеткен екен, сол керек. Ақан да кегін жіберсін бе, намысқа булыққан ерің салған екен шенгелін байдың малына. Енді тауып көрсін» деп серінің ерлігін мактан етіп көтере сөйлеп еді, кейін керейліктер елді қасқырша талағанда, басқаша сарнаушылар да шықты: «Бұл Ақанның жүрген жері лаң, тиген жері — қан, өз қарабасымен кетсе бір сәрі, зауалы елге, не жерге тимей қоймайды. Тағы да екі елдің арасын ашып, жауықтырып қойды-ау. Тағы да іргелес отырып, бір-бірімізге қарар бет қалмады».

Боқыраудың салқынына қарай ескі сырқаты қайталап, буын-буыны сырқырап, тұла бойындағы сал ауруы жүрекке шауып, алқынған Қорамса төсек тартып жатқалы бір айдай болыпты. Тамағының лепсісі бар Жаңыл да сыбырлай сөйлеп Ақанның қайғысынан мүлдем жүдеген. Сабырлы, ақылды ана баласын көргенде ұзақ күшактап, үнсіз жылап көзінің жасын төгіп-төгіп алған еді. Қайтып жыламады. Ақанның ойсыраған көңілін одан сайын ортайтпайын деді ме, кіріп-шығып жатқан ауыл адамдарын ақ жарқын жүзбен, күле жүріп қарсы алады.

Алыс жолдан мертігіп, жігері құм, жүрегі дым, жарымжан боп қажып жеткен ұлының кейісті өңін көргенде сырт айналып сездірмей, іштей күрсінгені болмаса, үнсіз түксініп, сырқаттанған Қорамсанын да көңілін аулап, бәйек боп жүрген қайран ана ғой. Дүниеде болып жатқан тіршілік күйбенінен, тұрмыс тауқыметі, дау, зауал дегеннен бейхабар, Құлагер өлімін де сезбеген мақау Ыбан ғана сүйікті бауыры Ақан келгелі мәз. Туған әкем дей ме, әлде бауырына салған Жаңыл мен Қорамсаның ыммен түсіндіруінше үлкен ағам дей ме, қайтсе де іші жылы тартып, ол келгелі бетіне қан жүгіріп, отыра қалса алдынан түспейді. Онша балажан болмаса да Ақан мейрімсіз алланың қаһары тиген бейбақ ұлының бетінен қақпайды.

Осы жолы Ақан шын құлазыды. Маңайдағы ауылдардан бірлі-жарым туыстар — Малтабар, Құлтабар әулетінен жаны ашыр жандар келіп, Құлагер өліміне көңіл айтып кеткені болмаса, мойны қашық жерлердегі атығай-қарауылдан ешкім әлі ат ізін салған жоқ. Көңілі камыққан Ақанды қажытпайын дегендері ме, ең жақын достары Шәкей, Сұлтамұрат, Қойкүзет, Ожымбайлар да, ақынды пір тұтып, жаңа ғана әнге баулына бастаған жастардан да ешкім әзір жоқ. Кешегі Сағынай асы, Құлагердің Құсақ көліндегі өлімі, маңына топталған әнші-күйшілердің жұбату сауығы, — бәрі өң мен түстей. Қаратал бауыры өлік шыққандай қайғылы. Көрші ауылдар жағы тым-тырыс. Көп күн жолдас болған Мөнкені еліне аттандырып, Ақан да біраз күн тынығып алмаққа Басараласын алып, жылқы басына кетпек боп жатқанда, Бәтжанның қайғылы қазасын естіді. Тұлабойын мұз қарығандай тітіркеніп, айдалада, ат бауырында өлген әнші досының бөтен елде қалған бейіті, азалы үйдің шанырағына шоқпар ойнатқан керей жігіттерінің жүгенсіз ойранын естігенде сері бұрынғыдан бетер мәңгіріп қалды.

Тап осы тұста күзгі қарала, торала бұлттардай етек-женін жел кеулеп, қабақтарынан қан жауған молла, қожалар жан алатын әзірейілдерше есік алдында аттарынан түсіп жатты.

Бұл келгендер — Жәнапия, Ғабдолла имамдар мен Мұхаммедрахым, Шәмбіл, Шәміл қожалар, Мұқанәлі, Ғабдрахман моллалар. Беліндегі кіселерін ағытып, бастарындағы қоқырайған зүннара, қауқиһан құлақшындарын теріс айналдыра қағып, Қорамса жатқан үйдің төріне жас шамаларымен қатар түзей отырған соң, Ақан бұлардың мына келісін ұнатпаса да қазақ рәсімімен кіріп, сәлемдесті де, Бәтжанның орнына барып қайтатынын айтып лұқсатпен шыға берген.

— Ақан шырақ, — деді аппақ сақалын ұрғашы тістері сынық тарақпен тарап отырған Жәнапия, — үйіңе әдейі келгенде, қайда барасың?! Бәтжанның өлімі демесен, сүйегін қолымен көмген сүкім жоқ, барарсың, сен барғанмен о дүниеге сапар

шеккен марқұм бұ фәниға енді қайтып оралмайды. Біз әдейі келдік, отыр, ертең де күн бар.

— Одан да Құлагердің жаназасын шығарайық,— деп Мұқанәлі де қыстарыла кетті.

Бұлардың тағы да соқтықкалы отырған сынайларын сезген Ақан:

— Сіздер маған көңіл айтуға келдіңіздер ме, аурудың халін білуге келдіңіздер ме?— деп тізесін бүкпей сауал берді.

— Екеуі де.

— Онда, әне әкей қастарыңызда. Ал, маған көңіл айтсаңыздар, оларыңызға алда риза болсын. Енді мен жүрейін.

— Ақан шырақ, тұра тұр. Біз ел атынан келіп отырмыз. Айтар сөз бар,— деп, Ғабдолла да күректтей сақалын салалап, қалың қаракүрең қасы жапқан өткір көзін қадады.— Ел бүлініп жатыр тағы да. Естіген боларсың. Онша да мұнша бір қыңқ етіп, ауырсынар, ел қаһарынан ығар күнің бар ме екен?!

— Әй, Ақан,— деп сөзді Мұқанәлі іліп әкетті.— Елде бұзылмаған ештеме қалмады. Қаймағы бұзылмаған — жалғыз дін, мұсылманшылық ақ жол еді. Ол да бұзылып барады. Дін десе, дін иелерін көрсең, тітіркене түсетін не жынын бар. Кешелер ел үстінен өткен сойқанды көзіммен көріп келдім. Керей мен Қарауыл арасы тағы да бүлінді, тұнығы шайқалды. Сағынай асына барма дедік, бардың. Жазанды тарттын. Енді Құлагерің өлген екен, елді неге дүрліктіресің? Бір ердің құнына тұрмайтын ат үшін талай ердің қанын жүктеп кеп отырсын.

— Токтат әрмен тантимай! Не айтып келесің, дорба ауыз,— деп Ақан қалшылдап кетті.— Тағы да тістеріңнің қанын жаға келген екенсіңдер. Не айтып отырғандарын...

— Ақан, шырағым, сап-сап! Біз елге тісіміздің қанын неге жағайық. Ел сөзін естіп, мына тақалған дауды басайық, ел керден кетсе де, діннен безбесін, мұсылман баласы бір-бірімен қырғи қабақ болмасын деп ара ағайын боп келдік,— деп еді Ғабдрахман.

— Көп мәймөңке не керек,— деп Мұқанәлі тағы қосылды.— Ертең керей жігіттері кеп өзінді керіп әкеткенде неге ара түспедіңдер деп өкпелеме. Алдын-ала айтайық, ескертейік деп келдік. Керей жұртының қыруар малын қайда айдатып тастадың? Қайда тығып тұрмақсың?! Бәрібір бүгін бе, ертең бе, табылады. Оған дейін жұрт қырғынға ұшырап барады. Бәтжанды қоя тұрып, сол малдарын қайта үйіріне қосқыз. Барымта жолында өлген күнәһарлардың қазасы сенің мойнында оған о дүниеге барғанда жауап берерсің, ал мына тірілерді бұлай қырқыстырма. Бүлдіріп болдын ғой елді...

— Әй, шалдар! Алжыған шалдар!— деп Ақан бозарып тұрып, ашумен ақырды.— Барымта малына сендердің қималарың қышымасын. Елге, күнге жайып болған екенсіңдер. Тағы да жайыңдар! Ендігі күткендерің менің ажалым екен.

Барындар, айтындар, мал иелері алар кегі болса, менен алсын. Жұртта қанша шаруасы бар? Ұрлаған — мен! Айтындар, олардан келер кер болса күтіп алдым.

— Алла, алла! Субухан алла! — деп Ғабидолла бетін басты. — Алай, Ақан түсің қалай өзгеріп кетті. Мына түріммен сен қан ішерсің. Қойныңдағы жарынды, соңынан ерген ініңді, досыңдай болған Құлагерінді жұтып ең, енді мына әкеңнен аулақ! Әу баста-ақ ырымың жаман еді, жын ұялаған Ақан, алла, алла, әкеңнен, шешеннен аулақ!

Ақан шығып жүре берді. Ағаш төсекте шалқалай жатқан Қорамса басын көтерген, жастыққа қайта жығылды. Шәміл қожа орнынан тұрып сүйей беріп еді, ауру қарт сіңірлі қолымен қағып калып қайта көтерілді. Ауыз жақта жүрген Жаңыл жүгіріп кеп, демеді де, қос жастықты арқасына салып, көзі қанталаған шалының өніне үреймен қарайды. Қос қолымен төсекті тіреген Қорамсаның жұтқыншағы әрлі-берлі жүгіріп, алқынып отырды да, молла-қожаларға қарады:

— Ә-эй, діннен безгендер, — деді даусы қарлыға. Қонақтардың көздері шарасынан шығып, Қорамса үстерінен бүре түсетіндей отырған орындарында көткеншектеп шегіншектей берді. — Сендер мен қашан өледі деп емініп келдіңдер ғой. Оған дейін маза беріндер. Қысылған кеудемді одан сайын қыспаңдар. Барындар ана жаққа. Сендерді көрмей өлейін. Жаңыл, қазаныңа ас салып па ең, мыналар атаукерелерін жесін де, кетсін. Жанымды алар «күдай» бұларсыз-ақ алады. Енді көрмегенім осылар болсын. Барындар, кетіндер, көз алдымнан, өңкей жан алғыштар!...

Маңдайынан тер саулап алқынған Қорамсаның тұлабойы қалшылдап, шалқалай берді.

9

Күзгі күн таңдай-таңдай бұлттың бауырын қанға бояп ашыққа батты да, лезде қас қарайып аспан асты дөнбекши жөнелді. Ызғырық жел айдаған қарақошқыл бұлттар жөңкіліп көшіп жатыр. Жаз бойы терістіктегі көз көрмеген мұзды мұхитта жиналған бұлттар қат-қабат, нін тіресіп, жылы жақтың аспанына қарай бүктетіле аунаған әбжылан, айдаһарлардай қаһарлана жылжып, бірін-бірі баса көктеп қуып барады. Анда-санда сөгілген тұстан ақтаңдақ ызғарлы қар бұлттары да көрініп қалады.

Көл-көсір биік аранға үйілген бір мая шөптің ығында тұрған Нұртаза болыстың қалың қабағы да күзгі бұлттай түнеріп алыпты. Іші алай-түлей. Жыландының төбе-төбелерінде жаздың шуақты күндері құж-құж қайнап жататын шұбар жыландар бүкіл ордасымен ішіне кіріп алып, ойнақ салып, шек-қарынын аралап жүргендей тынысы тарылып, зығыры

қайнаған болыс, күзен ішіктің түймелерін жұла-мұла ағытып қос өңірін ашып жібергенде ішкі бауы бырт етіп үзіліп кетті. Сусар бөріктің астынан тер шығарып, тұла бойын қыз-қыз қайнатып пысынатқан — тобығына түскен күзен ішіктің жылуы емес, іште құжынап аласұрған ой жыландарының ыстық аптабы еді.

Нұртаза әлгі әзірде тоқалының үйінен шығып, ат үстінде мең-зең боп, екі шақырымдай жердегі қойлы ауылға келген. Бір жұмадан бері Сүлейменнен алған төрт көк арба, үш рәдунмен шөп тасыған жалшылары бүгін жұмыстарын бітіріп, серне жейтін күндері. Болыс оларға жабағы сойғызған. Қазір соңғы арбаның бастырығын шешіп, жел жақтан зәулім маяның үстіне жоңышқа шөпті әуілдей көтеріп, айырлап лақтырып жатқандардың үні көңілді естіледі.

— Ау, бұрыш-бұрышын шығара үйіндер.

— Желге ұшырма, қағып алсаншы.

— Шіркін-ай, мұрын жаратын мәйек қой, жарықтық.

— Ана жақта жабағының жас еті де былқылдап пісіп жатыр-ау. Болысекеңнің қолы кең-ау!— десіп, Нұртазаның келгенін көргендер астына көпшік тастап естірте дабырласады.

Шынында биыл жаздың басында күн дамылсыз күркіреп, нөсерлі жауын көз аштырмай, ойдым-ойдым шоқ ағаштардың бауыры балауса мәйекке бөгіп, тұнып қалған. Күзге дейін басылған құпаналар мен биік шошақтарды қайта қопарып жатқанда қымыздық, жидек жапырақтарының ісіне дейін жас қалпында бұрқ ете қалған. Қазір ығында тұрған адамды мас қылғандай көкпенбек мәйек мұрын құмқтайды.

Бір-біріне тіркестіре доғарған көк арбалардың қасында қараңдап мықшындап жүргендер албар маңына шашылған шөптерді тырнауышпен жиыстырып, маяны бастыратын ұзын сырықтарды дайындап шаруаны тындыра бастағанда жалғыз салт атты да жетті. Бұл — Сүлеймен. Ағайынды екеуі бүгін жұрт көзінен аулақ қойлы ауылда жеке ақылдаспақ.

— Амансындар ма? Іске сәт!— деп шылбырынан ұстай берген жалшыға атын жетектеткен Сүлеймен түн ішінде аспанмен таласқан таудай көрінген маяға қарап қайырлы болсын айтты.— Апырм-ау, биылғы шөптерің тіпті ұшан теңіз ғой. Неше күн орақ салып едіңдер?!

— Бір-ақ айда шауып алдық. Құдай бұйыртса, тіл-көзден сақтасын, екі жылға жететін шөп,— деп, жалшы да маяға шалқая қарады.— Ай, бірақ, бір жылдан асыра қоймас, Нүрекеңнің малы да жарықтық, шетінен жемқор ғой!.

Өз-өзінен шытынап тұрған Нұртаза жалшыға зекіп тастады:

— Әй, саған деген сөз жоқ. Қыстырылмай тұр құйысқанға... Бар, одан да, андағы атты байла, аналар жұмысын бітірісімен тамақтарыңды ішіндер де, тез тараңдар. Ертең ертемен

мына Сүлейменнің арбаларын жеткізіп беріндер... Әй, түсіндің бе?!

— Түсіндік, Нұреке.

— Түсінсен, сол. Ал, Сүлеймен, жүр үйге кірейік.

Қарағайдан кнып салған ескі үйге қой қора, ат қора жапсарласа тірескен. Оған жалғас шөп үйетін кең аран. Ұзындығы атшаптырым дерлік. Бәріне іштен қатынайды. Бұл — болыстың қойлы ауылы. Мұнда бәйбішесі мен ортаншы әйелі тұрады. Атан еркін өтерлік биік жалпақ қақпадан кіре бере Нұртаза ішке айқай салды:

— Әй, қайсың барсын. Шам әкеліндер, шам!

Оң жақ бүйірде есігінен от жылтыраған шошаладан бір келіншек жыпылық шам алып шықты, қанша абыржып, асыққанмен, сәл бөгеліп қалды. Қорада жел болмаса да, алақанымен көлегейлеген келіншек қағыла беріп:

— Қай үйге?— деп еді.

— Шеткі қонақ үйге. Не болды бәріңе, осыншама омалып!— деп Нұртаза оған зекіп тастады.

Бұлар қоянның жымындай ыңғыл-жыңғыл құжынаған көп ашалы тақыр қораның ішінен көмескі шам жарығының астында қолдарын алдарына созып, соқыр теке ойнағандай еппен басып, бір түкпірдегі малайлар тұратын екі бөлмелі шағын үйге жетті. Іште май шам бар екен. Қабырғалары күйе-күйе, еденін майлаған ауыз үйден төр бөлмеге өте беріп, Нұртаза:

— Жәрәйді, бара бер. Ана адамдарды тамақтандырып тез жөнелтіндер. Біз кейін ішерміз. Өзімізден хабар болмай бұл үйге ешкім кірмесін,— деп шешіне бастады.— Ә, айтқандай, жарығырақ шам әкеліндер. Сырттан бейсауат қонақ келсе, үйге түсірмес бұрын маған хабар беріндер...

Жыпылық шамды алақанымен көлегейлеген күң артымен шегініп, шығып кетісімен, бешпентінің қалтасынан алған қағазлы Нұртаза Сүлейменге ұстата берді.

Бұл — кеше Коноваловтан келген депеша еді: «Кемел ұлы Нұртаза болыс Көкшетауға тез жететін болсын».

Бұрын амандық сұрап, саулық тілейтін, бұларға иі жұмсақ Коноваловтың мына қағазы тым суық. Бұрын жүз көрісіп, ауыс-түйіспеген жат адамдай қысқа қайырған ояздың шақыруы — қазына тарапынан ғана болатын аяздай қарыған жарлық.

Ояздың иыр-шыыр қолы қойылған қағазды қайта-қайта ежілеп, ежіктеп оқыған Сүлеймен қабағын түйіп:

— Мына Қанабалыңның беті жаман екен, аналарға қарай қисаймаса игі еді, сөзі тым қырын,— деп тандайын қақты.

— Көмейіне қанша тықсаң да жұта беретін жалмауыз емес пе. Керейлер аузын алып қойған ғой найсаптың,— деп Нұртаза көзі алақтап, тісін қайрады.

— Оларға бергенде жақсысың да, сәл қылдан таяр болсаң

ештеме көрмегендей мысықша көзін жұмып, шыға келмен ме. Ана песіріңнің сөзінің жаны бар. Қанабалға да не зорлық, мүмкін оған да жоғарыдан бір тықыр таянған шығар.

— Тықыр-мықыр! Неғылған тықыр. Осы сен де күн жаумай су боласың да отырасың,— деп ашуға булыққан Нұртаза Сүлейменнің бетінен алып тастады.

— Оу, Нұртаза сен өзің, «бөрі ашуын тырнадан алады»— деп мені жазғырғаның не. Керейлер шақырусыз қалдырды деп күшігін алдырған қасқырдай болған өзің емеспісің. «Кек алам, мойындарын астына келтіре бір бүктеймін, барымта, барымта» деп шыға келдің. Бұрынғы қазағымның кең көсілетін заманы бар дедің бе. Барымта түгілі сыдырымтан да жүре бермейді. Қазір жұрттың көзін бақырайтып қойып екі жеп биге шығатын сауданың заманы туды.

— Сауда-мауда! Сауданы саған бердім. Маған тізе керек.

— Кашанғы тізеге сала бересің?!

— Енді сен де осылай шығайын дедің бе. Қаракұртша қаптаған мал көрсен, сылдыраған ақша елестеп, ата-бабан көрден тіріліп келгендей боласың...

— Қой, Нұртаза, атаға тіл тигізіп қайтесін. Оның не жазығы бар? Одан да соның аруағы жебесін де.

— Сені-ақ жебесін! Ертең олай-бұлай боп кетсе, жер-ошаққа итере салатының мен екенмін ғой. Мал көздің құрты деуші еді, сенің ішіңе де құрт түсе бастаған екен. Бар онда көрмегенім сен боларсың. Жалғыз өзім-ақ көтеріп алдым мойныммен. Сен-ақ жауыннан құрғақ шық. Бар, бар!— деп Нұртаза орнынан тұрып кетті.

Сүлеймен тарпаң мінез інісінің мына қылығына ашуланарын да, күлерін де білмей зығыры қайнап, зірк етті:

— Әй, Нұртаза, отыршы өзің бала құсамай. Не боп кеткенсің түге. Мұндай баяпар емес ең. Одан да ақылдасайықшы. Уақыт болса қыл кеңірдекке келді.

— Не ақыл керек. Ақылшы болсаң бұрын қайда қалдың?

— Ойпырм-ау, енді, қай арада ақылыңа жарамадым?— деп Сүлеймен ызалы күлді.— Қыруар малдың орнын бір күнде таптым. Одан артық неғыл дейсің. Егер өрісінде өріп жүрсе ана Нұрмағамбеттер, көшеден өткен күйіндай лаңды қотаныңа кеп салар еді, күш көрсетсең, губернаторға дейін барып өш алмай қоймас еді. Қазір дәл басып табан тірер тиянағы болмаған соң ғана мыстары құрып отырған жоқпа. Бірақ, әлгі, суайтың қайдан шыға келді, «жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты» деп, осы бір собалақ пәле болмасын әлі.

— Ол иттің ғана баласының аузын күншығыстан келтірмедім бар ғой! Ол қаңғыбасты іздеп жібергелі міне бір жұма, әттең қолыма түсті бар ғой, тура үйтіп жеймін.

— Оны бұрынырақ жеу керек еді. Енді тамағыңнан өтпей-

ді. Бүкіл керей боп іздеу салмай ма. Мүмкін олар сенен бұрын іздеп тауып алған шығар әлі.

— Қап, қолыма түсті бар ғой. Көзін құрта салар ем.

— Оу, көзін құртсаң, әдейі істеді деп керейлер одан сайын бел алып кетпей ме. Ол суайтың керейлерге іздесе тапсырмайтын куә боп отырған жоқ па. Қой, одан да оны жөнге түсіру керек.

— Жөнге?! Оған да мәймөңке керек пе?

— Мәймөңке болмаса да, істі насырға шаптырып, ушықтыра беріп қайтесің.

Іздегенге сұраған — ауызғы бөлмеге тапырлай басып, соған етіп ақи көз поштабай Жәнібек кірді.

Орнынан ұшып кете жаздаған Нұртаза поштабай кірер-кірместен үрейлене бас салды:

— Әй, ақи таптың ба?.. Әкелдің бе?

— Түу, биыл қар ерте түспесе игі еді. Даланың желі әлемет. Тура өкпеден өтеді, — деп өз бетімен сөйлеп кірген сырықтай ұзын Жәнібек қолындағы қамшысын, күләпаралы шекпенін ауыз үйдегі шегелерге бипаздана іліп, ырғалып-жырғалып жуырмандан жауап бере қоймаған соң, болыс шыдамай жағадан алды:

— Әй, ақи көзінді!..

Қолы жағасына зорға жеткен Нұртазаға иіліп, Жәнібек құлағына сыбырлады:

— Жәкен әкелмеуші ме еді, таптым, әкелдім.

— Е, сүйдемейсің бе? Даусыңды қаттырақ шығарсаң хандығыңнан түсемісің, соған да сыбырлау керек пе? Кім естіп қояды деп тұрсың? Сүлейменнен жасырамысың? — деп поштабайдың жағасынан қолын зорға босатқан болыс шын қуанып, көңілі сабасына түскендей болды.

— Өзіңіз емес пе үнемі сыбырлай сөйле, бұл күнде ағайын да жау дейтін, — деп Жәнібек тағы сыбырлап, Сүлейменге ақи көзінің астымен қулана қарады.

— Жарайсың, ақным, жарайсың. Қай жерден таптың ол қанғыбасты?

Жәнібек енді жөткірініп алып, қаттырақ сөйледі:

— Ізіне бір түскен соң Жәкен таппай қоя ма! Тентіреп жүріп ту-ту Қыпшақ еліне асып кетіпті. Әшейін, өтірікті шындай, ақсақты тындай соғып, еріккен елді сөзге қарық қып, есіп жүр екен.

— Біз туралы да айтып жүр ме?

— Айтқанда қандай, жол бойы «қой — енді оны айта беріп қайтесің» десем де болмайды. Күнде тоқтаған ауылда өзгертіп, құбылтып соғады. Әй, зорға шыдап келдім-ау. Шіркін-ай.

— Сонда не дейді? — деп Нұртazаның өңі қайта суи қалды.

— Қой, оны өз аузынан естік те, — деді Сүлеймен — Енді қайда кетер дейсің. Аптықпашы өзің, батырке.

— Өзі қайда қазір?

— Сіздің. . Бәкең үйіне түсіргем... Қоян аяғын жеген неме, тағы да ел ақтап кетпесе...

— Тез осында алып кел,— деді, Нұртаза.— Ана ас үйге кіріп кетпесін қазандықты сағалаған ит неме!

Жәнібек кеткен соң Сүлеймен болыс інісіне сақтық айтты:

— Нұртаза, сен оған қазір шүйлікпе. Шыда. Еркіне жіберіп сөйлетіп алайық. Әйтпесе, басқаша сарнауы мүмкін. Сен, әйтеуір араласпашы, мен-ақ сөйлесейін. Уәде ме? Сосын қалай тиям десең, ерік өзінде. Мейлі, жүндей түтіп жіп иіресің бе, жонынан таспа тіліп камшы өргізесің бе!..

— Жәрәйт, жәрәйт. Сол суайттың сөзіне шыдай алсам, көрейін.

— Шыдамайтын несі бар...

Төр үйдің қаусырмалы есігі ашыла бере: «Әссәләүмәғәләйкө-әм!» деген Су Құсайынның сыбызғыдай үнімен қоса, шошаң етіп қос қолы көрінді. Үнемі суланып жүретін алақанынан жеркенсе де Сүлеймен амалсыз сәлемін алды да, Нұртаза «ә, амансың ба» деп, теріс қарап:

— Отыр, отыр,— деді. Ызалы даусы тістің арасынан сыздықтап зорға шықты:

— Маған осы ара да болады,— деп босағадағы жүк аяққа арқа тірей отыра кеткен Су Құсайын Нұртazаның бір үлкен шаруасын тындырып келгендей жарты алақан насыбайды ерніне тастап жіберіп шаңқылдаған ащы үнімен көсіле жөнелді.— Ойпырм-ай, мына поштабайың да атжалмандай шұлғыған әңгір-мүңгір ғой. Екі аяғымды бір етікке тығып, қояр да қоймай он күншілік жерден екі-ақ күнде жеткізді. Қайран, талай ауыл жолда қалды. Қойын сойып, қолын қусырып отырған талай жұртқа қарамадық-ау. Кепиет атар ма екен, кепиет. Бәрі жайылып төсек, жығылып жастық боп жатыр. Қайтсін. Шіркін, талай күн асықпай жамбастап жатып, ақ майды ауыздан ағызатын-ақ жерлер еді. Қайтейін, болыс шақырып жатыр деген соң, қара су теріс ағып кетсе де қарайын ба. Шабдарымды борбайлап ұштым ғой. Ай, осы жолдан аман қалса еді, мұндай сұрқылтайды көрмеп еді, караөкпе болар ма екен. Мейлі, өзі де алжи бастады. Болысекең осы жолы бір ат мінгізіп жіберетін шығар.

Ыржалақтай күліп, еркінсіген Су Құсайынның сөзі жынына тиіп, Сүлейменге берген уәдесінен шыға алмай, Нұртаза әрең шыдап отыр.

— Қазақы атқа мінесің бе, ағаш атқа мінесің бе?— деп Жәнібек ырк етіп күліп еді, Сүлеймен:

— Е, еңбегің бар, мінесің ғой, мінесің. Бізді ел арасына әулие аспан ғып көтеріп жүр дейді ғой сені, еңбегің бар, еңбегің. Сонда қалай мактап жүрсің — деп жаныдағы Су Құсайынға күле қарады.

— Сұрамаңыз, Сүлеке, құдай берген тіл мен жакты аяйын ба, алты алашқа түгел жайып келемін. Мына қарашы, тілім жауыр болды,— деп Су Құсайын тілін шығарғанда, іш шұрылдады.— Ойбай, мына іші құрғырдың ән салуын қарашы. Тоқ жерге келгенін бұл да сезеді, тамақ жегісі келеді-ау, жейсің, жейсің.

Су Құсайын ішін босатып қойды.

— Тамақ та жейсің, таяқ та жейсің,— деп поштабай қаркылдап кеп күлгенде, Нұртазаның көзі алақ етті:

— Әй, ақи, бар ана жаққа! Тамақ даярландар!

«Тамақ даярландар» дегенін «таяқ даярландар» деп түсінген Жәнібек екі езуі жиылмай, есікке ұмтылды. Су Құсайын бір сұмдықты іші сезгендей тұзды көзі бозарып, жаутаңдай беріп еді:

— Нұртаза бүгін жабағы сойған, аузыңның салымы бар екен, тура жас еттің үстінен түстің. Асықпа,— деп Сүлеймен Су Құсайынды көңілдендіріп алды.— Ал, әңгіменді айта отыр. Қане, өз құлағымызбен естіікші, бізді қалай мақтап жүрсін? Әй, бірақ сен қоспасыз айт.

Сүлейменнің жүзінен мысқалдай үрей сезбеген Су Құсайын қайтадан жадырап, жайылып сала берді.

— Шіркін Нұртазадай болыс бұл ғаламда жоқ қой. Тусаң ту. Аузынан жалын атып тұрған жоқ па. Бүкіл керейіңнің атышулы алашұбар шонжарларын бір-ақ күнде мықшитып, кеудесіне шыққан жоқ па. Ақанға қанша өкпелі болғанмен, шынтуайтқа келгенде елінің жоғын жоқтап, намысын қорғайтын ел қамын жейтін Едіге емес пе деп, тындаған жұртты бір қаратып алам да, ай қызыл тілді безеймін-ау, жарықтықты. Құлагердің өліміне белі қайысып, намысқа булыққандардың айызын қандырып, құмардан шығарам-ау,— деп, Су Құсайын ерніндегі насыбайын сыпырып алып, ауыз жаққа атты.— Сүлеке, осы, көп сөйлегендікі ме, әлде осы күнгі насыбай жаси бастаған ба, әп-сәтте су татып кетеді. Сіздердікі базар насыбайы ғой, анада бір бұхар насыбайын атып ем өзіңізден, қол сағындық қой, дәмі әлі аузымнан кетпейді, кеңсірікті жарып, сарайынды ашып жібереді-ау шіркін!

Тұздай көзін мөлітіп алақанын жая қалған Су Құсайынның мына еркінсуіне сабырлы Сүлейменнің де тынысы тарыла бастаған еді.

— Суайт десең, суайтсың-ау, мә, тартам десең, тарт,— деп Сүлеймен қалтасынан мүк темекі салған оюлы жарғақ кесет алып алдына ытқыта тастады.— Ғұмырымда ісін иіскемеген насыбайды менен қайдан көрдің. Және Бұхар насыбайы. Ай, сықпыртасың-ау, сықпыртасың. Ал, темекі шек, шеккің келсе.

— Насыбай атпайтыныңызды білем, айтседе үйренген шығар дегенім ғой. Кейін бір қолым тигенде өзім ұнғыған терек үккішіме үгіп, қалампыр араластырған насыбайға үйретем,

насыбай атқан адамның ерні сәл қалыңдайды. Әйтпесé, ерніңіз қаймыжықтай, қатын ерін, келісіңкіремейді,— дегенде ызаға булығып, тығылып отырған Нұртаза қарқылдап тұрып күлді. Зығыры қайнап, ұзақ күлді.

Інісінің осыншама тарқылдағанына себепкер болған суайттың сөзіне намыстанған Сүлеймен:

— Әй, ерін-мерінді қайтесің, әуелі ана жырым-жырым өз еріңді түзеп алсайшы,— деп еді, Нұртазаның күлкісіне насаттанған Су Құсайын одан сайын қопандап қойып, күлімдей түсті. Болыстың зәрлі күлкісін мадаққа балады.

— Ой, Сүлеке, ғұмыры ұрғашы атаулының тамағына тиіп көрмеген біздің ерінде не мән бар дейсің. Ылғи ат үстінде, желдің өтінде ел ақтап жүрген еріннен не сұрайсыз. Кейде жарадар байғұстың қаны судай сорғалайды. Әй, поштабай, әй. Қайда кетті әлгі. Нұреке, осы үйде қаймақ бар шығар. Е, ит басына іркіт төгіліп жатқан үйде не болмаушы еді. Құстың сүтінен басқаның бәрі табылар-ау. Маған бір шәй кесемен біріні қаймақ алдыра қойыңызшы, шынында ернім тілім-тілім жарылып... ай, түн баласына удай ашып, көрер таңды көзіммен атқызып шығатыным бар кейде. Сүлекең жақсы еске салды-ау. Әй, поштабай! яки бала, қаймақ, қаймақ әкел!

Сүлейменге сөз беріп шыдап бағайын дегенмен Нұртаза осы арада қатты үрлеген қуықтай тарс жарылды.

— Өй, ата-бұтанның аузын... Не мыжып отырсың? Әкеннің беттактайын... кімді сен кәләкайт қылғың келеді. Әй, аки, қайдасың!

Нұртаза күйлеген бұқаша көзі қанталап, орнынан өнмендей тұрды да, ауыз үйде ілулі ұзын бишікті ала салып, Су Құсайынға сілтей берді. Арашаға Сүлеймен түспегенде суылдаған сары бауыр камшының ұзын өрімі қаңғыбас байғұстың талша мойнына жыланша оратылатын еді.

— Қой, Нұртаза, бір ашуынды бер маған, қой деймін!

Сүлейменді кеудесімен қаға ұмтылған Нұртаза, ағасы ұстап қалған бишікті саумалай тартқылап жүріп, Су Құсайынды алыстан бір-екі теуіп қалды:

— Мына иттің баласы, мені кім деп отыр, жоқтауын асырайын қазір, дәнденген екен!

Қамшыдан жасқанған Су Құсайын жеңімен бетін қалқалай бергенде, жамаулы бешпентімен басын бүркеп, тоңқайып жатып алған. Май құйрықтан тиген соққыны елеген жоқ, тек түйе құсша басын қорғаштап, тұншыға сөйлеп жатыр:

— Қарағым, менің не жазығым бар? Неден жаздым? Ағатай-ай, ағатай, не жазығым бар еді? Құдай-ай, не жазығым бар?— деп, бір сөзді он қайталап жалынған ол, Нұртаза басылғанда барып, бешпенттен басын шығармай, әуелі өңірінен сығалап қарады. Су Құсайынның осы жатысы Сүлейменге жазықсыз таяқ жеп шапанның астынан мүләйім қараған кәрі

мысықтай аянышты көрінсе, Нұртазаға, аусар баланың әкесін аркаланып, өзінен ересек баланы келемсеждеп, «енді маған неғыласың» деп мазактағанындай жынына тиді. Түк болмағандай Су Құсайын басын көтеріп отырғанда, тағы бас салып умаждап тастайын деп ұмтылып еді, Сүлеймен алдын орады.

— Ал, ойнасақ та біраз жерге шаптық дегендей, әй суайт, енді өзің көп тұздықтамай тез айтшы. Не көрдің? Көп жылқың не көріп жүрген?

— Қайдағы жылқы?! Тағы неден жаздым? Батыр-ау, не сұрап отырсыңдар. Тағы да тілімнен жазбаса игі едім,— деп Су Құсайынның көкшіл көзі жыпылық атып, шын түсінбеген нышан білдірді.

— Өй, суайт! Қап мына итті қайтейін,— деп, тағы да дызалақтап, тістенген Нұртаза, оның аузына өзі сөз салды.— Әлгі, Қызылжар жақтан көрген малың? Біз ұрлатқан мал?

— Е-е,— деп қайтадан ыржалақтаған Су Құсайын шақшасын алып, өкшесіне қақты.— Ұрланған демеші, болыс-еке. Оның аты барымта ғой, барымта.

— Соны айтсайшы, соны, қайдан көрдің, сорлы-ау,— деп енді Сүлейменнің де зығыры қайнай бастады.— Тоқ етерін айтшы өзің созбай!

— Созатын оның түгі жоқ, өздейің де оны естіп жатқан шымайсындай,— деп Су Құсайын соңғы «естіп жатқан шығарсыңдар» деген сөзді аузына насыбай салып тілі күрмеле сөйлегенде, ана екеуіне көпе-көрнеу бұзып айтқандай болды.— Әлгі, атығайдың қалың тұсы — Ожан ауылынан шығып, намаздыгер әлетінде «Қара тоғай» деген жерге жеткем. Алдымнан адам айтқысыз көп жылқы көрінді.

— Көп болғанда қанша?— деп Нұртаза қозғалақтап қойды.

— Енді... қарасы... қалай десем екен, әйтеуір бықыған мал. Ал, өзіңнің малыңнан көп болмаса, аз емес-ау, Нұреке.

— Шатыпсың...

— Жарайды, сосын,— деп Сүлеймен Нұртазаны тағы орап кетті.

— Сосын... жылқышыларға соғып, қымыз іше кетейін деп бұрылсам, не кос, не бастарында бір пана жоқ ағаш арасында от жағып отырған екі-үш адам өре түрегелді. Тани кеттім. Ортасында мен танымайтын қарасақалды бір дәу сыған отыр. Басқалары Нұреке, өзіңнің жылқышыларын.

— Оны қайдан біле қойдың?!

— Е, оларды баяғы жалаңбұт кезінен білем. Әлгі Қарсақбай марқұмның ұлы Тәшім, Жансақтың қызматазы Мәули...

— Болды, болды көбейтпе... Ал, жылқылар кімдікі екен?

— Ә-э, оны да бірден тани кеттім ғой. Мына көз нені көрмеген көз. Сіздің жылқылардың жүген-құрық тимеген шу асауларына дейін жазбай танымаймын ба.

Су Құсайын өзінің шын білетініне масаттанғандай тілі ернінің астына томпайта жүгіртіп, насыбайға тұшырқанғандай мұрнын құсыра ұзақ тартты да, әңгімесін қайта жалғады.

— Ау, мына жылқылар бөтен елдікі ғой. Қайда апара жатырсындар десем, малайлардың бір-біріне қарасып, жаутаңдал, «қойыңыз қайдағыны шығармай, өзіміздің мал» деп құс қондырар емес. Зәрелері ұшып, дегбірсіздене бастады... Сөйтіп отырып құланған несін алған деймін...

— Бөтен елдікі екенін қайдан айыра қойдың?

— Еһ, өңкей торы ала, қарала жылқыларды айырмай мені не қара басыпты. Сізде ондай бір үйір де жылқы жоқ қой. Содан әлгі жерде, торсықтан құйған бір тостақан балдай қымызды іштім де, одан әрі көп отыра алмадым, жылқышылар «жүреміз түнделетіп», «ал іштің ғой атаукеренді» деп, тіпті өзімді ана бір Тонтидың қара домалағы жекіп, құйрығыма қоныс таптырмады. Үш аяқ мосыға ілген ет бүлкілдеп қайнап жатыр еді, соны қызғанды ма? Бірақ, үйтпесе керек еді. «Байдың асын байғұс қызғанадынын» кері. Шіркін далада жеген еттің дәмді болатыны несі екен. Қанша жесең де сіңе береді-ау...

Оюлы ескі жүк аяққа жауырынын үйкеп-үйкеп қышынып, сөзді тағы да қозғатып, көйіте жөнелген Су Құсайынды Нұртазадан бұрынырақ Сүлеймен қақты.

— Иә, етті жей алмай кеттің? Содан соң...

— Сосын... қай жерге келіп ем... Осы, сөзімді бөлгенді әменде ит етінен жеккөруші едім. Біреу киіп кетсе, жыным құрыстап, айтпай қоятын да әдетім бар...

— Өй, жыныңды!..

Нұртазаның көзі шатынай қалып еді.

— Е, айтқандай... Содан,— деп, Су Құсайын іле жалғастырып кетті.— әйтеуір етті жегізбедіндер ғой, бәрібір кімнің малы екенін білмей қоймаймын деп, барар жолымнан қиыстау бұрылып, көп жылқыны жанамалай өттім. Тура үстінен түстім. Көз қырағы емес пе. Дәл тани кеттім — керей жылқысы, бәрі керейлердікі.

— Қайдағы керей? Не шатып отырсың?!

— Оу, керейлерден басқада ала жылқы жоқ па екен. Бәсентиіндарда да, мына іш жақта да ондай мал көп,— деп Сүлеймен жұмсарта сұрап еді, Нұртазаның делдиген танауынан сескеніп қалған Су Құсайын мырс етіп күліп жіберді.

— Әй, Сүлеке-ай, мені сынағың келіп отыр-ау. Мен білмейтін жер астында. Қарағым-ау, жылқының жамбасынан, құлағынан-ақ соқыр адам ажыратқандай емес пе.

— Құлағында не бар екен? Атанның басын көрдің бе?

— Аталарымыздың атам заманда құраған басы қайдан болсын. Қәдімгі пышақпен салған ең бар. Атамыз қазақ сонау жаугершілік заманда «Ақ найзасы болмаса, ерді қайдан та-

нырсын, ен, таңбасы болмаса малды қайдан танырсын?» депті ғой. Сол айтқандай әлгі жылқылардың құлағындағы ен — керейлердің ені.

— Бұл ененді ұрайынның еншілігіне не берерсін. Сенің қатын ала алмай қаңсып жүргенің де тегін емес-ау, тегінді ұрайын! — деп Нұртаза кеңкілдеп, ызалы күлді.

— Нұреке-ау, баяғыда тесігінің бүрі жоқ бір шал аңдау-сызда артынан жел шығарып қойып, мәсісін бір-біріне үйкеп, шиқылдата қойса керек. Сонда қу тілді біреу «оу, отағасы, ол шиқылға бұл шиқыл ұқсамайды» депті ғой. Сол айтпақшы, ол еннің жөні бір бөлек. Менікі, әшейін...

— Сонда керейдің ені қандай болады екен, басқанікінен өзге ме екен?

— Нұреке, білмесеңіз айтып берейін. Өзі шынымен осы күнге дейін білмейсіз бе, мен қалжындап отыр екен десем, — деп Су Құсайын жүгініп отырды. — Мына біздің Қарауылдың ені, өзіңіз білесіз, қиық ен, атығайдікі — жүрекше ен, бәсенти-ындікі — солак ен, қуандық елінікі — кез ен, қыпшақтардікі — көбінесе ойық ен, ім-м... қаржастардікі — байпақ ен, үшкіл ен, сыдырта ен, тілік ен, сота тілік ен, айшық ен дегендері, тағы сондай таңбада да нешетүрлі бір-біріне ұқсамайтын — белгілер болады. Мәселен, Қарғындардікі көз таңба, қыпшақтардікі — қос әліп, қоныраттардікі — босаға, ал керейлердікі — ашамайлы. Оны...

— Жәрәйді, жәрәйді көбейтпе. Ру, атаның меншікті ені болады дегенді сенен естіп отырмын, ай найсап-ай, найсап, шімірікпейсің-ау. Ал, керейлердің ені қандай болады екен?

— [Керейлердікі көбінесе тесік ен, ұмытпасам ақсары-құрсарылардың ені осындай. Тура құлағының ортасынан дөңгелетіп қыршып алады. Сол себепті ондай енді қыршыма ен деп те айтады.] Мұның бір жақсысы жылқының құлақ жүні іштен басып, аңа-мына көзге көріне бермейді. Кез ендей емес. Тегі айдап келгенде аңғармай қалғансыз ғой. Және түн болды ма? Кейбірінің қара санында ашамайлы кереге таңба бар екен, — деп Су Құсайын ондай таңбаны көрмесе де жобалап соға салды.

— Е, уақтардың да таңбасы кереге таңба, — деп Сүлеймен жаңылдырайын деп еді.

— Білем, білем. Бірақ уақтардың аз жылқысы бұ жаққа қайдан келсін. Солай жалтарудың не керегі бар, — деп бастырмалата түсті анау.

Нұртаза жарылып кетпей зорға шыдады.

— Ал енді олардың барымта мал екенін қайдан білдің? — деп Сүлеймен әңгіменің соңғы суыртпағын тартты.

— Е, ол жерде ештеме түсінгем жоқ. Содан екі күн өткенсін ғой деймін, бір ауылға келсем у да шу, гу-гу әңгіме. «Бәлем сол керек. Құлагерді өлтірген керейлердің малын бір түнде

жаудай шауыпты, кім де болса, қарауылдың өшін оңдырмай алған екен», «е, біз де ел емеспіз бе, неге басындырып қоямыз» деп лепіріп жүр. Сол арада барып, мына қауға басқа сап ете қалды ғой. Аңада көрген торы ала жылқы — керейлердікі, жылқышылар — Нұрекендікі. Осыдан артық маған не керек. Ая, өзім айдатып алғандай, айызым қанып, ел-жұртқа атыңызды ақ патшаның атындай шығарып, даңқыңызды Әзірет Өліден кем көтермедім. Естіген жұрттың да айызы қанды. Жүрген жерімнің бәрі «тусаң ту, Нұртазанның өзі аядай ақырған ақылсыз неме екен десем, алды-артын түсінетін, намысқа шабатын еңіреген есіл ер екен ғой» деп отыр. Өзіңіз сұрасаңыз қыңқ етіп ауырсынбай, қоң еттерін кесіп берер еді. Әй, не керек, бір жерлерде, керей жігіттерінің көзінше, тіпті ертегідей ғып жосылттым-ау. Қарауылдың Құлагері үшін Нұрекен «Керейлердің қалған жылқысын тағы да айдатып алам, пшту, немді қылат» деп отыр, «екі күннің бірінде оны істейді, қамдана беріндер», деп, өздерін үркіте сөйлегенде, зәре-құттары қалмады.

Сүлеймен бұдан артық болыс інісінің шыдай алмай талағы тарс айырыларын сезіп, сөзді доғартты.

— Жетті, жетті, енді керегі жоқ. Мақтауымызды асырған екенсің.

— Жок, бұл әлі бер жағы. Әлі қызығы бар, — деп тағы да Су Құсайын өзеурей жөнеліп еді.

— Болды енді, болды. Әй, ақи, қайдасың? — деп Нұртаза да ауыз жакта несінен хабар күтіп дайын отырған поштабайын шақырып алды. — Мына суайтқа тамақ беріндер. Ашығып қалған екен. Бар, бар, жетті дедім ғой. Қалғанын кейін айта-сың. Алып бар мынаны. Аяма тамақты, сілейте тойғызыңдар!

Тоқсан сайын Акмола облыстық генерал губернаторына ояз Коновалов Көкшетау уезі бойынша істелген істер, казак станцияларының жай-күйі, қырғыз-қайсақтардан алынған алым-салық, көбінесе қылмыс жайлы мәлімет беретін. Жыл аяғында далалық генерал губернатордың өз атынан талай рет алғыс, наградалар алып дүрсілдеп тұрған кезі еді.

Үшінші тоқсанның ақпарын көмекшісі Делазарн алдына әкелгенде Коновалов қол қоюдың орнына столды жұдырығымен ұрып, ақсақ аяғымен қиралаң етіп орнынан қарғып тұрды.

Қашан бұл тағылық тыйылады? Қашан бұған тыйым салынады? Болыстар не бағып отыр? Шетінен тізіп, сақалдарын күзеу керек надандардың. Қарындарын шартитып семіргеннен басқаны білмейді. Өншен күлге аунаған түйелер? — деп, ояз бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүріп, өз алақанын өзі түйгілеп, зығыры қайнады. — Бізге его высокопревосходительство генерал губернатордың өзі талай ескерткен. Бұл қырғыздар үшін сен күйесің. Сволочи, сволочи, шетінен бұғаулап Сибирьге ай-

дар ма еді... Кашанғы мына меніреу түкпірде осылар үшін отыра бермекпін?

Соңғы сөз аузынан қалай шығып кеткенін аңдамаған Коновалов көз қиығын Делазариға ыңғайсыздана тастап, орнына қайта жайғасты. Көмекші аңдамаған сынай білдіргенімен, іштей ойланып қалды.

Өткен қыста ғана Дала губернаторы, атты әскер генералы барон Таубеннің қолы қойылған алғыс бүкіл губернияға тараған. Онда: «...Объявляется благодарность Кокчетавскому уездному начальнику статскому советнику Коновалову за безнедоимочное взыскание кибиточной подати и земского сбора с населения Кокчетавского уезда» делінген. Осы жарлықтан соң-ақ ояздың беделі басқа ояздардан артып, содан былай Ақмола облыстық саяси губернаторы генерал майор Ливенцов та бұнымен көп жағдайда ақылдасатын болды. Бірде Дала генерал-губернаторының өзі: «Жұмысыңыз ойдағыдай болса департамент алдында мәселе қойып, шеніңізді өсіріп, далалық басқармаға биік дәрежелі срынға көтерем. Байқаңыз, қырғыздардағы қылмыстың бастысы — конокрадство. Білемісіз, дала жылқысы даңқты Сібірлік қазақ әскері үшін қажет құрал. Міндет — жылқы орнын ұрлықпен кеміту емес, арзан бағамен мемлекетке сатып алу. Қырғыздар жылқы ұрлауды бір-бірінен өш алудың құралына айналдырған, ондай жылқылардың, шайтан білсін, мемлекетке де, жәрменкеге де көрінбей, орны жым-жылас болатыны даусыз. Одан соң, білемісіз, бүкіл қырғыз-қайсақ жеріндегі ең жылқысы көп ел осы біздің дала губернаторствосы. Сондықтан, бұл арадан неге жылқы заводын ашпасқа. Асыл тұқымды жылқы казачествоға ауадай қажет. Бұл өлкедегі жалғыз ғана атбасарлық Мейрам Жанайдаровтың жылқы заводы бар. Бәріміз соның қолына қарап, емініп, отырмақпыз ба? Кім кімге тәуелді болу керек? Сонсоң, тағы да есіңізде болсын, қырғыз жерінің көбі — жылқы жайылымы. Ол жылқылар базар арқылы, айырбас арқылы, тағы басқа жолдармен азайса, қырғыз байларына кең жер де онша қажет бола бермейді. Бірақ, тағы да ескертемін, барымта жолымен емес...

Осы сөзден соң-ақ бұл іске Коновалов ерекше назар аударып, құлықты болған. Осы сентябрьде өткен Тихвин, Қотыркөл станицаларының Покров, Аққан-бұрлық жәрменкелеріне арнайы адамдар жіберіп, қазақтардың жылқыларын жиырма жиырма бес сомнан арзан түсіріп, мемлекетке мыңдаған жылқы өткізген. Бұрын мұндай тегін малды сатып алып, Томскіге апарып, кемі екі бағасына тоғытатын атақты купец Ямщиннің де алдын орап кеткенін мақтаныш еткен Коновалов, қиырдағы Көкшетау уезінен Омбы қаласына биік мақсатпен баратынына шек келтірмейтін. Енді, міне мына бір ақпардың алдынан шыға келуін қарашы.

Коновалов алдындағы «Вѣдомость № 13 о числѣ и родѣ преступленьи, совершенныхъ въ Кокчетавскомъ уѣздѣ» деген мәліметке қарап, түсі сұрланып отырып қалды: «Кісі өлтіру — 5, жеке-жеке — 7 қорқыту — 2, өрт қою — 12, әдеби мұраларды немдену —, құмарпаздық — 17, ала-аяқтық — 37, жылқылар мен ірі қараларды ұрлау — 11 (326 бас) өкімет тәртібін мойынсұнбау — 7»...

Қос саусағымен 326 деген санды ызалана дамылсыз тықылдатқан ояз:

— Осыншама малды кім ұрлай береді, мүмкін жалған ақпар шығар,— деді қабағын көтермей.

— Бұл — малы ұрланғандардың сотқа түскен арыздарынан алынған ақпар. Ал, болыстық басқармаларда әлі тексерілмей жатқан ұрлық қаншама десеңізші.

— Жетеді!— деп жазықсыз көмекшісіне зірк еткен ояз сәл үнсіз отырып қалды да, 326 деген санды 126 деп түзеп, былғарымен қапталған есікті иегімен нұсқады.— Ана жақта отырған тақырбастар не шаруамен жүр екен?

— Білмедім. Өзіңізбен ғана сөйлесеміз дейді, ваше высокоблагородие! Екі-үш күн болды, бүгін жолыға алмасақ, кетеміз, генерал губернаторға барып шағынамыз деп отыр. Ақмола уезінің адамдары.

— Білем. Кірсін бәрі.

Лұқсат тиісімен ояз кеңсесіне топырлай енген өңшен шеншекпенді қазақтар бағана сыртта Коноваловқа амандасып қалса да, тағы да тағзым етіп, іліп сәлем берісті. Бұлар — Паң Нұрмағамбет, Мәті, Дәулен, Тасемен байлар мен Домбыралы, Слеті болыстары еді. Өңшен абажадай былғары дивандарды пыс-пыс еткізіп жайласқан соң, Коновалов алдындағы қағаздарға үңілген қалпында, басын көтерместен:

— Шаруаларыңды біреуің ғана қысқа баянда!.. Иә, қысқа!— деп дала тобымен жүрген қазақтарды жақтырмаған сынай танытты.

Отырғандар ыңғайсызданып, бір-біріне үнсіз қарасты да, сөзді орысшаға жетік Паң Нұрмағамбет бастады. Жаратылысында асықпай әр сөзін сағыз шайнағандай баппен сөйлейтін паң әуелі алтын жалатқан көзілдірігін алды да, шайы орама-лымен шынысын ұзақ сұртті. Одан соң төс қалтасына салып, көзіне пенсне киді. Содан соң бешпентінің қалтасынан шынжыры шұбатылған алтын сағатын алып, лып етіп қақпағы ашылған сағат жүзіне қарады да, асықпай қайта орнына салды. «Көкшетау уезінің адамдары болса бүйтпес еді, мынаның ширатылуын қарашы, тіпті сескенер түрі жоқ, менің жынымз тигісі келіп отыр-ау, жарайды, шыдайын деп ыза аралас мырс еткен Коновалов, паңның тау текеше кекжиген кейпін елемеген адамның сынайымен, қағаздарын мағынасыз ақтара берді.

Ояздын ашулы ұсқынын бүлкілдеген жағы мен дірілдеген сау-
сақтарымен ғана аңғаруға болатын еді.

Пан Нұрмағамбет де енді ештеме сезбеген адамдай, буыл-
тық-буылтық емен таяғынын күміс балдағына алақанымен
сүйеніп, кеудесін кере, шалкалай түсіп, алыстан орағытты:

— Ваше благородие! Сіз тым асықтырып отырсыз. Ғафу
етіңіз, біз де жырақтан әдейі келгенде үш күн ұдайы биік мәр-
тебелі хұзырыңызға іліге алмай жүрміз. Шаруамыз асығыс
бітпейтін, бір екі ауыз сөзбен тамамдалмайтын ауыр шаруа,
ауыр! Қазақта, «асыққан — сайтан ісі» деген сөз бар. Ғафу
етіңіз, сайтанға өзімізді де, Ваше благородие, сізді де ұқсат-
қымыз келмейді. Айта көрменіз.

Өзіне бағынышты қараңғы қара халықтан мынадай қор-
лықты көрмеген, естімеген Коновалов не қаркылдап тұрып
айызы қанғанша күлерін, не айғайға салып мына қырғыздар-
ды кеңседен айдап шығарын білмей, зығыры қайнап, жары-
ларға таяу, зорға отыр.

— Біз, Ваше благородие, өзіңізді аса құрмет тұтып, шын
бейіл, адал көңіл, бар ықыласымызбен сыйлаған соң, алды-
ңыздан өтуді лайық көрдік. Үезіңізде болған жүгенсіз, көрген-
сіз адамдардың, сіздің қарамағыңыздағы тәртіпсіз, лұғат-
сыз жандардың, ұлы патша ағзамының заңына қайшы іс істе-
ген ұрылардың сотқарлығын, сіздің көзіңізден таса қылмыс
еткен басшысымақ волостной управительдеріңіздің шеннен
асқан, шектен шыққан найсаптығын айта келдік.

Қазақтардың бірінің үстінен бірі өнімсіз дау айтып, қағаз-
дасып жататын қанына біткен арызшылдық, партияшылдық
мінезіне әбден қанық ояз, алғашқыда тағы сондай ұсақ дүние-
лердің бірі ғой деп, тұқырайған қалпы салғырт тыңдап еді,
басынан аяғына дейін орыс үлгісімен сәнді киінген мына қа-
зақтың орысша жатық тілмен бипаздай сөйлеген сөзінің сы-
найынан үрейленейін деді. «Аяқты қалай қалай тастайды
Көннің үстінде отырып, күнге шағылысқан қара мақпал қа-
уырсындарына мақтанып, тамағын кеней түсіп, менмен, та-
каббар үнмен шақыратын керенау, кердең қораздардың бірі
емес, мынауың аспанда баяу қалықтап, ұзақ айналып жүріп,
сәтті кезінде құлдилай түсіп, жеміне тырнағын бір-ақ батыра-
тын түздің жыртқыш құсындай ма, қалай»

— Ұлы мәртебелі Ақ патшаның заң жобасын қорғайтын,
оны бұзар кеселді жандар болса арашаға түсер әділетті заң
орнына бермей тұрып, тіпті бұл іс кейін Его высоко превосхо-
дительство генерал губернаторға дейін жетері хақ, әуелі, тағы
қайталап айтамын. Ваше благородие, өзіңізбен ақылдаса кел-
дік. Сізді аттап өтуге азаматтық ар-ұжданымыз бармады.
Егер қылмыс иелері қалың қарабайыр жұрттың бірі болса,
сөз басқа, ал сіздің қол астыңыздағы ел басқарып жүрген, өзі-
ңіз билік берген келеңсіз адам болса, қалайша сізді айналып

өтпекпіз. Егер де сіз бұған салғырт қарар болсаңыз, амал не, ғапу етіңіз, онда қазақта бір мақал бар — «Өз бетін аямаған кісі, басқаның бетін даладай қылады», — жоғарырақ жерге дейін шағынбасқа әбдіміз жок.

Паң Нұрмағамбеттің «Қто свое лицо не жалеет, чужого вообще выцарапывает» деген добалдау аудармасының астарын түсінсе де, алғаш естіген мақалына баяу отырып, қорқыта, міңгірлей отырып, міндірмелете сөйлеген дала мыстанының өзімшілдігіне іштей шамданған Коновалов тағы да ызалы мырс етті.

— Сондағы айтпағыңыз не, құдай үшін, тезірек, ақиқатын айтқанда, әбден зарықтырып болдыңыз. О боже!

— Айтпағымыз сол, жақын арада екі қос жылқыны сіздің уездің адамдары ұрлап алып кетті. Барымта!

— Тағы да конокрадство! — Коноваловтың жүрегі солқ еткендей болды. — Екі қос жылқы? Ол қанша бас?

— Сегіз жүзден астам

— Сегіз жүзден астам?! — Коноваловтың көзі шатынай бастады. — Дәлірек айтқанда?

— Сегіз жүз жиырма жеті бас, тай-құнандарын қосқанда

— Кім ұрлаған?

— Волостной управитель Кемел ұлы Нұртаза!

— Нұртаза-а! — Коноваловтың мысық көзі сығырайып, орнынан тұрып кетті. «Енді волостной управительдер конокрадствомен айналысатын болған ба?».. — Сонда қалай, лауазымы үлкен адам да ұрлық жасаған ба?

— Бұл ұсақ-түйек ұрлық емес, үлкен ұрлық.

— Түсініктірек айтқанда...

— Үлкен ұрлық тек үлкен адамның ғана қолынан келеді.

— Дәлеліңіз бар ма?

— Бар. Жеткілікті. — Паң Нұрмағамбет Коноваловқа қараған күйі босаға жақта отырған Мәтіге қол созып еді, өңкіштеу келген қара көк барқыт шапаны жер сызып, бүгежектей басып, қойнынан бүктелген бір бума қағазды ұсына берді. — Барлық дәлел — осында жазылған, — деп, енді қасындағы Дәуленге берді. Ол да тура Мәтінің шапанындай шұбатылған киімімен солбырайып тұрып, әлгі қағазды ояздың алдына жасқаншақтай барып, сырғыта тастады. — Мал ғана емес, үш жылқышыны ауыр жаралаған, екеуі өлім халінде. Біреуі тілге келмей жан тапсырған. Мал ізімен қуып барған отыз жігітті Нұртаза өзі бас болып соққының астына алған. Кейбірі қап құсып, төсек тартып жатыр. Бәрі шағымда толық жазылған, айғақ дүннелер бар. Өзіңіз танысыңыз. Жауабын күтеміз. Со-за көрмеңіз, Ваше благородие! Шағымның көшірмесі қолымызда әзірше заң орнына бермей, күтеміз. Бізге сіздің шешіміңіз керек. Өз жолымызбен кек алудың жолын білеміз. Бірақ

ұлы орыс империясына бағынған ел, ескі салтты қууға еш қақымыз жоқ...

Коновалов оюлы шалқаймасы биік емен креслоға қайта жайғасты да, маңдайын ұстал мәңгірген адамдай үнсіз, ұзақ отырып қалды.

Қыр казактары Паң Нұрмағамбеттің көптен жаттап, жадында тоқып келген мәнерлі сөзіне түсінбесе де: «Қайран жүйрігім-ай, ояздың өзін ұйытып тастадың-ау, енді Нұртазалардың кеудесіне бір шығып, қоянның жүрегін жұлған бүркіттеі бір шоқырмыз-ау! Шіркін, жеті жұрттың тілін де, демін де білетін жетігім-ай» деп айыздары қанып, бір-бірінің қара санынан түртіп, шымшып, паңға бір, оязға бір жымындаған керейліктер іштей мәз.

Ояз ойда отыр: «Не істеу керек. Қырғыздар ішіндегі жер, жесір дауы, барымта сияқты ежелгі дау-дамайларды халық соттары — билер қарауға тиіс деп шағымдарын қайтарып тастасам ба екен? Мұндай былық іске араласып қажеті қанша? Әлде волостной управительдердің біразын осы қылмыс үстіне отырғызып, жұдырықты батырып алсам ба екен?.. Жок, асықпай ойлану керек, ақылдасу керек... Тағы да конокрадство! Неткен сұмдық!» Үш жүз жиырма алтыға, енді сегіз жүз жиырма жеті қосылды... Иә, иә, тап осы жолы беттерін біржолата қайтарып алу қажет. Ертең генерал губернатор естісе, не деймін. Жок, бұл оңай іс емес... Әлі де ойлану керек. Мүмкін бұлардың айтқандарының көбі жала шығар, мүмкін ұрылар белгісіз шығар, несіне асығамын. Бұларды да еркінсітпейін. Неге сонша жаси қалдым, мұным не?!»

— Да!— деді Коновалов басын оқыс көтеріп.— Енді неғып отырсындар. Барындар. Шағымдарың қолымда, танысамын. Барындар. Хабарын көмекшіден білесіңдер. Егер жала шағыммен келсеңдер, сендерге де оңай тінмейді. Аямаймын. Ал, барындар, ендігі сөздің қажеті жоқ!..

Коновалов басқа істі сырып қойып, сол күні болыс Нұртаза Кемелұлына депеша жөнелткен. Тап сол күні кеңсесіне сексеннен асқан қарт нотариус Радзилевичті фэтон жіберіп, шақыртып алдырды.

Радзилевич — Көкшетау уезіне атышулы адам. Мұның бармаған жері, істемеген мекемесі жоқ. Петербургтан Омбының далалық әскери губернаторствосына келгелі не қызмет атқармады. Ақмола уезінде, кейін Ақмола облыстық заң орындарында, Семейдің статистикалық басқармасында, сот орнында талай жылдар отырып, талай орындарды ауыстырды. Қайда істемесін, қай уезде жүрмесін аты пара алумен шығып келеді. Бір арада қылмысы ашыла бастаса, екінші жылы орынға жылжып жүре беруі де оңай. Кейін жасы қартайған шағында Көкшетау уезінде ұзақ жылдар мировой, судья болып, енді оставкаға шыққанда, нотариалдық кеңсеге ауысты. Жергілік-

ті жұрт мұның кішкентай бойы мен саяхатқа жүйрік, жүрек жұтқандығына қарап бонопарт десе, енді біреулер байлығын, жылпостығына қарап Иван Қалита дейді. Қалаға ісі түсіп келетін қазақтар да бұл лақап аттың түп төркініне терең түсінбесе де, орыстардың атауымен қалталы Иван дейді. Заң жүзіне келгенде мұнан сауатты адам бұл өлкеде аз. Әсіресе қазақ елінің әдет-ғұрпына жүйрік, оны патшалы Россияның белгілі заң жүзіне қалай ұштастырып, даулы, қылмысты мәселелерді қалай шешуге келгенде, шебердің шебері-ақ. Семейде мировой судья Маковецкийдің қарамағында чиновник болып жүрген кезінде қазақтардың бұрыннан салтына кірген дала заңының ерекшеліктерін көп зерттеп, оның жаңа заманның жаңа заңына қолдану жөнінде көп еңбек еткен Гросса, Леонтьев, Блектармен бірге қызметтес болған. Осы тәжірибесінің өзі-ақ дала мәселесі жөнінде заң орнындағы басқа қызметкерлерден оның дәрежесін биікке көтеретіні даусыз.

Бұл өлкеде Петербургтан шығатын газет, журналдардың бірін қалдырмай алдыратын адам да осы. Үкімет тарапынан болар жаңа заң-жобаларының қайсыбір тұстарына көзі ашық чиновниктердің өзі жыға түсінбей жүргенде, бір заң жөнінде жүз түрлі талдаумен түсіндірерлік журнал мақалаларын, тіпті бағынышты дала елін басқарудағы кейбір құпия материалдарды, қайдан қолына түсіретінін кім білсін, осы Радзилевич алдын-ала біліп алады. Сол себепті қырғыз-қайсақ елінің салт, ресіміне байланысты сот, прокуратура ісінде, жоғарғы сенаттағы ресми басшылар да мұнымен санасатын көрінеді. Осынша білімді бола тұрып ол қоғамда өзгеріске ұшырап жатқан праволық заңға еш жаңалық енгізіп, пайдасын тигізіп көрмеген жан. Бар білімін пара алып, баю жолына жұмсап, дүниеге құныққан адам. Парашылдығымен ол жас кезінде мықтап тұрып Сперанскийдің де қолына түскен. Бірақ не керек, губернаторлар мен талай чиновниктер сот алдында айыпталса да, бұл үстіне су жұқтырмай аман шыққан. Оған, алдымен мұның білгірлігі себеп болса, қала берді, жұрттан жеген мол-мол параны, қыл көпірге келгенде көмейі бар өзінен дәрежесі зорлардан аямайтын «жомарттығы» себепші болған. Осы қасиетін біле тұра ешкім одан іргесін аулақ ұстамайды, қайта бары болса, Радзилевичтің өнешіне тығып, қалтасынз салуға құштар сияқты. Салғысы келмеген пенде, бәрібір, әйтеуір Көкше жерінде қылмысты болса, жылан арбаған қояндай, оның аузына ерте ме, кеш пе, өзі келіп түседі.

Радзилевич бұл күні Коноваловпен ұзақ сөйлескен жоқ. Далада күзгі бүрікпе жауыннан қорғалап, жабық күймен келсе де, үстіне плащ, аяғына калош киіп, қолына қолшатыр ұстаған ол уезд начальнигінің қапырықтау кабинетінде шешіледі. Сырттай қатал, сұсты көрінгенмен, өзінен жоғары чинді ұлықтардың алдында жасқаншақ, отырған орнынан айырыл-

маудың шарасымен нешебір адам күлерлік жағымпаздық қылықтарға да ұялмай баратын қорқақ ояздың мінезіне қанық Радзилевич, өзі үрейлі адамды одан сайын үрейлендіре түсті.

Коновалов Акмола байларының шағымын қарт нотариуска беріп, кабинетте жеке қалдырған. Радзилевич шағыммен жорта танысқан болды. Ояз бөлмеден шығып кетісімен көзі сығырайып, қолындағы бір топ арызды алдына жайып салған күйі, ойланып отырып қалды. Бұдан екі-үш күн бұрын Пай Нұрмағамбеттер Көкшетаудағы таныс приказчигінің үйіне түнделетіп келген де, ертеңіне нотариусты жансыз шақыртып алған. Ел бүлігі — барымта жайын, оның Нұртазалардың тарапынан болған ұрлық екенін бар кеспімен, бұлтартпас дәлелдермен тегіс ұғындырған соң, бір бума ақшаны қалтасына басқан Радзилевич көп ақыл-кеңес бере отырып, ояз атына шағым жаздырған. Алдындағы көп қағаз — сол шағым.

Коновалов қайта кіргенде қарт нотариус төбесіне қарай қашқан сирек, майлы шашын жылтырата сипап, су тышқанның көзіндей арасы жақын біткен айлалы, әрі аяр көзін оязға тіке қадап, әңгімеге бірден кірісті:

— Мынау бұрын-соңды қырғыздарда болмаған, соңында көп салмақ, дауы мол, талай адамдарды шырғаланға салатын, облыс емес, одан да жоғарыға дейін баратын қауыпті шағым екен. Шағым ғана емес, мұнда кіналау да бар. Және орынсыз деуге болмайды.

— Түсінбедім, қалайша кіналау?— Коновалов сынай қарады.

— Түсінбейтін ештеме жоқ, одан да түсінгім келмәйді деңіз. Әйтпесе мұнда анық жазылған. Түз елінің ұлы Россия империясының қалыптасқан әділ заңына бойсұнбай, әліде өз еріктерімен кетуіне, яғни ұлы мәртебелі Патша ағзамына түгелдей бағынбай малша жайылуына жергілікті ұлықтар, оларды жүгенсіз ұстап отырған биік дәрежелі чиновниктер, уезд басшылары кінәлі деп отыр. Орыс мәтелімен айтқанда «балық басынан шіриді» дегенге мегзейді. Жоқ, мегзейді деген сөз бұл араға келмейді, тура атқылап отыр десек, дәлірек болар.

— Сонда не істеу керек. Мүмкін осы дауды билер сотына жолдағанымыз дұрыс шығар. Мен сізді ақылдасуға шақырып отырмын ғой...

— Билер сотына?— Радзилевич шатпақтап сөйлеген бала сөзіне күлгендей мырс етіп ояздың жүзіне кекесінмен қарағандай болды.— Сіз билер сотының принципін білмеуші ме едіңіз? Оларша барымта қылмыс емес, жазықты жазаланбайды, оның кінәсі дәлелденген күнде айыппен құтылады. Ал, мына адамдарыңыз ондай шешімге көне ме, көнер болса, уезд басшысына келер ме?! Жоқ, бұл — ұзақ процеске айналатын инцидент. Ұзақ процесс үстінде талай құпиялар, тіпті қылмыстар ашылып қалуы мүмкін.

— Қандай құпия, қандай қылмыстарды айтасыз?

— Ваше высоко благородие, бұл арада жасырынбақ ойнаудың да, сәби бола қалудың да түкке пайдасы жоқ. Сіз өз волостной управительдеріңізді ұстап беруді ең қолайлы жол деп ойлаймысыз. Мысалы, Кемеловты?

Коновалов жағы бүлкілдеп, орнынан тұрып кетті, бөлме ішін ерсілі-қарсылы кезе бастады.

— Және де, билер соты дегенді халық соты, немесе көне түрінде третейский суд деп жүрміз. Оның қоғамдық шешуші ролінен гөрі, бұқаралық жағы басым екенін білемісіз? Сперанскийдің сібір киргиздары үшін шығарған жаңа уставтық реформасының жобасына қарсы әрекет еткен Гутковскийдің, Валихановтың пікірлері — осы бұқаралық соттың беделін көтеру емес пе еді. Янушкевич, Гейнстің ұсыныстары да бұлардан онша алшақ емес-ті. Қазіргі саясат уақытша ереже ұсыпқан кейбір мәселелерді іске асырып, халық сотының қолындағы көп билікті әлсірету, сүйте тұра мүлдем жоюға бірден-бір шаралар қолдану емес пе. Ендеше, сіздің ойыңыз — бұқаралық соттың выборный съездің ауқымында қалу болса, Патша үкіметінің билігін нығайту деген ойға мүлдем керекар екен. Олайша итере салудың арты, кім білсін, неге соғарын.

Коноваловтың көзі шатынап, мұрты дірілдеп кетті:

— Сіз өзі мені кіналап отырғаннан сауымысыз?

— Ақылшы адамға керегі кімді жазғырып, кімді арашалау емес, істің болашағын болжау. Сізге мен, Ваше высоко благородие, әшейін, осылай болуға тиіс деген ауа райының симптомына байланысты өз топшылауымды ақылшы адам ретінде ғана ескертіп отырмын, ғапу етіңіз, кенесім ұнамаса, сіздің қабылдамауға хақыңыз бар, биік, дәрежеңіз де оған жетеді.

— Сіз... әуелі шешініңізші, қайда асығып отырсыз, тіпті ыстықтамайды екенсіз, пысынап кеттім,— Коновалов мундирінің жағасын жұлмалай ағытты.

— Сіз менен гөрі жассыз ғой, Ваше высокоблагородие! Біздей қарттар пысынау дегеннің не екенін білмейді. Және де, кейінгі жылдары ревматизм деген бір жексұрын ауру мүлдем нектеп алды. Тегі қарттайғанда жылы жаққа қарай көшпесе болмас... Менімше, бұл істе екі жакты да, мүмкіндігінше келістірген жөн сияқты. Сағынаев — оңай иліге салатын субъект емес, Ақмола, Омбыда оның биік мансап иелерінен қолдаушылары барын есіңізден шығармағайсыз. Асығыстық бұл арада жүрмейді: Менімше, әлгі... Кемелевтерді шақыртып алғаныңыз жөн. Мүмкін, олардың да қосар ойы, бәлкім кінәдан арылар себептері де болар...— Радзилевич орнынан тұра берді.— Егер артық көрмесеңіз, олармен әңгімеде менің де қалыс қалмауым, істің алға басуына септігін тигізер... Есіңізде болсын, қанша білгірмін дегенмен, Ваше высоко благородие, қырғыз

даласының заңында әлі түсіне бермейтін, қиын істі оңайлата-
тын ондайды қиындатын алатын құйтырқылар көп. Дала кең,
буалдыр сағым да мол, алдамшы дүниелер өте көп, өте көп...

Коновалов тістенген қалпы Радзилевичтің ертегідегі мыс-
тандарға ұқсас құныстау иығына жиіркене қарап, оқты көзі-
мен шығарып салды: «Қәрі сұмпайы, зымиян!»

II

Жұмые аяғында үйіне оралған Коноваловтың шектен шыға
ашуланғаны сонша, үй ішін қуырдақша қуырып, жастай ко-
сылған әйелі Варвараға жер ортасы жаска келгенде ауыр-
ауыр сөзбен тілі тиді.

Қазақ байларының әдісімен бөренелердің арасына мүк ор-
нына қалың етіп арнайы бастырған ақ киіз салған ояздың он
екі бөлмелі қарағай үйі Қопа көлінің жағасында. Бұқпаның
бауырындағы ширек гектарға жуық далиған дуал көл жиегіне
сұғына түскен. Дуал жағалауларына араластыра еккен жас
шыршалар мен балапан қайындар болмаса, аула іші алаңқы,
кішігірім ипподромдай. Коновалов қызметінен оралғанда, ту-
ра осы алаңда жокейлерше киінген офицер ұлы Алексей тен-
білкөк арғымақты үйретіп жүрген. Ұзын шылбыр аткүтушінің
қолында. Жүген-құрық тимеген шу асау айнала қарғып, көк-
ке шапшып, кісінейді, тіке шаншылып, қос аяқтап ауаны теп-
кілеп тұрып қалады. Жеңіл былғары ертоқымға жабысып ал-
ған Алексейдің қаперіне түк кірер емес, тізгінді сірестіре тар-
тып, «үйренесің әлі, үйретемін сені!» деп сақ-сақ күледі. Коно-
валов алыстан қарап, ұлының жүректілігіне сүйсініп ұзақ
тұрды. Ұлы жас кезіндегі тап өзінен айнымайды. Бұл да талай
таза қанды арабы жылқылардың шоқтығына жабысып, неше
бір асауларын үйретпеді. Георгиев полкінде жүргенде, парад
кездерінде ең алдыңғы сапта, ұлы мәртебелі императордың
алдынан да салтанатпен өтіп еді-ау. Жеңіл желпуіштерінің
қалтарысынан сығалаған князь қыздарының көзіне де талай
түсіп, ойқастайтын. Кейін бір жарыста аттан құлап мертксе
де, жүйрік арғымақтармен аңға шығудан қалған жоқ.

Теңбіл көк үстіндегі адамды түсіре алмаған соң, ышқына
шауып, шыркөбелек айналды. Көзі алайып, жиі пысқырып ала
қашқысы келіп, бір қырындай оскырынса да, шылбырдан та-
бандап тартқан адам жіберер емес. Оның үстіне сәл бас асау-
лық байқатса-ақ үстіндегі адам тізгінді оқыс жұлқып қалған-
да таңдайына темір трензель батып, бауырына, кейде шабына
қос шпор істіктей қадалады.

Асауды әбден титықтатып бастықтырған Алексей біраз
желдіртіп алды да, аттан қарғып түсіп, арсалаңдай басып әке-
сіне келді.

— Қалай, батя, аргымақ ұнай ма? Сұлу емес пе?

— Тамаша екен, ұлым,— деп, үйіне көңілсіз оралған әке

сәл жадырағандай болды,— бұл арғымақты қайдан алдың, бұрын көрмеген сияқтымын?

II

— Біреу емес, екеу, батя. Екеуі де егіз жылқы, бір-бірінен айнымайды. Кейін, жегіп үйретемін. Қандай сәнді жылқылар, а?! Қиргиздар жалпы жомарт халық қой. Кім сыйлады дейсің, тапшы. Тойға әкелген тарту.

— Қайдағы қиргиз? Кім ол?

— Білемісің, батя, анада келген банкир, қиргиз-миллионер. Коноваловтың жүрегі су етіп, өні қуарып сала берді.

— Кім, кім? Сулейман Кемелов па?

— Сол, сол, тап өзі. Бағана келіп кетті. Тағы да тартулары бар. Мамам көрсетеді. Не деген жақсы адам...

— Тапқан екенсің жақсы адамды. Ох, сұмпайы!— Коновалов ақсақ аяғымен орғи басып, үйге ұмтылды.— Бұл енді жылы інге кірген жыландай менің үйіме өркін бауыр басып алған екен. Мұндайды құйрығынан сүйреп шығару да оңайға түспейді.

Әкесінің артынан жана көргендей тосырқай караған Алексей:

— Түк түсінбеймін!— деп екі иығын қопаң еткізіп ойға қалды: «Қырғыздар, шынында да, табиғатында жомарт халық. Ал, олар сол жаратылысына жазған жомарттығын істемеген күнде, тәуелді адамдарына анда-санда сый-құрмет жасап тұрса, оның несі айып. Қайта олар осылай жасауға тиісті. Әйтпесе несіне бағынышты Волостной управительдер уездной начальникке сыйлық жасаса, олардың да соншама түсімі бар — оларға тәуелді түземдіктер аз ба? Мұндайда онша налымаушы еді, бұған не болды. Әлде, жоғарғы жақтан бір тықыр таянды ма? Онда тұрған не бар, оларда көмей жоқ па екен? Мына азынған мидай далада, түземдіктермен қатар өмір сүріп, жақсы тұрмыста тұрмауға ешкімнің қақысы жоқ. Бұл — өмір заңы!»

Алексей Коновалов биыл Омбының кадет корпусын бітіріп, дала генерал губернаторствосының статистикалық басқармасына қызметке орналасқан. Ауыр оқу, әскери тәртіп қажытқан жүдеулеу жігіт әкс қолында бірер ай дем алып шилануға келген. Оның үстіне ең кереметі, келесі жазда үйленбек. Әйелінен бұл хабарды естіген ояз, алғашқыда тулап: «Оған неғылған әйел. Әскери қызметте біраз істеп, төселсін, әлден басын байласа өзі әлжуаз бала жүнжіп кетпей ме? Ақмақ сол, хомут табылмай қалады деп қорқа ма. Жоқ, менен лұқсат жоқ» деп баласымен бұл жөнінде сөйлескісі де келмеген. Ақыры әйелі күле тұрып, кімге үйленетінін айтқанда, Коноваловтың жүрегі жарылардай болған. Сүйтсе, баласы не деген ақылды десенші, генерал губернатор канцеляриясының басшысы Лосевскийдің

жиеніне үйленбекші екен. Мұны естісімен енді ояздың өзі үйлену жабдығына жедел кірісіп, қашан генералмен құда түскенше есі шыға қуанып, тойды тез арада өткізбесе олар айналып кететіндей көрініп, жүрегі алып ұшқан. Өзінің ең жақын, сенімді болыстары Нұртаза мен Азнабай, Жанботаға сәлем жолдаған. Бүкіл Ақмола облысына қарасты, Омбы, Көкшетау уездеріне жар салып, үлкен салтанатпен өткізер ұлы тойға қатысасындар, қамдана беріндер деген хабар тиісімен, ояздың емеуірінен-ақ ішкі ойын айтқызбай түсінетін Кемелевтер бес жүз теңгені той жабдығына жаратарсыз деп алдын-ала жеткізген. Жанбота мен Азнабайдан да қыруар ақша түсті. Енді міне Сүлейменнің тағы да екі арғымақты алып келіп тұрғаны мынау. Аана Нұртазаға Алексейдің ойын айтқаны бар-ды.

— Батя, бұл үйлену тойы — бүкіл Сибирьлік дала генерал-губернаторствосы бұрын-соңды көрмеген үлкен той болуы керек. Ол жалғыз мына провинциялық Көкшетауда өтпеді, бұған Ақмола облысының, Омскі уезінің белгілі чиновниктері, Петербургтан арнаулы қонақтар шақырылады. Тойды Омскі қаласының басы — Эзет басқарады... Бүкіл қырғыз-қайсақ даласымен жүретін экипаждың аттарын алдын-ала дайындау керек. Әрине дала жолында, станицаларды аралағанда бес, сегіз аттан қатар жегуге болмас, өйтсе де, кемі әр фаэтон, повозкаларда екіден тандем, үштен арбалет жегілуі тиіс. Бұл бір айта қалғандай көрініс болады. Той соңынан қалыңдық екеуіміз Петербург, Париж қалаларына үйлену сапарына аттанбақып, — дегенін құлақ қағыс етіп, желісті, сұлу арғымақтардың қажет екенін ескерткен.

Той жабдығына дайындалған оязда ес жоқ еді.

Мына бір сүмеңдеген Ақмола байлары қайдан тап болды. Қуаныш үстінде жүргенде көңіл шырқын бұзуларын қарашы. Оларға Кемелевтерді қалайша ұстап бермек. Егер, істі кейінге қалдыра тұрса, Сағынаевтардың беті жаман, дала — генерал-губернаторына дейін шағынып, мұның беделіне нұқсан келтіруі мүмкін. Сүлейменнің де тым жылтындап кеткенінде бір гәп бар екен-ау.

Коновалов, үйіне қабағы катулы кірді. Жұмыстан қажып келгенде осылай тымырайып, мұрты салбырап, көңілсіз оралатын ерінің мінезіне қанық әйелі, ауыр, семіз, денесімен ширақ қимылдап, стол үстіне тағамдар қоя бастаған еді, ояз гүр ете қалды:

— Сүлеймен қашан келіп кетті?

Әйелі стол жасай жүріп, ұзақ шұбырта жауап берді:

— Бағана келіп кеткен. Кешке өзің жұмыстан оралғанда тағы да соғармын деді. Не деген жарқын жүзді кісі. Қашан көрсен бір қалпы. Тегі, ғұмырында ешкімге қабақ шытып, ренжіп көрмеген шығар. Қартаймайтыны да содан болар, үнемі екі бетінде қан ойнап тұрғаны, өте бір денсаулығы күшті,

қайғысыз, көңілді жан. Әрине, оның үстіне миллионер болса, тегінде басы күшті жұмыс істейтін адам! Әне, еркектердің бәрі сондай болса...

— Жетті. Саған ұнап қалған екен басурмандар!

Варвара жалт бұрылып, үлкен көк көзін жыпылықтата, күйеуіне таңырқағандай қарады:

— Саған не болған? Мен оны жақсы дегенде...— киік етіп нығын қозғаған әйеліне енді Коновалов зекіре сөйледі:

— Сен одан не сыйлық алып жүрсің?

— Маған емес, болашақ келінге әкелді, маған әкелсе де қой демес ем.— деп, ойында ештеңе жоқ, Варвара төр жаққа еніп кетіп, су жаңа қол сандық алып шықты.— Сен неге осыншама аптығасың? Түсінбеймін. Баланың қызығына мұндай елеулі дүниелерді сыйға тартқанға қуанар еді әке деген. Қайта, рахмет айтпайсың ба, олар міндетті емес қой. Мына қарашы, шығыс өрнегімен зерленген қандай сирек зат!

Варвара бетіне ою жүргізілген екі алтын білезікті стол үстіне қойды.

— Мына сырғалар қандай әсем десенші. Маған әкелсе, қуана-қуана тағып жүрер ем,— деп, сандықтан алған иінді алтын сырғаларды құлағына жапсырды.— Қарашы, жараса ма?

Коновалов үнсіз.

— Ал енді мынаны қара. Бұған біздің бар байлығымыз жетпейді. Мономахтың шапкасынан қай жері кем?

Варвара Игнатьевна сандықтан алған сәукелені күйеуіне ұсынды. Бетіне көздің жауын аларлық неше түрлі құлпырма асыл тастар қадаған төбесі шошақ сәукелені қолына алған Коновалов көлбақа ұстағандай шошынып, есік жаққа лақтырып жіберді.

— Енді жетпегені қалыңдықты басурманка ету ме еді. Қара бұларды, мазақ қылғысы келген екен.

— Не қылған мазақ!

Бұл кезде үйге енген Алексей не істерін білмей тұрып қалды. Жерде жатқан сәукелеге бір, ашулы әкеге бір қарап, тістеніп тұр.

— Саған не болды бүгін. Өз қызығыңның шырқын неге бұзасың?— деп Варвара сәукелені жерден көтеріп алды.

— Жарайды, ертең Омбыға хабар берейік. Үйленбей-ақ қояйын,— деп Алексей бүрк еткенде, Коновалов өз ісінен ұялғандай, сылти басып жатар бөлмеге қарай беттеді...

Бұл кезде, қасында Радзилевич бар, Сүлеймен де кештетіл аулаға ене берген...

12.

Әйнектерін өрнекпен оюлап, мәнерлеген шіркеу терезелеріне ұқсас биік терезелеріне ұзын шашақты қалың шедірен перделер ұстаған, еменнен бұрап жасаған дәу-дәу столдары-

ның бетіне де қалың жамылғыш жапқан, шалқаймасы биік орындықтары да зілдей, кең кабинет іші қапырық. Сырт киімдерін тастамай пысынап отырған іштегілер, тақия астындағы тақырбастарынан шып-шып білінген терлерін жарты кездей ұзын шәйі, жібек орамалдарымен жиі сүртінеді. Кейде жамыраса сөйлеп, сөзге қонақ бермей, бірін-бірі талап, жұлып жердей ұмтыла түссе, бірде өздері отырған ояз кеңсесінің шаңырағынан қаймыққандай жан-жақтарына жұтына, долдана қарап, «әттен не керек» дегендей іштей кіжінеді.

Сыртта жауын. Анда-санда гүрілдеп күн күркіреп, іле күз аспаны шатыр-гүтір жарқ еткенде «Астағыпиралла!» деп отырғандардың көздері алақтап, қайсыбірі нажағайдан қорқып, кеудесінде жарқыраған знагін баса қалады. Күздің мезгілсіз уақытында күркіреп, жаркылдаған күнді қазақтар жамандық деп білсе де, іштей жақсылыққа жорып, құдайларына сыйынады.

Бұлар барымтамен ұрланған малдарын даулай келген Ақмола шонжарлары мен дауға іліккен Кемел ұлдары, Нұртаза, Сүлеймен. Бұлардың сөздерін қалт жібермей, маңдайын басып, қалғыған адамдай Радзилевич отыр үнсіз.

Біреумен қатты сөзге барысқанда үлкен көздері жиі алақтап, төндіре сөйлеп, шалқая бере қарқылдай күліп, қашанда дұшпанын мұқата, кекете түсіп, қарсыласының қытығына тие рахаттанатын Нұртаза мен әр сөзін нығарлап, салмақты сөйлейтін, ойлы, айлакер, айтыса кетер шынтуайтта шешен Сүлейменнің мінезіне Радзилевич қанық. Ал, мына отырған Ақмола шонжарларын білінкірмейді. Олар мұның алдына ісі түсіп бұрын келген де емес. Паң Нұрмағамбетті Омбыда үлкен бір жиында көргені бар. Өте мәдениетті, аса сәнді киінетін, әр қимылы орыс чиновниктеріне көбірек ұқсайтын оқыған адамның кең сахарادا мал байлығының төңірегінде ғана отырғанына іштей таң қалады. Әр сөзін баппен, асықпай сөйлейтін, оғаш мінезі жоқ құлпия адамның ішкі дүниесі де — жұмбақ бір сыр. Әйтсе де алғашқы көріскеннен бастап, мансабы зор ұлықтар алдында да онша иліге бермейтін Сағынаев, атына сырттан қанықтығынан ба, қарауылдарға кеткен өшін қайтармаққа деген құлшынған құштарлықтан ба, Радзилевичтің ыңғайына көшіп, мұның көп-көп кенестерін бас шұлғып отырып қабыл алған. Ендігі жерде қарт нотариустың міндеті Кемел ұлдарын да жығып бермей, екі жақты бір бәтуаға көндіру. Ол үшін кеше Коноваловпен ақылдасып шешкен, «ойындары» ойдағыдай өтуі қажет. Ол көп ұзамай басталады. Оған дейін дала бөрілері бірімен-бірі таласып, біраз аптықтарын басып алсын.

Отырғандар ділмәрсып та, долданып та шарпысқанда, сөзге қонақ берген көнтерлі адамның сыңайын танытып, үнсіз

тындаған Сүлеймен бір кезде айлаға басып, Ұзақсонармен сиқырлыққа салды.

— Қадірменді ағайындар, бар сөздерінді көңілге дық алсам да, амалсыз құп алғандай талапқа барғым келмей отыр еді. Енді мені бірауық тыңдандаршы. Біз ояз кеңсесіне, патша үкіметінің қасиетті мәккәмәсіне жиналғанда билер айтысына жиналғамыз жоқ. Мәртебелі оязға шағыммен, ғадалаттық тілей келдік. Ендеше босқа арамгер болып, жақ-жақ боп кергілесіп, бір-біріміздің түп-тұянағымызға дейін қазып, шаңымызды қаққаннан келер, кетер пайда бар ма? Бәрің де қазақ жұртында білдей-білдей аттарың бар, ата сұраса келсе атақты жерден, сүйекті елден шыққан текті азаматсындар. Біз бұлай ырылдасып жатқанда, басқа қара қауым мұнымызды не дейді. Бір-біріміздің бетімізді жыртысқанда, ертең жұртымыз қалай қарайды бізге. Егер мал барымталайтын біз екенбіз, ояз арқылы зерт жүргізіндер, оған дейін несіне таусыласындар. Әгерәкім, шын деп отырғандарың ертең жала боп шықса, көріспейтін адамдар емеспіз, бағанадан бері айтқан ауыл қатындарының сөзіндей былапыт, өнегесіз сөздеріңе ұялмайсындар ма?

— Мал ұрлаған ұялмай, малы ұрланған ұялсын дегенді қай атаң айтты, Сүлеймен, — бетінен мойнына дейін қамшаудан қалған қызыл-ала дағы бар Дәулен бай шаңқ етіп кеңірдегін созды. — Олай жалтарма сен, бәрібір қыруар малды артына тығып жайбарақат жата алмайсың, ұялған тек тұрмас деп, бұлаң құйрыққа салғаныннан түк өнбейді, ұры арты қуыс. Одан да ел болам, жұрт болам десен, ояз алдында бітімге келіп, малымызды қайтар!

— Оу, ақсақал-ау, бағанадан бері не айтып отырмын. Сіздің малды барымталайтындай ұзыннан өш, қысқадан кегіміз жоқ. Жөнсіз-жосықсыз сөзді қайта-қайта несіне көңірсіте бересіз.

Дәулен бай кеңірдегін созып, желпіне түсіп тағы бір ашулы сөзді бастай бергенде, сырттан дабырласып Жанбота мен Азынабай болыстар кірді ішке.

Қазақтармен бас иесіп амандасып, Радзилевичпен қол алысқан қос болыстың жағасы жайлау, шор маңдай қошқарлардың сүзіскенін қызықтауға келген хан сарайының адамдарына ұқсап, жайраң қағады.

— Е-е, бәсе, керейлер мен қарауылдар бастарың жана қосылып, мүлдем жарасып қалыпсындар ғой. Бәсе, бәсе, ежелден осылай болса керек етті, — деп Азынабай ортадан киіп, мұқата жөнеліп еді, отырғандар қабағынан қар жауып, тістенген қалыпта бастарын көтермеді. — Оу, еліңе жау шапқандай бұларың не, бәріңнің беттеріңнен түк шығып, қайғы жұтып отырсындар ғой. А, Нұрмағамбет, саған не болды, әкең бүгін өлгендей. Кеше ғана қарауылдан басқа үш жүздің баласын тә-

мәм шақырып, әкеңнің атын көкке көтермеп пе ең! Енді не арманың бар?

— Бәсе десейші,— деп Нұртаза да Азынабайдың ашы әжуасына қосыла кетті,— бүкіл қарауылды алалап, жалғыз барған бір қарауылдың атын өлтіріп, өзін аластап жіберіп еді, енді жоғалған малын сол кекті адамнан іздемей, шақырусыз қалған бізден тудырмақ. Пенде алжиын десе оп-онай екен-ау.

— Е-ей, Нұртаза-ай, Нұрмағамбет алжушы ма еді. Ол түгілі бір аяғы жерде, бір аяғы көрде отырып мына Мәтекең де тіріге есебін жібермес. Одан да аталарына ас берем деп тыраштанып жалаңбұт қалған немелер, енді қарауылға жала жауып, артын жаппақшы десеңші.. Мейлі, көрші-қон тату-тәтті ел едік, дегендері болсын. Қол ұшын берейік сорлап қалған бейбақтарға,— деп Азынабай мырс-мырс күлді. Сағынай асына шақырылмағанына өлердей күйініп жүрген болыс осы арада азуын аямай-ақ батырды, тағы да улы тілін біраз түйрей түсейін деп оқталып еді. Паң Нұрмағамбет бұған да күйе жаға сөйлеп, тосқауыл берді:

— Әй, Азынабай, қышынуға кара таба алмай зерігіп келген екенсің. Біз зерігіп те, ерігіп те жүргеміз жоқ. Ділмарлыққа салынып қылмыс ізін бүркегің келеді-ау. Болмас оның, шырақ.

— Қайдағы қылмыс, пау деген, сен енді несебіңді бәрімізге шашқың келген екен...

— Бәріңнің де ым-жымың бір. Ертең беттерің ашылғанда көрерміз. Сен де ұрының бірісің.

— Бір Тұрлыбектің өзі жетер індеріңе су құюға, ол қарғым да бүгін-ертең келетін шығар,— деп Мәті де Нұрмағамбет сөзін қостап, советник Күшенұлын арқаланып, күш көрсетіп қалды.

— Пау, деген, пау деген, сонда мен де ұры боп шыққаным ба,— деп, Азынабай бұл жолы өтірік күліп, Жанботаға қарады,— мыналардың сөз саптасына болайын, өзі ақ патшаның заңында жала жапқандарға деген айып бар ма. Болса, айтпады деме, сен куә боласың, Жанбота, куәгерім сенсің!

— Ояз келеді...

— Тынышталыңдар...

Үстінде сәнді оқалы мундир, қасына тілмаш ерткен Коновалов есік табалдырығынан ордан өткендей кең аттап, ақсақ аяғын соза, сүйрете басып, биік столға беттеді. Сонын ала енген қылышты пристав босағада бөгеле берді. Қақ айырыла отырған қазақтар орындарынан ширақ тұрып, тағзым етісті. Қашан ояз стол жанына жайғасқанға дейін орындарына отырмай, түрегелген қалыптарынан жазбады. Орнынан тұрмаған жалғыз Паң Нұрмағамбет ғана. Жұмсақ орындықтан құйрығын сәл көтере беріп, таяғына қос қолдап сүйенген қалпы бас иген болды да, креслоны пыс еткізіп қайта отырды.

Ояздың қуандау тартқан түсі сұсты, қабағының түйілер тұсындағы қою қасының әр қылы бұрынғыдан бетер тікелейін кеткен сияқты. Екі қолымен столды тірей етпелеп, болыс, байларды жана көргендей көкшіл көзін сығырайта түсіп, әр қайсысын тінте, сүзе қарап бірқауым уақыт үнсіз отырып қалды. Қазақтар жайсыз көзден жасқанып, төменшік тарта беріп еді. Мәті қарт үйді басына көтере түшкіріп салғанда мырс етіп бірі күліп, бірі жөткірінген жұрт қозғалақтай бастады.

— Позор, позор — деді Коновалов тістене түсіп, шаңқ екенде, Мәті жеңімен аузын басып, ояз өзіне зекіп отырғандай заресі ұшты. — Позор деймін, позор! Естіп отырмысындар. Сендерді ұлы мәртебелі патшаның қырғыз даласындағы сенімді адамдары дейміз. Жо-оқ, сендер бір-бірінді жұлып-жеп жатқан жыртқышсындар. Сендерді көрген ел қайдан онсын. Бег-бетімен жайылып, ойына келгендерін істейді. Заң-жоба біледі дейтін сендердің істеп отырғандарың мынау. Біріннің басыңды жарып, біріннің көзіңді шығарып отырсындар. Сендерге заң ғана емес, қамшы керек, қамшы. Жанбота, Азынабай, сендер не ғып отырсындар?! Кім шақырды? — Мына екі болысты жана көргендей Коноваловтың көзі шатынап кетті.

— Біз,.. біз бір шаруамен келіп едік, мына істі білмедік, — деп күмілжіген Жанбота қасындағы Азынабайға қарап, екеуі де орындарынан көтеріле беріп еді, ояз қолын сілтеп, отырғындар деген белгі берді.

— Қайда дау, қайда ұрыс-жанжал болса, бәрің шұбап жүретін әдеттерің. Жо-оқ, бұл әдетті тастарсындар, тастармыз. Сендерге уезд начальнигінің мекемесі дүкен де, базар да емес. Ұрланған, жоғалған затты тауып беретін полиция да емес. Ол үшін зерт орны сот, прокуратура бар!

— Ол орындардың бары біле тұра сізге келген себебімізді айтқан едік, — деп, ояздың жұтқына сөйлегенін жақтырмаған Нұрмағамбеттің де беті жыбыр ете қалды. — Егер ұнатпасаңыз, арызымызды қайтып алып, орынды жерге жолдауға әзіріміз, ғапу етіңіз, Ваше благородие!

— А-а, жо-оқ! — Ояз астыңғы ерінін ызалана тістеп, шалқалай берді. — Енді шағымды қайтарып беру! Жо-оқ, ол болмайды. Қаншама уақыт көтеріп, сендер үшін алтын уақытты зая етіп, қаншама пайдаға жұмсайтын уақытты... Жо-оқ, гос-с-подин Сағанаев, бір отряд қарулы қолды аттандырып, жазықсыз елді жәбірлеп, одан уезд чиновниктерін, Россия империясының ақ, адал қызметкерлерін лайлап, жала, пәле қуып жүрген адамдар жайбарақат қалмайтын шығар! Иә, солай болмайтын шығар.

— Ғапу етіңіз, Ваше благородие, біз сізді жазғырып келгіміз жоқ, жазықсыздан таланған мына жұртымызға арашашы болсын, әділдік ізін көрсетсін деп келдік. Бізде жала жоқ, атамаңыз, Ваше благородие! — Нұрмағамбет көп сөздерді ұғыч-

бай, жігері құм боп отырған, мылқауларына «солай емес пе» дегендей алақтап қарап еді, аналар тым түсінбесе де, паңның сыңайын құптап, бастарын изесті.

— Жала жоқ па, Сағынаев?

— Жок, Ваше благородие!

— Егер болса?

— Енді... болғанда, қалай! Бар түйткіл.. жоқ, бар дәлел Кемелевтерге ғана тіреледі!

— Көзінмен көріп, қолыңмен ұстап па ең?— Нұртаза қабағының астымен атып жіберердей оқты көзін қадады.

— Кемелев, саған сөз берілген жоқ!..

— Не дейді?

— Түсінбей қалдык,— деп Мәті мен сілеті болысы Нұрмағамбетке иектерін көтеріп, сақалдарын шошайтты.

— Егер жала болса, өздеріңе пәле дейді.

Коновалов қазақша өнмендей сөйлеген шалдарға сынай қарап, бармағын тістелеп үнсіз отыр. Азынабай: «Солай ма екен, құйрықтарына бір-бір шаланы қыстырып кететін шығарсындар» дегендей айызы қанып, жымың-жымың етеді. Қандарын іштеріне тартқан Нұртаза мен Сүлейменнің жүздерінде әлденеден үріккен үрей бар. Жанбота ғана жайбарақат тыңдап, даудың арты қайда соғарын тамашалап отыр.

— Жала-жала дегенде, Нұреке-ау, айтпаймысыз, мал ізі сайрап жатқан жоқ па. Қызылжар, Түменге қарай айдалған жылқышыларына дейін көрген адам бар. Одан артық не керек?— деп Тасемен араласты.

— Оның бәрі қағазда көрсетілген, білмей отыр деймісін.

— Та-ақ, малыңды Кемелевтер ұрлады дейік?

— Ұрлық емес, барымта деңіз, Ваше благородие!

— Один черт, неғылған барымта-барымта. Бәрібір оның аты конокрадство.— Ұрлық! Ал, Кемелевтер, неге ұрлайды. Өз малдары жетпей ме?

— Мал көптік етпейді, Ваше благородие! Барымта — кек алудың жолы. Өштікті көрсетеді.

— Бұл уезде Кемелевтен басқа өштерің жоқ па?

— Жок,— Коноваловтың қазымыр сұрақтарынан ығыр бола бастаған Нұрмағамбет шорт кесті.

— Сіз әкеңіздің тойында.. қалай деуші еді, қырғызша?..

— Ас дейді, Ваше благородие!

— Иә, сол аста сіз кімнің атын өлтірдіңіз? Ол сізге өш адам болып табылмай ма?

— Жок, оның қолынан келетін шаруа емес. Және де оның атын өлтіруге менің түк қатысым жоқ.

— Жар-р-айды,— Коновалов быртық саусақтарымен столды ызалана тырсылдатып ұзақ отырды. Бәрі де үнсіз— Ал, мен сендердің ұрыларыңды таптым.

Отырғандар селк етісті. Бұл сөзді алдын ала білсе де Ке-

мелевтер да бастарын оқыс көтеріп алды. Ендігі қылкөпір осы тұс еді.

— Түсінбедім, Ваше, благородие, тапқаныңыз қалай?

— Тапқан қалай болушы еді, кәдімгідей тапқан!— Коновалов есік жақта отырған приставқа негін көтерді, ол шыға бере әлдекімге бұйрық етіп, қайта кірді ішке.— Сол үшін он бес күн уақыт кетті. Иә, небәрі бес күн. Ал, сендер болсаңдар, ұры іздеудің орнына, бірінмен бірін төбелесумен жүрсіндер Мен болсам, казак атамандарына конокрадтарды тапқызып, осында айдап келтірдім. Қазір көресіндер.

Бәрі тым-тырыс. Демдерін іштерінен алып: «рас па, өтірік пе, апырай, рас болса, кімдер екен?» деп есікке телміреді.

— Ойпырм-ау, бұл қалай тапты? Тегінде бұлар да жай жатпай, зерт жүргізген-ау:

— Е-е, қолында қаншама ғаскер, ояздың құрығы ұзын емес пе?

— Дегенмен нісшіл немелер-ау, Шын болса, мынау бір ғажап шаруа екен,— десіп керейліктер өзді-өзі ұрлана сыбырласып, есікке қарай ынтығады. Бөлме ішінің қапырығынан ба, көңіліндегі кобалжудан ба, жүрегі айнығандай басы айналған Нұртазаның маңдайынан шып-шып тер шықты. Ін аузы қалтқан саршұнақтай бойын тік ұстаған Сүлеймен жүзінде түк өзгеріс жоқ, сұрланған қалпы қимылсыз отыр.

Әлденуақытта сенектің тақтай еденін дүңкілдете басқан бірнеше аяқ дыбысы естілді де, отырғандардың тайдай тулаған жүректерін одан сайын тулата түскендей осылай қарай жақындай түсті. Дүңк-дүңк етіп кеп тоқтады.

Іштегілердің көздері шығып барады.

Есік ашылды. Әуелі мұрты ширатылған жандармның басы көрінді, ар жағында ұрылар ұйлығып тұр. Жандарм көзі шегірейіп оязға карады, ояз басын изеді. Сол кезде барып, бірінен соң бірі ішке топырлай басып үш адам кірді. Алдымен бет-аузын түк басқан, өні суық, қапсағай карт, атақты ұры Байбатыр кірді.

— Еһе, мұнда өңкей жақсы мен жайсаңдар отыр ғой. Ас-салаумағалайкүө-өм!— Қолын артына ұстаған қалпы күж етті.

— Оу, сен Байбатыр ақсақалмысың, апырм-ау бұл қалай болғаны,— деп орнынан бір тұрып, бір отырған Нұртазаның көзі бақырайып, шымшық торғайдай шыжалақтап қалды.— Бұл қалай болғаны, шынымен ұрлық менің болысымнан шыққаны ма? Бұл қалай болды? Мүмкін емес...

— Тыныштал, Кемелев!

Байбатырдан соң еңгезердей балуан Ожымбай кірді. Сонында Шәкей бар. Екі нықтарын жұлып жеген өңкей қарулы, бетті жігіттердің бойынан қайнаған ашу, қажырлы жігер байқалады. Еркіне жіберсең, іштегілерді баса көктеп, таптап ке-

тердей айдынды жандар. Айыптымыз деп жасқана басып, мүләйім тұрған жоқ өш алып, кектері, қайтқан үстемдікпен енсесін көтеріп, жайран қағады.

— Та-ак, жылқы ұрлаған сендерсіңдер ме?— деп, Коновалов барымташыларға зекірмей, ақырмай, жай ғана жұмсақ үнмен сұрақ қойды.

— Не дейді, маған айта ма?— деп Байбатыр ояздың қасындағы селдір шашы кірпіше тікелейген тілмашқа иек қакты.— Әй, бала, мен оның орысшасын түсінбеймін, шіренбей айтсаңшы, не деп отыр?

Тілмаш оязға бұрылып еді, анау басын изеді.

— Жылқы ұрлаған сендерсіңдер ме деп отыр.

— Е, біз емей кім болады, кеше айтып ек қой, сол үшін әкелдіңдер ме осында. Қашанғы бір сөзді мың рет езе бересіңдер. Оязыңа сөзімді түгел жеткіз.

Енді тілмаш оязға жиі бұрылып, құлақ салып, соның айтқанын сұрай бастады.

— Кім жұмсады жылқы ұрлауға?

— Әй, тілмаш, әуелі қолымдағы кісенді алдырсын. қолым шешілмей, тілім шешілмейді, бізді қырып тастайды деп қорқып отыр ма соңымыздан қылыш асынған он-он бес иті жүрген жоқ па шұбап.

Ояздың лұқсатымен барымташылардың артқа қайрылған қолдарындағы бұғауларын жандармның бірі сылдырлатып ағыттырып алды. Нағыз керекті жауап тұсында отырғандардың шыдамы таусылып, қара шалдың аузынан шығар сөзді қалт жібермей, құлақтарын тігіп, өрт сөндіргендей сұрланып алыпты. Нұртаза қалтасынан жарты кез орамалын суырып, тершіген маңдайын қайта-қайта сүртінеді.

Байбатыр жауабын одан бетер созып, әуелі бұғау қысқан жүнді білектерін келдек саусақтарымен мытып-мытып алды да, қызыл көз Мәтіге қарады.

— Әй, су мұрын шал, шақшаң бар ма, әкел, немене мені табан аузында шауып алар деп отырсын ба, мұндай қоқайдың талайын көргенбіз, тышқан андыған маубас кәрі мысықша жұтуңуын!

Мәті ызба баулы, қоныр ши барқыт қап шалбарының ышқырына қолын терең сұғып, ішкі ұры қалтасынан күміс шақша алып, жаутаңдай, оязға қарап еді, анау басын изеді.

Мойын шудасы желбіреген кара бұрадан жасқанған үлектей именіп, қираландаған бай, жып-жылтыр жұқа мүйіз шақшасын Байбатырдың күректей күсті алақанына тастай салып, қақпанның шаппасынан қорыққандай қолын жылдам тартып алды.

Бір алақан насыбайды ерніне атып жіберген Байбатыр:

— Ас иесімен тәтті, әкел алақаныңды,— деп қолы қалтыраған шалдың да әжімді болбыр алақанының аясына бір шө-

кім насыбай салып, шақша тығынын жауып, карасаннан келген саптама етігінің байпағына сүңгітіп жіберді.

— Әй, қарағым-ау, шақшамды... шақшамды..

Байбатыр Мәті байдың кеудесінен сол қолымен жеңіл нұқып қалып, ештеме көрмегендей өткір көзін тілмашқа бұрды.

— Иә, жаңа жылқы алуға жұмсаған кім дедің бе?.. Кім болушы еді, мына керейлердің жауыздығынан мерт болған қайран Құлагердің аруағы жұмсаған, қалың қарауылдың намысы! Тағы не сұрайсың!

— Мүмкін Нұртазалар да бар шығар жұмсағанның ішінде, — деп Паң Нұрмағамбет көзілдірігін шешіп, шынысын аузынан булап, сынай қарады.

Ояздың самый шашы дірілдеп, танауы делдиіп кетті. Нұрмағамбетке отты көзін қадап, столды тақылдатты:

— Көлденең сөзді токтатыңдар

— Әй, төрткөз неме, несіне қаярсынасың. Мен біреудің жұмсағанымен жүретін басыбайлы құл деп отырмысың. Ұрлық — ата кәсібім. Онда ешкімнің үлесі жоқ. Бұл жолғы ұрлық — сенің ел ардағы Ақанға жасаған зорлығыңның қарымтасы Түсіндің бе?

Нұртаза солқылдаған жалғыз тақтай өткелден өткендей, іштей «Уһ» деп терең дем алды. Тілмаш оязға сыбырмен ұры сөзін аударып отырған, Қонозалов жымың етіп, бірдеме деді:

— Ал, соңғы сұрақ: Ұрлаған жылқыларды қайда жібердіңдер?

— Қайда жіберуші ек. Біз мал малданайын деді деймісің, бес-алтауын іске асырам ба деп едім, оны да тауып алдыңдар. — Байбатыр күле тұрып, қайта түсін суытты. — Қалғандарын Жаман түз бен, Жаксы түздың, Қалыбектің соры жұтып қойды, содан тауып аларсыңдар.

— Сендердің де жауаптарың осы ма?

— Е, біздің жауабымыз осы болмағанда, жаңадан бірдеме ойлап табар деймісің. — Ожымбай балуан гүр ете қалды. Шәкей басын изеді. Барымташылар жүзінде «Керейлерде кеткен намысты бір қайтардық-ау» деген ырзалық бар. Қолдарын қайтадан кісендеп әкете бергенде Байбатыр кең нығымен кері бұрылды:

— Әй, тілмаш, андағы оязыңа айт, кешеден бері аш жатырмыз, тамағын шығынданбайын десе, билер сотына тезірек жөнелтсін.

— «Билер соты» дегенде Нұртазаның жүрегі тағы да солк еткендей болды.

— Ал, мырзалар, көрген шығарсыңдар ұрылардың кім екенін, — деп сөзді жұмсақ бастаған ояз күрт өзгеріп, столды жұдырығымен қойып қалды да, атып тұрды. Жирен мұрты дір-дір етеді. — Нұртаза Кемелев, бұл не деген бейбастақтық. Болысында не болып жатқанынан хабарсызсың, Қазір конокрадст-

во үшін қандай жаза қолданылатынын білемісің. Әрі кісі өлімі... Егер болыстық қызмет жалықтырса, немесе қолыңнан келмейтін болса, орныңнан алуға мәжбүрмін. Сағынаев мырза, жазықсыздан-жазықсыз Кемелевтерге жала жапқаныңыз үшін іс қозғатуға тура келеді. Ол үшін нақаттан қараланған Кемелевтардың арнайы арызы жетіп жатыр. Нұртаза Кемелев, сен тез арада Ақмола уезінен, яғни Сағанаевтардың жұмсауымен келген бас бұзарлардың аты-жөнін олардың Көкшетау уезінің Мезгіл, Шалқар, Зеренді болыстарының қай ауылдарында болғанын, қанша адамды дүрелеп, қанша малды шығындағанын, сол сияқты басқа да жүгенсіздіктерін түгел тізіп бересің. Олар Көкшетау уезінің мировой сотында қаралыл, жазасын алулары және де шығын орны өтелуі тиіс. Сұрақтарың бар ма?..

Паң Нұрмағамбет тұрды орнынан. Тағы да ескі әдетімен көзілдірігін алып бұлай бастап еді:

— Сіздің ендігі ырғалуыңызды күтуге уақыт жоқ. Не сұрайсыз, екі-ақ минут!— деп Коновалов күміс бауы салбыраған шойын сағатын алып, тиегін басып қалды.

— Сіз бір нәрсені айтпай кеттіңіз Ваше благородие! Мал ұрлаған адамдар табылды, оныңызға мың да бір рахмет! Сіздің керемет еңбегіңізге, іскерлігіңізге тәнті болдық. Ендігі бір көмескі қалған жағдай барымталанған жылқыны қалай қайтарамыз. Кімнен аламыз?

— Дұрыс, түсінікті. Әлгі ұры шалдың ауылынан әкелген белгісіз, иесіз алты жылқыны, егер өздеріңіз танып, куә тапсаңыздар, осы жолы аласыздар. Олар полиция ат қорасында байлаулы тұр. Ал, қалған малды іздеп, тауып беруге біз міндетті емеспіз. Конокрадтар жылқы ұрлаған жері бойынша Ақмола уезінің полициясына, одан соң мировой сотына табыс етіледі. Қалай тексеріп, қандай үкім шығаруды, шығын орнын қалай толтыруды солар шешеді. Ендігі мәселе біздің, яғни Көкшетау уезі мекемелерінің қолынан келмейді. Біз, бар болғаны, өз жеріміздегі жаңағы айтқан тәртіпсіздіктер мен қылмыстарды заң жүзінде айыптаймыз.— Коновалов сағат қаппағын тырс еткізіп жауып, қалтасына салды да, аяғын сүйрете басып, кеудесін көтере ұстаған қалпы, такаббар адымдап есікке беттеді.

Бөлмедегілер тым-тырыс. Әлгі ұрылардың ұсталуы, олардың Ақмолаға айдалып, малын іздеп келген Паң Нұрмағамбеттердің мүйіз сұраймын деп құлақтан айырылғандай күйі, Нұртазалардың да ояз алдындағы халі, Коноваловтың бұларды жерге қаққандай зекіп кеткені — бәрі аяқ астынан тосын болғаны сонша, дау қуғандар біразға дейін естерін жия алмай мәңгіріп отыр.

Сыртта жауын сырылы естіледі. Тұтасқан бұлттан ба, әлде күн де кешкіріп қалған ба, дала ала көлеңке, шатырдан сау-

лап аққан жаңбыр суы терезеден зорға көрінеді. Есіктен қолында су құйған шелегі, еден жуатын шүберегі бар кемпір көрінді.

Азнабай мен Жанбота алдымен тұра бастаған. Паң Нұрмағамбет шекесіне қолын тіреп үнсіз мүлгіген Радзилевичке: «Енді не болды, бұл қалай болды деген дағдарыспен жұтына қарады. Әлдене деп сөйлеуге оқтала беріп еді, ол осы бір қимылды күтіп отырғандай басын оқыс көтеріп алып, табалдырыктан өтіп, не істерін білмей тұрып қалған кемпірге қарады әуелі:

— Күте тұрыңыз, басқа бөлмелерді жуа берсеңізші,— деп, басын иіп, үнсіз шыққан кемпірді көзімен ұзатып салды да, Нұртазаға бұрылды.— Кемелев, Сағынаев сіз екеуіңіз қала тұрсаңыздар екен.

Радзилевичтің бұларға не айтатыны Нұртазаға мәлім болғанмен Нұрмағамбетке беймағлұм еді. Келгелі тажал шалды, қайта-қайта қона кетіп, қалтасына біраз ақша тыққан паң іс аяғы бұлай болар деп, әрине, ойламаған. «Оязды илкітірсем, бәрі сендердің пайдаларыңа шешіледі» деп көйітіп, будақ-будақ шағым қағаздарын да өзі жазып бергені қайда? Енді мынасы несі? Су аяғы құрдымға айналғаны ма?

Бөлмедегілер үнсіз шығып кетісімен, екі дөй төбелесіп, не шарпысып қалмасын дегендей Радзилевич Нұртаза мен Нұрмағамбеттің ортасына отырды.

— Ал, мырзалар,— деп, біреу естіп қоймасын дегендей жабық есікке ұрлана қарап қойды.— Байқаған шығарсыздар, ойламаған жерден істің аяғы насырға шауып кетті. Егер алгі ұрылар ұсталмағанда, кім білсін, басқаша шешілер ме еді, қайтер еді. Сіздер болсаңыздар, біреулердің жалған сөзімен бір-біріңізді кінәлап, қандай қылмысқа барғансыздар. Бүкіл елді дүрліктіріп, бассыздық жасағансыздар. Бұларыңызды ертең генерал-губернатор естісе, еш құптамайды. Жо-жок, құптамайды деген жай сөз. Қазір заң қатал. Россия империясы азаматына қолданылатын шара, дала қырғыздарына да қолданылмақ. Сіз, Нұртаза, шеннен қағылып, сіз Нұрмағамбет, жоғалған малдан, әрі абұйырдан біржола айырыласыз. Жо-ок, ол бер жағы, сотталасыз, Джаман, джаман, сиздар закон тусинбейди, казр жакында царьдан степной губернаторство келген специальный закон бар. Джаман, джаман!..

Радзилевич сөзінің соңын қазақшалап бітірді.

— Сонда қалай, мал ұрлағандар табылды. Менің шағымым жалған емес. Ендеше ескіше би соғына салса да, ұрылар елі, яғни сол болыс малды өсімімен қайтарып, өлген жылқыларға құн төлесе керек. Қазақ жұртында атамзаманнан бері келе жатқан, қазақша айтқанда «мойнына қоссау артына тіркеу» дейтін айып-айбана бар. Қызық екен, оның орнына мен

жазықты болуым керек,— деп Нұрмағамбет басын кекжең еткізді.— Түсініксіз, мүлдем түсініксіз!

— Сағанаев мырза, менің сізге жаным ашиды әрине. Бірақ шыңдығын айтуға тура келеді. Егер мықты болсаңыз, ана ұрылардан тудырып алыңыз. Олар, сөз жоқ, сотталады. Ал, сонда малды олар қайдан тауып береді? Оған администрация жауапты емес. Ендеше кімнен өндіріп алмақсыз?.. Жарайды, сөзді көп созбайық, менің соңғы кеңесім сол — ана ұрылар Ақмолаға барғанда сот үкімін сіздердің пайдаларыңызға шешкізу қажет. Оны, әйтеуір, араласқан сон, мен мойныма алар ем: Сіз екеуіңіздің бір-біріңізге ала-көз болып, даурығуларыңыздан түк өнбейді. Татулық керек. Сонда, Кемелев, сіз де қиянат шекпейсіз, Сағанаев сіз де малсыз қалмайсыз.

— Түсінбедім, оны кім төлейді!— деп паң Нұрмағамбет көзілдірік астынан төне қарады.

— Нұртаза төлейді.

— Қалайша мен?!— деп Нұртаза шоршып түсті.

— Секірме, Нұртаза, сенің болысында қибитка қанша көл болса, мал да сонша көп болады. Саған келер ештеме жоқ. Егер дау аяғын тез бітірем десендер, іс осылай аяқталуы шарт. Конtribusiя, мырзалар, конtribusiя...

Оның бұл ұйғарымына онша түсінбесе де, екі мырза бір-біріне үнсіз қарасып, билікті бердік дегендей Радзилевичке құлақтарын тосты.

— Ендеше ертеннен қалмай мен жүруім керек. Ақмоладағы заң орнындағы достарыма тез жетуім керек.

— Бізге пұрсат беріңіз, ойланайық,— деді Нұрмағамбет.

— Сіз ырғалып-жырғалғанша, іс қолға алынса, оның қайсыбір қисық бағытын сіздердің пайдаларыңызға қайта түзегенше көп-көп қажетті уақыттар зая кетеді. Және де уақыт озған сайын түрлі инстанциялар құлақтанып, іс соғұрлым қымбаттай беруді ықтимал.

— Тым құрмаса, бір күн ойланайық, ел адамдарымен ақылдасайын.

— Оған шыдауға болады. Бірақ, ескертемін, менің де артылып жатқан уақытым шамалы. Кәріліктікі ме, сал ауруым бар бойымда. Тегі жылы жаққа қарай кетіп қалуым да мүмкін. Бұл істі басқа беделді адамдардың біріне тапсыруларыңызға да болады... Айтқандай советник Кушенов сіздерге жақын адам деседі ғой.

«Ох, мыстан, оны да біледі, мұның естімейтіні жер астында шығар» деп, іштей тісін қайраған Нұрмағамбет:

— Жок, бұл төңіректе сізден басқа адамның ыңғайы келмес,— деп Нұртазаға қарады.— Солай емес пе?

— Әлбетте, әлбетте!

— Ал онда көп созатын ештеме жоқ,— деп орнынан тұрған Радзилевич босағада жатқан калошына беттеді.— Ексіңе

де айтарым сол, бұл арада жасырудың қажеті жоқ, қанша дос дегенмен ондағы адамдарда да ауыз бар, және қандай ауыз, э-эх, сұрамаңдар, көмейлері кең, тым кең олардың. Но, ештеме етпейді, сендердің қалталарын одан да терең, одан да кең!..

Құныс Радзилевич қиналғаны ма, ызаланғаны ма, әйтеуір әлде неге назаланғандай қашан калашын кигенше, басын қайта-қайта шайқап, бөлмеден қалтақтап шыға берді.

13.

Жер жобасын жақсы білетін Ақан, қасында Мөңке бар, ылғи төтелей суыт жүріп, арада екі қонып, үшінші күні ақшамда ел орынға отыра Қараөткелге жетті. Қазақ-орыстардың атауымен ел мұны Ақмола дейді.

Сона бір жылдары Атбасар жәрменкесінен қайтқан сапарда жолай түстенгені болмаса, Қараөткелге қайтып соққан жоқ еді. Ол жолы да қала аралап, үй танитындай қайдан болсын: жәрменке қызуымен думанды суытпай, маңындағы сал, серілерімен әнші-күйші, балуандарымен Қараөткелдегі Файзолланың үйіне түскенде, қала тұрғындары орыс-қазағына дейін жиылып, көшпелі трубадурлар, скоморохтар келгендей тамашалап, қоршап алған. Қазіргі Ақан серінің ойы сол Файзолланың баласы жас әнші Ғазиздің үйіне түспек. Бірақ, қай тұста екені есінде жоқ. Үнемі сейілмен топ құрап өскен сері, күздің мазасыз шағында ұрлықпен жүргендей түнделетіп жалғыз-саяқ келермін деп ойлап па.

Есіді бойлай қонған қала оттары жана көздерін ашқан жұлдыздардай жыпыр-жыпыр етеді. Қаланың терістік жағынан кіріп ішіне бойлаған сайын жиі-жиі оттар енді алыстап, бір-бірінен алшақтап шашырай берді. Бүгінгі таңда шетіне жеткізбейтіндей қараңғыға сүңгіген бұлдыр оттар қиырдан жылтырап, жүрген сайын ұзап барады. Күздің қара суығында қатқак көшемен аттарын қатты аяңдатқан жолаушылар, қаланың шет жағында алдарынан қараң етіп үріп шыққан маң төбеттің үйіне бұрылды. Бұған дейінгі үйлердің терезелеріне алыстан үңілген Ақан іште қараңдап жүрген адамдардың нобайынан да, қора-қолсысынан да қазақтар емессіндер-ау дел жобалаған. Расында, бұл тұста осыдан көп жыл бұрын келіп орын тепкен переселендер тұратын.

— Дәу де болса мына төбет қазақтыкі, — дегенде, жылы үйге кіріп қашан жайланғанша, бұрын қала жүзін көрмегендік пе, Ақмоланың түнгі түрінен түңіліп, жатсынып келе жатқан Мөңке:

— Әһ, келіп қалдық па, қайдан тани қойдыңыз, Ақан аға? — деп іздеген үйіне жеткендей қуанғанда, ұзақ үрдіс жүрістен шаршаған баланы көңілдендірейін дегендей:

— Енді табармыз, мынау әйтеуір қазақ үйі, иттің үрісі қа-

зақша екен,— деді сері қалжындап.— Аттың тұмсығына секіруін қарашы, тура мұрнынан маңқылдаған Мұқанәлінің үні сияқты емес пе.

Айтқанындай, жалпиған шатырсыз жер үйден біреу итке зеки шықты.

— Жолқұт, Жолқұт, жат! жат! Кәһ-кәһ!

Төбет әлі де бір-екі ұмтылып, өршелене арсылдады да, жолаушы қасына таяп барғанда, иесінің аяғына оралып еді, ол да жобасы Мөңкедей бала екен, итінің қарғыбауынан ұстап:

— Бүгім бұл!— деп қараңғыда бейсауат адамға үңілді.

— Алыстан келе жатқан жолаушы едік,— деп Мөңке үлкен адамның мақамымен жөн айтқанша болмады, іштен қоныр дауысты біреу шығып:

— Ассалаумалейкум, жол болсын!— деп таяй берді. Оның артынан тағы біреу шықты.

— Әлей болсын,— деген Мөңкенің даусы қарлыға естілгенде соңғы адам үніне қарағанда шал болса керек:

— Бала ма өзі, артында тағы біреуі бар ғой,— деп еңкейе қарап тұрып қалды.

— Алыстан келе жатқан жолаушы едік, бізге Ғазиздің үйі керек еді,— деп, Мөңке жөнін түсіндіргенше, екінші шыққан қоныр дауыс:

— Қай Ғазиз, Ақмолада Ғазизден көп неме жоқ. Шала Ғазиз бе, ақсақ Ғазиз бе, ұста Ғазиз бе?— деп жолаушыны баласынып қақпақылдап күлді.

— Әнші Ғазиз,— деді Мөңке де жұлып алғандай.

— Ә, әнші Ғазиз де.

— Файзекеннің Ғазизи ме ей?! Ол есегге кашаннан бері үй бітіп еді? Указ Файзолланың үйі демейсің бе,— деп шал Мөңкенің сөзін түзетті.— Сен оның кімі боласың? Ана тұрған кім? Әй, берірек жақындасаншы, кім де болсаң кісі жемейміз..

— Бізге сол үй керек еді. Алыстан келе жатырмыз.

— Алыстан болса жеттің ғой. Тұра қал, әуелі, өзіңнің жөніңді айтшы, қай баласың? Қайдан келесің? Ана тұрған кім?— деп, сұрақтың астына алған шалға Мөңке де қырсыға жауап берді:

— Отағасы сіз кімді білесіз? Менің атым Мөңке. Көкше-таудан келемін. Сарыарқаға атышулы Мөңкемін.

Ақын да, ана екеуі де оқыс күліп жіберді. Шал қаршадай баланың тауып сөйлегеніне не дерін білмей, сөзден жығылғанын жуып-шайып:

— Е, солай демейсің бе? Атышулы Мөңкемін де. Өзіміздің атақты Мөңке ағамыз екенсіз ғой. Онда не ғып тұрсыз, ойбай түсіңіз қол қусырып қарсы аламыз. Аға, түсіңізі!— деп қал-жақтап, бәйек болғансыды.

— Өзін еріккен шал екенсің!— деп, Мөнке атынын басын бұра беріп еді, сәлем беріп Ақан жакындады.

— Отағасы, шынында алыс жолдан келе жатырмыз. Егер білсеңіздер жөн сілтеп жіберіңіздер. Шаршаған баланы қажап қайтесіз,— деген өктем сөзге шал сәл басылып:

— Қарағым, менікі жай қалжын ғой. Ай, дегенмен балан болайын деп тұрған бала. Өжетін қарашы. Ал, енді жолаушы болсаң, дәм айдап бұрылған шығарсың, аттан түс, үйге кір,— деп шал жұмсара сөйледі.— Дегенмен мынның түсін білгенше, бірдің атын біл дегендей қазақ баласымыз ғой, ныспың, елің кім?

Қадалған жерден қан алған мына шалдың білмей қоймасын сезген Ақан өзін басқа адам етіп таныстырғысы келді де, табиғатында өтірік айтып үйренбеген ауыз:

— Есімім Ақан, қарауыл боламыз,— деп қалды.

— Е-е, солай демейсің бе. Дұрыс, дұрыс, мына Көкшетау жағының қарауылысыңдар ғой?— дей берді де, жұлып алғандай.— Ақан дедің бе? Тұра қал, бәтір-ау, сен Ақан сері емесің бе? Жасаған-ау!

— Болсақ болармыз,— деді енді шалдың сұрағына мезі бола бастаған Ақан. Шал даланы басына көтерді.

— Айналайын, жаным, күнім! Е, алла-тағала, бар екенсің ғой! О, жасаған ризамын, ризамын бергеніңе. Тура менің үйіме, мына жаман қараша үйге әкелуін қараш. Айналайын,— деп, аттың шылбырына оралып, оң жағына, сол жағына бір шыққан шалда ес қалмады.— Жо-жок, енді ешқайда бармайсың, Файзолла үйі ешқайда қашпайды. Біздің үйге келген қонақ ешқайда баспайды, қазір Әлекен жалғыз тоқтысын сойып тастайды.

Сөзінің соңғы жағын қуанышпен әндетіп, атақты акын алдында тақпақтата жүріп, Ақанның қолтығынан демеп түсіруге айналған шалға сері де тақпақтата жауап берді. Үй иесінің мақамына салып соның ұйқасымен даусын көтере тұрып:

— Отағасы-ау, бейуақытта қонақ жұрт мазалап тосыннан есік ашпайды. Жасағанның ертең де күні бар, сыбаға ешқайда қашпайды, ел жатпай тұрып табайық, осында Ғазиз сынды жолдас бер ед жастайғы, сонда барып түнейік, бүгінше лұқса беріңіз, тамақ емес, тынығу қазір бас қайғы.

Шал сәл ойланып қалды да тағы өлендетті:

— Ақан жан, сен ат басын тірегенде үйіме, әкем тіріліп келгендей қуандым көрдегі, сендей азаматты түсіріп ала алмаса, қайда бұл шалдың қазақшылықтан көргені, тым құрымаса төрімде тізе бүгіп, ишаратпен кетпесен, алдында тұрған мына Әлтайдың имансыз боп өлгені!— дегенде, Ақан амалсыз түсті аттан.

Ірі, қапсағай денелі Әлтай қараңғыда аюдай қорбандан ксп Ақанды құшақтап баласындай бетінен сүйді:

— Әй, Жанатай, ана ақбақайға мініп Ғазизді тез осында алып кел, бір жаққа кетіп қалмаса ол қаңғыбас. Әй, сосын, тұра қал, Ақанның келгенін даурықтырма. Бәрін бөріктіретін. Келгесін көреді ғой. Ал, сен қонақтардың аттарын қадаға байла. Суысын,— деп алғашқы шыққан балаға да бұйрық берді.— Ал, Ақан жан, әй балақай, атым Мөңке дедің бе, жүрiңдер. Молланың үйі бұл арадан, қайда-а көп жер. Мына түнде сендер оны таба да алмайсыңдар. Әй, шам шығарыңдар қораға, шам!

Әдейі күтініп, дайын тұрғандай. Біреу лезде майшам алып шықты. Даурыға, еліре сөйлейтін Әлтай қарт Ақандарды үйге бастап кіргенде, қораға бас сұға бере бір-біріне үйлеспейтін балықтың шырыны мен қымыз иісі мүлк ете қалды. Қораның тастай қараңғы түкпірінен жылқының тері аралас ки иісі келеді.

Қалың будан түк көрінбейтін қазандықтан, тағы бір жарма есікті ауыз бөлмеден өтіп төр үйге жайғаса бере, «ніліп, сыпайы амандасып, шолпысы сылдырап, қонақтардан ығысып өте берген жұпыны киімді талдырмаш, ақсары бәденді қызға:

— Тегенеге құйып қымыз әкелiңдер, бауырсақ, май, әй ыдыстарыңды ыстық сумен қайта-қайта жуыңдар, тез,— деп бұйрықты үсті-үстіне төндіре, жеппелете берген үй иесіне Ақан жаңа ғана көз тоқтата қарады: Кен нықты, бар мүшесі ірі сүйекті, күйкасы тар мандайына екі-үш терең әжім іздері бағқан, бетінде қарасаннан қалған дақ бар, қарабозбан адам. Жасы алпыстарды алқымдап қалса да сақал-мұрт қоймаған. Сөйлегенде, күлгенде әлі міні құрамаған аппақ тістері аксия көрінеді. Күлкісі де өзінің қимылы сияқты: сақылдап оқыс күледі де, күрт доғарып, көзінің қарашығын аударып тастап, қайта сөйлейді. Өзінің көрген-білгенін, ақтара сөйлейтін, бүк-несін ашық, ақжарқын, біреудің мінін көрсе де, жасырмай бетіне айта салатын бірбет адамның лебі еседі жүзінен.

Әлтай Ақанға әлі тіктеп қараған жоқ. Оң жағында молдас-оқына отырған Мөңкеге көзінің қиығымен ұзақ қарады да, бүркіттің тұяғындай келапардай саусақтарымен басынан бүре ұстап, үнсіз томсырайған баланың жүзін өзіне бұрып еді, анау қолын итеріп тастады.

— Жарайсың, болайын деп тұрған бала екен,— деп, сырттағы сөзін қайталап, басын кекжең еткізіп, көтеріп алды.— Көзі қасқыр алатын төбеттің көзіндей отты екен. Мынау отқасуға салсан да тайынбайтын, ата кегін құса өліспей беріспейтін нағыз жаужүрек болайын деп тұр ғой. Өзінің тұқымында батыр жоқ па еді? Әттең бойы шарқылау. Өседі ғой әлі, өседі. Мұндай шымыр немелер қысылып-қысылып келіп, бір-ақ жылда сырықтай боп шыға келеді. Түрі — ешкімнен қағажу көрмей еркелікпен бұла боп өсетін борықтай жасық босбелбеу емес, жонына ащы қамшы тиген сайын ширығып ширай түсе-

тін көнтерлі, отқа салып балқытып, суға салып суарып, төс балғамен ұрған сайын шыныға түсетін болат қой.

Мөңке Әлтайды қыбыр етпей тыңдады да, сөз біткенде қасқыр алатын төбеттердей үнсіз ғана басын бір көтеріп, түйілген қалың қабақ астындағы отты көзімен шок шаша қарады да қойды.

Ақан мына ел ақсақалының кісі сынағыштығына қайран қалды. Шынында да Мөңке биыл астан қайтқалы мүлдем өзгеріп алды. Аз сөйлейді. Қалжындап, көп кажыған адам болса, үлкен-кіші демей арс етіп бетін қайтарып тастайтын морт. Атасы Байбатыр ұсталғалы бұрынғы бала мінезден түк қалмаған. Өзінің өңі де өзгерген. Жалт етіп қарағанда суық жылан көздері өңменнен өткендей. Жымқырынқы еріндері, шықшытқа қарай томпая бастаған қалың етті, быттыңқырған екі бетінің үнемі түгі шығып, түтеп тұратын секілді.

Қымыз келді. Қоңыр, сұйық шашын қайтадан өріп, бір талын қобыратпай екі жағына бөлген жаңағы бойжеткен сыпайы отырып сары қымызды сапыра бастап еді:

— Әуелі Ақан ағаңа, мына Мөңкеге жастық әпер. Жан-жағына таста көпіртіп,— деп қызын жұмсаған Әлтай. Ақанның қарсылығына қарамай, үш-төрт жастықты қонақтардың оны мен солына тастатты.— Ана біреуін салма, бидайынан жүн шығып жүр. Тысы барларын сал. Өзі кірлеу ме, дұрыстарын таңдап сал. Құдай маңдайыма бір-ақ катын жазып еді, көп қалың сұрамайтын мөжентопайлау кедей қызы еді. Мұндайлар жасынан тесік өкпе боп үйренген шаруаға қылап болушы еді, мен кайдағы бір салпы етек салағына кезігіппін. Құдайдың жазуы сол. Алғашқыда аздап қолым да тиіп жүрді. Бәрібір, пешенесіне жазбаған болмайды екен. Ақанжан.

Қыз бала: «Түһ, тәте-ай!» деп, даусы болар-болмас сызылып, қызарақтап қалып еді, Әлтай қарқ етіп күлді.

— Немене, шешеннің күлді көмеш салақтығына намыстанамысың, онда үй ішін өзің ұстамайсың ба? Ертең кетесің, сенен не қызық көреміз, одан да пайданды тигізіп қал,— деп қызын одан сайын ұялтты.

— Ал, Ақанжан, қымыз іше отыр, мына бауырсақ пен майды қарбытыңқырап жеп алындар, жолда ашыққан шығарсындар. Оу, бірақ ет жей алмай қаларсындар. Ет демекші, әй, әй, мұндар, мал қайда, мал,— деп Әлтай ауыз жаққа қарай айғайлағанша болған жоқ, желкесінен, құйымшағынан ұстап, тегене құйрық тоқтыны дедектетіп, кара мұртты жігіт: «Ассалаумағалейкум!» деп кірді.

— Әй, қол беріп сәлемдеспейсің бе,— деп зілсіз зекіп қалды да, Әлтай өзінің қожанасырлығына күлді.— Ә, қолың бос емес екен ғой. Жарайды, кейін қол берерсің. Ал, бата оқып жібер, Ақан. Әй, тоқтай қал! Әй, ана жақтағылар тегіс келіңдер. Отаудағылар, бәрің! Тез, тез.

Киім киіс, жүріс-тұрысымен де дүйім елге әйгілі Ақан сері келді деген соң, бұл қораның ішіндегі адамдар да шала бүлініп, еркегі бар, әйелі бар — тегіс бір киерлерін үстеріне іле қойыпты. Әлтайдан бұйрық келісімен бәрі төр үйге кіріп, серімен сәлемдесіп, босаға жаққа отыра-отыра кетісті. Енді не болар екен дегендей бәрі үй иесінің аужайын бағып, қас-қабағына қарағыштайды. Келгеннен көргісі кеп ынтыққан серіге тура қарай алмай, қысылыс тапқан сыңайы бар. Алғашқыда мазасызданып, бір-екі, бұлқынып қалған қара мұрттың шеңгеліндегі семіз тоқты ендігі қарсылықтан түк өнбейтініне түсініп, ол да «мұның арты не болар екен» дегендей, көзі шам жарығына жақұтша жылтырап, қимылсыз тұр. Әлтайдың әр қимылы да өзінің сөзі сияқты шапшаң. Отырған қатын-қалаш, бала-шағаға дейін шетінен тізіп таныстырды да:

— Ал енді, болды, барындар, алыстан қажып келген жолаушы дем алсын, тынықсын. Тамақтарыңды тез даярландар. Сен андағы қойды тез жәукемдей ғой. Келін шырақ, әй аял, шек-қарынды ертең аршырсындар. Алдымен тездетіп қуырдақ қуыра қойындар, — деп қара мұрт баласынан бастап, келінге шейін бұйрық беріп, қуып салды да, Ақанның: «Қой соймай-ақ қойыңыздар, әуре боп қайтесіздер» дегеніне де қарамай: — Болмайды, о не дегенін, сендей адамға бұйырған мына тоқтының не арманы бар. Базарға шығарам деп өзін де семірту-дей-ақ семіртіп ем, сенің келуіңе көрінген екен ғой, өзі де аз күнде тез шиланып бойына майын лезде жинап алып еді. Базары күрсын, қара суға қарап отырғанымыз жоқ, — деп шаруа жайын да жасырмай, бар сырын ақтара айтып қойды.

Мұнымен де болған жоқ, қонақтарына қымызды өзі сапырып беріп отырып, жағы бір тынбады:

— Ал, Ақанжан, бұлар кім, қандай адамдар деп отырған шығарсын. Енді жағдайымды там-тұмдап түсіндірейін. Біз — осы төңіректі мекендеген Қуандық ішінде Алтай, Алтай ішінде Әлке-Байдалы боламыз. Атым да атамызға ұқсас Әлтай, қалаға ертеден қоныс тепкен жатақпын. Бұрын қырда мал бағып, азбыншы малдың сүмесімен күн көрген кедей ауыл едік, осыдан жиырма жылдай болды, қатты жұтқа килігіп, көп аш-арық осы қалаға аудақ. Қазір қаланың осы пұшпағында отырған сол аз алтай, енді қанатымызды кең жайып, көбейіп келеміз. Құдайға шүкір, біреуден ілгері, біреуден кейін дегендей үрім-бұтақ жайып, қалқайып жүріп жатырмыз. Қәсібіміз — мына Есілдің балығын аулау, азбыншы малды қала сыртына өргізіп, соны талғажау ғып отырған қара табан жатақтармыз. Жаңа өзің табалдырықты аттағаннан-ақ сезген шығарсын, осы үйдің тұлабойынан, ыдыс-аяқ, төсенішінен де балық исі шығады. Таң ата көзімізді тырнап ашқаннан осы үйдің жас-кәрісіне дейін қыбыр-қыбыр, бірі ау жамап,

бірі балық аршып, кептіріп, жаңа аяқ басқан бала қолқабысын тигізбесе де, торсылдағын жарып, әйтеуір балық кәсібімен көзі шыққан жандар.

Жолаушылар ат маңдайын тірегеннен бері әр нәрсені білмекке кұштар, көрінгенді қазбалап сұрауға машық жандай көрінген Алтай енді қонақтар үйге кірісімен өз-жай күйін ақтарыла баяндап отыр. Ақан да енді тым-тырыс бас шұлғып, тыңдай беруден гөрі ақжарқын шалдың сөзіне қарай әңгімеге араласқанды мақұл көрді. Және қала жайын жақсы білетін адамнан көп мән-жайға қанғысы келді.

— Әлеке, қаланың біз кірген тұсы прселендер болуы керек. Олар қоныс тепкелі де біраз болған шығар-ау. Олардың да кәсібі балықшылық па!— деп сұрап еді, Алтай әңгіме отына май кұйғандай, бұрынғыдан бетер көсіле жөнелді.

— Қаланың бұл тұсындағы орыстар— осы қалаға ең алғаш келген прселендер. Әлгі ел басқару жайында жаңа уқаз қашан болып еді?..

— Алпыс сегізінші жылы емес пе еді.

— Иә, иә, бұл қарашекпендер содан бірер жылдан соң келіп, осы арадан жер кәсіп берген екен ұлықтар, лай басып, балшық соғып қауқайтып-қауқайтып, үй тұрғызып алды. Бұл халқын ісмер халық болады екен, тіпті еңбектеген баласына дейін таң атса қарап отырмайды, тырбандап жатқаны. Тұра қал, содан... бұлар келген жылдың қысы қатты, боранды доңыз жылы еді, көктемде қар күрт еріп, арнасынан буырқанып шыққан Есіл сұрапыл тасыды. Осы біз тұрған жерлер аппақ дария болып, су үстінде қалқып тұрдық. Әйтеуір қолымызда сырғауыл, күні-түні күзетіп, үйлерді сеннен аман алып қалдық-ау. Сонда деймін-ау, қыстан арып, жүдеп шыққан мына орыстарда ұйқы жоқ, кәрі-жасына дейін салындыдан сал буып, су жағалап, толқын айдап шетке шыққан жайылмадағы ақжем әлі шабақтарды бөшке-бөшке етіп тұздап жіпке тізіп қақтап, өкпек желдің өтінде қабырғалары ыржаң-ыржаң етіп жүріп, тағы да еңбектенгендерінің арқасында ауыр қыстан да, көктемде жеткен жұттан да аман шықты. Баланың баласына мирас етер өснет: «Еңбекті орыстар үйрен, орыстарша кәсіп қыл» деу керек.

Көпшілік жиналған үлкен жиында, мәслихат құрған жерде, ойын-тойда болсын, есте бір жамбастап қисаймай, не жастық көпшікке шынтақтамай қаққан қазықтай тік отыруға ежелден әдеттенген Ақан, ұзақ жолда ат соғып, қанша қажып келсе де, Алтайдың әңгімесін жалықпай тыңдап, сыр білдірмеді. Шынында да мал ішінде, кең жайлау, жазық далада күнелткен қыр елінің әңгімесінен, мына қала жатақтарының, әңгімесі мүлдем бөлек. Көрген қызығы, тартқан тауқыметі, сөз етер шаруа жайы да өзгеше. Бұрын, жүрген жерде сауық құрып, ән салып, әңгіме айтса да бар жүкті өзі

атқарар Ақан, енді ел адамына сөз беріп, соны тыңдағанда атүсті өте шығар көп жайдың аңғарын түсіне бастағандай, жаңа бір тіршілік қарекетін ұға бастағандай.

— Оу, Ақан, шырағым, қымыз іше отырындар,— деп, анда-санда дәм алдырып қояр Әлтай әлденуақытта барып, өзінің артық, көп сөйлегенін аңғарғандай болды — Апырай, мен көп сөйлеп қойдым-ау, мазаларыңды алғам жоқ па?

— Жо-жок, айта, беріңіз, мына қара шекпендер жайын көп біле бермеуші едім, әңгімеңіз дәмді екен, Әлеке,— деп, сері шын құмартқан сынай білдірді.

— Ә, қарашекпендер деймісін? Бұлардың өзі әртүрлі болады екен. Қарашекпендері — жаңа заңға дейінгі өз беттерімен келген босқындар да, ал прселендер крестінен-жұмықтар екен. Оу, мына баланың атын кім дедің?

— Мәңке.

— Иә, Мәңке бала қалғи бастады. Ау, ұйқын келсе, ана бірсалардың үстіне қисайып ал, тамақ піскенше не заман, саған әңгіме не керек. Жаман шалдың әңгімесінен бір көрген түсің тәтті шығар.

— Е, отыра берсін, ұйқы қайда қашар дейсіз. Көп шалдың ортасында бір бала отырса дана болар, көп баланың ортасында бір шал отырса бала болар,— деп, Ақан Мәңкеге қарап еді, ол зорға шыдап отыр екен, қорбандап барып, төсағаш алдына жастығын тастап, қисая кетті.

— Ә, жарайды жатсын, жатсын, қажыған ғой. Дегенмен аты бала емес пе, ұзақ жолды қайдан көтерсін. Ау, айтқандай, Ақанжан, сен де шаршаған шығарсың, тамақ піскенше сен де мызғып ал, мен де бір әңгіме десе жаным кіріп, аттыға жол, жаяуға сөз бермейтін көксоққанның өзімін. Сені шаршаттым-ау деймін. Әңгіме кейін бола жатар,— деп Әлтай Ақанның астына тағы да көрпе салмаққа тұра беріп еді Ақан қайта отырғызды.

— Жок, Әлеке, ұйқы қайда қашар дейсіз, айта беріңіз әңгімеңізді, дәмді екен.

— Е-е, бізде неғылған дәмді әңгіме болсын. Әшейін, келмей жатып сені шаужайдан алмайын дегенім ғой. Біздің әңгіменің бәрі күйкі тіршілік, күндегі күйбең шаруаның төңірегі,— деп қымызды сапырып қойып, қайтадан сөзге кірісе бергенде, есіктен енгезердей біреу кірді. Әуелі маңдайшадан сары ешкінің сабалақ жүніндей бет-аузын жүн басқан басын өткізді де, екі бүктетілгендей еңкейіп, келепандай аяғымен табалдырықты аттады. Кірмей жатып гүжілдеп сөйлеп келеді:

— Альта-ай, Алтай, вот тебе на, сен үйде кумыс ішіп отырады, рыбақтар сыртта күтіп тұрады.

— Тұрса тұрады,— деп Әлтай есікпен кірген орыс шалына дүрсе қоя берді.— Әй, нәсіліңе тартпағыр, әуелі амандық

қайда, амандық? Бұқаша гүжілдей бермей, сәлемдессенші әуелі, мынау сен екеуіміздің әкеміздей адам!

— А, саламалейкум! Ладно, Алтай, сенде қонақ бар. Рыбактардың екінші партиясын отправить жасадым.

— Жарайды, жарайды, шаруа өлгенде бітеді. Қане, отыр, мына араға, қой сойылып жатыр.

Табалдырыққа құйрығын қойып, дәу етігін шылғау-мылғауымен қобырата шешіп босағаға тастаған орыс шалы Алтаймен қалжыңдасып, сөйлеп жүр. Қалың қабағының астында қуақы көкшіл көзі жылтың-жылтың етеді.

— Куптен қой жемеген, жақсы, жақсы. Алтай, қалай булады, бас жеймін или тиль жеймін?

Алтай қарқылдап кеп күлді.

— Әй, көксоққыр, бүгін тіл де жейсін, бас та жейсін,— деп тақыр басын сипалап күлген Алтай Ақанға орыс сөзін түсіндіріп жатыр.— Былтыр мына көк соққырға бір тамыры келіпті Ертеніне «Алтай деген досым бар, барайық» десе, анау: «Ой, барсақ, барайық, қазақтар қой сойып, бас тартады, білем, білем» деп өзеуресе керек. Мына Барыс: «Е-е, Алтайдың жөні басқа қазақтан бір бөлек, ол бас тартпайды, кілең тіл тартады, тіл жейсін» депті. Содан бұлар келе қалмасын ба. Екеуінің уағдасын қайдан білейін, қақтаған балықты қаймаққа қуырып, шай бердік. Менің сөзуарлығым қандай, екеуіне жол тимей, таң атқанша өзім мыжып, жеке көсілсем керек. Үйлеріне кетіп бара жатып әлгі досы Барысқа: «Ей, Борис, әлгі тілің қайда жегізетін, бас та, тіл де жегізбеді ғой» десе, мына менің көксоққыр құрдасым: «Падажди, сен не жегенінді ұмыттың штоли, әлгі қазақ таң атқанша тілімен кормит еткен жоқ па, содан артық не керек» депті.

Ақан орыс шалының тапқырлығына, Алтай екеуінің қазақша құрдастық жолымен қалжыңдасқан жарастығына ырза көңілмен ұзақ рахаттана күлді.

— Ал, Ақанжан, тұра қал, енді бұл Барыс екеуіміздің бірімізді-біріміздің қалай қорқытқанымызды айтайын. Жаңа қарашекпендер мен мұжықтар жайын сұрап едің ғой, Мына көксоққырдың іздегенге сұраған дәл келе қалмасын көрмей-місін,— деп Алтай әлгінде үзілген әңгіме желісін жалғамаққа ыңғайланғанда.

— Алтай, Алтай, сен де ұмытпайды, хватит, көп айту керек емес,— деп Ақаннан төменірек отырған гужман шал қарсылық білдірсе де, Алтай қолын бір-ақ сермеді.

— Е, айтса несі бар, өтірік пе, өтің жарылса да айтамын, тыңдамасаң балыққа кет,— деп енді бөгелместен қалжыңын араластыра сөйлей жөнелді.— Қымыз ала отыр, әй ана жақта кім бар, Барысқа тегене әкеліндерші. Бұл көксоққыр жалғыз биенің қымызын тегенемен ішеді, жыланы бар ішінде.

Иә, тұра қал, жаңа Барыс жоқта қай тұсқа келіп ем. Иә, бұлардан жазға қалай шыққанын айттым ғой. Біз ол кезде орыс десе теріс қарап, бұлар қазақ десе теріс қарап жүретін кез. Балаларымызды «кұбыжық келеді, орыс келеді, жыласаң алып кетеді» деп жүрген кез ғой. Алғашқы жылы мынадай сорақылық болды. Біз ау құратын жерге бірер мұжықтар да барып талтақ ау құрып, моржа тастап, өздері қармақпен күн батқанша балық аулап жүретін. Бір күні бүкіл ау біткенде балық аз, бұрынғыдай емес. Келесі күндері мүлдем сиреп кетті. Содан біртүрлі секем ала бастадым да, кешқұрым мұжықтардың кәрзенкелеріне алыстан көз тастайтын болдым. Ақыры көзім шын жете бастады, бұл халық түске дейін ұйықтайтын біздің қазақтай емес, монғолдарша алақабеден көздерін тырмалай ашып бозторғаймен бірге оянатын халық қой. Бірде таң ағара өзенге атпен барсам, әлгі екі мұжық, тағы екі-үш бала оншақты кәрзенке үйеме балықты қайқандата көтеріп, дедектеп келеді. Шүпілдеген балықтар тайдай тулап, шоршып түсіп жол бойы шашылып та келеді, оған да қарайтын олар жоқ, жүрістері суыт. Сөйтсем, құйрықтарын күн қыздырғанда барып оянатын қазақтар тұрып, өзенге барғанша бұлар ау біткенді тінтіп, түскен балықты сыпырып алады екен. Содан бері бір күн өткен соң бір ау, екі күннен соң үш ау жоғалды.

Ақан «әңгіме беті қалай бұрылып барады, Әлтай қал-жындаймын деп отырып, шындап кетпесе неғылсын», деп ыңғайсызданып, қауға сақал Борисқа қарап еді, мізбағатын ол жоқ, бұрын талай тындап еті үйренген бе, жастыққа қазақша шынтақтай түсіп, танауы делдиген мұрнын сипап қойып, күлімсіреп тындайды.

— Ауы жоғалған ағайындар маған келіп, «атам қазақ біреудің еттігіне түсіп қаймағын, шошаласында піскен асын ұрламаушы еді, аудағы балықты ұрлаған деген не сұмдық?! Енді күн көрісіміз — аудың өзін жокқылды. Не де болса, прселендерден келген сұмдық, бұларда дін жоқ шығар, құдайынан қорықпағандары-ау, бүйте берсе, ертең дастарханымыздағы асымызға дейін тартып алар. Осылай басындырып қоямыз ба. Біз де ел, жұрт емеспіз бе. Жиналамыз. Қарумен барып, тіңтеміз» деп, тұяқтарымен жер тарпиды. Менің де зығырым қайнап жүрген. Бірақ ашу алдын ақылға салып, тым ұшықтырып алмайық деп, әуелі пирегоуар жүргізбекші болдым. Содан, тұра қал, қасыма орысша бір қағары бар Естайдың Жанатай деген балуан баласын ертіп, осы Барыстың үйіне келдім. Бұл да прселендердің басшысы екенін білетінмін. Ол кезде, бұлар Есілдің Қараөткел жак қабағында тұратын. Бойыма бесқаруымды салып дегендей, кездігі оқшантайы бар күміс кісемді тағып, беліме қылпылдаған өткір ақ балтаны қыстырып алдым.

— Рыбак емес, точно лесоруб сияқты болдың,— деп Борис бір мырс етіп күліп қойды.

— Какой-такой лисаруп, тұра баяғының батыры сияқты едім. Содан, тұра қал, аз үйлі алтай жұрағаттар құдайларына сиынып, ақсарбас, көкқасқаларын ауызбен шалып, ұйлы-ғып қала берді. Бір жаманат болса-ақ, айыр-күректерін алып, майдан салуға даяр тұр. Біз келсек, мына Борис үйінде екен. Біздің қабарып кеткен, түксиген түрімізден зәресі ұшты білем, Кісен деген әйеліне шай қойғызды.

— Да сенен так испугался. Просто сен шай куп ішеді, мен биледі, Ишим суы жетеді,— деп Борис та қалжындап жатыр.

— Қорықпаған шығарсың жаманқатты. Тұра қал, содан ашуға булығып, тұтығып сөйлей алсамшы. Әйтеуір, Жанатай ұғындырып жатыр. Байқаймын, Барыс бір кішкентай қыз баланы тысқа жұмсап жіберген. Алдымызға үлкен жез самауырды алып отырғанбыз. Мен батыреке-ау, шайды орыстар қазақтан үйренді деп жүрсем, бұл орыстарың атамзаманнан бері ішеді екен-ау. Самауырды да бұлар самауыр дейді екен. Байқаймын, самауыр орталанған кезде бір тапалтақ сақалды мұжық кірген, амандасып, босаға жақтағы сәкіге отыра кетті. Шайға шақыру жоқ. Бұларда ол кезде ондай әдет болмайтын, бертін үйренді ғой. Әйтеуір бізден де бірдеме жұға бастады бұларға. Содан самауыр еңкейгенше мұжықтар келіп жатыр, келіп жатыр. Бір кезде үй аузы-мұрнынан шыға толды.

— Ай, сунда өзің қалай қурықты айтпайсың ба?

— Е-е, менің жүрегімнің түгі бар дедің бе. Аздап жүрек-сінгенім рас. Терезеге де бір-екі қарап қойдым, олай-бұлай болса, қалай бұзып шығам деп. Шынын айтсам, кірпіш шай кайнатқан шай да жүрмей қойды. Бір кезде, мұжықтардың бас-аяғы жиналып болды, ау дегенде мына Барыс, өзі де тура барыс сияқты ғой, тұрып алып, ай ерім-ай, гүжілдеп көп сөйлеп бермесін бе. Тура, атам үйінің сарала бұқасынша басын шұлғып қойып бірдемелерді айтып, зіркілдеп жатыр. Мұжықтарда зәре жоқ. Сонда не айттың-ай, өзін айтшы.

— Не айтамын. Бұлар да біз сияқты батрак, балалар куп, уят қайта айттым.

— Бір кезде, әлгі кім еді, Епім деген жігіт пе еді-ай, Өзі кейінгі кезде жоқ, бір жакқа кетіп тынды ғой. Көзі тұздай, секпіл бет, жел үрлесе жығылғалы тұрған бір жігіттің кеңірдегінен ұстап, ортаға алып шығып, ерім-ай сол, сықпасын ба. Анау қырылдап, тілі сөйлеуге зорға келді. Басқаларында үн жоқ. Ақыры Епімді босатып, үйдең шығарып жіберді. Бір сүт пісірім уақытта келді-ау әйтеуір. Ой, аллай, қолында ау. Жиегіне өңкей топайлар тізген қазақы ау. Әйтпесе орыстарға ол кезде аудың тартарларына салатын соншама топай қайдан

келсін. Содан, не керек, көп ұзамай татуласып кеттік. Тамыр боп кеттік. Әй, «тамыр» деген сөз осы балықшы біздерден шыққан шығар-ау. Қазір құдайға шүкір, бәріміз бірігіп осы төңіректегі орыс мұжықтары бар, өзімізше кішігірім әртел құрдық. Бұрын ау мен қармақпен түйғындап жүретін біздер, келе-келе сүзекімен маңайдағы көлдердің балығын, сонау Қорғалжыңға дейін сүзіп, кенеліп қалдық. Көптің аты көп емес пе, Ақанжан. Бұл орысыннан үйренетін нәрсе көп екен. Бұрын біздер түгелдей шым үйде, ерінбегендер қыртыс үйде отыратын ек. Сіздер жақтағыдай бізде ағаш үй қолы жеткен байларда болмаса, жай жатақтарда жоқ қой. Мына Барыстар саман соғуды үйретті. Міне, көрмейсің бе, еңсеміз көтеріліп, кең сарайдай бір-бір үйді салып алдық. Мұны да мұжықтармен бірігіп, помыштап көтердік. Қазакта да ұдыктасу деген болушы еді ғой. Сөйтіп, Ақанжан...

Сырттан дабырласқан дауыстар естілді де, үйге ентіге басып, қолында сырнай, Ғазиз кірді арсалаңдап.

Дар еткізіп сырнайын төсек үстіне лақтыра салған Ғазиз Ақанды бас салып құшақтап жатыр. Ел тұрмысында көп ұшырамайтын сирек әдетпен ұстаз ақынның, қайғылы ақынның бетін аймалап сүйді. Қараөткелде өзін еркін ұстап, сал атанған қайратты жігіттің көзінен аққан жас Ақанның бетіне ып-ыстық боп тиді.

Көріскен адамдай зорға ажырасқан Ғазиз қайтадан бойын жазып, сырмаққа отырмастан оқыс мінез көрсетіп, үй иесінің жанына тиер ауыр сөзбен, серіге тіл қатты:

— Ақан аға-ай, ойсыратып кетті-ау, атаңа нәлет алтайлар! Бұл Батыраштың тұқымы алтайдың үйі емес пе, қайдан ғана мұнда тап болдың. Жүрші, аға, кетейікші бұл үйден, ендігі көрмегенім жыңды, есірік алтайлар болсын.

Әлтайдың өңі қабарып, күреніте берді.

— Ғазиз-ай, не деп кеттің?! Өзім де Ақанжан келгелі жер боп отыр ем. Күйігіме күйік жамадың-ау. Менің кінәм қандай? Бір есірік алтайға, елдігі бар мың алтай жауап бермек пе? Қарағым-ай, ауыр айттың-ау, ауыр айттың, басым шыңылдап кетті-ау, басым!— деп, Әлтай абажадай қос алақанымен шекесін сығымдап төмен тұқырая берді.— Бар, бар, менің үйіме жоламай-ақ қой...

— Әй, Ғазиз, отыр әуелі құйрығыңды басып,— деп, Ақанның да даусы ащы шықты.— Мені Ақан аға деп, соңыма еріп, жолымды қуар ұл болмақ ниетің осы ма еді. Мен сені осыған баулып па ем? Не айтып тұрсың? Құлагерді өлтірткен алтайдың әумесері Батыраш болса, ол қарауылға ғана салған шенгелі ме еді. Ол өз ру, өз ағайынна да аюандай аяусыз, алдынан кесе көлденен өтер болса, ұл, қызына да қатыгез, қаражүрек емес пе. Батыраштың о дүлейлігі үшін қарауыл алтайдың, алтай қарауылдың босағасын аттамасын дегенің

бе? Ел бірлігін қорғар азамат әнші ме десем... Мені аға десен мына сөзінді қайтып ал. Қайтып ал мына есер мінезінді Көрсетпе көзіме! Басыңды иіп, үлкеннен кешірім өтін!

14.

Ақанның бар сенгені — ояздың әйелі Анна Ивановна. Ер басына күн туып, істі болғанда, серілікпен күн кешкен ақын табан тіреп барар адам табылмағанына, ұлықтардан бір жанашыры жоқтығына жаңа көзі жетіп, қатты налыды. Әйел де болса, жөн-жосықты түсінетін, ақ пен қараны айыратын Анна Ивановнамен ақылдасып, оязбен тілдесудің жолын іздеді. Қайран, бұл да бір заманның тарылғаны-ау.

Аттарын алысырақ байлап, жасыл қақпаға келген Ғазиз екеуі әуелі ағаштан бұрап, оюлаған әшекейлі есікті итеріп еді, жабық екен. Қала тұрмысына кәнігі Ғазиз көлемі ағаш үзенгідей, өріп соққан темір шығыршықты бір-екі қағып қалды. Ауладан арс-арс еткен овчарканың, оған косыла шәуілдеген кәнденнің үні естілді де, бір кезде есік тактайынан терезеше көз ашылып, буы бұрқыраған жың-жылтыр қасқа бас, сонан соң манаураған қызыл бет көрінді.

— Кім керек?

— Ояз үйде ме?

— Ояс?... «Ояс» деген не?

— Уездной начальник, мигула?

— Жоқ,— Қақпақ тарс жабылды,— Бар, орнына бар, Джек. Басурмандар ғой зерігіп жүрген.

— Е- ей, мужык, тұра тұр.— Сүйрете басқан мұжык табанының дыбысы естіліп барады.— Қап, мына жаман малайдың қорлығын-ай. Ақан аға, қалтанызда сәлкебай бар ма?

Ақан қалтасынан әмиян алып, ішінен төрт-бес күміс ақшаны Ғазиздің алақанына төге салды.

— Ақан аға, бұл алды әлі. Қанша ақшамен келдім дедіңіз? Атай біледі ғой, шіркін. Бұлардың аузы қимылдаса ақша, қолы қимылдаса пара, онсыз түк өнбейді, көрмейсіз бе, мына малайдың өле алмай тұрып бәлсінуін.— Ғазиз есікті қайта тоқылдатты. Ит тағы да үрді де, қақпақ қайта ашылып, әлгі бас тағы көрінді.

— Кетіндер бұл арадан, жоқ дедім ғой, түсіндіңдер ме?!— Қақпақ жабыла бергенде, Ғазиз ұстай алды да, екінші қолымен бір сәлкебайды малайдың қолына қыстыра салды. Малай снді басын молырақ шығарды. Сирек көкбұрыл төбе шашы үрпиіп:

— Его плакоротие бұл кезде үйде отырушы ма еді, жоқ, кеңсесінен табасындар, бірақ кіре алсаңдар,— деп сөзге келді.

— Жарайды, Анна Ивановна үйде ме?

Қарт малай кегік тістерін көрсетіп: «Е-е!» деп күлді. Көзі көрі мысықтың көзінше жанарсыз жылтырап, қаймақ дәмеккеңдей сыңай білдірді. Ғазиз тағы бір сәлкебайды тесіктен шығарған алақанына қыстыра салып еді, ол артына бір қарап алды да:

— Анна Ифанофна қайда барам десе өз еркі, ерке матам емес пе, қыдырып кеткен. Алысқа.

— Қайда?— Ақан бар үмітінің жібі үзілгендей сұлк тұрып қалды.— Қолындағыны түгел берші.

— Қайда кеткен, айтсаңшы,— деп еді Ғазиз.

— Э-эе, бұл үшінші сұрақ,— деп малай тісі кетіп тағы жымыңдады.

— Өй, ененді ұрайын, есіктегі итіне дейін басынады бұлардың,— деп Ғазиз қалған үш күміс ақшаны малайдың қатпар-қатпар алақанына сылдыратып төге салды.

— Госпота, сию минуто, шығамын,— деп көңілденген малай есік қақпағын баппен жауып, ілгешегін ішінен ілді. Содан соң аулада асықпай, итіне біраз ақыл, кеңес үйретіп, ұзақ күңкілдеп, сөйлесіп жүрді де, тысқа шықты. Бауырына қысқан сабалақ жүнді кәндені бар.

Малай дегенге, Ақан үй қызметкерін орыстың шабата киген мұжықтарындай, немесе, қазақ байларының есігінде жүретін қырық жамаулы жалшыларындай елестетіп еді, жоқ, мынаның ұсқыны бөлек. Киімі мұнтаздай, тіпті ана-мына кеңсе чиновниктеріндей. Мына түріне қарағанда жаңағы тесіктен созылған қайыршы қол мұныкі емес дерсін.

Таң атпай жұтып алған қарт адам алғашқыдағыдай емес, көптен көрмеген таныстарын кездестіргендей, бұлардың арқаларынан қағып, дуалдан әрірек тұстағы сәкіге кеп отырды. Әуелі, қалаша сәнді киінген екі қазақтың басынан аяғына дейін бір сүзіп өтті де, бұлар сөйлесуге тұрады екен дегендей, енді жағы сембей көйте жөнелді:

— Анна Ифанофна, шіркін, әйел жынысынан өте сирек кездесетін кісі ғой. Эх, біздің хосяйн бақытты адам. Осындай ақылды, әрі көрікті, өте білімдар әйелді кім ұнатпаушы еді?.. Бұл үйге кімдер түспейді. Сонау Петерпурктан, Омбыдан келер атақты, үлкен чинді адамдар келеді десеңізші, Аанада Ефофысокопрефоскотительство генерал Лосевский әйелімен, одан соң наказной атаман парон Максим Антонофич қонып кетті. Бәрі Анна Ифанофнаға мүләйімсі қарап, кете-кеткенше сұқтанып, көздерін алмайды. Анна Ифанофна қандай әнші десеңізші. Түні бойы рояльға қосып романстар айтқанда, жүрегің езіліп, біртүрлі жылағың келеді. Әрі мұңды, әрі сазды романтикалы әндер. Аанада Сібір казак әскерінің бірінші бөлімінің атаманы Ефофысокопрефосходительство генерал-майор Старкоф келгенде де, алыстан кәдірлі меймандар тоқтаса,

көңілденіп, ерекше құлпырып кететін Анна Ифанофна жаңа романстар айтып, тағы да сонау Петерпурктегі жастық шағым есіме түсіп, түні бойы жылап алдым. Старкофтын аса ұнатқаны сонша, сат ішінде, аттанар алдында, біртүрлі еңсесі түсіп, мұнайып отыр екен. Мені көргенде қуанып кетті. Маған «Анна Ифанофнаны жеке алып шығыңыз, аз ғана әңгімем бар еді» деп, тұтас полуимпериялды секіртіп тастады, әрине қожан берсе қойнына, бергенді кім жек көреді, қағып алдым да, айтқанын орындадым. Сол күні ол кетпеді. Анна Ифанофна екеуі таза арабы аттарға мініп, қала сыртына серуенге шығып, түннің бір уағында оралды. Олар қашан қайтып келгенше, хосяйн қатты толқып, бір арада аттан құлап жазым болды деді ме, қайғыдан арақ іше берді. Мүмкін, қызғанатын да шығар, ондай сұлуларды кім қызғанбайды.— Шал сарғыштау кетік тістерін көрсете күлді де, алдына өңгерген қанден итіне қарады. Ол қыңсылап, әлдене дәмеккендей немесе ұзақ отыруға жалыққандай көзі мұлғайып, жерге түскісі келіп тырмысты.— Жо-жок, болмайды, болмайды. Сені енді көзден таса қылуға болмайды.— Малай итін бауырына қыса түсіп, басынан сыйпады да, енді қазақтарға бұрылды.— Былтыр, қар еріп жатқан көктемнің алғашқы күндері еді. Хосяйіннің мунтирін тазалап, аулада күн шуақта отырғанмын. Сырттан гүрс еткен мылтық даусы естілді. Мунтирді стулға тастай беріп, тысқа шықтым. Тағы мылтық үні. Шаңқ еткен иттің даусы. Қарасам, хосяйн, бір топ итті қуып, атқылап жүр. Өзі ат үстінде. Олай бір, былай шапқылап көшенің жаман иттерін тым-тырақай қылды. Қала офыфательдері үйді-үйлерінен шығып, таң-тамаша қарап тұр. Хосяйіннің қылығына мен ұялдым.

— Е, жәй жүрген иттерде не жұмысы бар, жынданған ба?— деп Ғазиз шалға елеуреді.

— Жо-жок, жынданған жоқ. Себебі бар. Мына Теттидің бойын көрдіңдер, қандай кішкентай, бұл испандық спаниель дейтін тұқымнан тараған өте тревия парота, Россияда бұл парота сирек кездеседі. Хосяйн Санкт-Петербургтан әдейі әкелген. Сол күні қалай байқамадым, қаппа астындағы қуыстан шығып кетіпті. Аулада үлкен немецкая овчарка бар, ол шыға алмайды. Теттидің полофая преттечка кезі болатын. Ит деген ит емес пе. Көшеден достар тауып алып, ойнақ салса керек. Хосяйн қызметтен опетке оралғанда, Теттидің соңынан ерген он-он бес итті көріп, қызқаныштан көзі қанталап кетіпті.

Ақан мен Ғазиз қосыла күлді.

— Қызғанғанда, үйде ұстап отырмақ па?

— Оу, мынау құйтымдай болып алып, таудай иттермен ұйығып жүр ме, қарай гөр пәлесін, сонда бойы тапал итті қа-

лай енді, қалай...— деп Ғазиз ықылық ата күліп, салпаң құлақ Теттиге сезіктене қарады.

— Бойы тапалдығына қарай ма, прирота, прирота!— деп, малай жай ғана жымындап, қайта байсалдана қалды.— Содан сөгісті мен алдым. Тетти қайдан білсін, көзі жасаурап, әбден сілесі қатып, түнде бірақ келді. «Сені мұнда неге әкелдім, бір Теттиді аңдып отыра алмайсың, пасурмандардың жаман иттері басынды-ау, ұят болды-ау, маскара болды-ау», деп хосяйн шашын жұлып, қайта-қайта арақ ішіп, «жаман иттерге қор қылдың-ау!» деп мені түні бойы ұрысты. «Вашепискоротие, ит ғашықтықты білмейді, сұлулықты айырмайды, прирота» десем, одан сайын тісін шықырлатып сілкеді. Хосяйн мұнын ұрғашы екенін әуелде білмесе керек...— Малай итінің маңдайынан сипады.

— Содан кейін қалай болды, енді ылғи алдына өңгеріп отырмысың?

— Жо-жок, үнемі емес, преттечка кездерінде ғана, жылына екі рет. Дәл сол кезде, суық суға жиі шомылдырып, бір жұма тысқа шығармасаң, мауқы өзі-өзінен басылып, тыныс алады.

— Ояздар малайларына итінің артына дейін аңдытып қояды екен-ау, о заман-ай!— деп Ғазиз зығырлана күліп еді.

— Жарайды, иттің жыры бітпес ал енді сіз әлі негізгі сауалымызды айтпадыңыз: Анна Ивановна қайда кетті дедіңіз?— деп Ақан әңгіме бетін келген шаруаларына бұрды.

— Анна Ифановна? О-о, алыска Петерпуркке кетті.

— Петерборға-а?!

— Жарты айдай болды. Әлі жетпеген де шығар. Жол алыс, Аральск, одан әрі Александр темір жолымен қаншама жер. О-о алыс, алыс, тым алыс. Оренбург, одан әрі екінші Александр жолымен Самара, Пенза, Рязань, Москва. Одан әрі Николаевский темір жолымен Санкт-Петербург! Шіркін, Петербург, қандай әсем, жақсы қала, сағындым, өте сағындым, онда Эльса деген қызым бар, жалғыз қызым, Эльсам,— деп басын шайқап отырып қалды. Қара ала спаниелдің салалы жүнінен сипап, алыстағы баласын ойлаған мұңды шалдың көзіне жас үйірілді...

Алдында қайыршыланып, бір айтқан жауабына бір күміс ақша тіленген мына неміс шалын ұнатпай қалған Ақан, алыстағы қызын айтып егілген жетім түрін көргенде, бүртүрлі іш-бауыры езілгендей аяп кетті. Анна Ивановнаның жоқтығына бар үміті үзілгендей қайғыланса да, әмиянынан бір қағаз ақша алып, жел өтінде қалтыраған қаңбақтай дірдектеп, басы төмен салбыраған қарттың әжімді алақанына қыстырып, орнынан тұрды.

— Спасибо, косподин, плагатарю, плагатарен фамии! Ақша алды деп сөкпендер. Көп-көп ақшам болған соң, кетемін хо-

сыйннан. Қысыма, Эльсама кетемін. Өлер шағымда қызымды бір көрсем, арманым жоқ. Жалғыз қызым, Эльсам!...— деп шал кемсең қақты...

15.

Соңғы үш-төрт күн ішінде Ақан ояз кеңсесінің алдында қыр қазағы біле бермейтін нешебір сұмдықты көзімен көрді.

Жасыл сырлы атшаптырым тақтай дуалмен айналдыра қоршап тастаған қаңылтыр шатырлы зәулім үй қол жетпейтін сағымда мұнартқан ертегінің елесіндей. Алды құжынаған адам. Таң ата осы араға аттысы аттылай, жаяуы жаяулай шұбырып, кең ауланың ішіндегі көк үйге кіре алмай сендей соғылысқан қалың жұрт. Иін тірескен қос донғалақ қазақы арба, трашпанкелер үйме-жүйме. Шөгерген түйе, қантарған аттарды кейде шолақ бүрме тон киген қызыл лампасты жез мұрт қазақ-орыстар қамшы үйіріп кейін ығыстырса, әлгіндей болмай үріккен қойдай ошарылған үрейлі топ үнсіз келіп «жылы» орындарына қайта жайғасады. Сеңсең малақайлы, жамаулы қалың күпілі, саптама киген ел қазақтары, күрпілдек етік, шабата киген қауға сақал періселен мұжықтар не деген көп. Бәріде оязға, кеңсе чиновниктеріне арыз, шығыммен жүрген, бір ауыз сөзін айтуға қарға адым жерге кіре алмай жұмақтың есігінен сығалап ынтыққандай андыздаған мүсәпір жандар. Енді жақында Омбыдан Ақмола генерал губернаторы Ливенцовтың келгенін естіген шағымшылар әр жерден андыздап, қайтсек алдын көріп бір ауыз арызымызды айтып қалар екеміз деп үміттеніп жүргендері мынау.

Биік дарбаза қақпаның екі босағасында қынабындағы қылыштарынан айырылып қалардай сығымдап ұстаған екі қазақ күнұзын орындарынан тапжылмайды. Екеуі бір-бірінен аумайды, егіз дерсің. Тікірейген қыл мұрттары да, бір шекесіне қисайта киген қалпақтарының астынан дудырай шыққан түйенің тізе шудасындай шаштары да, тіпті манайына жақын барғанға тұздай көзімен шегірейе қарап, едірендеп қуған долы мінездеріне дейін ұқсас. Қала әкімдері тарантас, пәуескемен келіп, дарбазадан өте бергенде қолдарын шекесіне апара беріп, көлік соңынан демегендей жол нұсқаған қимылдарына дейін бір-бірінен айнамайды.

Қасыда Ғазиз бен Мөнке бар, Ақан кеңсе ауласын төңіректеп, іштен ояз көмекшісі Жайынбек шыға қоймаған соң, әр жерде шоғырлана отырған көңілсіз көп тобырдың ара-арасымен базар аралаған адамдай келе жатқанда жел жақ беттен бір ән шалынды құлағына. Ғазиз бен Мөнке де елең етісті. Ән әуелі баяу ғана сызылып, әлдекімнің бала уатқанындай ыңылмен айтылып, көңілді қалғытарлық бір қалыпты мұңды үнмен талмаурай естіліп еді, енді бір кез бұлардың

құлақ түріп елегенін аңғарғандай, әнші даусын қаттырақ шығара түсті. Серінің әні «Еркем», «Апырай, мына қара дауыл желді күзде, мына ояз кеңсесінің алдында айтылған не ән? Кім тыңдап, кім айтып отыр? Үніне қарағанда ән несі жас адам сияқты. Және еріккеннен айтпай, әлдекімге мұңын шаққандай ауық-ауық күрсінетін тәрізді. Бұлар көп арбалардың ара-арасымен сыналай жүріп, ән шыққан жаққа беттеді. Әншінің сөзі түгел естілмесе де, Ақан көңілінде сайрап келеді:

«Жастық күні, ой еркем, түседі еске,
Жез бұйдалы кер тайлақ ерер көшке.
Ата-ананың жолынан кім аттаған,
Не десең де көнесің лақтық іске».

Бұл — ел-жұртымен қоштасу сарыны бар, соңында қалар құрбы құласқа, көңілі жақын тұстасына, жүрегінде сақталар қимасына шаққан соңғы мұңы сияқты, жат жерге еріксіз бодан боп кетіп бара жатқан қалыңдық зары.

Ақандар ән тұсына жақындай бергенде «Еркем» күрт өзгеріп, «Сырымбетке» ауысты. «Ау, мына әнші осында серінің жүргенін көріп, әдейі қалжақтап отырған, не ән арқылы өткенді еске салып отырған таныс біреу болмаса игі еді». Бұлар шөгерткен түйелі арбаның ығына тоқтады. Әнші доңғалағы шаңырақтай қазақы арбада. Арбаның үстін күркелеп, қолдан күйме жасаған. Тегі талдан иген болуы керек, беті тандайлап тоқыған ескі алашамен мұқият жабылған. Жел үрлесе де жалбандап көтерілмейтіндей әр тұсынан қайыс таспамен ілмешектеп байлапты. Бетін ыққа бұрып қойған шағын күйме ішінде әншінің Сырымбетін естігенде Ақандар бір-біріне үнсіз қарасып, таңырқағандай бас шайкасты. Сері әнші Ғазиздің білегінен қалай сығымдай ұстап, демін ішінен алып, тыңдай қалғанын өзі де аңғармай тұр. Ән сарыны бұрын естімеген жаңа бір әуенмен, шерлі үнмен жүйке тамырды шымырлатардай, жалғыздықтың зарын төккендей шым-шымдап кіріп, тұла-бойды ұйытып алып барады. «Батыр-ау, бұл кім болды? Жападан жалғыз ән салғаны несі? Даусына қарағанда іші пысып еріккен адамға ұқсамайды». Ақын шыдай алмады. Арбаны жағалап келіп, күйменің шетінен ішке сығалай берген ақынның жүрегі солқ еткендей болды. Періме, періште ме, әлде ертегінің сиқыры ма — күйме ішінде ақ қағаздай сұлу қыз отыр. Қап-қара жібек барқыттай қою шашын жайып жіберген, жауыннан кейінгі мөлдір мойылдай ескі көз сонау аспан төрінде. Аунақшып көшкен аласапыран күзгі бұлт ішінен әлдебір алыстағы арманын, жоғалтқан асылын іздегендей қайқая біткен қалың кірпіктерін көкке қадап, бір арадан көзін алмайды. О ғажап, үніндегі іш тырнаған қасырет белгісінің өңінде ізі де жоқ. Жай әшейін алысқа самғаған құсынан көз жазбайын деп сағыныш әнімен бұлт ара-

сына тесіле қарап жайбарақат отырған адам бейнесі ғана. Қыз он алты, он жетілер шамасында. Қасына таяп келген адамға қараған жоқ. Әнін аяқтағанда да бұрылмады. Күз аспанынан көз алмай тұманды ойдан шыға алмағандай, әлі де ұзақ тесіліп отыр. Ақанның іші мұздап кетті. Сонынан келіп күймеге үнілген серіктеріне де ештеңе дей алмай, тек қолымен ғана кеуделерінен кейін итеріп, әрі тұра тұрындар деген белгі берді. Сосын қыздың мұңсыз көзінен екі түйір жас акша беттен иегімен қарай сорғалап, бара жатқанда, іші қалтырап, бойы дірілдеген акын, қалай жөтеліп, белгі бергенін аңдамай қалды. Жұмбақ қыз селк етер деп еді. Жоқ, әлгі қалпында тапжылмай тағы да үнсіз отырды да, аздан соң сәл мойын бұрып Ақанға қарады. Қарады да шиедей ерні кемсендеген сәби баланың ернідей дірілдеп, жасқаншақтанғандай аузына сөз түспей бөгеле берді. Сәлден соң ғана жүзінде күлкі ойнап, аппақ мінсіз тістерін көрсете күлген ол шолпыдай сыңғырлаған нәзік үнмен:

— Келдің бе, отыр. Ойнайсың ба? Мә, ал,— деп қара барқыт шапанымен қымтаған қуыршағын ұсынды.— Ал, ал, тоңып қалмасын.

Ақанның тұлабойы онан сайын мұздап кетті. Аузына сөз түспей, суықтан саусақтары қызарып, долырған қыз қолынан қолапайсыз жасалған рабайсыз қуыршақты қалай алғанын да білмей қалды.

— Сен қайда кеттің? Келмедің ғой. Ұмыттың ба мені?— дегенде, көзі жаудырай қараған жұмбақ қыз арба ішінде жасырынып, күтіп отырған Ұрқиясындай болып кетті Ақанға. Жыншайтанға, аруакқа онша сенбесе де көптен зират басына барып, дұға оқымағанына Ұрқия ренжіп жүр екен, мына көзге көрініп отырған соның желеп-жебеушісі екен деп: «Бісмилле-бісмилле, сухан алла, сухан алла» дегеннен басқа аузына ештеңе түспеді. Бірақ, қыз орнында. Ақанға қарай күле түсті.

— Неге бісмилле дейсің, тамақ ішкің келе ме. Кел, отыр қасыма. Мен түсейін бе? Қазір, қазір... түсейін,— деп орнынан көтеріліп қимылдай берген қыз лезде қабақ шытып, балаша қынқылдады.— Жіберші, жіберші деймін. Тартпашы. Ағатай, жіберші.

Қыздың толқынданған қолан шашы бетін жауып кетті. «Біреу артынан тартып жібермей отыр ма?» деп, күйменің артқы жағына қараған Ақан шошына түсіп, серіктерін шақырды. Қыздың белін қынай бұған ескі кәмәр белбеуінен ілген қайыс бау арба жактауына күрмелген. Белінен қапсыра тартып жібермейтін сол екен. Ғазиз бен Мөңкенің де көздері шарасынан шығып, арбаға таңылған тоқтыдай сұлу қызға аянышпен қарай берген. Осы кезде сырттарынан әлдекімнің жүре сөйлеп, реніш білдірген даусы шықты;

— Әй, бұларың не, адам көрмеп пе едіңдер. Мазаламаңдар! Әрі жүріңдер!

Ақандар жазықты адамдай ыңғайсызданып, артына бұрылды. Қырықтарға тақаған, сақал-мұрты қап-қара, көзі тура күймедегі қыздың көзіндей, қалың кірпікті, бойы кішілеу аққұба арық жігіт екен бұл келген. Өзінен үлкен болмаса да киім киісі тұлғасы көп адамға ұқсай бермейтін серіні көргенде қатқыл даусы жұмсарып:

— Отағасы, бала боп кеттіңіз бе,— деп орнынан қозғалақтаған қыздың етегін қымтады.— Қызықтайтындай не бар мұнда?

Ақан аңдамай істеген ісіне қысылғандай сәл қызарақтап қалып еді, Ғазиз үн қатты:

— Оу, ағайын, байқамадық. Білмеген у ішеді. Қайдан білейік. Әуелі сәлемдесіп алайықшы. Амансың ба!

— Амансыздар ма,— деп қызды әлі де қымтап, балапанын қанатымен қорғаштаған құстай, шашынан сипап, иығынан жылжып арба ішіне түскен тықыр түбіт шәліні қайтадан салған жігітке Ғазиз еркіндеу сөйлеп:

— Сәлемінді дұрыстап бермейсің бе Ақан ағаңа,— дегенде.

— Әһ, қай Ақан?— деп ол жалт бұрылды.

— Кәдімгі дүйім елге мәшһүр болған ағамыз Ақан сері,— дегенде, жігіт жүгіріп келіп, қалбалақтап, серінің қолын алды.— Біз ағамыздың өлеңін естігесін бұрылып ек. Ана бала керемет айтады екен. Үні қандай зарлы еді.

— Ә, апыр-ай, онда ғапу етіңіз... Апырмай, сіз бе едіңіз, Ақан аға. Кешіріңіз... Бұрын көрмеген соң... Бәсе, жүзіңізді көргенде, әй тегін адам емес шығар-ау деп ем... Сіздің өзіңізге мына қызым титтейінен құмар, бірін қалдырмай шетінен тізіп айтушы еді, әнші еді, әнші еді ғой, күнім,— деп жігіт сөзінің аяғын күрсініп бітірді.

— Қызым дедің бе, інішек,— деп енді мына жұмбақты білмекке шын құмартқан Ақан жігіттің бас-аяғын сүзіп өтті. Жүдеуліктен бет сүйегі шодырайған, сәл қушықтау болмаса, кезінде нағыз сұлу жігіт болған, көрікті адам екені көрініп-ақ тұр.

— Иә, қызым, тұңғышым,— деді жігіт тағы күрсініп.— Ау, атасы, мына жетекке отыра беріңіз, көтереді, әрі ықтасын.

Жігіт қызының шашын екіге бөліп, бір жағын бастау өрді де, маңдайынан ііскеді.

— Енді өзің өре ғой, ана ағаларыңнан ұят болады.

— Ұят бола ма? Иә, иә, ұят болады. Сосын қуыршағымның да шашын өремін, иә, көке!

— Өре ғой, өре ғой, күнім.

Жігіт енді Ақанмен қатарласа, арбаның алдыңғы доңға-

лақ шабағына аркасын тірей жүрелеп отырды да, кабак шыта күрсінді.

— Акан аға, менің атым Хасен, Ақмола төңірегінің қазағымыз. Руым — қырғыз. Аз ауылды, қара шаруаның адамымын. Әкей дүние салғалы екі жыл болды. Ана арбада отырған қызым Күлназия биыл он жетіге келеді. Тұңғышым дедім ғой. Одан кейін үйелмелі-сүйелмеді, алды онда, төрт ұлым бар, одан бұрынғы үшеуі қайтыс болды...— деп, жігіт бір тоқтады.

Акан сөзін бөлген жоқ. Қырғыз деген рудың жай-жапсарын білетін. Аталарын талдап сұрамақ болып оқталды да, Күлназия жайын тез естігісі келіп, ынтыға түсті. Сонау жаугершілік кезінде, ұлылы-кішілі ел шапқыншылығы тұсында ел басына күн туып, ата баладан, бала анадан айырылып, бет-бетімен ыдыраған босқын заманда қырғыздан ауып келген, үрім-бұтақ жайып, қазақ боп сіңіп кеткен деседі. Енді біреулер бұл тарихты басқаша баяндайды. Әйтеуір бұлар — сол қырғыздар. Осы Ақмола мынында шоғырланған аз ру.

— Үш ауыл жазы-қысы байлардың, төрелердің малын бағып, есігінде малайлықта жүріп жанымызды жалдаған момын елміз. Иә, иә... Содан... былтыр, Жанұзақ дейтін ағайын-тумасымен бірнеше ауыл боп күпсіп тұрған бай қайта-қайта кісі салып, осы қызымды кіші ұлына, сұрап, ақыры біраз қалың беріп алып кеткен. Сорына қарай өзі де ақшақардай боп тұрған құлынымды бәрібір ұстап отыруға болмайтынын біліп, он алтыға толар толмаста, құдайдың жазуы ғой деп бергем. Сөйтсем, имансыздар қызымды алдап әкеткен екен. Кіші ұлының әйелі болатын, тоқалдыққа алғанына да амалсыз көнген бас одан сорақысын естігенде жүрегіме шаншу қадалып, төсек тартып жатып қалдым. Әлгі Жанұзақтың әйел ала алмай жүрген ортаншы ұлы болатын. Құдай-ай, аузым бармайды айтуға, маңынан күлімсі иіс шығатын жасынан ауру, тамағының асты екі құлағының түбіне дейін күп боп, қысы жазы тесіліп ағып жүретін шіп-шикі мерез. Ер адам қасында отырып жеркенетін бейбакқа аяусыз иттер Күлназиямды зорлап теліпті. Содан қызым шошымалы ауруға шалдығып, оның менсінбегеніне намыстанған бай баласы күнде ұрып-соғып, ақыры осы халге жеткізіп тыныпты. Маған хабар келген жоқ. Келсе де менде не қауқар... Иә-ә... енді бір тапқан сұмдығын көрмейсіздер ме, ел ішіне «Хасеннің қызының басында дұға бар екен», деп, үшкіртіп, көшірмекші боп, неше балгер, бақсыларды тәуіп-мәуіптерді алдырып, баламды көкпардай тартқылап, ішірткі ішкізіп, ауруын асқындыра түседі. Кейін қызым тысқа шықса-ақ басы ауған жаққа тентірейтін болыпты. Биыл жазда үйден андаусызда шығып кеткен Күлназия, айдаламен беті ауған жаққа қаңғырып, бір ауылдың қабаған иттеріне таланады. Құдай оңдап, менің бір ертедегі жылқышы

достарым қолыма әкеп берді... Жәрәйді... мұнымен бітсе бір сәрі. Арада бір ай өтпей жатып, Хасеннің қызы Жанұзактың ұлын менсінбей үйіне кетіп қалыпты деген қауесет тарап, бай жақ та ашуланып, намысқа шыдай алмай маған кісілерін жіберіпті. «Оу, міне, көрмейсіндер ме, алтын асықтай қызымды қор қылғандарың жетпегендей, ендігі сөздеріне жөн болсын» деп, қызымды көрсетіп едім, әлгі келгендері құдайға қараған, жөн-жосықты білетін ұяты бар ақсақалдар еді, сөзге тоқтап, «шынында ауру баланы ендігі қинағандары жөн болмас, сенде не зорық, байекеңе ұғындырармыз» деп оралып еді, тағы біреулер шабынан түрткен бе, бұл байлардың намысшылына не берерсін, одан да ана мерез ұлын дұрыстап бақпай ма, оны солай өсірген мен деп отыр ма екен, «қызының ауруы өтірік, аздаған ұстамасы болған, жазылған, ендігісі — қулық» деп өңкей сотқар жігіттерін тағы жіберіпті. Құдай иіп, әйтеуір ол жолы, қызымды жасырып қалдым, «өз қолымыздан әкеп тастаймыз, өз аяғымен кеткен бейкемнің атына таяба, қызың қайда деп әңгір-таяқ ойнатып, мен қасарысып отырып алған соң, өзімді басқа-көзге төпелеп ұрып, қолдағы азбыншы малды «байекең берген қалыңмал, қызыңды әкеп бергенде аласың, әйтнесе қоштаса бер деп, сыпырып-сыйырып кетті. Ол ол ма, осы... күні кешеге дейін менің үйімді аңдып торуылдап жүрген жігіттері Құлназияны алып кетіп, не әлгі мерезіне аты әйел етіп ұстау, не маскаралап ел көзінше әкеп тастау. Ау, оған да көнер ем, обал қайда, ауруға шалдықтырып қорлағандары аздай, енді мазақ етпек ойлары. Құдай дегенді ұмытқан бұлар. Құлназияны ауылдағы бір жамзғайын үйіне жасырып, ұстап отыр ем, олар да қайтсын, күні-түні көз жазбай аңдып, ауру бағу оңай дейсіз бе. Ақыры міне көріп отырсыздар, бір түнде қызымды қасыма алып осында — үлкен ұлықтарға тартып бердім. Ендігі айтағым: «Ау, ұлықтар, әділдік болса жер бетінде, өзі сау адам да емес, ауру адам, бұлай қорлатпаңдар, ендігі қалған өмірінде құдай сәтін салса, жазылар, не өзінің ақ өлімімен өлер, тым құрмаса күн көрсетіндер, қолдарыңнан қағаз беріндер. Ана бай тұқымы дігірлемесін, маза берсін, қорламасын» деп, мөр бастырып, қағаз алам ба деп ем, міне келгелі он шақты күн болды. Осы арадан он бес шақырым ауылда жатырмын. Мұнда танысым да жоқ, сол... таңертеңнен осы маңды аңдымын, арызымды тыңдар бірі жоқ. Орыс ұлығына кірсем деп ем, оның өзі түгіл, қарасын көру қиямет қайым екен. Осы еді, Ақан аға. Ана жақта қызыл қарын жас бала не боп жатыр? Биыл тұрмыс та жылдағыдан нашар. Тым құрмаса тырбанып, өлмешінің күнін кешіп, Есілдің балығынан да біраз аулап, жылда кептіріп алатын кәсібім болушы еді, соның бәрінен қағылып шідерлеулі аттай бұрылуға мұрша жоқ...

Ақан арызшы, шағымшылардың талайымен сөйлесіп, мұң-мұқтаждарын естігенде өзі қуып келген істің де қолдан ұшқан кұстай алыстап бара жатқанынан түңіліп, Ақмола жуандарының бетінен түршігейін деді. Кездескен адаммен сәлемдессе-ақ болғаны, не шаруамен, не қасыретпен жүргенін өзі-ақ баяндай жөнеледі. Айлас қатын мұндас» дегендей, толқын үстінде қалтылдаған жалғыз қайықтағы тағдыры бір адамдай ішкі шерін актарады. «Осы жөн бе», «осы да әділдік пе» десіп, қинала отырып, тартқан азап, көрген тауқыметін айтып зар илейді. Енді бір қазақтар сұлу мұртты, келбетті азаматтың Ақан екенін білгенде мейлінше қуанысып, бұрығыдан бетер жабыса түседі. Бәрі қаумалап, ортаға алып:

— Ақан шырағым, үш жүзге атың мағлұм ардагерімізсін, сенің өнерің де, тілің де жетеді, бәріміздің атымыздан мына ұлықтарға өзің кірсеңші.

— Бәрекелді, жолымыз болар. «Жолы болар жігіттің жөңгесі алдынан шығады» деген, сені де, қарағым, құдайдың өзі айдап келген шығар. Ана ояздың өзіне кірсеңші,— деп, ақыннан нана іздесе, тағы бір қарт адам:

— Бұрын өзіміздің шіренген қонжарларға мұңымызды шағып, барымызды айтайық деп окталсақ та, дәтіміз бармай тайқақтай беруші ек. Сонда да болса кей-кейде ашынған кездерде, бірер арызымызды айтып та қалатын ек. Енді орыс ұлықтарына қарағалы, ел ішіндегі еңездікті айтайын деп жетсек те, тіліміз жетпей, араға тілмаш саламыз. Ана бір Жайыңбек деген бала да жөргегінен қағынған, пағыз алаяқ, сұм ба деймін. Талайға уәде беріп, пара алып, аяғын құрдымға айналдырып, өне-мінемен күні түскен талай бейбақты көк мұзға отырғызып, тойтытып жүр. Мен де дәмелі едім оған, үмітім үзілейін деді. Әбден қажыдым. Әлде соның құр қампиған қарны болмаса, қолынан түк келмейтін қуыс құрай ма?! Енді өзін ара ағайын болып, мына мүсәпір мүскіндердің рахмет, сауабын алсаң. Осы тілегімді құлтай гөр,— деп, шын қиылып өтініш етіп аяғына оралды. Дүйім елге, исі қазаққа атышулы Ақанды шын қамқор санап, ана ояздың суық шатырлы үйіне кірсе осы кірер, көп айта алмаған әділ сөзді осы айтар, ел шағымын осы жеткізер деп шын иланып, құдіреттей сеніп айтты. Жел өтіне арқаларын тосып Ақанды ықтасынға ала қоршай қалған күпілі қазақтар тоң жерде тізерлей жүгініп, қамқор ақынның аузына қарап, үміт шырағы жанғандай, бәріде жалына жалбарына қалыпты. Жұрт қалауын жерге қалдырып, көп сұрауын аяқсыз тастап көрмеген Ақанға бұдан артық салмақ болмас. Бірден не дерін білмей тосылып, жерге қарап отырып қалған серіні құлақ түріп, тындағаны болар деп ойлаған әлгі қарт, енді, көптің шағымын айтып, іркілмей сөйлеп кетті.

— Ақан шырағым, биыл бір үлкен кәсіпке түсіп ек. Мына

отырған жігіттердің бәрі Атбасар жақ беттегі, Ақмола уезіне қарасты болыстың кедей-кепшіктері. Байғара дейтін жердің бір тамыр мұжығы биыл елімізге келіп, жалданып, егін егуді үйретті. Былтырдан бері әр жерден жинап-теріп, тісімізге баспай қыстай сақтаған біраз тұқым бидай мен азбыншы тарыны үш ауылдың жарлы-жақыбайы күш біріктіріп үш жерге сіңірдік. Содан, қысқарта айтайын, құдай беріп, егініміз адам айтқысыз боп шықты. Енді орып аламыз деп жүргенде, бір жақ бүйірден қалғұтанның байы Алдоңғар деген келіп, екінші бүйірден Атбасар уезіне қарасты Амантайдың қазақ-орысы атаманы Миқайла деген келіп, бұл бізге кесіп берген жер, кім бұл араға егін егіп жүрген, бәрінді жер аударамын деп зіркілдеп, ақыры екеуі екі жактан егініміздің қапа жармысын орып алып тынды. Ол ол ма, қалғанын қанағат тұтып отырғанда, болыстың әпербақан шабармандары келіп, жер салығы деген бір пәлесімен дікіндеп, әр үйге отыз қадактан алым-салық салып, еттік шошаламызды тінтіп, астығымыздың тең жарымын әлімжеттікпен тартып әкетті. Жаным-ау, ала жаздай бізге бұл жер пәлендікі, байдікі, не ұлықтікі деген тірі пенде болмап еді. Өзі де, не жайылымға, не шабындыққа жарамайтын атамзаманнан бос жатқан қыратты жер, тіпті кей тұсы тасты шақат болатын. Әйтеуір қызыл қарын балалардың, аш-арықтардың нәсібесі ме, егін қаулап шықты. Не керек, тістің суындай маңдай термен шығарған бидай мен тары, есіл еңбек сөйтіп қолды болды. Егіннің пісуін аңдып жүр екен. Амал не, қарсыласар дәрмен жоқ, әлекедей жалаңған атшабарлар мен қазақ-орыстарға не қайрат қыламыз. Ә дегенде қомпылдап, наразы болған бір-екі жігітіміз таяқ та жеп қалды... Жә, дейік, енді! «Қарағым-ау біз де құдайдың құлымыз, бізге де қазағымның мына ұлан қайыр даласынан ұлтарактай жер тиер. Соны беріңдер. Тым күрмаса келесі жылы соны тырмалап, күнімізді көрейік» десек, құлақ асар ешкім жоқ... Осының жөні қалай? Жаным-ау, осы дүниеге шыр етіп түскен пенденің үлесіне тиер өз мекені, жері, туған топырағы болмаушы ма еді. Әлде кедей-көпшікке бұйыртар топырақ моланың көртопырағы ғана ма екен... Міне, осыны ояздың құлағына аузымыз жетсе, тіпті, губернатордың құлағына салсақ па деп едік. Соны жеткізе алмай жүргеніміз мынау. Мына отырған жігіттер әлгі ауылдың бас көтерер азаматы. Жоқ-жітіктің атынан келіп, шағымымызды айта алмай салпақтап жүргенімізге он шақты күн болды. Осындағы атқа мінерлердің біразына жалындық. Сөзімізді жүре тыңдайды. Аңдып отырып, күнде әрқайсысының шылбырына ораламыз. Құлағына ілер ешкім жоқ. Жылмындап жүретін Жайынбек те енді жонын сыртқа бере бастапты. Ал, ана губернатордың ақылшысы Күшенұлы мен дуанбасы Ерденге қолымыз жетер емес. Апада сыртынан қарап пәуеске-

мен кетіп бара жатқанын бір көргеніміз бар, олар біздермен далада сөйлесуші ме еді тәйірі. Бізді қайтсын,— деп, атамзакарт салы суға кеткендей жерге тесіле қарап отырды да, шырт түкірді.— Ал сонда не істейміз? Қарап отырып, балашағаны қалай аштан өлтіреміз? Заман болса мынау, жылдан жылға тарылып барады. Енді, Ақан, шырағым, осыған өзін кіріс. Қол үшін бер біздей лақырларға!

Тұрмыс тауқыметін, күн көріс азабын тартқан адамның өңі де, киім киіс ұсқыны да бөлек-ау — тіршілік қамының ауыр салмағы екі нінін басып, ұнжырғасын түсіріп, көркін алатын сияқты-ау. Үстерінде белін қылдан ескен ала бас жіппен, қайсыбірі тігін белбеумен қылғындыра бұған шидем күппі, жамаулы шапан киген, бастарында тозығы жетіп жапырайған құлынжарғақ малақай, жыртықтарынан шошайып жүн шыққан жалба-жұлба сенсең тымақ, үш құлақты жекей тымақ, өндері де жүдеу, көздерінде жалыныш пен үрей белгісі ғана бар ит талағандай өңкей аш-арық жігіттердің халі шын аянышты. Біреу жылы сөйлеп, жылы қараса соның маңынан маңыраған жетім қозылардай айналшақтап шықпайтын дәрменсіздік бар. Бәрінің жүзінде қазір: «Ақан не айтар екен, біз үшін бел шешіп кірісер ме екен, шіркін-ай, сөзімізді сөйлеп ара түсер болса қоң етімізді кесіп беруге бармыз» деген сынай.

Дүниеге келген пенде ұрпақсыз, жакын жұрағатсыз болмайды. Кезінде өзін біреу мәпелеп асырап өсіріп, санатқа қосып, адам етсе, ол қамқорлық қақысы айнала беріп өз басына да келеді. Адамзат осылайша бір-біріне сүйеу боп, тіршілікте бірінің қолынан бір жетелеп, жетіле бермек. Бірақ қалай жетіледі? Біреу не ішейін, не жейін дегенді есіне де алмай, туғаннан мандайы жарылып, рахат, тоқтық дүние кешсе, біреу жетімдіктің, жоктықтың тауқыметін жарық дүние қақпасын ашқаннан тартып, жер қойнына кіргенше мазак пен азаптың неше бір қорлық жолдарын көріп, ит тірішілікпен өмір сүреді. Мына адамдардың ұсқынсыз бейнесінде сондай ауыр тұрмыстың ізі сайрап тұр. Жалтақ, жасқаншақ боп өскен жігіт қазір қойнынан алтын суырып беретін адамға емініп-жұтынғандай Ақан серінің аузына қарап, аужайын аңдып, шын бақытқа кенелетін сәби балаларша үлкен үмітпен отыр. Сол үміт отын бірден су сепкендей баса салсаң, ғажайып түс көріп, маужырап, бейбіт, тыныш ұйқы құшағына шомған пенде жылы қойнына суық мұз салғандай шошып оянып, мәңгіріп, есенгіреп қалмақ. Бар жақсылықты үйіп-төгіп, не алдаусыратып, сөздің артын ұзын арқан, кең тұсауға салып уатсаң, балаша сенген ақкөңіл жандардың алдында кешірілмес ұят аркалап, үнемі күнәһар боп жүргенің... Ақан шын қиналды. Ақыры, мына ақсақал салған салмақты ауыр-

сынғандай бүкжиңкіреп қалған сері белін жаза басын көтерді. Манындағыларға аянышпен мүсіркей қарады да, сөздің шынына көшті:

— Жағдайларыңызды түсіндім, ақсақал. Зорлықшыл зорлардан мейлінше қағажу көріп, зәбір шеккен жандар екенсіздер. Адам зердесі оянып, заман озып, ілгерлеген сайын жақсылыққа, мейірім шапағатына ұмтыла ма десе, бірінің аузынан бірі несібелі жемін қағып жеп, жуантаяқ күштілер әлімжеттікпен әлсізге қиянат етіп, дала тағысының, хаюанның әрекетіне көше бастаған. Құдайынан қорқу, елінен, жақын-жұрағатынан ұялып, ақыл айтар үлкенінен именуден кетіп бара жатқан түсініксіз бір қауым өсіп келеді. Бұрын есесі кетіп, арын қорғап, намысын жоқтаған жігіт жауын жекпе-жекке шақырып кегін алар еді де, не кек жолында алысып, дұшпанының қолында өлер еді. Тым болмағанда ит жығыспен беріспей, әйтеуір азуын көрсетіп, бір ырылдасып қалар еді. Енді бір өңшең ел билеген көп ұлық — атқамінер, болыс, ояздар шығып, көз алдында тұрған қиянат пен қорлықты, әділетсіз зорлықты айтып шағынғанша жарым жасың құритын қуыс, жыңғылы көп шатқалаң заман туыпты. Абұйырынды жауып ұяттан арылу үшін, бар жиған тергенінді, үстінде бар лыпанды әлгі ұлыққан қасқырлардай ұлықтарға шешіп беріп, қайтадан абұйырынды ашып жалаңбұт қалудан басқа жол тарыла бастапты. Ел қызығымен, қырдағы қазы-қарта, қыз-қыркынның қызығымен жүріп, ел көшесіне келе жатқан күйінды аңғармаппыз. Мен де, ақсақал, өздеріңіз секілді бір ағайындарға ара түсем бе деп жүрген жанмын. Қара қауым арасында атымыз таудай болса да, ер басына күн туып арашаға түсер кезде, біздей серіңізден гөрі әлгі өзіңіз айтқандай қарны қампаған перілеріңіз артық екен. Ел қамын жер нардай еріңізден, ұлық қолындағы атанының құмалағындай мөріңіз асып тұрған кер кезең келген екен. Бұл намысым ғана емес, мына қара бұлттай түнерген сойқан заманның сыйқынан түңілгенім, ақсақал. Қашаған малдай жалтарып отыр екен деп сөкпеніз, аузым жетер жерге арызыңызды айтып көрермін. Мойныма алып, шалып жығам, қайырымсыздың мойнын қайырып алдыңызға ием деп уәде бере алмаймын. Үмітсіз шайтан деген, бар айтқан арызыңыз жадымда, тілім жетер жерге оны да қалдырмай жеткізермін, — деп Ақан қасындағы серіктерімен орындарынан тұра беріп еді, анадайда көп мұжықтардың ортасында отырған ұйпаланған қалың сары сақалды, көзілдірікті, имиген ұзын бойлы орыс бұлардың арасына келіп:

— Аман, тамыр! — деп Ақанға ерекше сәлем беріп «сәл бөгелші, айтарым бар» деген ишарат жасады. Отырғандар: «Аман, аман» десіп шала сөйлеген орыспен сәлемдесіп, қарабайыр қазақтарға өктем амандасып, еркін келген жат

адамды жақтырмай қалып еді, сері қайта отырып: «Не айтпағың бар?» дегендей бөтен адамның жүзіне сабырмен сынайдан, таңырқай да қарады. Бүкіл қойны-қоншынан, қырынбаған беттегі түксінген сою-сою сары қылдан темекі исі мұңкиді. Шылым тартып машықтанбаған дала қазағының жүрегінен одан сайын лоблытайын дегендей, ұзын орыс желден ықтап, имііп отырып, қалтасынан алған кесеттен сүйекті, арық саусақтарымен мол шөкім самасат алып, қағазға салды. Қағаз шетін тілімен жалап, баппен орап отырғанда да қала тәртібімен сәнді киінген Ақанға тереңде жылтыраған шүңірек отты көзін қазап, жыланша арбасқаны Ғазиздің жынына тиді.

— Әй, мұжық, не шаруаң бар еді, айтсайшы бәлденбей, чего надо?— деп негін қағып, орнынан көтеріле берді.— Ақан аға, жүріңізші, қайтесіз көрінген қара шекпеннің сөзін тыңдап.

— Отр, отр, джигит. Қайда асығады? Қайда барады?

— Әй, отырса отырдық қой. Енді айтпайсың ба қолыңдағы шылымдай ширатылмай!

— Асықпа, сен, видать, жаксы малай, асыққан кирак емес,— деп қара шекпен татарша «малай» дегенді қосып, Ғазиздің жынына одан сайын тие түсті.

— Ей, мужик, шала-шарпы бірдеме үйренген екенсің, көп былдырламай орысша айтшы өзің, не алашағың бар бізден,— деп, таза орысшалай сөйлеген Ғазизге орыс сұқтана қарады.

— Молодец парень, сен жакси сүйлейди, но мынаулар, тушинмейдэ, содан казакша сүйлерга кирак булады.

— Мынауларды қайтесің,— деді Ғазиз оның сөзіне салып,— мына Ақан аға орысша сенің ана шылапшындай шылапанды теріс айналдырады. Ғазиздің «шылапшындай шылапанды» деген тапқырлығына Ақан мен орыс шек-сілелері қата күлді. Темекісін тұтатқан орыс ілдірігіне шүберек ораған бір әйнегі шытынаған көзілдірігін бір шешіп, бір киіп, түтінге қақалып-шашалып, күлкіге жөтел араласып булығып қалды, Аузынан темекісі де пальтосының етегіне түсіп, самасаттың қызыл шоғын сөндіріп жанталасып жатқан орысқа, екі иіні дірілдеген ақынға қарап түк түсінбей аузы ашылып отырған казактарға Ақан Ғазиз сөзін ұғындырды.

— Әй, тапқырым-ай, аяқ астынан суырып саласың-ау. Естимісіндер, мына Ғазиз казак сөзі мен орыс сөзін қалай қиюластырады. Шіләпшін мен шляпі қалай үйлесіп тұр,— деп, сері тағы да күле түсіп, леген демей, не орысша атын атамай, шләпшінді әдейі келтіргенін айтып, мына сақалды орыстың қалпағын орысша шляпа дейтінін түсіндіргенде, милығына дейін баса киген жағалауы мыжырайған шляпаға қараған казактар да даланы басына көтере күлді.

— Оу, мынаны шләпі деуші ме еді, мұны кім білген?

— Және ернеуі майысқан ескі шлэпшіннен аумады.

— Ай, Ғазиз-ай, ақын-ай,— деп, қарқылдап кенкілдей күліскенде анадайда отырған басқа мұжықтар да, бұлардың жылы кейпін көріп, «Салаймалайкум!» «Аман!» десіп, осы араға жиналып қалды. Олар да сөздің шет жағасын естіп күліскенде, жүзі жылы тарта бастаған мына көзілдірікті орыстың көңіліне келмесін дегендей Ақан енді, қалжың сөздің қалай шыққан төркінін ұғындырып, жуып-шайды.

— Мына Ғазиз деген жігіт суырып салма ақын, әнші. Мұндай тапқыр, алғыр сөздерге қазақтар ренжімейді,— дегенде:

— Ого, әрине, қазақ халқы — өте шешен халық, білем, білем және Ғазиз дедіңіз бе, ақын, яғни поэт қой, болса болар, тілі удай екен, менің басымдағы шляпаны тым құрмаса санырауқұлаққа теңемей, шалдар дәрет алатын шлапшынға теңеуін көрмеймісің,— деп сақалды орыс тағы күлді.

— Менің тапқырлығым жәй әншейін бер жағы ғой. Ақан аға, өзіңізге қалай ұқсаймын деу құр әурешілік. Мына отырған адам бүкіл қазаққа аты әйгілі ақын — Ақан сері. Егер бұл кісі мінеп-шенесе, шлэпінің көкесін сонда көрер едің,— деп Ғазиз де енді Ақан жайын бейтаныс орысқа баяндай қойды. Бұлар енді орысша сөйлесіп отыр еді.

— Тұра тұр, тұра тұр,— деді орыс, тағы да ораған темекісін ерсіне апара беріп.— Ақан-Сәре дедің бе? Сіз, Құлагердің несі, ақын Ақан емессіз бе?

— Иә, оны қайдан білесіз?— деп, шын таңырқаған Ақан мына қара шекпеннің тегін адам емес екенін аңғарып, Құлагерді білетініне таңқалды.

— Е, неге білмейік,— деді сақалды орыс темекісін тұтатып жатып.— Қазақ жерін мекендеген екенбіз. Ол жердің өткен-кеткенін, бүгінгі хал-ахуалын біліп отырмасақ несіне бұл арада күнелтеміз? Ұят емес пе онда? Бүкіл қазақ жұрты жазықсыз аттың өліміне қайғырғанда, оны естімей отыратын құлақсыз жан емеспіз ғой. Және мен Құлагер өлетін Ерейментау орысымын.

Ақан сері кеше ғана серігігендей болған Құлагері есіне түскенде жанқалтасынан Тулақ ұстаға бұйырып соққызған алтындатқан өрнекті мүйіз шақшасын алып, қисық табан етігінің өкшесіне баяу ғана тықылдатты. Серінің қалтасынан бұрын-соңды көрмеген алтын шақша жарқ еткенде ауыл қазақтары да прселен мұжықтар да таңырқасып, көздерін алмады. Жаңағы ел мұңын шаққан қария да шақшаға қызыққан баладай қолына алып, олай бір, бұлай бір төңкеріп, шақшаның екінші жақ күміс бетіне қарала кавказдатып: «Ащы насыбай — ер арқасы» дей келіп, «Майда қоңыр» өлеңінен алып, қадымша жазған жазуды оқып:

— Паһ, паһ, қыздың баласындай ғып соққан ұстаға да

болайын, елде жоқ затты ұстаған серіге де болайын,— деп, алақанына насыбай қақты.

— Жаксыны көрмек үшін, біз де көрейік, қане...

— Ақан серінің өз қолынан насыбай аттық деп жүрейік, бері қарай жібер,— десіп ұмтылысқан жігіттер ауыл әдетімен тегіс қолдарына алып, насыбай қағысты. Мойнын соза қараған тарғақтың жұмыртқасындай секпіл бет бір орыс жігіті де аузындағы қолағаштай темекісіне түкіріп, ол да алақанын созып жатыр:

— Дай, попробую!

— Өй, бұл саған асатар ет дедің бе. Мә, мә, көргеннен көз ақы алған, патшағар, қайтеді! Басың айналып өлсең, жауабыңды бермеймін,— деп, шақша қолына тиген соңғы жігіт, оның алақанына да қалған насыбайды сілкіп беріп еді, орыс жігіті тамақ асағандай аузына бір-ақ ұрды. Ду күлкі. Анау одан сайын күлдірейін дегендей, үнсіз малжаңдап, шайнап отыр, шайнап отыр.

— Кой, таста. Түкір! Басың айналып, құсасың,— дегенде барып, түкірініп етегімен тілін, ернін жанталасып сүргіп жатыр.

Бір-бірінің тілін түсінбесе де орыс, қазақ боп дуылдасып, маз-майрам боп калды.

— Ақан,— деді жұрттың күлкісі басылып, сабасына түскен соң, темекісін будақтата тартқан орыс. Отырғандар тым-тырыс момақан күйге түсті.— Менің атым Мәтібей. Қазақтар Мәтібей дейді. Мына отырған бейбақтардың қайсыбірінің аты-жөнін айтайын! Бәрібір есінде қалмайды. Ал осы уезд начальнигінің есігін неге күзетіп жүргені өзіне де мағлұм шығар. Бәрі де жетіскеннен жүрген жоқ. Шағым, арызбен келгендер.

— Иә, түсінікті шаруа ғой. Әйтсе де бұларға не жетпейді,— неден кемсін көрген жандар? Орысқа керегі егін егетін жер. Қазақ жерінің құнарлылығын айтқанда ауыздарының суы құриды, енді не керек?— деп, Ақан сері мұжықтардың мұқтаждарын шетпұшпақтай білгісі келді.

— Қазақтың кең сахарасынын таңдап, кесіп жер алып, үй қалап, бақша салып, тіршілік еткен халыққа ендігі жетпейтіні не сонда?— деп Ғазиз да қосылды.

— А, Ахан, айтқаныңның бәрі дұрыс. Дұрыс аңғарыпсың. Россиядан осы Акмола төңірегіне жылда переселением, ссылкамен жер ауып, қаншама крестьяндар келіп жатыр. Жер алып кенеліп жатыр!— деп енді қазақ сөзін ара-тұра араластырғаны болмаса орысша көсіле сөйлеген Матвей зығырлана күлді де, темекісін жерге тастап, бақабас етігімен қайта-қайта езгіледі.

— Бәрі дұрыс. Жері бар орыста енді не қайғы болады?

— Жо-жоқ. Мына қазақтардың көзі қара да, мына орыс-

гардың көзі көк. Айырмасы сол ғана. Ал, мойындарына қарашы. Көн боп кеткен. Қылқиған арық өгіздердің мойыны сияқты, айырма жоқ. Бәрінің мойнына салған хамуты бір. Бұлар — анадан туғанда сол ауыр хамутты бірге ала түскендер... Жер алып жатыр дейсің. Рас, ең шұрайлы,— өзенді, көлді, тоғайлы жерлерді мекендеп, деревнялар тұрғызып жатыр. Бірақ, тегін келгенмен тегін қалып жатқан ақысыз жер жоқ, жер көлемінен алым-салық көлемі көбейіп барады. Бір етігіңмен басып тұрар жер берсе, екінші етігіңді сол жер үшін шешіп алады. Екі етігің сияр жер берсе, екі етігіңді де шешіп алатын заң тұрады алдында. Патша атымен берілетін ссуда дейтін күннен күнге кеміп, тіпті қайсыбір семьялар одан мүлдем қағылып отыр. Бірақ, патша үкіметі ол ссуданы мүлдем қоймайды, жаңадан келетіндерге тағы да төгеді. Онда үлкен... саясат бар... Жарайды, бұл сендерге түсініксіз көп қасіреттердің шет жағасы ғана... Мына мені алайықшы. Маған не жетпейді? Соқабасты адаммын...

— Ал, иә, саған не жетпейді? Неғылған жансың? Соны айтшы,— деп Ғазиз де ұзақ сөзден жалыққан сынай білдіріп, әңгіме соңын асықтыра түсті.

Осы кезде қасында екі жандарм бар, еңкіштеу мысық мұрт біреу, арбаларды төңіректеп жайбарақат келе жатқан.

Тағы темекі алып тұтатқан Матвей оларға көзінің астымен қарап:

— Жә, басқа әңгіме айтыңдар. Ана келе жатқан барып тұрған қаныпезер... Надзиратель,— деді.

Бұлар әңгіме бетін күрт өзгертіп, жоқ бірдемелерді сөйлесе бастағанда, жоғалтқан заттарын іздегендей тіміскілеп, көздерімен тінте қараған аналар, осы тұсқа келіп тұрып қалды:

— А, Новиков, сен әл жүрмісің, кеткен жоксың ба?— деді надзиратель Матвейге сықсия қарап.

— Жоқ, тақсыр Ковзолов. Әлі шаруам біткен жоқ,— деді Матвей қиналған адамның сынайымен.

— Сенің-ақ шаруаң таусылмайды екен, қаланы сағына бересің-ау. Тарандар, ұйлыға бермей, кеш болғанда не отырыс!..

16.

Сақал-мұрты қауғадай адамнан жол бойы жөн сұрасып, жасының отыз екіде екенін естігенде Ақан да, Ғазиз та таңырқасып, бір-біріне үнсіз қарасқан. Қарттық жеткендей имие бастаған, өңі жүдеу, жүзі мосқал адамның нағыз қынаптан суырған алмас қылыштай жігіттік шақтың дер кезінде тұрғанын ойлағанда, «тегі аурулы-сырқаулы болып тіршіліктің ауыр тауқыметін көп тартып, мезгілсіз қартайған ғой» деп қойған.

Суға кеткен тал қармайды демекші. Патша үкіметінің жаңа заң, тәртібіне шорқақтау Ақан, мына қауға сақалдың сөз жобасынан көп жасап, көпті көрген білгірсің-ау, мүмкін тығырыққа тірелген мына қысылшаң шақта, жол көрсетіп, ақыл айтарсың» деген оймен Новиковты Әлтай үйіне бірге ала келді.

— О, қазақ үйлерін жақсы білемін. Қазақта жаттық жоқ, несі бар, тіпті, қуаныштымын,— деп, сөзге келмей Ақандарға ерген.

Прселен Барыстармен араласып, орыстарға еті үйренген Әлтай да мұны жатсынған жоқ. Ақан әдейі ертіп келгенін айтқанда:

— О не дегенің. Жата берсін, не ризығымызды жер дейсін, бұл да құдайы қонақ. Және ауылдан базаршылап келіп, тап-жылмай жатып алатын қазағымның қонағындай емес, шөп жейтін көлігі жоқ жаяу қонақ екен,— деп күлген.— Тұра қал, дегенмен өзінің аузының салымы бар екен, кеше Ғазиз әкелген қойды бүгін сойғамыз. Барыстарды да шақырғанмын, бәріне жетеді. Әй, өзінің төбесі де тесік шығар. Қараөткелдің орыстары қазір қазақшанның түбін түсіреді.

— Тесік булғанда, айтпағыз, унреип тур,— деп Новиков та бір күлдіріп алған...

Жылы үйге кіріп, кең көсілген Новиковты Ақан жаңа аңғарды. Қою кірпікті, көкшілдеу көзінің аясы кең, жайдары жүзді келбетті адамның маңдайы да аса кең, әрі шекелі. Тұла бойындағы жастықтың белгісі жел қаппаған әжімсіз ақ маңдайында ғана қалған сияқты.

Сөзі де орнықты, байсалды жігіт Ақаннан барымташылар жайын тәптіштеп сұрап, ұзақ үнсіз тыңдайды. Ара-арасында сұрақтар қойып, түсініксіз жерлерін анықтап алғысы келгендей сері әңгімесіне ынтыға түседі. Ожымбай, Шәкей, Байбатырлардың ескі рәсіммен арандап қалғанын, Бәтжанның мерт болғанын естіп, өткен оқиғаларды салмақтағандай ұзақ ойда отырып сұрағаны:

— Ал сіздер барымташылар ісі кімнің қолына түскенін білдіңіздер ме, егер тұра заңға сүйенсе, бұл іс — облыстық сотта қаралуы керек. Іс тексеріліп болды ма екен? Мұнымен облыс прокуратурасының зерт орны айналысуы тиіс.

— Бармаған жеріміз жоқ, облыстық сотта да, мировой сотта да болдық.

— Прокоролда да болған жоқсыңдар ма?— деп Әлтай да қостады.

— Иә, онда да болдық. Бәрі де білмейді.

— Беттері бүлк етпей, әлгі диала қарағандарына ақша алатындарын қайтерсін, бұрын сотты итім білген бе, мен де бірдемелерді ұға бастадым, Аюға намаз үйреткен таяқ депті ғой, әлі сұңғыла боп шығармыз-ау, алла бетін аулақ қыл-

сын!— Әлтай Ақанға қарады.— Өзі аяқтарыңнан таусылған жоқсыңдар ма, әлгі Жайынбектің тауып беріп жүргендері...

— Оның кінәсі не, әйтеуір көмектескені де. Әр шеноуниктің соңында төрт-бес күннен жүрген шығармыз. Сот, прокуратуранда не деген аткөпір қағаз. Күні бойы ақтарғанда өздерінің де бастары айналатын шығар. Қаншама уақыттары зая кетті десеңші.

— Уақыты зая кеткенде бізді аяйды деймісіз, Ақан аға, бәрі-бір құлқынның қамы, алтын көрсе періште жолдан таймай ма, басқа дүние судай ағып кетсе де қарасын ба?— деп, Ғазиз кенсе чиновниктерін даттап қойды.

— Сонда қалай, сіздерден сол үшін ақша ала ма, жауап беруге міндетті емес пе?— деп Новиков таңырқағандай болды.

— Пара бермесе қарайтын түрлері жоқ, әшейін шығарып салма сөздер... «Сіздер кімі боласыздар, ол іске қандай қатыстарың бар?» деп өзімізді тергеуге ала бастайды. Содан амал не, Жайынбектің ұғындырғанын істейміз. Көзінді бақырайтып қойып ақшаны қалталарына басады. Қимылдап кеткендері ақша көрінеді ғой.

— Иә, ол рас, Бирондар Россияны кеулеп барады. Енді қазақ даласын да жайлай бастады.

— Берон дегенін кім? Ол да бір шеноуник пе?— деп Әлтай да, Борис қарт та жамыраса сұрады.

— Бирон деген, ертеде Анна Ивановна патшаның тұсында өмір сүрген Курляндия герцогі. Ол ең арты патшаға жолықтырғаны үшін өз қызметкерлері — чиновниктерден пара алады екен. Кейін бүкіл Россияның қазынасына түсіп тонаған. Халықтан недоимка жинаушыларды ол кезде бироновшылар деп атаған. Өзінің саясатына қарсы адамдардың құлағын кесіп, мұрын жұлып, тірідей жерге көміп өлтіретін нағыз қаныпезер.

— Не дейді? Алла, естімеген елде көп. Бероның қазір де бар ма?

— Қайдан болсын,— Новиков жымиып күлді: император Иоанн Антоновичтің кезінде Тобольск губерниясындағы Пельм деген жерге ссыłkaға айдалып, сонда өлген.

— Ол да айдауда өлген бе, сол керек!

— «Әй, шал-ай, тынышына отырсаңшы, бәрін түсінем деп отырмысың. Ертең бір өзің шығарғандай, базардағы шалдардың ортасында, әй, сілтегін келеді-ау.

— Сілтесе несі бар. Жарайды, қоя тұршы-ай, мені тақымдай бермей. Содан иә, қай жерге келіп едік, иә, паракорлар туралы,— деп Әлтай ертегі тындап отырғандай, Новиковтың сөзін қайта жалғап жіберді.

— Қазіргі сот ісінің көбі ақшамен шешіледі, бұлар да Бирондар... Эх, бироны...

— Оу, Мәтбей дедің бе атынды, ондайлар қазақ ұлықтарында да, тіпті қайсыбір қазыларда да болған. Қазақта «ұлыққа бара бер ме, пара бер» деген сөз бар.

— Қалай дедіңіз, қалай?— деп, Новиков құлағын тоса, қайта сұрады.

— Ұлыққа бара бер ме, пара бер.

— Мынау тамаша айтылған сөз екен...

— Ал, Ахан, әлгі достарыңыздың осы Ақмолада екеніне анық көздеріңіз жете ме? Ұрлық жайын анықтадыңыздар ма?

Ұрлық жайын анықтадыңыздар ма?

— Түрме аузына талай бардық, Жайынбекті де салып көрдік. Жолататын емес, тіпті тамақ алдырмайды. Бар, жоғын да ешкім айтпайды. Осында әкелгендері анық, оны Көкшетаудан білгіміз.

Новиков сәл ойланып отырып қалды.

— Менімше, мұнда бір сыр бар. Қалай деуге болады, жобамен айту қиын. Тегі бұл істе көп жасырын құпия бар. Иә, солай!.. Сіздер, қайткен күнде де конокрадтармен жолығуларыңыз керек. Қайткен күнде істің жобасына қарай, қолымнан келгенше көмектесіп көрермін. Мүмкін инатқа шағым жазу керек болар. Әрине қиын шаруа... Менің тағы бір түсінбейтінім — ұрланған жылқылар қайда кетеді? Бәрін сорға батыру — қисынға келмейді... Мұнда басқа, екінші, үшінші адамдардың қатысы бар.

— Әрине, болуға тиіс. Тым құрмаса соны да біле алмадық қой. Мүмкін бір септігі тиер ме еді,— деп күрсінді Ақан.

— Ендеше, тез арада, олармен жолығу керек.

— Әй, өзі, түрменің қожасы адам ба, пері ме? Қонаққа шақырса, келер ме екен?

— Сіздің үйге ме? Әрине, келеді. Күтіп отыр. Еһ, сіз шақырсаңыз келмейтін ол соншама кім екен аспаннан аяғы салбырап түскен,— деп, Ғазиз Әлтайды қолға алып, мазақтап күлді.

— Кетші әрі-ай! Сенің-ақ ойының таусылмайды екен. Немене, менің үйімді менсінбесе сен шақыр. Әкен бір деген ұқпай молла. Немене, шығынданам, ризығым кемиді деп қорқамысың, о несі-ай!

— Бұл — түрме деген де қайдан шықты,— деп Ақан екеуінің сөзін бөлді.— Адамды тірідей қамаудан асқан қорлық бар ма дүниеде.

— Сіздерде қалай сонда, түрме болмаған ба? Шынында да Әмірлік Бұқарадағыдай қазақ даласында түрме жоқ. «Түрме» деген сөздің өзін «тюрьмадан» алған-ау — деп Новиков таңырқай қалды.— Шынында да қызық екен.

— Түрме емес, қазақта абақты болған,— деді Әлтай.

— Абақты? Иә, естуім бар. Оның түрмеден айырмашылығы қандай, оған қандай жазықтыларды қамаған?

— Итім білсін. Өзім көрмеген нәрсем. Әйтеуір абақты деп жатады ғой.

— Білмейтінің бар, несін айтасың, шал. Абақты деген де жаңағы түрме. Тегі соның қазақша аты болуы керек, қазақтар екеуін де қосарлап атайды,— деп Ғазиз Әлтайды тағы мінеп тастады.

— Е, оны енді жастар, сендер білесіңдер. Иә, қазақша аты дегеніңнің жобасы келеді. Бұл жерден сен жеңдің енді.

Новиков «абахта, абахта» деп кең маңдайын алақанымен басып отырды да, қарқылдап тұрып күлді;

— Ох, Абахта?! Абахта деген немістің гауфтвахта деген сөзі екен ғой. Осы күнге дейін абақты дегенге мән бермеппін. Гауфтвахты! Иә, ол — түрменің бір түр.

— Не дейт! Ең арты абақты да біздің сөз болмай шықты ма, ал Файзолланың Ғазезі, жаңа білгішсініп ен. Енді не дейсің?!

— Қо-ой, гаубхаты, гаубахты? Жо-жок, абақтыға келмейді. Абақты — қазақ сөзі,— деп Ғазиз жеңілгісі келмей оңайлықпен жеңсік бермеді.

— Қазақта зындан деген болған. Ол, көбінесе, ертегі, қиссаларда кездеседі. Біз көрмеген нәрсе. Тегі шыңырау құдық сияқты болса керек. Алпамыс, Қобыланды атты ұзақ жырларда, пайғамбар, сахабалар туралы құран сүрелерінде кездеседі,— деп Ақан сөзінің жартысын орысшалап, жартысын қазақшалап түсіндірді.

— Сонда, қалай, шынында да қазақта түрме болмаса, қылмысты адамдарды бұрын қалай жазалаған, өлтіре берген бе әлде?— деп бағанадан үнсіз отырған дәу мұрын Барыс қосылды әңгімеге. Бұған Ресей жеріндегі жөне, жаңа заң, жазалау, түрме жайында Петербург университетінде, арнаулы гимназияларда лекциялар оқыған Новиков та құлақ түрді.

— Неге өлтіре берсін. Қазақта жазалаудың талай түрлері болған. Негізгісі — құн. Айыпты адам құн төлейді. Ат шапан айып дейтін бар,— деп Ақан құн, айып жайын ұзақ түсіндірді. Қалың мал, қыз төлемін, кек алу жолдарын, ондай кезде кісі өлімімен тынатын, ат құйрығына салатын сойқандықтарды айтты. Кейде билер соты, қазылар екі елді дүрліктірмей, басу айтқысы келгенде, не айыптыны қорғау ниетінде болса, «бас сынса — бөрік ішінде, қол сынса — жең ішінде» деп, мал төлемімен, не адам айырбасымен екі жақты келістіріп, татуластыратындарын ұқтырды.— Ал барымташыларды жазғырғанда, жылқы ұрлаған жаққа, айып-айбана тартқызып, кейде ұрланған, айдалған малды «мойнына қоссау, тіркеу» деп, екі есе өсімімен қайтарып, бітістіретін де болған. Қайсыбір жеңіл-желпі кінәні жазғырғанда, айыптыны өгізге, ұлы жүз, өзбек, елдерінде есекке теріс қаратып отырғызып, бетін күйелеп, қарабет атандырып, ауыл-ауылдың көшелерімен маска-

ралап өткізу дәстүрі де болатын. Мұндай кесім күні кеше Шыңғыс төре аулында да ұшырасқан. Шоқанның осындай мазақты көрген әкесіне қатты ашумен сөйлеген жері де бар екен... Ертеректе дүре салу, құлдардың құлағын кесу сияқты сұмдықтар да ел арасында айтылады. Басыбайлы құл деудің орнына, құлақ кесті құлы деген сонан шыққан ғой.

— Қызық екен,— деп, Ақан сері айтқан қазақ жеріндегі би, қазылардың заң-жобаларын ынтыға тыңдаған Новиков басын шайқады.— Осы айтылғандардың көбі бұрынғы орыс елінде кездескен айыптау — жазалар. Жанағы есекке теріс қарату, бетке күйе жағу дегеннің басқа ұқсас түрлері бар. Мәселен, айыпты әйелдерді монастырьға өмірбақи қамауға алып, шашын отау, сыпырғышпен елден аластап шығарып жіберу, солдаттардың ортасынан өткізіп дүре салу, тістеуікпен мұрнын, ернін жұлу дегендер бір-біріне ұқсас айыптаулар. Жуков, Салтычиха дегендерге қолданған айыптаулар, Васильева дейтін әйелді сыпырғышпен ұрып аластау — тарихта белгілі жайлар. Ал түрме ішінде болатын жазалар — жо-ок, оның жөні бір бөлек. Ол — адам жаны түршігетін жайлар.

— Апырмай, ә? Түрмеге қамағанмен қоймай, тағы да оның ішінде жазалай ма?

— Қарағым Мәтібей, сен өзін байқаймын, көпті көрген жігіт екенсің, сақал қойысың бөлек, бәсе өзім де тегін емес деп ем, тегін жерге қау шыға ма, ұрынбасаң дау шыға ма, тасты жерге қына, ақаулы жерге ұра шығады дегендей қауқиған бір құшақ сақал тегін иекке бітпесе керек, бәсе, тегін жігіт емес, нысаналы жігіт боларсың-ау деп ем бір көргеннен...

— А, қағынғыр шал, енді қонаққа соқтықтың ба, мен де жететін едім ғой сенің құшала тіліне...

— Әй, тұра қал, сен де, әйтеуір, тақымдап қоймадың-ау, Файзолланың жалғызы! Мен қай бір соқтығуды ойлап отыр дейсің, сүйгенін шұнағым дейді, мына Мәтібейдің сөзі ұнап барады, көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра депті ғой, біліп алайық, не айыбы бар? Қарағым, осы түрме дегенді кім шығарған, өзі қандай болады, көргенің бар ма? Ана Есілдің жағасында түрменің сыртқы қоршауын көргеніміз болмаса, ішіне кірген пенде емеспіз...

— Онда сен шалды біраз қамап алатын екен...

— Ой, тіліне шоқ түссін!

— Ақсақал, мен көрмеген түрме шамалы. Оның қайсыбірін айтайын,— деп Новиков қабағын шытып, қиналып, отырып қалды.— Сіздерден лұксат та сұрамаппын, темекіні көп тартып жібергем жоқ па?

— Ой, қарағым тарта бер, өзіңе жаман болмаса болды, шылым тартқан сайын жөтеліп, қиналып қалады екенсің. Әй, қайсың барсың, ана түкіргішті тазалап әкелсеңдерші,— деп Әлтай ауыз бөлмеден біреуді шақырды.— Тарта бер, күлін ір-

геге түсірсен де болады. Түтіннен қазақ қорықпайды. Жазда маса көп, жылы күзге дейін пішен кезінде түтіннің астында міз бакпай сиырша ұйықтап шығатынбыз. Дәнеме етпейтін. Е, айтқандай былтыр әлгі Семен шалдың пеші онбай, Барыс, сен білесің ғой, қыс бойы түтінге қакалып шығатынымызды, сонда да өлгеміз жоқ. Е, әне бос қалбыр әкелді, соған сала бер. Иә, сөзінді бөлдім-ау... Тұра қал, бұл да бір керек әңгіме болды.

Шәкейлер қамауға алынған түрме жайын Ақанның да білгісі келіп, жас та болса сұңғыла Новиковтың аузына қарап, қазақ даласына жаңа ене бастаған орыс елінің жаңасы мен көнесін, күйгейі мен көлеңкесін білмекке ынтық көңіл атой салды.

— Түрме деген қалай десем екен, қалай ұғындыруға болады,— деп Новиков маңдайын сипап, бұл қапасты көрмеген кісілерге оның бар сырымен толық түсіндіргісі келді. Ертең ел аузына осы адамдар арқылы түрме сыры жайылатынын ойлап, оның тарихи мән-мазмұнын ашығырақ жеткізуді мақсат тұтты.— Түрме, негізінде, әлгі айтқандарыңыздай жазықты адамдарды, ел, мемлекет ішіндегі тәртіп бұзушыларды жазалайтын орын. Ол орын кімнің қолында билік болса, яғни мемлекет басында кім отырса, соның иелігінде. Ендеше, түрме — ел билеуші әкімнің өзіне қарсы шығар адамдарды заңға бағынбайтын, айтқанына көнбейтін «қауіпті жауларын тұтқындайтын, соны не өлтіріп, не енді қайтіп бас көтерместей жасытатын орны. Бір сөзбен — әкімдік құралы.

— Тұра тұршы!— деп Әлтай ақырып қалғанда отырғандар селк етісті.

Әлтайдың қасына келіп, құлақ түбінен сыбырлаған бой жеткен шошып кетті. Өзінің оқыс дауысынан өзі қысылған Әлтай енді жуып-шайып:

— Қайдан білейін, тіпті әңгіме тыңдауға пұрсат бермейді,— деп қызына қарады.— Ал, не, не? Не айтып тұрсың?

— Әуелі шай ішесіздер ме, әлде етті бірақ жейсіздер ме?— деп, қызарақтаған қыз әкесіне жаскана сыбырлады.

— Тұра қал, шәйді бағана ішкеніміз жоқ па, бар, әңгімені бөлме, еттеріңді асықпай әкеліңдер.

— Оу, Әлеке, әңгімені ауымызбен тыңдамаймыз ғой, атам заманда ішкен шайды айтасың, шөлдеп отырмыз,— деп Ғазиз ауыз жаққа айғайлады.— Әкеліңдер шайды!

— Шөлдесең ана жаққа барып іш, о несі-ей, жаман үйді қонағы билейді.

— Әкелсин, Альтай, саған жалко что ли?— деп Барыс Ғазизді қостағасын барып, Әлтай жуасып тақыр басын сипады:

— Жарайды, әкеліңдер, Ақан мен Мәтібейге қымыз әкеліңдер. Сендерге қымыз жоқ, қысырдың қорын қалай үзем,— деп

Новиков темекісін қомағайлана сорып, әңгімесін қайта жалғады:

— Россия патшалығында екі түрменің атағы дүниежүзіне әйгілі. Оның бірі — Петропавл крепості, немесе Санкт-Петербург крепость деп аталады. Яғни камал деген сөзге келеді. Мұны Петр I патша 1703 жылы салдыра бастаған да, алғаш 1717 жылы «Ревель» кемесінің жиырма екі тұтқыны, бір жылдан соң царица Мария Алексеевна қамауға алынған. Бұл-нағыз патша сарайының алдында, Нева өзенінің жағасында. Содан алпыс шақырымдай жерде тағы бір үлкен түрме-Шлиссельбург камалы бар. Мұны халық Петропавл камалының туған апасы деп ажуалайды.

— Тұра қал, кейін ұмытып қалам қазір сұрап алмасам, оны түрме демей неге крепс дейді?

— Крепость дейтіні ол осындағы Акмола түрмесіндей емес, жатқан бір кішігірім қала. Айнала тактай қоршау емес, күйген қызыл кірпіштен қалыңдығын екі метрдей етіп қалаған камал. Ол аздай кейін әр патшаның тұсында, әр бұрышынан қосымша қорғандар салынып, оларға тағы да ревеллин, куртин, бастион дегендер қосылған. Ол камалдың ішінде арнаулы әскерлер, қару-жарак, көп-көп құралдар ұсталады. Егер сырттан іштегілерді құтқармаққа қанша күш келсе де, әлгі камалдағы арнаулы әскер қашан көмек келгенше, оларға төтеп беруге тиіс.

— Крепсін ендеше қазақша айтқанда алынбайтын камал болды ғой. Әлгі Ор қаласындағы крепс те, сондай камал емес пе?

— Иә, иә, сіздің айтып отырғаныңыз Орск крепосты шығар...

— Е, е крепс дегенінді жаңа түсіне бастадым, әрі камал, әрі түрме, қызық екен.

— Бұл түрмелерде талайлар мәңгібақи қамалып, соның ішінде өлген. Тіпті не үшін тұтқындалғанын білмейтіндер де болған. Басқаны былай қойғанда Петр I императордың баласы Алексей осы түрмеде өлген.

— Патша баласы ма, оны кім қаматқан?

— Императордың өзі. Әкесінің ішкі-сыртқы саясатына қарсы адамдарға қосылып, Россия тағдырына қауіп төндірген. Патша ондайларға қайырымсыз болған. Ол өзінің әйелі Евдокияны да, өзінің апасы царица Софьяны да Сусанна деген атпен шашын кестіріп, монастырьға қаматқан. Сол сияқты Екатерина императрица да өз күйеуі Петр үшіншіні крепоста ұстап, ақыры өлтірткен.

— Тұра қал, түрме дегенінің өзі алдымен патшаларды қаматуға жасалған екен-ау.

— Жо-жок, олай деуге... Патшаға кім қарсы шыкса, соның бәрі қамалған.

— Е-е, таққа таласу десейші, біздіңше айтқанда.

— Қазақ хандары мен сұлтандары да бірінің басын бірі жойған жоқ па. Әбілқайырды Барақ өлтірді. Айшуақұлы Жантөрені Қаратай, сол сияқты бірінің тұқымын бірі құрту ежелден келе жатқан мирас сияқты, кек алу, мансапқа жетудің бір жолы ғой.

— Иә, Ақан шырақ, қазақта «қардың басын қар алады, ханның басын хан алады» деген сөз бар. Ал «ханның басын қара алады» деген сөз болды ма екен?

— Қара алған қалай?— деп Новиков қазақшалап сұрады.

— Қара деген... қалай енді... Ақ сүйекке кереқар — қара халық деген сөз.

— Сонда қара сүйек дейміз бе ей, атаңа нәлет, осы сөзді кім шығарды екен, саудыратып сүйектерін қарағандай?

Новиков басын шайқап рахаттана күлді.

— Ақсақал, сіз ақын ғана емес тауып сөйлейтін ақылды адам да екенсіз. «Қар алады, қар алады»,— деп қайталап, Новиков тағы күлді.— Тура тауып айттыңыз. Патшалар сондай қаралардан қатты қауіптенеді. Мәселен, Пугачев деген адам әлгі Екатерина өлтірген Петр III-мін деп, өзін жұртқа жария етіп, өкімет билігін қолына алмақшы болып, көп әскер жинап, патшаға қауіп төнген соң, ақыры айламен ұстап өлтірген. Елизавета императрицаның Разумовский деген жасырын жүрісінен туған қызбын деп өзін мұрагер етіп жариялаған княжна Тараканова-Владимирскаяны да қамауда өлтірген. Сондай-ақ қамал ішінде патшамен бірге сіз айтқан қара халық өкілінің де қатар отырған кездері болған. Мәселен әлгі Екатеринаның кезінде 16 жасар император Иоанн Антонович қамалғанда сол Шлиссельбург крепостында Батырша Алиев та қамалып, соның ішінде өлтірілген.

— Оу біздің қазақ та қамалып жүр ме, мына қара, ол байғұс қайдан қолға түсіп жүр?— деп Әлтай көзі шарасынан шығып, таңқалды.

— Ол қазақ емес,— деді Новиков.— Қамауда өлген қазақтар да бар. Сіздер білмейсіздер ме, Вали ханның баласы Губайдулла Березовкаға, Арғынғазы сұлтан Калужаға жер аударылып өлген. Ондайлар өте көп.

— Е, кеше керей елін билеген Ыбырай сұлтан жұртты қырып жібере жаздапты, талай өшіккен адамдарын ит жеккенге айдапқан деп, шалдар айтып отыратын. Егер ондай сүркіл болмаса, ит жеккенді қазақ қайдан білсін,— деп Ақан Новиковтың сөзіне жан бітірді.

— Ал, Батырша Алиев-шын батыр. Хан да, сұлтан да емес, өз халқы башкирлардың мүддесін ойлап, патшаға қарсы шыққан адам. Оны да кісендеулі қалпында, қамалдан қашпакшы

болған жерде ұрып өлтірген. Кім білсін, ол да бұғаумен екі-үш күзетшіні өлтіріпті дейді, әлде жала ма ол арасы белгісіз.

Сонда, тұра қал, менің бір түсінбей отырған жайым бар. Патша ғой не айтса соны орындатады, бар билік соның қолында. Ендеше түрме салдырып, оған қаматып несін әуре болады, одан да басын жойғысы келгенді қик дегізіп өлтіре салмай ма, баяғыда хандар сөйтеді екен ғой.

— Әлеке, хандар да кейде қолма қол өлтіртпей, зынданда шірітіп өлтірткен ғой, — деді Ақан. Ол да кезінде әлеумет алдындағы бір саясаты болса керек.

— Тұра айтасыз, — деп Новиков қаранғы шалға қалай қарапайым тілмен түсіндірерін білмей маңдайын сипап отырып қалды. — Иә, ақсақал, егер патша өз тарапынан бұйрық беріп өлтірте берсе бағынышты халық ол туралы не демейді? Жеккөрінішті болып, астыртын ойын жария етіп алмай ма? Ол қашанда өз қолымен өлтірмейді, біреудің қолымен өлтіреді. Мәселен, Петр І-нің кезінде сановниктер болса, Екатерина І — жоғарғы құпия совет дегенді шығарған, ал Екатерина ІІ-нің кезінде прокуратураның беделі асты, Александр І — болса сенаттың беделін көкке көтерді, Александр ІІ-нің кезінен бастап жаңа «Сот уставы» бойынша сенатқа қоса присяжные заседательдер тағайындалды. Бірақ, соның бәрі — патша қолындағы көсеу. Жаңағы айтқан Пугачевты халықтың көзілше басын, қол, аяқтарын шауып өлтірген. Оны патша білмей қалған жоқ. Тараканованы қинап, тез өлтіру үшін, айналуда келмейтін тар түрме бөлмесінің ішіне күні-түні ер адамдардан күзет қойған. Шешінсе де, киінсе де, тіпті қандай жағдайда болмасын қасынан олар бір адым тапжылмаған. Ақыры тамақтан да, бәрінен де қалған княжна құсадан ауырып, тез арада жан тапсырған. Оны да күніге Екатерина біліп отырған. Сөйте тұра әр патшаның тұсында өзінше жаңа заңдар шығып, өздерінше түрме, сот жағдайларын жақсартқан болады. Николай І-нің кезінде жаңа проектінің жобасы жасалса, 60-жылдары түрме реформаларының жаңа жобасы, 1866 жылы Россиядағы түрмелерді өзгерту туралы жаңа заң, Алексей-ІІ-нің кезіндегі «Сот уставы» бойынша сотты ашық жүргізу туралы, дүрелеуді жою туралы реформалар, жаңа заңдар шыққан, бірақ оның бәрі қағаз жүзінде. Мәселен Екатерина ІІ өз қолымен жаңа түрмелердің жобасын жасаған. Ол жоба бойынша түрмедегі адамдардың қылмысына қарай, оларға күнде берілетін тамақ, жатар орын, киер киімдерінің жақсартылуы тіпті ауыра қалған күнде оларға дәрі-дәрмек, кітап оқу, денсаулықтарын сақтау жайында неше түрлі адам күлерлік жаналықтар енгізілген. Бірақ оның бәрі қағаз жүзінде. Ал, 1876-жылы шыққан сотсыз бас еркінен айыру дегенді, сөз жоқ, тапжылтпай орындайды.

— Тұра қал, сонда тағы да түсінбеймін, ол патшаларыңды

кім қыстап барады, егер айтса уәдесінде тұрмай ма. Кімнен қорқады?

— Туһ, шал-ай, әлі дым түсінбейсің ғой, орысшанды бір қазағындай білем деп әшейінде кеуденді қаққанда сондайсың, әлі шала ұғыпсың ғой!— деп Ғазиз тағы да Әлтайдың аузын қақты.— Қорықпағанда, ол да адам емес пе. Адам басы алланың добы дейді менің әкем. Шынында көп қорқытады, терең батырады.

— Мұның бәрін бір түнде түсіну мүмкін де емес. Сұрасын.

— Әрине! Сен жарытып түсінген шығарсың. Мен орысшаның бір-екі сөзін ұқсам, ар жағын өзім көкірегіммен-ақ алып кетемін. Нанбасаң, енді бір айдан соң сұрашы, осы айтқандарыңның бәрін қолыммен қойғандай айтып берейін. Әттең кісі аттары қиын екен. Оны Барыс екеуміз әлі талай пысықтаймыз ғой,— деп Әлтай Барыстың қақпақ жауырынын қағып қойды.— Әй, сен мүлгімей түгел ұғып ал, орыс емессің бе, әттең мен сендей тіл білсем!

— Ақсақал, сұрағаныңыз орынды,— деп Новиков сөніп қалған темекісін тұтатты.— Россия дүниежүзіндегі жалғыз мемлекет емес. Оның жан-жағында отырған бәсекелес державалар бар. Олар бұл империяның ішкі, сыртқы мәселелерін аңдып отырады. Тіпті әлгі түрме мәселесінің өзін олар көп зерттеген. Россия түрмесін нағыз варвар-жауыздар түрмесі деп атаған. Міне, сондықтан олардың алдында да айла, саясат керек. Мәселен, Россияның түрмелеріндегі қаталдық туралы бүкіл Европа түрмелерін аралаған Джон Говард деген адам көп жазған. Екатерина II-нің тұсында Кокс деген ағылшын Россия түрмелерін көріп, императрицамен ұзақ әңгімелесіп, көп сұрақтар қойған.

— Талмау жерден қойған ғой?

— Әрине. Бірақ оларды соттата алмайды. Ал, Новиков дейтін жазушы сот, прокуратура маңындағы чиновниктердің паракорлығы, дұрыс соттамайтын әділетсіздік, жалақорлығы туралы жазған. Сол үшін ол да түрмеге қамалған.

— Мәссаған керек болса. Тұра қал, Новиков дедің бе? Ол сенің туысың емес пе?

— Жок, аттас адам. Орыста «балық басынан шіриді» деген мақал бар, мәселен Николай I патша саяси қылмыстыларды былай қойғанда, князь Сергей Трубецкойды басқа біреудің әйелі Жадимирскаяны алып кашқандығы үшін түрмеге жаптырады. Үйткені ол әйелге өзі қызығып жүреді екен.

— Е, ондай біздің елде де болған. Жанғабыл деген болыс Қылтан деген бейбақты қорқытып, әйелінен айырып, ақыры өзі оны тоқалдыққа алған.

— Міне, осындай басынан шіріген үлкен былықты көрген, кіші чиновник шабақтар да қайдан тыныш отырсын. Олар да әр заң өзгерген сайын, халық үстінен байып, немесе өз деген-

дерін жасайды. Лихутьев деген жол тонаушы қарақшы жаза үстінде Москваның генерал-губернаторы, князь Юсуповқа былай деген екен: «Екеуміз де бірдей адамдармыз, бар айырмашылығымыз мен үлкен жолдың үстінде тонайтын қарақшымын да, сен қызмет үстінде тонайтын қарақшысың».

— Па, па, ол да бір қасқыр екен!

— Ал, түрме ішіндегі бассыздықтарды айтып тауысу мүмкін емес, дүрелеп, не аштан қатырып сыз бөлмеде жалаңаш тас еденге жатқызып өлтіру дін иелері архимандриттердің қорлығы — толып жатыр. Мәселен Кексголым крепостында жаңағы Пугачевтың қамаудағы қызын түрме коменданты зорлап, екі қабат етіп, ақыры өлтіріп тынған. Николай I патша тұсында петрашевшыларды атуға алып келіп, бәрінің басын қаппен тұмшалап байлап, мылтықтарды көкке атып, мазақ еткен. Өлім күткен адамдардың көпшілігі бастан ауруға шалдыққан. Олардың ішінде, осы Омбыда, Семейде айдауда болған Достоевский, Дутов деген атакты адамдар бар. Олардың басысы Буталиевич-Петрашевич ұстамалы ауруға шалдығып, Енисей өлкесінде 16 жыл айдауда жүріп, қорлықпен өлген. Патша саясатын түсінбейтін қайсыбір сауатсыз жандардың мадақтайтыны да бар. Алексей II-ні «құтқарушы император» дейді. Рас, 61-жылғы реформа жиырма екі миллион адамды құлдықтан құтқарды. Мұның үлкен жеңіс екені сөзсіз Бірақ кімнің жеңісі? Сол құлдардың, бұғаудан босау үшін талай рет қан төгісті басынан өткерген адамдардың жеңісі. Мұның бәрі Россия түрмелеріндегі қапастағылардың қанымен, талай дар ағаштарымен келген жеңіс. Бірақ, шаруаның мойнынан бұғауды алғанмен, оны аяғына салды.

— Осы бұғау дегенінді шаруалардың жайын ұқпай отырмын. Неге мойнына бұғау болады, неге енді аяғына түседі?

— Ақсақал, мына Барыс тамырыңыз сол «Раскрепощение» деген реформадан кейін осы жаққа келген босқын немесе прселен дейсіздер ме? Бұларды бұрын помещиктер, сіздерше байлар, мойнына бұғау салып, қайда жетектеп, сүйреп апарамын десе ерікті болатын. Мал сияқты сататын. Енді бұлар одан құтылды. — Енді бұғау аяғына түсті деп отырсың ғой, құтылғаны қайсы?

— Дұрыс айтасыз. Басы бос болса, енді ешқайда бара алмайтын тұсаулы ат сияқты. Себебі еркін жүретін жері жоқ. Басы бос болғаны не керек, егін салатын, мал жаятын, бақша егетін жері болмаған соң. Аяғынан кісендеулі емей немене?

— Е, қазір Ақмолаға келген орыстардың қайсыбірі жер алып, егін салып жүрген жоқ па?

— Оны переселендер фондысы дейді. Бұларға Россияның жері де жетер еді. Бұл жаққа жіберу — Патшалық Россияның колонизаторлық саясаты, ақсақал. Бірақ бұл саясаттың да Патшалық империяның өз басына сор боп тиеріне күман

жок,— деп бір бәйтеректің тамырындай жұптасып, ағайындас адамдардай болған тағдырлас тамырлар Әлтай мен Борис қартқа Новиков көкшіл көзін сығырайта қарап, күлімсіреді де, темекісін қомағайлана сорып, үнсіз отырып қалды.

— Е-е-е-е,— деп даусын ұзақ созған Әлтай тұрып қалған әңгімені суытпай жалғай жөнелді.— Тұра қал. Мен бір қызық айтайын. Былтыр Семей жағындағы тобықтыларға, жамағайындарыма барып қайттым. Сонда бір жаңа өлең естідім. Жастар айтады екен. Бұл кімнің өлеңі десем, орыстың Пөшкен деген ақынының өлеңі дейді. Тегі мына Барыстың үйіндегі орыс домбырасы бар ғой, әлгі, немене еді-ай, Барыс?

— Балалайқа.

— Иә, сол балауайқамен айтатын ақын болса керек. Содан бір қу шалдар мақал шығарып алыпты. «Орыстың Пөшкенімен бірге пөшкісі келді» дейді. Тауып алғандарын қарашы.

— Пөшкің не? Бөшке ме? Су құятын кәдөшке?— деп Ғазиз қарқылдап тұрып күлді.— Әй, шал, ай, Пөшкін мен бөшкенің бұл арада қандай қисыны бар?

— Ойпырым-ай, сенде бір әуелі түсініп алмай лағып кетесің-ау, қарағым-ай. Бөшке деген кім бар. Пөшкі деймін. Әлгі ататын пөшкі ше. Қазақша не деуші еді... Еһ, зенбірек, зенбірек.

Отырғандар ду күлді.

— Пушка деңіз, пушка деңіз,— деп Новиков таңқалды.— Қарай ғөр, не деген үйлесімді сөз. Пушкин и пушка. Дәл айтылған.

— Ал енді деймін-ау, тұра қал. Әлгі түрме жайын ойлап отырып, көңіліме мынадай сөз келеді. Тұра қал... Ы-ым... Орыс патшасымен бірге...

— Ақшасы келеді.

— Тұра тұршы, Ғазиз. Туһ, ойымды бұздың-ау. Орыс ұлығы келсе, түрме салады, орыс мұжығы келсе... ы-ым...

— Мүрде салады,— деп, Ғазиз тағы да қарқылдап күлді.

— Туһ, нағыз бейбастақ екенсің. Мүрдесі несі-ай, үй салуды қалай айтамын, соны ұйқастыра алмауымды қараш!

Ақан да ойланып отырған:

— Ғазиздің мүрдесін пайдалансақ, «Өлімді жер мүрдесіз болмас, әкімді жер түрмесіз болмас!»— дегенде, Әлтай қуанып кетті:

— Міне, міне! «Ай, алмас қылышым-ай...

— Бірақ, Әлеке, сіздің мұжық пен ұлықты ұйқастырғаныңызды қалдыруға болмайды, осының төңірегінен іздеу керек, — деді Ақан өз мақалына көңілі толмай.

Борис қарт та түнеріп, ойланып отырған, басын оқыс көтеріп алып, төтеден қойып қалды:

— Мужик — үй, ұлық-тюрьма!

Бәрі ду күлді.

Борис тағы да өндірішпектеп болмайды:

— Егер ол ұнамаса, «мужик-печь, улык-меч!»

— Оho! Жарап жатыр, Барыс ақсақал, мынауыңыз тіпті үйлесімді. Печь-жылылық, тіршілік белгісі, мечь-суықтық, өлім белгісі, ал қазақша қалай?— деп Ақан қабағын шытынып, көзін төңкере ойлана қалды да, қайтадан жадырады.— Таптым, таптым!

— Мен де таптым!— деп қуанды Ғазиз.

Новиков қана қазақша ештеме ұйқастыра алмай, ақындар сайысын қызықтап, күліп отыр.

— Ал, айта ғой, Ғазиз!

— Алдымен сіз айтыңыз, Ақан аға!

— Мен біреуін айттым ғой, бердім кезекті.

— Ендеше:

«Ұлықтар салып абақты,
Қазақтарды қамапты.
Мұжықтар келіп үй салып,
Қызықтап қазақ қарапты».

— Жақсы, жақсы,— деді Ақан,— мынауың шынында да тәуір, тәуір!

— Қой Ғазиз шырақ,— деп Әлтай дауласса кетті.— Ақан әншейін көңіліне қарап айтады да, әйтпесе, мынауың мақал емес, сырнайыңа қосылып салатын шұбатылған өлең ғой.

— Өлең болса неғыл дейсің?! Мақал төрт жолдан да, он жолдан да келе береді.

— Қой, карағым, он жол дегенің тіпті түк қисынға келмейді. Сондай бөспе сөз не керек. Өлең етіп айта бер, бізге қазір керегі қысқа, дөп айтылатын мақал. Ақан серім, енді өзің айтшы, ұмытып қалған жоқсың ба?

— Жоқ, неге ұмытайын. Бірақ бұл менің жеке шығарған мақалым емес, сіздердің сөздеріңізді алып, қосқан қосымшам деп ұғыңыздар. Тек қана «үй» дегенді ірге деп алдым. Үйдің төрт қабырғасы ма, әлде өріс, кәршілік ірге ме, бәріне де келетін снықты; нә былай:

«Орыс мұжығы келсе, ірген кеңейер,
Орыс ұлығы келсе, түрмең көбейер»

Паһ-па-паһ! Асыл ардагерім-ай. Міне — мақал! Бұдан артық не керек? Мынау ертеңнен қалдырмай елге жаятын асыл сөз болады.

«Орыс мұжығы келсе, ірген кеңейер,
Орыс ұлығы келсе, түрмең көбейер.»

«Паһ, па-паһ! Әй еттеріңді түсіріңдер.— Әлтай ауыз жаққа айқай салды:— Тамаққа бір тойып алып, әңгіме кербін таң атқанша шертпесек. Айналайын-ай, Мәтвей балам-ай, қараңғы қараға келген шамдай болдың-ау. Туһ, мына бір түрменің маңында қанша ғажап дүниелер естідік. Ғажап-ай, ғаж-жа-а-ап!

Қаранғы қораға шам алып шыққан бала сасық күзенше бет бақтырмай шақ-шақ етеді.

— Жоқ дедім ғой үйде, үйде жоқ Жайын ағам. Өздерін сөз түсінбейтін нағылған адамсыңдар, о заман да бұ заман! Жоқ деген соң жоқ!

— Үйде болмағанда оны жер жұтып кетті ме, қайда?

— Е, қайда екенін қайдан білейін.. Қонаққа кеткен,— деді бала жалтарып.

— Кімнің үйіне кетті?

— Кімнің үйін білесіңдер. Қала үлкен.

— Әй, бала, сен олай сөзді көбейтпе. Қараөткелдің бар үйі менің алақанымда, атын айтшы, өзіміз-ақ тауып аламыз.— Ғазиз шақылдақ балаға төне түсті.

— Атын білмеймін, бағана кешке кеткен. Тапқыш екенсіңдер өздерін тауып алыңдар, о несі-ай, сенбейсіңдер ме. Қане есік жабамын, қорадағы қойлар шығып кетеді. Мен тығып отыр деймісің, о несі, о заман да бұ заман!

Ғазиз баланың мінгірлеп, асығуынан секем алып, Ақанға қарады.

— Ақан аға, не де болса үйге кіріп күтейік, әйтеуір бір келер үйіне.

— Сендерді біз бақпаймыз, жатамыз қазір.— Сөзі түйеден түскендей.

— Жатқаны несі-ай, қызыл іңірден жататын не көрінді.

— Неғылған қызыл іңір, жермай жоқ таң атқанша отыратын.— Бала тағы да қисынсыз бірдемелерді айтып кетті.

— Жермай жоғы көрініп тұр, барлық үйлерінде шам самаладай жайнайды, қонақтар бар ма үйде?

— Жоқ, дедім ғой, ешкім жоқ,— деп бала шыжалақтап сыртқы есікті иегімен нұсқады,— қане шығындар, есікті жабамын. Неғылған түсінбейтін адамсыңдар!

— Әй, мынау өзі мейманды қуатын неғылған тасбүйрек, тіпті тілі мен жағына сүйеніп, қарашы өзін қаршадай боп,— деп Ғазиз баланы кеудесімен соға алға ұмтылды.— Жүріңіз, Ақан аға, тап мен білсем, Жайынбек үйде, мынаның байбалам салуына қарағанда.

Бала алдынан жүгіре шығып, жолын кес-кестеді.

— Үйге кіруге болмайды дедім ғой. Болмайды деген соң болмайды. Айттым..

— Кет әрмен,— деп Ғазиз баланың кеудесінен нұқып қалды.— Мынау өзі не деген жүгенсіз өскен неме, қазақ емессің ғой өзін.

— Иә, деген кірерсіңдер. Үйде үлкен қонақтар бар. Кірерсіңдер жаманкатты, о заман да бұ заман!— деп ызалы бала қолындағы майшамды үрлеп сөндіре салды.— Ана босағада ит жатыр... қапса игі еді, бәлем...

Ақан мен Ғазиз қараңғы қораны сипалап жүріп ауыз бөлмеге кіре бергенде, алдарынан Жайынбектің өзі шықты.

— А, үйде екенсің ғой, аман ба-ай, Жайын балық, тап үстіңнен түстік-ау,— деп Ғазиз алақанымен семіз жігіттің майлы жауырынына сарт еткізді.

— Өй, сенің-ақ ойының таусылмайды екен жауырыннан неге ұрасың,— деп көзілдірігі мұрнына түсіп, тершіген Жайынбек қиқан етіп, қонақтардың амандығын салғырт алды.

— Немене жауырыннан ұрса күшім қайтады, бағым таяды деп тұрмысың, қатын емеспіз, жігіттің ұрғанынан ештемең кетпейді.

— Неғып түнделетіп жүрсіңдер мезгілсіз уақытта?

— Саған қонаққа келдік, қайдағы мезгілдіз уақыт.

— Дұрыс қой, дұрыс қой,— деп, жігіттік шақтары бірге өткен, қызойнақтарды бірге атқарған адуынды Ғазизден жасқанғандай Жайынбек миңгірлеп, кібіртіктей берді.

— Дұрыс болса, енді үйге кіргізбейсің бе қонақты?

— Ол дұрыс қой, дұрыс қой, бірақ...

— Не бірақ?!

— Үйде бір ұятты қонақтар отыр еді...

— Сонда немене біз ұятсыз қонақтар болғанымыз ба, не айтып тұрсың өзің, Ақан ағадан артық қай қонағын бар еді қазақта.

Жаңағы қорадағы бала бұлардың сондарынан кіріп, сөздерін тындап тұрған. Қара көлеңкеде Жайынбектің қасына барып, көйлегінен тартып:

— Аға, мыналарды тебейін бе?!— деді

Жайынбек қысылған жоқ:

— Бар, ана жаққа,— деді жай ғана.

Бала шекесіне қолын қойып, теріс айналып, жандармдарша тарс-тарс басып жүріп кетті.

— Жайынбек, қалжың өз алдына, біз шаруамен жүрміз. Өзіңе белгілі шаруа. Сені соңғы күндері ұстау қиын болып барады,— деді Ақан.

— Иә, білем... белгілі ғой, енді... ертең сөйлессек те болатын еді.. Ал, тезірек айтыңдаршы.

— Өй, төрт көз, саған босағада тұрып шаруа айтатын бізді кім деп тұрсын. Ішке кіріп, жайланып отырып айтамыз.— Ғазиз шын шамырқанып төр үйге беттеді.— Жүріңіз, Ақан аға, жүріңіз, көрейін бұның қонақтарын.

— Жарайды енді, кіріңдер, әйтеуір келген екенсіңдер... Апырмай ұят болды-ау, ұят болды-ау, қайдан ғана уәде беріп ем,— деп Жайынбек домаландап, сондарынан сөйлеп келеді.— Қашан да біреуге жақсылық етем деп, сау басқа сақина тілеп алам...

Үйде жасырынып, қазақшылық рәсімде жоқ қалалық дәстүрмен шақырусыз қонаққа тарылған Жайынбектің мына қор-

лығына күйінген Ақан теріс айналып жүре бергісі келді де, зорға шыдады. Тап осы жолы Жайынбекті ұстаса, шаруаларының не болатынын, не болмайтынын біржола шешіп, тіке сөйлеуге Ғазиз екеуі келіскен. Енді босағада тұрып ақылдасса, тағы да бір оңай сылтаулар айтып, сүйретпеге салуға бегі бүлк етпейтініне күмән жоқ. Кіріптарлық не істетпейді, әшейінде мына шаңыраққа шақырса да бас сұқпайтын сері, енді басына күн түскенде тентек Ғазизбен бірге рұқсатсыз киіп-жарып төрге өтті.

— Ассалаумағлай-кө-өм! Қеш жарық, орта толсын,— деп, жарма есіктің табалдырығынан аттай беріп, Ғазиз алдынан Ақан серіні өткізді.

Екі отау құрып, құс жастықтарда шынтактай жатқан адамдар бастарын көтерісіп: «Ә, сендер екенсіңдер ғой» дегендей қайтадан төмен тұқырайды. Ақынды таныса да танымағандай болды ма, бұлардың сәлемін ешкім алған жоқ. Тек орта тұстан Күшенұлы Тұрлыбек қана қолындағы қартын араластырып жатып:

— Е, «Файзолла әкем аты, Ғазиз атым», сендерді кім шақырды?!— деді ақын жүзіне қарамастан. Ақын жүрегі шым ете қалды. Бұл да бір қорланған тұс. «Бұдан артық мазақ бар ма. Жо-жоқ, қайтсе де шыдау кекер». Ғазиз де қанша адуынды болса да Тұрлыбектің сөзіне шамданған жоқ, мырс етіп күліп, қалжыңмен жауап берді:

— Түреке өкпеңіз орынды. Сізді Жайынбектің қатыны шақырған ғой, бізді өзі шақырған! Бұларда ондай сорақылық бола береді.

— Е, шақырса отырыңдар, күзетшілердей қақпай!— деп, түсін суыта қойған Тұрлыбек қартын тарата беріп босағада тұрған Жайынбекке оқты көзін қадай қалды.

— Енді өздерің келген екенсіңдер, отырсандаршы үлкен кісімен жағаласа бермей,— деп Жайынбек «мен шақырған жоқ» дегенді сездіре, советник алдында қипақтап, ақтала сөйледі.

— Қай жерге отырамыз, ине шаншар жер жоқ, осынша адамды шақырармысың,— деп Ғазиз де Жайынбектің қытығына одан сайын тие түсті.

— Онда ана жаққа барыңдар, әйелдер жаққа, менің қонағымда шаруаң қанша?— Үй иесі пышақ айналмай, зығыры қайнап шығып кетті.

Бөлмедегілер Қараөткелдің өңшең жуантаяқ шонжарлары. Ақан қазақтар ішінен Тұрлыбек пен Ерденді, екі-үш орыс ұлықтарының ортасынан көкшетаулық Радзилевичті ғана таныды. Ақан ішінен: «Мына сұм қайдан жүр бұл жақта?» деді де қойды.

Үш топқа бөлініп отауласа отырғандар қартқа әбден берілген. Жым-жырт ойнағандай қолындағы қарттарына үнсіз те-

сіліп, анда-санда құпия бірдеме айтқандай қайсыбір даусын шығарады да «артық деп қойғам жоқ па» дегендей, өз үнінен өзі үркіп, көзі алақтап басқаларына қарайды. Бұлардың бір тобы «Три листиканы», екінші тобы «Орлянканы» ойнап отыр. Ақмола жатақтарына әлі тарамаған, ұлықтар ғана қатты әуестеніп жүрген бұл ойындарды Ақан жақсы біледі. Қолы да жүргіш. Бірақ, тап осы арада сұқаны сүймейтін мына шонжарлармен ойнағысы келмеді. Оң жақтағы ақ болскей керуеттің қасындағы төрт аяққа отырып, үй жиһаздарына көз салды. «О, ғажап, әр дүниеден иесінің жүзі көрініп, иесінің исі келетін секілді».

Омбы кадет корпусын тамамдаған Жайынбек басқалардай әскери қызмет атқармай, Ақмолаға — өз еліне келген. Алғашқыда уездік мировой судьяда тілмаш болып жүріп, кейін ояздың қол астына әрі тілмаш, әрі көмекшісі болып ауысқан. Тегі бас есебін мықтап білетін болса керек, өзі қатарлы оқыған азаматтардың көбінен асып, байлығы шалқып тұр. Жас та болса дүниенің қыбын келтіретін нағыз жылпос жігіт. Басқа ұлықтар бір асаса, бұл екі асайды. Новиков айтқан қазақ Бироны осы. Бар айырмашылығы Бирон тумысында атшының баласы болса, Жайынбек кезінде Заманбай атанған, осы төңірекке атышулы бидің жалғыз. Биыл Сағынай асында Ақан көргенде тап мұндай емес еді, екі-үш айдың ішінде бұрынғыдан да жонданып, беті шар табақтай, қарны төңкерулі тегенедей болып, күн санап семіріп, айы-күні жақындаған әйелдей құйымшақ тұсы жалпая қалыпты. Мына кең отауы да семіз иесі сияқты. Дүниеге сіресіп тұр. Қала саудагерлерінде болатын орыс жиһаздары мен төбеге дейін құс төсек, кілем, алаша, жастықтармен тірелген төсектер, көзіне көзілдірік, үстіне фрак, басына қазақы кестелі тақия, бұтына орысша шалбар, аяғына қонышының шетін қайырған қисық табан етік киетін иесінің сиқындай алабажақ. Жерге төселген кілемдер де, қатқабат түкті, түксіз кілемдер үстінде құрақ көрпелер, сырмақ, бірсалар, шеті шығып жатқан таңдай алашалар, қабырғаға ілінген кілемдермен қатар оюлы тұс киіздер, тіпті базар табақ кілемдері де жарысып, бір-біріне мінгесе қалған. Бәрі көрсер көзге көрмеге қойғандай. Байлық көзі осы дегендей мақтаншыпен қалай болса солай жиналған жасау біртүрлі тыныс тарылтатындай. Бәрі дала жүзін көрмей дымданғандай сыз иіс білінеді. Тегі дүниені бұлай ұстауда да үйдегі оқымаған келіншек емес, оқыған үй иесінің басшылығы көрініп тұр. Кез келген жерге қыстырып іле берген Жайынбектің жеке, не оязбен, басқа шен-шекпенді адамдармен түскен суреттері «мен, Есіктен Жайынбек көрінді. Жүрелей отырып бір ойыншымен» дегендей алыстан сығалайды.

ның қартына үңілген Ғазиздің құлағына таяу келіп сыбырлады:

— Қарт ойнамаған соң мұнда не бар, ана жаққа жүріңдер. Әйелдер күтіп отыр. Сендердің әндерінді тыңдағысы келеді.

Тілмаштың барлығы шыққан сыбырын құлағы шалған Тұрлыбек ытырынып қалды:

— Олар да еріге береді екен?

Ғазиз советниктің шамшыл сөзін ұнатпай, тағы да қылжақтады:

— Е-е, сіздер қарт ойнап әлек, олар не ойнамақ? Ақан аға жүріңіз, сұлу жеңгейлермен біраз ойнақ салайық.

— Баршы, баршы, қартқа мешайт қыласың,— деп, әлгі ойыншы желкесінен төнген Ғазизге шалқая қарады.— Алды риза болсын, баршы, жеңгейлеріңмен ойнақ салмақ түгіл қойнына барсаң да мейлін.

— Әрине, өз қатының үйде қалған соң, басқаныкін аяп қайтесің, жомарт болсаң үйіңе жібер,— деп, қасындағы біреуі қосылды.

— Жүріңіз, Ақан аға,— деп серінің атын екінші қайталағанда барып, танымайтын қазақ чиновниктері бастарын көтерісіп-көтерісіп алды.

— Уау, Ақан дегені Ақан сері емес пе?

— Ақан сері болса қайтейін деп едің?

— Көре алмай қалдық-ау.

— Көрімдігін берсең көрерсің, асықпа, қайда кетер дейсің. Ол да басы, көзі бар адам!— деп Тұрлыбек Күшенұлы күшене сөйлеп, қартын ойнай берді.

— Ақынды көргің келсе, андағы қарғаның бәлетін көр!— деп Ерден де қиқылдай күлді.

Әйелдер отырған бөлмеге кірмес бұрын Ақан:

— Ғазиз, осы үйде ақсақал бар емес пе, қазақ рәсімімен әуелі сол адамға сәлем беруіміз керек еді,— деп ауыз бөлмеде бөгелді.

— Иә, иә, жүріңіз. Әй, төрткөз, әкеңнің үйі қайда? Сәлем беріп шығайық.

— Әй, сен де еріге береді екенсің. Алжып отырған төріңең көрі жуық адам сенің сәлеміңді неғылсын. Жүріңдер, әйелдер күтіп отыр.

— Әйелдер ешқайда қашпайды, үлкенге сәлем бермеуіміз ұяттағы.

— Қайтесіңдер, бармандар дедім ғой. Сөз естігілерің келіп тұр ма, ол шал көрінгенге удай тілін жұмсайды Құлағы керек, тоқсандағы милау шалдан не сұрайсың, жүріңдер.

— Әй, өзің әкеңді келін күсатып шымылдықта жасырып ұстайын деп пе ең. О несі-ай, көргенсіз болсаң өзің көргенсіз бола бер.

— Ал, молланың баласының аузы қисайды,— деп, Жайынбек Ақандарды қора ішіндегі үлкен үйге амалсыз басады.—

Тек көп отырмандар... Жаман үйді қонағы билейді деп, сендер тіпті билеп-төстеп кеттіңдер ғой!

— Сен, қайбір бізді қонақ деп қол қусырып қарсы алып ең, ниетінді ұрайын!

Заманбай ақсақалдың үйі жатар орнымен қазандығы бір жалғыз бөлме екен. Бөлме іші құлақ күйгендей ыстық. Көне-леу ақ көйлек, ақ дамбалды қарт сығырайып жалғыз терезе жақ құбылаға бетін беріп, тар үйдің жартысына дейін көтере салған тақтай сәкіде намаз оқып тұр. Ақандар қазандыққа қой қиын үстемелеп қалап отырған қызылшырайлы келіншек-ке сәлем берді. Ғазиз серінің құлағына:

— Бұл тоқалы, кейін алған,— деп сыбырлап қалды.

Қарт намазын оқып болды да, жайнамазын іліп, кей тұсының жүні түсіп, тықырланған қоңыр аю терісінің үстіне молдасоқына отырды. Заманбай десе дегендей, заманында болған адам екендігі көрініп тұр, қасқая түсіп отырысы тоқсандағы шалдай емес әлі де ат үстінде тік отырып, ел аралап билік айтатын қуатты адамның кейпін танытқандай. Екі айырылып кеудесін жапқан бір қара қылтанақсыз аппақ күміс сақалы ғана ұзақ өмірдің, көне тіршіліктің белгісіндей. Ақан жүрек тұсын алақанымен басып, тәжім ете қол берді.

Ұзын жілікті, күректей тарамыс қолы мұздай екен. Өзі де ұзын бойлы, жауырынды адамның нық сүйектері көйлек сыртынан білініп, шодырайып тұр:

— Армысыңдар, балаларым!— деп, келгендердің сәлемін тыңдап алғандай, сәл отырған соң барып ескіше амандасты.

— Ал енді сәлемдестіңдер, болды ма?— деп Жайынбек иек қағып еді, қарт әлдекімді кекеткендей күлімсіреді де, қайтадан қанын ішіне тартып, сұрлана қалды.

— Жайынбек, сен бара бер. Қонақтарың сәл тыныстасын,— деді.— Жайынбектің қылқылдауына қарағанда, кетейік деп тұр-ау ес білетін көргенді азамат боларсыңдар ма. Ұлық болсаңдар да кішік екенсіңдер. Осы үйге келістерің-ақ айтып тұр. Жайынбек мұнда жолатпаса керек еді, тегі кеудесінен итеріп кіргенсіңдер-ау. Тісі жоқ кәрі арыстанды көріп, жалынын бір сипап кетейін деп келдіңдер ме? Сайраған тілі ғана қалған керең тоты құсты тындайын деп келдіңдер ме? Жарайды, мен сайрайын, мүкісі жоқ тіліме, қалтқысы жоқ жүрегіме ерік берейін.

— Әне тағы да сайрады. Жарайды, шағымдарыңды шалға айтарсыңдар, сол орындар, маған несін келгенсіңдер,— деп Жайынбек долырып шыға беріп еді, Заманбай қарт баласының сөзін түгел естігендей, тура үстінен түсті.

— Әй, Жайынбек, мейманыңды жасытам десең, мейманың тасыған екен. Көп асқанға бір тосқын. Сенің бұлдап берер асыңнан, құндап берер жақсылығыңнан не қайыр. Үркітпе

олай үркердей жұртынды! А-ай, бекер келгенсіңдер бұған шырақтарым, беке-ер!

Жайынбек қолын бір сілтеп кетіп қалды. Ақандар ынғайсызданып, есікке бір, қартқа бір жаутаңдап қарай берді.

— Жарайды, балаларым, көп ұстамайын, күндерің түскен екен күлдей адамға. Үйге кірген жыланға да ақ құйып шығарушы еді, мен азғана ақ ниетімді айтып, ақ батамды берейін. Өлгенде артымнан атымды шығарсын демеймін, ақ өлімді айта жүрсін, қажет болса ғибрат алсын деймін,— деп, қарт үнсіз отырып қалды. Жас тоқал ширақ қимылдап, атасының алдында инабат сақтаған келіндей ыдыс дыбысын шығармай, көйлегінің сыбдырын естіртпей, еріне ештеме айтқызбай-ақ лезде шай жасады.

Ақан сері баласымен қырғиқабақ қарттың сөзін тындап, себебін білгенше құмартты. Кезінде аты осы өлкеге турашыл әділдігімен кең жайылған бидің қартайғандағы сыңайын байқағысы келді.

— Менің бұл фани жалғаннан кетіп, өлгеніме биыл сегіз жыл. Мына Айшырақ қарағымның кәріп болғанына бес жыл. Өткен өміріме өкінбеймін. Кезінде дүниені шайқап өттім десем, асылық болар, шайқалған өмірді байқап өттім. Әділдік айтар би атандым. Мүлт кеткен жерім болған шығар, бірақ нахақтан-нахақ қиянет етіп ұрт кеткен жерім жоқ. Содан да да шығар елімнің алдында, қалың әлеумет жұртымның алдында тәуір атанбасам, «әй, кәпір» атанғам жоқ. Дүние, мал жимадым, міне осы үйде не бар мына Айшырақ екеуміздің еншіміздің болғаны осы. Ана қабырғадағы тақыр кілем еді, текемет, алашалар кезінде жайнап тұрған жаңа еді, әр нәрсе кезінде, бұлар да бізбен бірге қартайып, жібі босап тозып, өңі тайып қуарып келеді. Маған жаңа дүниеден тозығы жеткен осы көне дүниелер көш артық. Айшырақ екеуміздің жастық шағымыздың белгісі, адал өткізген тіршілігіміздің көзі. Бұлардың бір-біреуін әлдекімді қорқытып, не жылатып алғаным жоқ. Содан да болар, көзіме оттай ыстық. Мына менің астымда жатқан аю терісі — бұл да қуатты жігіттік шағымның өшпес белгісі. Көкшетау жағында, қарауылдар елінде жүрген кезімде бұл найсап елді бөріктірген нысаналы аю еді. Ешкім тимей, анда-санда ел маңына маң-маң басып келіп кетіп жүретін аюан бір күні әлде неден ызаланып, өз-өзінен ашынып, ел малына бықпырттай тиеді. Жаугершілік заман еді, кейде тұтқиылдан атойлап аз ауылдарды сырттан тиер жау шауып кетсе, бір жағынан осы аю малын жарып, адамға да шаба бастапты. Ол кезде би атым жоқ, батыр атым бар еді. Топ жігітпен барып жалғыз жекпе-жекке шығып, бір қолымда айыр, бір қолымда кездік-қапысын тауып, аюды алдым. Кейін сол тұстың ағашы «Аю алған шоғы» аталып кетіпті. Міне, мына терінің менің астыма түскеніне табаны жалпақ алпыс жыл.

Қалың, қайратты жүнін алақаныммен сипаған сайын, бойымдағы қуатым, ойымдағы жігерім тұтанып, ел үстіне билік айтқанда қайратымнан таймаушы едім. Енді жүні түсіп тулақ болғанда жалақ-жалақ мына аю терісіндей қаңылшақтанып, жүні жығылған жасық жандай төменшік тартқан бұл бір таусылған, біткен шақ... Ау, балаларым, шай ала отырындар, суып қалды ғой—деп, Заманбай қарт шыныаяқ табағындағы шайын қолы сәл дірілдей көтеріп, ұрттап-ұрттап алды.

— Енді қартайған, алжыған шағында жалғыз ұлымен неге айтысып, неге шайнасады деп отырған шығарсындар. Рас, айтыстым, қазір одан қалғамын. Қазір менің ашуым, от басында құман тазалап, теріс карап бұртиған ұрғашының ашуындай. Балам, өздерің көрген шығарсындар, мен көрмеген байлықты, мен жимаған асылды жиып отыр. Үйі аузы-мұрнынан шығады. Бірақ, балам қазақтың «мұрнына есек құрты түсіп тұр» деген сөзін ұқпайды. Қызғанбаймын, дүние-мүлікті жинасын. Қайғырамын, сол дүние, қайырлы болар ма? Мен дүние қуғам жоқ едім, бірақ қызықтадым. Мына алдарыңа келген сары самауыр, бүйірі майысқан жез самауыр ақ құман, кәрлен шыныаяқ — бәрі өз қолыммен жиган дүниелер. Ең алғаш қала шығып, ең алғаш ауылға әкелген қазаққа жаңа дүниелер. Әкем марқұм ұста еді. Сокпайтын дүниелері болмайтын. Мен көрік басатынмын. Сонда кара терге түсіп соғатын ат тағасын, айыл-тұрман, арба донғалақтарына тартар шенге дейін енді базардан, орыс қолынан, қой беріп, еш қиналмай-ақ алатын болдық. Орыс қолынан шыққан мық шегеден бастап, дүп шегеге дейін қызықтап жинадым. Енді осыны жасар ма екенбіз деп, біз де үйренер ме екенбіз деп қуандым. Анау қап-кара темірі қалған ақ кереуетті де Орынбордан ауылға әкелген мен едім. Мынау менің еңбегіммен тапқан кереметім деп мақтан еткем жоқ, көріндер, қолынан өнер тамған осындай ел бар, үйреніңдер деп әкелдім. Шорманның Мұсасын білетін боларсындар. Аса кемеңгер, дана адам ғой. Сол бар, шен-шекпенді көп қазақ, атақты Саққұлақ та бар, алғаш рет Петерборға бардық. Бұл бір үлкен хикая. Сонда елге қайтарда, Мұса бәрімізден де ақылды, дана сөз айтты: «Петерборды көрмеген адам дүниеге келдім дегені бекер, Петерборды көрмеген жан ертең жұмақты көрем дегені жалған».

— Мынау шынында да жақсы айтылған сөз екен. Естімеп едім,— деп Ақан Ғазизге қарады.

— Бір артығы жоқ, рас сөз. Біз Петерборды көргенде жаңа туғандай болдық. Көп жасадық, көп көрдік деп кеудемізді керіп, төсімізді соғып жүрген біз дүниеге жаңа ғана көз тоқтатып қараған сәбише ауымыз ашылып, айналамызға қарай бердік. Тоймай қарадық, түсімізде көргендей түсінбей қарадық. Анау күйма тастардан күйған зуулім сарайлар, өзен бойында сапырылысқан алып кемелер, мың-мың ғаскер. Айта

берсем, бүгін тауыса алмаймын. Шіркін-ай, біз де осындай ел болар ма екенбіз деп армандадық. Алпысымда анасының тар құрсағын жарып шыққан балам осы Жайынбек еді. Анасы бір жылдан соң дүние салды. Бұрын ұл-қыздарым тұрмай, осы ұлым ғана елге індет боп келетін талай өткелден аман өтіп, тірі қалды. Ендігі қуатым, орны толмаған арманымның басшы төлі деп орыс оқуын оқыттым. Тілмаш болып елге оралды. Келе оралым болды. Маңына ұлық та, байлық та оңай орала берді. Бақсам, ұлық деп жүргенім қорлық екен де, байлық деп жүргенім ұрлық екен. Орыс оқуын оқып ел көсегесін көгерте ме деген ұлымның ел керегесін сөгетін зұлым екеніне көзім жетті. Шағыммен жылап келгенді жыландай шағады, сүйеніш іздеп келгенді сүліктей сорады. Талай рет қолынан қақтым, әкелік билігімді жүргізіп, теріс жолынан бұрдым. Жағаласпа тізгінге деп, атадан мирас тізгінде сұм, сұғанақ қолымен жармасты. Ақыры жеңді. Арманына жетіп жеңді. Қажып жеңілгем жоқ, бұ жолы хақ тағала болысты ұлыма. Он жыл болды, құлағымнан айрылдым. Құлағы керектің сөзінде мерей жоқ. Құлағыңмен естіп, жүрегіңнен өткізбей, жұртты тыңдап, ой қорытпай сөйлеген сөзінде мән жоқ. Ол — мылжын сөз, құнсыз сөз. Менің тірідей өлгенім осы еді. Енді кіріп-шығар бұрынғы құрдастарым да, жоқ, қай үйге барып, ұлымды сөгіп, ұлымды жамандайын. Әй қақпас атанғанша, ыңыранып өтер кәрі арыстанша үйде домалап, өлім күтіп жатқаным артық шығар. Бұрын көрші ауылдардан халімді біліп, ағайын-жұрағат келіп-кетіп тұратын. Жайынбек оларды да тыйды. Бойын үйретпейін дейтін шығар. Кім білсін, жаңа заманға залым бала да керек шығар. Содан бері кісі жүзін көрмей, қолынан ас беріп, ешкімге дәм татқыза алмай, ешқайда бара алмай, басыр боп мына Айшырақтың да шырағы сөнді.

Заманбай ақсақал қайта құйған ыстық шайды үрлеп ішіп, ұзақ отырды. Шайдың буы ма, әлде ойдың буы ма, жұқарған қабақ терісі салбыраған мұнды көзінде жылтылдаған жас бар. Алысқа ұшқан балапандарының тағдырын ойлап, шың басында үнсіз мүлгіген қарт қыран сияқты мына алып адамнан май басар Жайынбек туды дегенде ешкім сенбейтіндей.

Замекең басын көтеріп алды, көзі күлімдеп, тағы да сергек сөйлеп кетті.

— Әкем марқұм қызыл шокта беті қып-қызыл боп, ыңқың етіп ауыр гүрзі балғамен темірді қамырдай илеп тұрып, тісі ақсынып күлетін еді. Сөзге сараң адамның айта беретіні бір сөз: «Әй, Заманбай, Заманбай, сенің заманың бай болар ма екен, заманыңның жаман байы болар ма екенсің. Заманбай, Заманбай, Жаманбай атанбасаң жарар еді» дейтін. Бертін ойласам, менің атымды Заманбай қойғанда, марқұм мені Заманның байы болсын демей, заманы бай болсын деген

тілек тілеген екен-ау. Мен де ұлымның атын үлкен тілекпен қойып ем. Бұл — нағыз орыс заманында, орыс патшасының билігі жүргенде туған бала.

Бұрын Заманбайды көрмеген Ақансері мен бұрын көрсе де, әңгімесін тындамаған Ғазиз ақын, алыс-жақынды болжағыш, ойы шыңырау, көңіл көзі жіті қарттың сөзіне құмартты. Сырт қарағанда ештеңе білінбейтін мына үйдің ішінде қандай ғажап тіршілік жатқанына таңқалысты. Заманбай қарт үнсіз томсырайып отырған екі жігітке тесіле қарады да, тағы да ойлаған ойларының тап үстінен түсті.

— Солай, балаларым, қызық емес пе, бір қораның астында әкелі балалы екі үй, үнсіз жауласқан екі үй тұрамыз. Қайсымыз жеңеміз. Әрине, бала жеңеді. Заманбайды Шабақбай жұтады. Бірден жұта алмайды. Батыр өлексесін тамтұмдап қылғыта береді, қылғыта береді. Мен одан да қорқып отырғам жоқ. Батыр бір-ақ өледі. Әттең, шіркін, қазақ даласында жүз-жүз, мың-мың үй бар, сонда шабақтар көбеймесе екен!..

Есіктен бағанағы шақылдақ бала кірді. Қолында сырлы аяқ. Қонақтар жаңа аңғарды; тоғыз-ондарға келген бала тура Жайынбектің аузынан түскендей. Айырмасы — бала арықтау, қағылез. Егер ойша сәл өсіріп, семіртіп, Жайынбектің киімін киіндірсең егіздің сынары дерлік. Өгіз бен бұзаудың ұқсастығындай.

Бала іс-міс жоқ, бағанағы жүрісімен тарс-тұрс басып келді де, дөңгелек столдың үстіне аяқты сарт еткізді.

— Әй, кемпір,— деді Айшырақ шешейге,— мына кәрі жілік саңырау шалға, өзіңе ана кесек ет. Ал сендерге?— Бала екі қонаққа қолын шығарды.

— Өй, әкеңнің,— деп Ғазиз ұмтылғанша болған жоқ, жылмаң еткен бала есікке бір-ақ барды да қайта бұрылды:

— Бәрібір сендерге ет жоқ, бәрін қонақтар жеп қойды. Мәһ, Мәһ!— деп бұтын саптап шығып кетті.

Іштегілер күлген жоқ. Қабақтарынан қан жауып үнсіз қалды. Стол үстіндегі етке де ешкім қол апарған жоқ. Әлден уақытта барып, ойда отырған қарт:

— Жайынбектің үлкені. Аты-Майырбай. Естерінде жүрсін, кейін өскенде бұл баланың бетін де көресіндер,— деді, сөзін екі-үшты етіп.

Атасының бауырында әңгіме тындап, маужырап ұйықтап қалатын момақан бауырмал ауыл балаларындай емес, бұрын-соңды қазақ даласында ұшырамаған, тентектігі де бір жосын жаңа немере, қала чиновнигінің баласы Майырбайдың мінезіне Ақандар қайран...

Бұлар Заманбай ақсақалдың үйінен шығып, қараңғы қора арқылы Жайынбектің отауына келгенде бағанағы қарт-шылар жағынан айғай-шу шығып жатты.

— Тоқтай тұрыңыз...

— Жарайды енді, түсінісейік...

— Жо-жок! Сендермен ендігәрі қарта ойнасам ба...

— Түк ұяттарың жоқ...

— Енді біздің жазығымыз не?

— Жок, енді бір минут аялдауға болмайды,— деп орыс-шалаған сөздер, абыр-дабырдан соң, есіктен жұлқынып бағанағы қап ламбалдың ызба бауындай салбыраған бауы бар пенсне таққан ұлық пен Радзилевич, олардың шаужайына жабысып, Жайынбек Ердендер шықты.

— Киімім қайда?

— Мантомды әкел,— деп бой бермеген ашулы қонақтар сыртқы есікке ұмтылды.

— Біз де кетсек қайтеді?— Мұндай сыйсыздықты алғаш көрген Ақан бұдан әрі енді шыдай алмасын біліп, бұл үйден кетпекші болып еді, Ғазиз құлағына сыбырлады.

— Ақан аға, бір рет шыдаңызшы, бұл ененді ұрайындардың қызығын көрейік, бір рет, жүріңіз ана жаққа кіре тұрайық, біздің неміз кетті,— деп, Ақанды жетектегендей етіп, екінші бөлмеге кірді.

Ортада орысша жасаған стол маңында отырған кілең әйелдер бастарын көтеріп, Ақандарға сұлу-сыпайы жүзбен сызыла қарап, еріндер жыбырлап, екі ақынның сәлемін алды да, үнсіз қылмынсып, монтия қалды. Бұл бөлменің де жасауы алабажақ, келіншектердің киімдері де алабажақ. Мосқалдау әйелдер алақандай-алақандай қарала кавказ қапсырмалар таққан қызыл, жасыл барқыт камзол киген де, бастарына бөртпе, кәріс — шәліні бос салған жастау келіншектердің киім-киісі кент адамдарына ұқсайды. Үнсіз томсырая-томсырая қалған тыныштыққа еті үйренбеген қалжыңшыл Ғазиз отырғандарға естірте Ақан серіге қарады.

— Ақан аға, мына жеңгейлердің ұсқыны тура ана жақта жүндері үрпиісіп, төбелесіп жатқан қораздарында шаруасы жоқ бейғам тауықтар сияқты екен.

Ғазиз өз сөзіне өзі рахаттана күлді. Әйелдер жағы да мырс-мырс етіп күліп жіберді. Ақан да әйелдерге жымия қарап, тамағына оқыс тірелген күлкісін зорға тыйды: «Шынында да мына әйелдер көк, жасыл, қызыл қауырсынды, бөтегелі семіз тауықтарға ұқсайды. Кеудесін кере түсіп, еңсесін көтерген жалпақ бет, танаулы жасамыш әйел сөз есесін жібермей:

— Қайным, онда ана жақтан қашып келген сен де балапан әтешсің бе, бізге қосылған тауықсың ба,— деп іліп түскенде, бәрі де енді еркін жазылып, сылқ-сылқ күлді.

— Жеңеше-ау, біздің тауық емес екенімізді көріп отырсың ғой. Кәрі әтештер бірінің айдарын бірі жұлып жатқанда, тауықтар жұмыртқасыз қалмасын деп келген бөтен әтештер екеніміз рас,— деп, Ғазиз де қалжыңға қалжыңмен жауап

беріп, Ақанға қарады.— Ақан аға, осы шынында да бала кезімде қораздарды көп төбелестірдім. Тауықтар қашанда, қораздар төбелесіп жатқанда, бір ара түсіп, араласпайды, жайбарақат, жемін шұқып, жүре береді. Тегі, «қай жеңгенің-менікі» дейтін болса керек. Тауыққа заты әтештің бәрібір ғой.

— И-и, Хәзизі, әттең інікәйім боласың, әйтпегенде синә яқшилап турып, яуап биргән булар им,— деп, сүйріктей ақ саусақтарына саусылдата такқан жүзіктері, құлағындағы сырғасы, аузындағы тістеріне дейін түгел алтындатқан ақсары, бәденді, аппақ жұмыр мойынды татар келіншегі сөзге араласып, жаңағы москал келіншек тағы да танаулай бергенде өрт сөндіргендей болып қартшылар кірді.

Ақандарды көзіне де ілмей, столдың ең төріне, татар келіншегінің қасындағы бос орынға өткен Тұрлыбек тұлданып, әлдекімнің жер-жебіріне жете отырды: Орыс ұлықтары, тағы екі қазақ шеноунигі жоқ, кетіп қалса керек:

— Тылтын-тылтын етіп жөпшендіге көнбейсің, үлкенге кішінің бір ілтипаты деген болушы еді, жағаласып қоймайсың жеңіле қалсаң қандығыңнан түсемісің, ата-бабаның бар-жиғантергені кететіндей, жаның шығып, өлерменденесің келіп, бастығың, төрең емес пе, оныкі қате болса да сыйлай салсаң, содан ризығың кемн ме, беделімнен айрыламын дедің бе!

— Түреке, енді, «ойында әрелік, тойда төрелік жоқ»— деп, қара бешпентті, қара мұрт жігіт бұртиып еді, Тұрлыбек қолын бір-ақ сілтеді:

— Қой әрмен, тайталаспай. Ойында әрелік!.. Одан да ойын білмес бала әкесінің сақалымен ойнайды десеңші. Әй, Жайынбек, құйсайшы мыналарыңды, үнемдеп алып қалайың деп пе едің?!

Стол үстінде жартылай-жартылай қалған сүйретпе шыныдағы арақтарды Жайынбек бұлтыңдап жүріп құя бастады.

— Сенікі расында қателік болды,— деп, Ерден де қабағын шытынды.

— Қателігі не, масқара, ұят болды, мына казактар кісі сыйлаудан қалып барады екен деп кетпей ме. Жол-жобаны білмесең бар, несіне бас қосқан жерге тыртыңдайсың?— Тұрлыбек кәрлен шыныаяққа құйған арағын ешкімге соғыстырмай қағып салды.

— Онда кетейік, ендігәрі жоламайық.— деп әлгі зәбірленген жігіт орнынан тұра беріп еді, Жайынбек жүгіріп келіп, нығынан басып, ыржалақтады:

— Қой, Асылқожа, ағанның үлкендік сөзіне...

— Енді кеттің не, кетпедің не,— Тұрлыбек әлі де тақымдай түсіп еді, қасындағы татар әйелі араласты сөзге:

— И-и, Тұрлыбек, бір сүйлесең, тігі, құп сүйләйсың жит-

ті ғой, әтәшләр хатлі шапылдай бирмәй! Хатун-харшықлар тугіл, иркәк бит синләр. Анан да мына хунақларнын иырын тыңлыық, харт уйнап, ішіп алсандар, бик исіріп, тилі буп китәсіңләр!

Ашы тілді әйеліне Тұрлыбек қарсы келе алмай:

— Иарый, иарый инді, әнкәйі,— деп, татаршалап күлгеннен басқа қауқар жасай алмады. Басқа қазақ әйелдері үнсіз, ерінің бетінен алып тастаған сұлу келіншекке көздерінің астымен қарасып қана қойды.

— Иә, айтпақшы, Ақан аға, ғапу етіңіз, сізді танымай қалдық,— деп Асылқожа, енді Тұрлыбектің зілді сөзін лезде ұмытқан сыңаймен орнынан тұрып, серінің қолын алды.— Жайынбек, домбыраң қайда, домбыраң, осы қарт жүрген жерде, парт жүрмейді, адамгершілік партты айтам. Ақан ағаның жаңа «Құлагер» әні бар дейді, естіңкіші.

— Әуелі тамақ ішпей ме қонақтар,— деп, Ерден туралған семіз қой еті, жылқының сүрі араласқан үйеме табақ суыған тағамға қарады.

— Қатын-ай, қате-е-ен, сорпа, ыстық сорпа!— деп ауыз жаққа айғайлаған Жайынбек арақтарды тағы да құя бастады. Өлең қайда қашар дейсіздер, әуелі тамақ алындаршы, шынында қартқа алаң боламыз деп түк жемепсіздер. Қымыз әкеліндер, қымыз! Мұнда арақ ішпейтіндер бар екен-ау. Жеңгейлерге қымыз! Әй, қатын, қайда кетіп қалдың, қате-е-ен естимісің!

Тұрлыбек Ақансерінің келгенін жақтырмай отырған. Оның барымташылар ісін қуып келгенін жақсы біледі, бірақ қанша қанық екенін білінкірмейді. Паң Нұрмағамбеттен жансыздар келіп, Қөкшетау жағынан Радзилевич жеткен соң, сот жұмысы құпия жүріп, бәрі ойдағыдай шешіліп жатқан. Түрмедегі барымташылардың да жауабы оң жамбасқа келіп тұр. Тез арада бәрі бітеді. Ұрылардың жанашыры, кейін дау қуса осы қуар деген жалғыз Ақан серіні әккі советник ыңғайы келіп тұрғанда бір ықтырып алғысы келіп, біраз жұтып, қызыңқыраған соң тиісе бастады.

— Ау, Ақан, Құлагер демекші, Сағынай марқұмның асында мерт болған атыңды кедейлер өлтірді деп, керей біткеннің жылқысын айдатып алыпсың. Керейлердің түк жазығы жоқ, Құлагерді өлтірген Батыраш деген сөз бар. Есенді алтайлардан қайырып, керейлердің малын өздеріне қайтарып бермейсің бе?

— Иә десейші, қыруар мал, оған керейлер неғып шыдап жатыр?— деп, Ерден де түк білмейтін адамша таңырқай қалды.

— Шыдағанда, олар да қайтсын, арыз айтып жүрген көрінеді, мұның аяғы Ақанға да оңай тимесе керек. Жүйрік ат

ұстаймын деп басына бәле тілеп алған екенсін, барымта дегеннің күні калған шаруа, ай арты қиын болады-ау!

— Аңада Жантастың Нұрпейісін қазақ зираты жағында белгісіз біреу атып кетіпті, Құлагерді өлтірген сол деп, атқан қанжығалы жігіттерінің бірі дейді. Оны да жұмсаған адам бар ғой. Ертең зерт соңында ашылса, түбі бұл да жақсы болмас, қаншама адам қырылысып, керей-қарауыл боп сойылдасыпты деседі, осының бәрі Ақанға төтеден киліккен кесел болмаса неғылсын!— деп Тұрлыбектің көмейін түсінген Ерден де серіні аяғансып қалды.— Басыңа ылғи бәле тілеп аласың-ау, Ақан шырақ!

Осы үйге келгелі тумысында мұндай қорлықты көрмеген Ақан Тұрлыбек пен Ерденнің осынша ширатылуына зығыры қайнаса да өзін-өзі зорға тежеп, қалжыңмен жауап берді:

— Ә, Ерден Сандыбай ұлы, Тұрлыбек керей ақсары күрсарының таланған малына жаны ашып, қимасы қыштың шығар, ал бағаналы, саған не жок? Мен болсам, екі елдің арасын біріктіріп, жігіттерді қаматтырған кім екенін білмекке, қолымнан келсе арашашы болам деп жүрген Құлагердің иесімін. Сен болсаң, ара ағайын, қарауыл мен керейді осылай қырлыстырып қоямысың? Баяғыда біліміңмен емес, ақшаңның күшімен Шоқаннан сұлтандықты тартқандай ғып алып ең. Содан бері сен атқарды деген не бір әділдікті, не бір жұртыңа пайдалы өнерінді ести алмай-ақ барамыз. Осы тұста бір қимылдап қалмайсың ба? Әлде қолыңнан билік кетіп пе еді?

— Не жақсылық жасау керек? Бір атым өлді деп, екі елді қырлыстырып қойған өзін емеспісің. Жүрген жерің лаң. Осы сендердің-ақ надандықтарың түбімізге жетіп болатын шығар,— деп, Тұрлыбек енді Ақанға ашықтан ашық ұрынды.— Егер, керек десендер, ертең-ақ осы барымтаға қатысты адамдарды түгел жаптырайын. Зерт жүргіздіріп, бәрінің айыбын тартқызайын. Сонда, Ақан, сенің күнің не болар екен. Жақсылықты білмегенге әділдікпен көзіне шұқымасаң, әсте түсінбейді. Бұл қазақ қай жақсылығынды ұғып жатыр, шетінен қараңғы, топас!

Сыртынан аты таудай естілетін арынды да, алғыр да, бетіне жан келтірмейді дейтін Ақан серіге басқалары сынай қарасты. Ақан үнсіз. Тұрлыбек әйелдердің алдында бір желпініп, ақынды бұдан сайын бұқтырып алғысы келді:

— Қайда жыйын-той болса қаңғырып, қайда дау-жанжал болса далақтап, аттан салып шапқаннан басқа не білесіңдер. Біреудің шиканын көрсендер қашан соның уы шыққанша сығып, біткен жара болса, қайтадан тырнап, соның қотырын қоздырғанша әлексіндер. Сағынай асына шақырусыз бармасаң түк пәле жок. Енді, Ақан, төле ана Нұрмағамбеттердің жылқысын, тіріліп ал ана төбелесте өлген азаматтарды. Жоқ, қанша кешірімді десек те, шыдамның да шыдамы бар. Ақ

патшаның әділ заңы енді бұлай көп талтандатып қоймайтын шығар. Мен де әділ заңның әділ кеңесшісі бола отырып, жауырды жаба тоқымайтын шығармын. Айтпай-ақ істемек ем, мына келісің айтпауыма қоймады. «Өлетін бала молаға қарай қашады» дейді.

— Міне, міне осы бір сөзің дұрыс,— деп қалды Ақан зорға шыдап — Ақмола адам тұратын қала ма десем, өлік қоятын молаға айналдырып барады екенсіңдер. Өте дұрыс айттың, тауып айттың.

— Дұрыс болмағанда Түрекең қай жерде қисық сөйлепті,— деп, үй иесі қосылды төтеден. Үйіне шақырған қала чиновниктері асыққа таласқан балаларша қарта ойынымен ырын-жырын айтысып кетіп қалған соң, іштей қатты толқыған Жайынбек енді мына Ақандардың қалған қонағынын шырқын бұзғанына ашуланып, қалай соқтығарын білмей отырған.— Түреке, Ереке, кешіріңіздер, бүгін өзі сәтсіздеу күн болды. Шақырған қонақтарым да, шақырмаған адамдар да абұйырымды төгуге келген екен. Бәрін бастаған осы Асылқожа!

— Ө-өй,— деп Асылқожа да тарпа бассалды.— О несі-ей, бөрі ашуын тырнадан алады деп, жетті ғой! «Жуас түйе жүндеуге жақсы», бұдан былай сенің үйіңе аттап бассам құдай төбемнен ұрсын!

— Ай, Асылқожа, сен таусылмай-ақ қой. Саған айтқан сөз, әншейін, қызым саған айтам, келінім сен тыңданың кері. Бар сөз, бар жаманат Ақан ағама айтылып жатыр. Қайте-сің,— деп Ғазиз Тұрлыбекке қарады.— Сіз де таусылманыз, біз енді қайтып бұл үйге бас сұқпаспыз. Бұл жолы үлкен шаруамен келіп едік, сіздерді аңдып жүр деймісіз.

— Жарайы, шаруа-маруаны қайтесің,— Жайынбек шыжалақтап қалды: «Тақия тастамақ ойнаса, таздың арты қыпылдайды».

— Әйә, бус суз немә кирәк. Иыр иырлайыкшы ананда. Син дә, Турлибек, суз юкта, суз кузлатуға әуәссін,— деп тартар әйел сөзге араласып еді, бұл жолы Күшенұлы жамағатының бетінен қақты.

— Сен немене түсініп отырсың. Сөз қоздырып! Мен қайбір сөз қоздыруға құштар дейсің, реті келген соң айтып жатырмын. Ақан,— деп, серіге қайта шүйлікті,— ел басында отырған соң, үндемей қалуға дәтім шыдамайды. Жақында сенің осында жүргенінді естідім. Аядай қалада сөз жата ма. Естідім де қынжылдым — дау қуып жүр деп естідім, Дау емес, сенің қуып жүргенің жанжал. Жанжал емей немене, екі елдің арасына, өзі де ежелден қырғи-қабақ керей мен қарауыл арасына от тастағаннан басқа, сенің бұл жүрісіңнен жұртына не пайда. Керей малына қарауыл жігіттері барымта жасапты. Өтірік пе? Ақыры, «ұры арты-бір тұтам», ұсталыпты ол

жігіттер. Осында әкеліпті, мен де естідім. Әкелсе әділ сот, әділ үкімін айтады. Жалған жала емес, жазықты айыптыларға ара түсем деу хукіметке сенбеу, өзі де алабұртқан қауымға іріткі салып, шақшадай басты шарадай қылғаннан бөтен бұл жүрісіңнен титімдей қайыр жоқ. Егер ол жігіттерді мал алуға жұмсамаған екенсің, онда бұл іске араласып, не шаруаң бар. Тиісті орын тиісті жазасын береді... Бағанадан бері сені көргеннен айтпағым осы еді. Бос қырылысты, жанжалды қоятын уақыттарың жетпеді ме... Жәрәйді, енді осымен доғарайық, кәне, шынында да өлең айтыңдаршы. Ғазизге домбыра әкелші, Ғазизге. Сен сырнайсыз айта алмайтын шығарсың?

— Е, сырнай да, домбыра да бар,— деп Жайынбек ауыз жаққа тағы айғай салды.— Әй, қа-те-ен, домбыра, сырнайды әкеліндер! Тиегі бар ма екен өзінің. Балалар жоғалтып тастайды. Бұл үйде ешкім тартпаған соң, домбырада құн да жоқ, әшейін келімді-кетімді қонақтарға ермек болсын деген іл-дабай.

— Домбыра келді. Ілдабай десе ілдабай. Ала сыдырылған добалдай ешкі ішегі шұбатылған, пернелері анда-санда жерден бір байланған тиексіз, әншейін үш бұрыштап домбалдай салған әйтеуір аты домбыра.

— Ой, аллай, ат несіне тартады демекші, мына домбыра тура Жайынбектің өзі сияқты екен,— деп домбыраны алдына өңгеріп, аударып-төңкерген Ғазиз таңдайын қақты.— Мұны тартқанда арманда, тартпаған да арманда!

— Бізге сол да жарайды. Сен құсап әулекіленіп ел қыдырған өлеңші емеспіз,— деп Жайынбек ыржия күліп, самауыр түймішін берді.— Мә, одан да тиек жаса, бос сөзді қайтесің, өлеңінді айтсайшы, езіп ішесің бе, үлкен кісілер сұрап отыр, әйтпесе маған көктіңға да керегі жоқ.

Дәм үстінде, әйелдер алдында ретсіз шаптығуды бойына шақ көрмей Тұрлыбекке қалай жұмсақ отырып, қатты жауап беруді ойлаған Ақан сері Ғазиздің қолындағы домбыраны алып, тиекті сылтауратып:

— Ғазиз, сен тиек жасағанша, мен бір әңгіме айта отырайын,— деді.

— Е-е, айт, әңгіме дегенің жөнге келеді,— деп, Ерден, бұрын басынан сөз асырмайтын Ақанның бұлай жуасуына іштей таңырқады. Енді әңгімені басқаға бұрғанды мақұл көрді.

— Ақан аға, сосын өлең де керек, өлең,— деген Асылқожаны:

— Иә, өлең тындасақ екен,— десіп, әйелдер жағы да қосады...

— Мен осында келгелі біраз уақыт өтті. Күнде жандарал кеңсесінің алдына барамын. Құжынаған халық. Орысы, қазағы бар,— қалың нөпір. Жакында сол адамдардың ортасы-

нан бір ғажап уақиғаға кезіктім. Бұл ертегі де емес, өн мен түстің арасындай адам сенбес, көрсе ғұмыр бақи есіңнен кетпес үлкен жыр,— деп, Ақан домбыра шанағын сипап, саусақтарымен сирек пернелерді басып, әңгіме желісін іздегендей сәл бөгеліп, тұнжырап отырды да, қос аяқ қазақы арбада таңулы перизат Күлназияның қасыретті күйін «Мың бір түн» хикаясындай мұңлы-зарлы әуенмен нақышына келтіре әңгімелеп берді.

— Адам баласын мұндай да сұлу етіп жарата береді екен, сондай сұлуға соншама қайғы да жамай береді екен. Әкесі байғұс неше күндер бойы телміріп, есік күзетіп жүргенде, кімді іздеп жүр дейсіндер? Тұрлыбек, сені іздеп жүр екен.

— Мені?!— Қайғылы әңгіменің әуенімен отырған Күшенұлы шошып кетті. Үйде отырған әйел-еркегі бар-бәрі Тұрлыбекке қарасты.

— Иә, сені,— деді де Ақан, тағы да іркілместен әңгімесін жалғап кетті.— Одан соң көргенім өңшең жаралы жандар. Үстері жұлым-жұлым, он екі мүшесінде сау тамтық жоқ, дала бөрісіне де, ауыл төбеттеріне де таланған мүсәпірлер, ішке түскен шүңірейген көздер, терісіне ілінген еттер.

«Бұл неғылған жандар» десіп, отырғандар Ақанның аузына қарап, ұйып тыңдады. Сері әңгіме басын ертегідей бастап, біраз қызықтырып алған соң барып, жер дауымен жүрген, екен егіндерінен айрылып, әділдік қуып келген дала қазақтарының мұнын өздері айтқандай тапжылтпай жеткізді де, әңгіме аяғын тағы да әлгідей қайырды.

— Олар кімді іздеп жүр дейсіндер? Тұрлыбекті! Тұрлыбек, сені іздеп жүр екен.

— Тағы да мені?!— Бұл жолы Күшенұлы орнынан шоршып кетті.

Иә, сені,— деді тағы да Ақан.

— Ау, мені қайтеді, менде не шаруалары бар?!—

— Түрекенді танитын болар.

— Ағайындарыңыз шығар, Түреке,— десіп жұрт кеу-кеулеп келе жатыр еді, Күшенұлы қолын бірақ сермеді.

— Неғылған таныған, әшейін қазақ болған соң алжи береді де, әділдік керек болса, губернатор мен ояз тұрған жоқ па, мені қайтеді. Бағанадан әлгі әңгімелерді бекер көңірсіткен жоқ екенсің, түтініңді жаңа ұқтым,— деп, өзінің шын алданғанына қапы қалғандай, қарсы сөзге ыңғайланып келе жатыр еді. Ақан-сері селдете құйған нөсердей төпелеп, аузын аштырмай тастады:

— Ұқсаң-сол. Тұрлыбек, мені неге іздейді дейсің. Сені іздегенде кімді іздейді. Қазақ елі орыс патшасына бағынғалы қазақ даласына жаңа тәртіппен орнаған жаңа кенттердің бірі Ақмола болса, жаңа қауым-оқыған қауымның басы сендерсіндер — Тұрлыбек, Жайынбек, мына Асылқожа. Ертеңгі

ұрпақ осы заманның жақсылық-жамандығына сауалды Шоканнан, сендерден, сендер сияқты басқа үш жүздің орысша оқыған азаматынан сұрайды. Әттең не керек, асыл Шоканды ерте қудындар орталарыңнан. Тұрлыбек, сені әкең орыс оқуына бергенде, ертең орысша нан сұрай алмай өліп қалар-ау деп бермеген болар. Еліне, жеріне тығын болсын, өресі жеткен жерге сөзі жетпей, есесі кетер ер-азаматы болса соның сүйеніші болсын деп тілеген шығар. Бірақ, сен келгелі мені құстаналаймын деп отырып, өз өренді, өз деңгейінді көрсетіп алдың. Қанша жасырсаң да, аузыңды ашсаң, көмейіңнен «керейлеген» ру ұрандап тұрады екен. Қазақтың оқыған азаматы ма десем, керейдің ғана азаматы екенсің, қазақтың қамқоры болуға жараған азамат па десем, керейден басқаны қорғауға қауметің келмейтін дәрменсіз жан екенсің. Сені сыртыңнан жұрт таудай көріп ығыңнан пана іздейді, жоқ, сен аз керейдің түтініне қалқан болар бөріктей төбе, тақиядай ғана дән екенсің... Жарайды ендігісін өлеңмен айтып берейін, кейінгі жастар айта жүрер,— деп Ақан Ғазиздің қолынан тиек алып, бырқ-бырқ еткен жарық домбыраның құлақ күйін келтіріп, пернелерін жөндей бастады.

Тұрлыбек әйелдер алдында тұңғыш рет соққы жеп, мәңгіріп қалды. «Ақанға соқтығып не шаруам бар еді. Енді мен туралы бір ауыз өлең шағарса, ертең-ақ мына Ғазиз елге таратады. Әнмен тарады дегенше, бүкіл казакқа жетті дей бер. Қайсысының аузына қақпақ боларсың. Әй, осы ақын дегеннің бір жаман жері — не айтса, сөзі жерде қалмайды, күн құрғатпай ел кезіп кете береді. Нем бар еді Ақанда, нем бар еді. Енді әнмен маскараламаса жарар еді. Қалай қайыарсың қызып алған аруақты кәпірді» деп іштей толқып, қабағы салбырап отыр.

Асылкожа көп ойланып отырып, басын шайқады:

— Ай, Жайынбек, шынында да, былай ойлап қарасақ, бүгінгі қауым, ертеңгі қауым, алдында біздің жүгіміз ауыр екен-ау. Біз ғой, қарт ойнап, арақ ішкенге мәз боп жүрміз.

— Мынау бір көптен ойда жүрген накыл өлең еді, әзірше әні жоқ,— деп Ақан домбыраны бір-екі шертіп-шертіп жіберіп, тақпақтай жөнелгенде, Тұрлыбектің жүрегі су ете қалды.

«Көккүтан мойнын созып қаз болмайды,
Шөл-құмайт көк шалғынды саз болмайды.
Жамандар жауда жәрдем бермек түгіл,
Тар жерде басын бақса аз болмайды.

Тұрлыбектің екі иіні түсіп, басы салбырай берді. Ақан басын көтере түсті:

«Ер пайдасы тиеді сасқан жерде,
Ел жанылып, етегін басқан жерде.
Жаманға жазатайым ісің түссе,
Жабысып қалады екен аспан жерге.
Тар жерде қолдың ұшын бергенді айтшы,

Екінші бірі мырза тасқан жерде.
Жамандар көре алмаған қылады өсек,
Лайық заманында асқан ерге.
Шапса да қанша жабы, жүйрік озат,
Болмайды кім үмітті қосқан жерде.
Билер бар төр алдында тасырайған,
Жол табар көсем қайда қысқан жерде?

Тұрлыбек әлдекім төбесінен ұрайын деп келе жатқандай, бүрісіп, бұға түсті. Жайынбек үлкен қонағынан қысылып, ақынды тоқтатпаққа оқтала беріп, дәті бармады. Ақан болса екі нығын қомдап, отты көздері шоқша жайнай түсті.

Жабыға тоқым салма жалы бар деп,
Жаманға басынды име малы бар деп,
Жануар деп сипайды әрбір малды,
Шошқаны кім сипайды жануар деп.
Сауысқан шықылқтап сұңқар болмас,
Мәстекті мақтанғанмен тұлпар болмас,
Кей адам мал бітті деп масығады,
Бірақ та, сол жаманға інкәр болмас.
Су шықпас қазғанменен тау басынан,
Қазақтың дау кетпейді сау басынан.
Жолдасы сыр айтысқан жау боп шықса,
Ер жігіт жанылады тәубесінен.

— деп, жаңа туған әнсіз өлеңді мақамдап, келістіріп айтып берді де, Ақан сері сәл үнсіз отырып қалды. Үй-ішіндегілер де, жаңа сөз, тосын бір әңгіме бастауға себеп таба алмағандай, не арынды ақыннан қаймыққандай томсырайып-томсырайып отыр.

— Ал, Ғазиз, енді сен бір-екі ауыз өлең айтып бер, осы үйге рахмет айтып, жүрейік,— деп Ақан домбыраны Ғазиздың алдына тастағанда барып әйелдер жағы:

— Иә, ән тыңдайық!

— «Құлагер» әнін тыңдағымыз келіп отыр.

— Өзіңіз айтып берсеңіз екен,— деп қолқалай жөнелді.

— Ренжи көрмеңіздер, «Құлагер» әні қатты қайғының үстінде айтылып қалған жоқтау ғой. Енді қайтып айта алмаймын. Ол айтылған жерде отыра да алмаймын. Ғапу етіңіздер, ол әнді тап осы Ғазиздей салатын ешкімді білмеймін. Құсамен отырып тыңдағаным бар еді. Содан бері бұл әнді Ғазиздің еншісіне беріп ем. Айта ғой, Ғазиз,— деп Ақан орнынан тұрды.

— Е, сіз жалғыз шықпаңыз,— деп, Асылқожа да серімен бірге тысқа беттеді...

Таң білініп қалған екен. Қыраулы дала бет қариды. Екеуден екеу тысқа шығысымен, жан-жағына ұрлана қарап алған Асылқожа:

— Ақан аға, әлгілердің сыбағасын бірдікіз-ау,— деді,— Ай, айызым қанып отырды. Тым тұшталандап кетіп еді. Дәл қышыған жерден тидікіз, орындарынан тұра алмастай ұрды-

ңыз. Жайынбекке бәрібір, оған сөз өтеді деп ойламаңыз, найсап қой, ол найсап!.. Сыртыңыздан ғашық боп, көргенше құмартып жүруші едім...

— Асылқожа,— деді Ақан,— сені мировой судьяның тілмашы деп естідім бе?

— Иә, сондай бір болмашы қызметіміз бар.

— Онда шын сыйласаң, айтшы, бұрын кездестіре алмай-ақ қойып ем, және тым кешірек естіп қалдым өзінді, менің немен жүргеніме көзің жетті ғой!

— Иә.

— Ендеше біздің жігіттерден не хабарың бар? Сен білуге тиіссің.

— Ақан аға!..

— Егер бүгін, бұл арада айта алмасаң, ертең бір жерде кездесейік, уәде болсын!

— Жо-оқ, ондықтан емес, Ақан аға, көңіліңізге келмесін, бұл жөнінен көп ештеме айта алмаймын. Себебін сұрамаңыз.

— Енді...

— Бүгін айтарым да, ертең айтарым да біреу. Тыңдаңыз...— Ақан Асылқожаға жақындап, жабыса түсті.— Жігіттер осында — түрмеде... Жағдайлары жақсы емес... Түрмеде екі рет сұраққа қатыстым. Әрине тілмаш ретінде. Жауаптары біреу-ақ «Барымта жасаған өзіміз, жылқыны құртқан да өзіміз...» Кейбіреулердің күткені осы. Осы жауап олардың түбіне жетеді. Шамаңыз келсе, тез арада жолығыңыз. Ұрлатып алған сіз емессіз ғой?

— Жок. Арым таза.

— Ендеше, кім алдырған? Айтса, іс те созылады, жолаушының кешіккенінен үміттен деуші ме еді...Ал, әйтпесе... жаман! Жаман! Ақан аға! Неге жаман? Кімдер бұған араласып жүрген? Оны сұрамаңыз. Оны тірімде айтпаймын... Айта алмаймын, Ақан аға! Менің де бала-шағам бар, арқа сүйер ешкімім жоқ. Шет жағасын байқадыңыз ғой. Осы арадан кеткім келеді. Тез кете алсам жарар еді... Біздер әншейін от диірменге салатын бір түйір дән сияқтымыз. Үге салады. Қай ұнның, қай кебектің арасында кеткенінді де ешкім білмей қалады...

— Иә, түсінемін, Асылқожа.

— Бұдан артық айтар ештеме жоқ, Ақан аға. Жаңа көрдіңіз, қалай іске алғысыз етіп жерледі мені. Жазығым — ұлықтарға әдейі ұтылмағаным. Мені мұнда жем қылуға шақырғанын да білемін. Біреу ұтып, біреу ұтылып жатқан заман ғой. Бар айыбың — кейде көре тұра ұтылғың келмейді. Егер ұтылдың екенсің, ертең біреуді шырылдатып қойып ұтуың керек... Ғапу етіңіз, енді ештеме сұрамаңыз. Ал, үйге кірейік.

Газеті, журналы жоқ қазақ даласында ең тез тарайтын

куатты сөз-ақын сөзі, билер сөзі. Олар айтты деген сөз, олар берген баға ауыздан-ауызға тарап, тез арада бүкіл ең дала-ны өрттей жайлайды. Оған қарамайтын, оны тындамайтын адам жоқ. «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» дейді халық. Жаңа Ақан айтқан удай сөздер ертең ел аузына жетсе Тұрлыбекке айтыпты десе, бұл үкіммен, бұл айыптан құтылғанша жарымжасын құриды дей бер. Тұрлыбек кете-кеткенше осыны ойлап, қайғырумен болды. Ақыры Ақанның ық жағынан келіп, бұлаңқұйрық түлкі мінезге түсуді лайық көрді. Жеке бөлмеге барып, бір парак қағазға әлдене сөздер жазып, Жайынбектен ескі мөр тапқызып алып басты, үстіне «Күшенұлы Тұрлыбек» деп қолын қойды.

Үйлеріне қайтар алдында мұздай киініп алған ол Ақан серіні бағанағы қарт ойнаған жеке бөлмеге жылы жүзбен, қолтықтай кіріп жуаси сөйлеп, өткенді жуып-шайды:

— Сері, өзіңе дегенде көңілімде еш қалтқы жоқ, ел ішінде атынды әс көтергеннен бөтен алалық жоқ еді. Қайдан ғана бүгін әлгі бір барымта жайын сөз еттік. Мына ақ жорға жүрген жер пәле көрінеді ғой, көрдегіні тірілтіп, сақауды сөйлететін көрінеді. Қызыңқырап қалыппын. Оның үстіне әлгі бір Асылкожа да ішіп алса мүлдем көзі тұнып тіршілікті ұмытатын неме, қарт үстінде орыс ұлықтарына тиісіп, берекемізді алмады ма. «Бөрі ашуын тырнадан» деп, ашу үстінде өзіңмен қилігіп қалыппын. Қателігімді соңынан ұқтым, кеше гөр, бір сөлекеттік өтті, көңіліңе дық ала көрме. Ортамызда жүрген ардақты азаматымызсын, басқа біреу болса, бұлай алдынан өтпек түгілі, қайырылып та қарамас ем...

— Ештеңе етпес, ер шекіспей, бекіспейді деген. Менің де есем онша кете қоймаса керек. Жарайды, өтер іс өтті, енді өкпе айтысып қайтеміз. Ал, шыныңды айтшы, барымташылар жайында не хабарын, не жәрдемің бар,— деп, Ақан Күшенұлының көзіне тура қадала қарап еді, анау тайдырып әкетті.

— Білмеймін, түк білсем бұйырмасын, балаларымның атымен ант-су ішейін, жай әшейін еміс-еміс хабар. Осы бір болымсыз дау-жанжалдан бойымды аулақ ұстайын, ағайынның біріне жақсылық етсең, екіншісін өкпелетесің, осы жолы ешкімді маныма жуытқам жоқ. Ал, Ақан, бағана Хасен деген жігіттің қайғысын айттың, өзіңе шағынған екен, міне,— Тұрлыбек іш қалтасынан бүктелген қағаз алды.— Қызының, не өзінің мазасын алар жан болса, осы қағазды көрсетсін. Енді оған ешкім де жұғыспайтын болады, маңынан көш аулақ жүретін болады.

— Рахмет мұныға,— деп Ақан шын қуанып, мөр басылған қағазды қалтасына салды.

— Ана, жер дауымен жүрген кедей-жатақтар келесі дүйсенбіде маған жолықсын. Есіктегілерге айтып қоярмын. Өзің сұраған соң оларға да бар жәрдемімді аямайын, күріш ар-

касында күрмек деп, олар да өзіннің арқанда... оны олардан жасырмаймын да.

— Мұнына да рахмет. Елдің көз жасын исең, одан артықты кім қажет етеді...

— Өзің сұрағасын ғана, өзің сұрағасын...

Қонақтар кетіп, жеке қалған, соң, Жайынбекпен де шаруа тез тынды.

— Ал, Жайынбек, бұдан соң саған ісім не түсер, не түспес, енді ақырғы тілегімді орында, тез арада түрмедегілермен жолықтыра көр, олар осында екен, анығын білдім,— деді Ақан.

— Қайдағы қияметқайымға жұмсайсыңдар, қазір түрмемен сырттан қатынас жоқ және де айтып ем ғой,— деп Жайынбек тағы да қипақтап келе жатыр еді, Ақан Ғазизге иек қакты.

— Айтқаныңды орындадық, әрине саған құр бедел сал деп тұрған біз жоқ...— Ғазиз төс қалтасынан ірілі-уақты көп ақшаны суырып, жартысын Жайынбектің қолына ұстата салды. Бір-біріне жабысқан дымқыл ақшаға жеркене қарағандай қабақ шытқан Жайынбек.

— Мынауың немене, қайыр сұрап жинағаннан саумысыңдар, қалғанын түгел әкел, мынау не болады,— деп ақшаны мұрынына апарып тыжырынды,— балық сасиды ғой.

Шынында да ақшадан балық шырышы шығады. Әлтай мен Барыстың бір жұма балық сатып жинаған ақшалары.

— Әй, андағы ақша аз емес,— деп Ғазиз қалғанын бергісі келмеп еді, Жайынбек арс ете қалды:

— Жетсе, мә, мынауыңды өзің апарып бер. Немене, мен жаныма басып қалады деп тұрмысың, қазаққа жақсылық жасасаң осы.

Ақан Жайынбекті айнып қалар ма екен деп жаны шықты:

— Қой, Ғазиз, түгел бер, қажет болса, тағы да қарызданармыз,— деп, қалған ақшаны да түгел бергізді.

— Әй, Ғазиз-ай, сараңсың-ау, ана моллекенде ғой неше сандық ақша бар екен. Осындайда ер-азаматтың жолына жұмсамайсың ба,— деп Жайынбек ақшаларды тағы бір иіскеп, барқыт шалбарының қалтасына сала салды.

— Моллекенде жұмысың қанша, одан да енді көп салпақтата бермей, айтқанды тез орында. Ақан аға сенің соңында жүре беретін бала емес...

— Оны сенен сұрамаймын, орындағыш болсаң өзің орында, «Әнші жоқ Қараөткелде менен асқан» деп шіренгенде қандайсың, қолыңнан түк келмейді.

— Жарайды, кейін айтыса жатарсыңдар! Ал, Жайынбек, шынында да мен осында келгелі қаншама уақыт. Ештеңе тындыра алмай жүрміз. Бар сенгеніміз сенсің. Тым құрмаса енді бізді тезірек жолықтыр!..

— Айттым бітті. Жәкең айтпайды, айтса істейді. Бірақ неше күн ішінде? Ол арасын ашып айту қиындау. Жасыратыны жоқ, түрмеде қазір тура Петербургтің өзінен арнайы келген ревизия бар. Бәрібір қыбын табамыз, ендігі хабар менен болады... Жәкең айтпайды, айтса — бітті!

Таң ата Жайынбек үйінен¹⁸ көңілді оралған Ақандар жатақ қазақтар мен преселен орыстар тұратын поселкеге жақындай бере шошынып, аттарын лекіте ұмтылды.

Өңкей қару асынған бір топ салт атты қазақ-орыстар жатақ сол арадан шығып, қаланың қалын тұсына беттеп барады. Жүрістері суыт, қопаң-қопаң шоқырақтап, үздік-создық шұбатыла желіп, бұларға бұрылмастан кетіп барады. Кейбіреуінің алдына, артына өңгерген теңкіген бірдемелері бар. Қалың қырау басқан даладай сықырлаған сұсты топ ауыл қотанындағы қой-қораларға түнде түсіп, бар малды емін-еркін жайратып, күн шыға мекендеріне оралған ордалы қасқырларға ұқсайды. Сондарында биік қорапты арба оларға жете алмай, үстінде шошайған екі адамның бірі атты қамшылап-қамшылап қояды.

Әлтай үйінің алдында орыс, қазағы бар үнсіз үйірілген балықшылар. Пеш мойнынан түтін шыққан әр үйдің алдында бірлі-екілі әйелдер, балалар да үнсіз состиып, салт аттылардың сонынан қарап тұр. Кейбір терезелерден сығырайған шамның өлусіреген жарығы көрінеді.

Ақан мен Ғазиз ат басын тірегенде ғана өңі қашып сұрланған жұрт орындарынан қимылдай бастады. Бұл арада Әлтай да, Барыс та бар екен. Шапаны шұбатылған Нәзиков та тұр.

— Жарайлы, тараңдар, қайғырғанмен бола ма, қолымыздан не келеді?!— деп гүр еткен Барыс балықшыларды үйді-үйіне таратты.

— Не боп қалды?

— Ана кеткендер кімдер?— деп, Ақан мен Ғазиз жарыса сұрап еді. Әлтай:

— Атана нәлеттер талап кетті, жарайды, үйге кірген соң естірсіндер, талай рет жасаған озбырлықтары ғой, а құдай тағала әйтеуір...— деп, аттан түскендерді үйге бастады.— Түніммен кешіктіңдер, тегі бір жақсылық бөлді ма, әлде...

— Жақсылықтан бір санылау бар, ал өздеріңіз... не озбырлық тағы да, таң атпай бұл не сабылыс,— деп Ақан сері асыға сұрап еді, Әлтай аса саспай, қолын бір сілтеді:

— Бұл қу тіршілікте қу құлқын өлтірмей ме, өлтіргенде ана бір жас балықшыларымыз құнығып... Олардың да соншама бұлдіріп кеткені шамалы... ай жарайды аттарыңды шөпке қойыңдар түні бойы аш тұрған шығар. Жайынбек қайбір көлікке жем бере қоятын қарағым. Өздерің тамақ іштіңдер ме?

— Тамақ іштік қой. Ер тоқымын алмандар, қалада шаруа бар,— деп Ақан алдынан шыққан жігіттерге ат шылбырын ұстатты...

— Ойпырым-ау, әлі төсек жинамағансыңдар ма. Кәне, енді бүгін ұйқы жоқ. Тез жинаңдар да, шәй әкеліңдер, шәй!— деп Әлтай үй ішіне әмір ете кіріп, төрге жайғасқан соң барып, жай-жапсарды түсіндірді.— Жаңа өздерің де көрген шығарсыңдар, әлгі жан алғыш жандармдары, тағы бір топ салақтаған стражниктерімен келіп, бар жатақтар мен мына мүжықтарды талап кетті. Ана балықшылардың да жаңа келген беті еді, қайдан сап ете қалғанын құдай білсін, андып отырған ба, сау ете түсіп, аяғымыздан тік тұрғызған жоқ па. Екі арба балығымызды да... Оны қойшы, үй-үйді, қора-қопсымызға дейін тінтіп, астан кестенімізді шығарып бүкіл ау атаулыны, сүзекті, дейін сыпырып-сиырып алып кетті. Екі балықшы жігітке бәрін тиеткізіп, оларды да бірге әкетті. Қамап тастамаса жарар еді.

— Иә, нағылмайсың дейді?

— Біздің бокмұрындарда да бар,— деп Барыс та қабағы түксініп жүрілдеді.— Ол жаққа бармаңдар, Ишимнің басқа тұсы да жетеді деп, талай ескерткенмін, не шаруасы бар екен. Енді қарап отырып күн көрісімізден айырылдык. Қашан қайтарғанша... ай жаман болды. Жаман!

— Әлі ештеме ұқсам бұйырмасын,— деп Ғазиз.

— Иә, түсініктірек айтыңыздаршы, не болды?— деп Ақан да сұраған соң барып Әлтай мен Барыс қарт жарыса сөйлеп, зорға ұғындырды.

— Біздің көрген күнімізді, Ақан шырақ, адам баласына бермесін,— деп Әлтай бастады сөзді.— қазағымның кең сарарасындағы құжынаған өзен-көлдің асты да құжынаған балық, бірақ: қайтерсің оның да қазір құжынаған қожасы көп. Мына Есілдің төменгі жағындағы қолтықта балық адам баққысыз мол. Ежелден солай. Сол араның қалың балдыры ма, әлде тұйықтау бұрылыс болған соң ба, әйтеуір сол тұста қысы-жазы алабұға мен Мәукіл жыпырлап жатады. Сол жерді қазақ-орыстар қазна тарапынан жылда бір рет күзге қарай бекітіп тастайды.

— Бекіткені қалай?

— Кәдімгідей су ішіне екі жақтан бөгет салады, балықшыларша айтқанда өзеннің аузына ұшық салады.

— Үчуг дейді— запор,— деп Барыс та қостап қойды.

— Содан, тура қал, ол араға ешкім ау құруға да, морға тастауға да тіпті қармақ салуға да қақысы жоқ. Егер ондай адамды ұстап алса, оған айып салады, қолындағы ауы болса, ауын, қармағы болса қармағын тартып алады. Әлгі біздің жігіттер, соры қайнап сол тұстан, түнделетіп балық аулайды.

Тегі біреу-міреу жеткізді ме, полицайлар соны тіміскілеп біліп, аулаған балығымызды да, бәрін алып кетті.

— Оның үстіне, көптен пай төлемегенбіз, жаңадан билет те сатып алу керек...

— Әлгі бір құрып кеткір ақшасын да төлемегенбіз, балықшыларға салатын салық, бәрі әйтеуір қолында билігі жоқ байғұстарды жан-жақтан талап, жүндей беру ғой,— деп Әлтай ақша жайын айтқанда Ақан ыңғайсызданып қалды. Осында келгелі балықшылар базардан түсіріп, үйтіп-бүйтіп біраз ақша жинап берген. Ақан болса, көзсіз жұмсап, берекесіз шашып жүр. Тығынға жұмсаған жері жоқ. Бүгін де Жайынбекке қанша ақша тастап кетті. «Елге оралысымен қарызға алған ақшаларыңызды қайтарамын» дегенде, Әлтай: «Оу, Ақан шырақ, ер мойнында қыл арқан шірімейді, саған берген дүние бір қайтар, қайтпаса, онсыз да күн көргенбіз. Қысылма, қарағым, осындайда ер азаматқа қол үшін бермесек, біздің жер басып, күн көргенімізден не пайда? Базар аман болсын, ақша табармыз. Бәрінен де өзің келген шаруанды реттеші, ана түрмеде сарғайған ер-азаматтарды шығарып алсаң, басқасын қойшы»— деген. Енді, бақса, балықшылар Әлтай, Барыстың айтуымен барын қағып беріп жүр екен-ау. Өздері де ақшаға аса тарыққан қолы қысқа мүсәпірлер.

— Сіздер өзі балық аулағанға да ақша төлейсіздер ме?— деп Ақан ақша жайын сұрағанда, Әлтай да сөз сыңайын түсініп:

— Жо-оқ, ол ақша деген жай әншейін, азбыншы дүние. Баяғыда-ақ төлеп тастайтын...— деп бұра тартып еді, сөз астарын онша түсінбеген Барыс киіп кетті.

— Вот тебе на! Азбыншы дүние! Неғылған азбыншы. Оңай болса осы уақытқа дейін неге төлеп қоймадың. Енді төрт есе етіп алады, әлі оған көнсе,— деп аңқау қарт Ақанға салық жайын түсіндірді.— Осы бір заң Ертіс балық кәсіпшілігінен келді білем. Өскемен, Зайсан жағында балық аулау үш мерзімге бөлінеді екен, апрельден июльге дейін, июльден ноябрьге, ноябрьден қайтадан апрельге дейін. Алғашқы екі мерзімге әр балықшыдан бес сомнан, соңғы мерзімде, яғни қысты күндері әр аудан он сомнан. Он шақты қармақшыдан бір сомнан салық алады қазна. Сол заң үш жылдан бері бізге де орнаған. Есіл Ертіш емес. Сонда да, кайтерсің, заңға қарсылық жоқ.

— Жарайды, Барыс, амандық болса төлерміз, тек енді шығын көбейетін болды. Әлгі ашық ауыздардың кесірінен, оның бәрін Ақанға несін айтасың,— деп серінің көңіліне келіп қалды ма деп кипандаған Әлтайды жаңа ұққан Барыс сақалын, шашын сипалақтап, қысылып қалды:

— Жок, әншейін, білсін деп жатқаным да. Әйтпесе қонақтардан бірдеме... ақы сұрайды деймісін...

— Апырай,— деп, бұрын мұндай заң-жобадан бихабар Ақан, кең далада еркін тіршілікпен серілік құрып, сайран салған азат жан балықшылар тұрмысынан көп жайларға қанып, таңырқап бас шайқады,— жер бетіндегі түрме аздай, енді су астындағы мақлұкқа дейін бұғаулап, қамап ұстайын деген бе? Нешебір адам естімеген ғаламаттарды көреді екен-біз-ау. «Ұшық» дедіңіздер ме? Қалай тауып айтылған, өзен-көлдің аузындағы қотыр ұшық қой бұларыңыз, ұшық екен?! Жұқпалы, кінәмшіл ауру болмаса нетті?!

— Да, учуг дейді,— деп, қазақша ұшықты онша түсінбеген Новиков та қосылды.— Шынында бұл су астындағы түрме. Дұрыс айттыңыз, Ақан.

— Түрме десе-ақ Мәтбейдің көзі қызарып тұра келеді. Ал, айтшы су астының түрмесін, бұдан да хабарың бар ма? Сенің, білмейтінің жер астында ма деп едім, енді оны да білем де,— жер асты не, суасты не бәрібір,— деп Әлтай Новиковқа қарады.

— Бала кезімде ермек етіп, қармақ салғаным болмаса, күн көріс үшін балық аулап көргем жоқ. Бірақ, балық кәсіпшілігі жайындағы заңды біраз зерттеген кезім болған,— деп Новиков әңгімесін әріден тартты.— Балық Россия жеріндегі ең бір тегін, тиімді байлық. Бүкіл Ертістің ұзына бойын Омскіден бұрынғы Жаряковка? Устькамінге дейін қазақтардың иелігіне неге берді дейсіздер. Жалпы бар балық шаруашылығы, әсіресе киргиз — қайсақ? Сибирь жерінде казачествоның қолында. Бұл шаруашылықтың ең күшті дамыған жері Урал, бұрынғы Яик өзені. Мұнда екі түрлі кәсіпшілік бар. Бірі — негізгі теңіз шаруашылығы. Бұл — Каспий теңізінде. Екіншісі — қосымша балықшылық кәсіп. Ол — белгілі атаманның бақылауымен де, өз бетімен еркін де айналысатын шаруашылық. Мына Әлтай ақсақал мен Борис Васильевичтердің кәсібі осы екінші кәсіпке жатады. Жаңағы айтқан учуг дегеніміз — су астына тартқан решеткалар. Оны сымнан да, жиі талдан да, қамыстан да тоқып, мықтап бекітіп тастайды. Міне осы учугтар Яик өзенінің әр тұсында өткен ғасырдың орта кезіне дейін жүз елу жыл бойына тұрған. Оны уақытша ашқызып, балық аулауға лұқсат алу — ақшаға шаққанда өте қымбатқа түскен. Әрине, кейде еңбегі сіңген адамдарға қазна тарапынан аз уақытқа ақысыз лұқсаттар да болған. Мысалы Гурьев қаласына тұрақтаған казактар мен Урал түбіндегі Калмыков, Кулагин крепостарын салған казактар үшін өткен ғасырда Оренбургтың губернаторы болған Неплюев сегіз сажынан учугтарын тегін ашуға учугшыларды мәжбүр еткен. Ал Гурьевтегі учугтарды әлгі Неплюев шарт бойынша әскер қарамағына мүлдем алып

берген. Сондықтан бұл балық шаруашылығындағы заң ертеден жолға қойылған. Тәртіп жағынан оның жақсылық жағы да бар — әрине. Мұз үстіндегі бағрелыя, мұз астындағы «саханно», көктемдегі «судар», жаздағы «жаркое», күздегі «куртай» — бәрі заңдастырылған өз тәртібі бар қызық шаруашылық.

— Алла, айтам ба, мына Мәтвей жер астындағыны білетін нағыз Мәді. Бұдан былай бірдемені жетік білетін адам болса Мәтвей деп жүретін болармын, — деп Әлтай да, басқалар да Новиковтың әр саладан білгір екеніне ден қойысты.

— Мәтвей, — деп Борис Васильевич те Новиковтың атын қазақшалап, қалың қабағын көтерді, — сен онда бізге көмектес. Әлгі құралдарымызды айыбын төлеп, қорыққа ау салмаймыз деп қайтарып алуымыз керек. Уездный начальникке жетпей тұрып, полицияға арызбен барсақ, соған дұрыстап жазатын, жөнін білетін бізге ешкім жоқ. Бәріміз сауатсыз жандармыз, соған көмектесе ғар...

— Көмектесе көрінізі не? Одан да фельшпірлігіңді тастап, арыз, шағым жазу жұмысына біржолата ауыс демейсің бе, — деп күлді Ғазиз.

— Жо-о-о, көмектесу деген — қашанда тартыз емес пе адамға. Тек, қалада енді көзге көп түсе беруім қлынырақ болар, әйтседе қашан кеткенше... — деп Новиков ойлағанып қалды. — Әлгі қотыр дәрілері табылмай қойды. Күкірт те аз. Бірі табылса, бірі жоқ.

— Мәтвей, — деді Ақан да, — сенің де елге орала алмай, шаруа соңында салмақтап, тықыршыл жүргеніңді білеміз. Әйтсе де амалын тауып, әлі де біраз күн жата тұрғаның теріс болмас еді. Түрмедегілерге жолығып, жай-жапсарға қанған соң, сен бұрынғыдан да қажетсің, ауадай қажетсің. Міне енді мына кісілерге де септігің керек. Мүмкін, көп арыз, көп шағымдар жазылатын шығар. Аулыңда жеткізіп салармыз, көзге көп түспей, осында жата тұрсаңшы.

— Қанша жатамын десен еркін, ауысыма өзім-ақ жеткіземін, одан қам жеме, — деп, Әлтай да Ақанды қостады — Көрмеймісің, біздің де ісіміз саған түсіп тұр...

Әкесінен алған азбыншы тиын-тебен мен балықшылардан алған ақша тартылып, қалтасы қағылған Ақан-сері енді көптен ойында жүрген байламға тура бекінді.

Келгелі, жұрт көзіне көп түспей, шақырған жерге де бармай Әлтай үйінен ешқайда шығып, не серіктік құрып, не қонағасы жемеген Ақан оыз келсесін төңіректенген Хасен мен түнеуте жалшы-жақыбай қазақтарға барар жолда қала шетіндегі базарды көктей еткісі келді.

Қарзеткелдің тұрғындары жазда да, қыста да тандәріден тұрып базарға жиналуды талайдаң бері әдет етіп алған. Ақан, Әлтай Барыс, Ғазиздер базарға жеткенде, қала толқы-

ның да қарасы қалыңдаған екен. Кейбір тұста арасынан сыналап адам өте алмастай құж-құж қайнап, мағнасыз сенделіп, жоғалтқан затын іздегендей әр кім әр тұста бір-бірінің дүниесіне тесіле, күдіктене қарайтындай.

Бұларды базар шетінен кіре бере-ақ көзі шалып қалған қазақтар аттан түспей жатып қоршап алды. Бұрын серіні көргені бар, көрмегені бар — бәрі базаршылап келген шаруаларын тастап Ақанның соңынан шұбырды. Сері де жұрт көрсін, білсін дегендей базар ішін түгел аралап, әр жерде көп тұрмай жылжи берді.

Қара өткел базары — күз айларында жан-жақтан халық ағылып, екі ай бойы басы той-думанға айналатын арқа қазақтарына әйгілі Атбасар, Қоянды жәрмеңкелеріндей болмағанмен, жергілікті адамдардың күнделікті қажетіне жарайтын алып-сатарлық, айырбастық орын. Жексембі-Азна күндері бұл ара — жай базар емес, қан базарға айналып кетеді. Манайдағы байлар, орта шаруасы бар малды адамдар ет сататын сөрелерді қан сасытады. Бар кемшілігі — мұнда жәрмеңкелердегі сатылатын дүниелердің атына, ретіне қарай бөлінген арнаулы орындар жоқ. Мал базарының қасында ұсақ-түйек сататын бақалшылар қоныс тепсе, оған іргелес үйіліп-үйіліп жатқан балықтар, сұлы, бидай, тары, кебектер салған теңкіген қаптар. Тіпті базардың қақ ортасында бастырығын бос бәйлап қауқитып, көпірте артқан екі-үш жарма шөп, бау-бау шілік, тақталап үйген қой қиы да саудаға түскен.

Ақандар бәрін аралап көріп, қатар тіккен екі киіз үйге беттеді. Бұл кезде соңынан ерген ел қазақтары қалың қол сияқты шұбырып келеді.

Қысқа қарай қысыр сауып, бие сүтімен азбыншы ақша жинайтын қала жатақтары орталарынан осы киіз үйлерді шығарып, жәрменке рәсімімен күнде осында сабаларын пісетін. Әншілер кірген үйдің іші сырты аузы-мұрнынан шықты. Ештеме алмаса да, күнде базарға келіп, әр жерде шоқниып отырып ел өсегін айтпаса іштері кебетін бейсауат жүрісті қызыққұмарлардан бастап, мал сатып, ақша жиған кішігірім саудагерлерге дейін жиналып, төрт канат үйдің керегесін керіп жібере жаздады.

Ел Ақан мен Ғазизге қолқа салып, домбыра алдырып, ән айтқызамыз деп өзеурең отырғанда, сырттан атақты Мәшһүр Жүсіп келді. Жұрт қақ жарылып, жол берген. Жакында Керекуден келгелі Ақан серінің осында жатқанын сырттай естіген ғұлама молла, бір көруге зар болып, бірақ қайда екенін таба алмай қойған. Енді Құлагерінен өлідей, достарынан тірідей айырылып жапа шеккен ақынды құшақтап, ұзақ үнсіз көрісті.

Түске таман базардағы бар қазақ қымызшылар үйінің

төңірегіне жиналып, қыраулы күздің суығында ән-думанды аңсап, қазақтың атышулы үш ардагері — Ақан, Мәшһүр, Жүсіп, Ғазиздің бір араға бас қоса қалуларына қуанысты.

Ақан серінің іздегені де осы еді.

— Оу, жамғат! Сіздердің күткендеріңіз ән-өлең ғой!..

— Иә, иә.

— Қолкамыз да сол!

— «Құлагерді» өз аузыңыздан естісек.

— Домбыра алдырамыз, қазір келіп те қалар.

— Жок, біздің үйге жүріңіздер. Қонағасымыз даяр!

— Онда, — деді Ақан сері. — Келесі жұмада бас қосайық.

Хабар Әлекеңнен — Алтай ағайдан болсын. Айтысқа Мәшһүр Жүсіпті шақырамын. Айтысамын Мәшһүр Жүсіппен!..

Жұрт тым-тырыс. Мәшһүр Жүсіп бір қызарып, бір қуарды. Қайғылы ақынның мына сөзі тосын естілгені сонша, өз құлағына өзі сенбегендей, Ақанға карап, дөңгелек сұлу сақалын салалай берді.

Серінің бұл қимылын түсінген Алтай мен Ғазиз ғана. Балық, қымыз саудасымен базар нарқына төселген Алтай басты енді айғайға:

— Мен Ақан серіге бәйге тігем. Қайсың барсың бәйге тігісер?! Қайсың барсың жұлынып шығар. Бәйге, бәйге!

— Мен бармын!

— Мен тігемін!

— Бәйге емес, мен зақлет салам, зақлет!

— Мен Ақан серіге.

— Мен Мәшһүр Жүсіпке!..

— Келесі жұмада... Хабар менен болсын.

— Жинала бер!

— Сайыс келесі Азнада...

— Жексембіде...

— Уәде, уәде...

Тысқа шығып атқа қонған Ақан, Мәшһүр Жүсіп, Ғазиз указ молла Файзолланың үйін бетке алды.

— Апыр-ай, Ақан аға түк түсінсем бұйырмасын. Бұл шақыруыңыз жекпе-жек пе, шын өнер жарыстыру ма? Өзіңіз қалың дертте, жолдас-жораның қалың өртте жүргенде бұл не айтыс. Қалайша аузым барып, дәтім шыдап сізбен сөз таласы, өнер жарысына түсіремін. Жарыста аяушылық жоқ, айтыста айтылмайтын сөз жоқ. Қалайша сіздің бетіңізді тырнап сөйлерге дәтім барар, — деп ат үстінде түнерген Мәшһүр Жүсіп желден ықтап, қатты қиналды.

— Маған ақша керек! — деді Ақан жұлып алғандай.

— Түсінбедім.

— Біреу дүние базарына малын, енді бірі арын салады. Мен тірімде бір рет әнімді салып көрейін. Құлагерім жоқ, енді өнерімді бір салайын саудаға. — Ақан Мәшһүр Жүсіпке

қанталаған өткір көзін қадады да, ат үстінде екі иіні салбырап, сәл үнсіз отырды, сәлден соң алғашқы қарқынынан басылып, жұмсара сөйледі. Осында келген шаруасын, ел шоңжарлары мен қала шеноуниктерінің парахор, озбыр, сұм қылықтарын баяндап, түрмеде сарғайған достарын алып шығар қамқоршы — дүние, ақша ғана екендігін, сол үшін жұрт алдында сайысқа түсетінін айтып, Ғазизден гөрі Мәшһүр Жүсіптің қолайлы екенін жасырмай, ел ішінде даналықпен аты шыққан әрі ғұлама, әрі діншіл-білгір ақынды айтысқа шақырған себебін түсіндірді.

— Сені бұл арада айтысқа шақырғаным, көмекке шақырғаным деп ұқ. Қол ұшын берер дос болсаң, бұрын кәсіп етпеген іске бел будым, соған қосыл, көмегің керек, — деп, Ғазиздің әкесіне неге келе жатқанын түгелдей баяндады... — Шешінген судан тайынбас, не де болса Ғазиз екеуміз екеулеп отырып уәз молланы илкітсек, бір күнге ескі мешіттің кең қорасын сұрасақ деп едік... Ақылы-пұлды айтысқа кең, жайлы орын да керек...

— Бұларың болар ма екен, — Мәшһүр Жүсіптің қалың қабағы түсіп ойланып келеді.

— Сонда да... Ән мен діннің сыйыспайтаны ежелден ақиқат. Әйтсе де... Ақын тосыла беріп еді, ғұлама көңілденіп сала берді.

— Таптым, таптым, Ақан... Файзекеңнің жібитін жерін, құты түсіп құлайтын жерін таптым: Ендігі айтыс дін айтысы болсын, сері аға. Құран сүрелерінен, пайғамбар, сахабалар тіршілігінен сөз қозғайық, сонда мешіт те мұсылманшылық уағызымен ғибадат, фарыздармен күніренер. Сіз көрінбей-ақ қойыңыз, осы жолыңызды маған қисаңыз қайтеді, Файзекеңмен мен сөйлесейін.

Ақан сері қуана құптады мұны.

— Ал, серім, онда алдыңызда үлкен сын тұр. Бұл жай айтыс емес, бар білгірлікті сарапқа салар сын. Ел арасындағы қожа-моллаларды айтыс кетсеңіз шоңқитып кететін ғұламалығыңызды білем. Бірақ, дін айтысында менің осал жау еместігім өзіңізге де мағлұм шығар, байқаңыз, айтыста аяушылық жоқ, — деп Мәшһүр — Жүсіп қалжыңмен күліп, атының басын алыстан көрінген Файзолланың көк сырлы мешітіне бұрды...

Ақандар базарда көп айналып қалған екен. Күздің қысқа күні ұясына таяпты, Алабажақ бұлт бүркеген құбыла жақ қара түтіндене бықсып, жанып жатқан өрттей, бірақ өрті ыстығы емес, қар ұшқынының бет қарығандай ызғары білінеді.

Астындағы атын лекіте жөнелген Ақан енді Күшенұлы берген кешегі азаттық қағазбен Хасенді қашан қуантқанша асығып келеді.

Бұлар жеңіл шоқырақпен ояз кеңсесіне жете бергенде, одан әрірек Есілдің қабағына жиналған мол шоғырды көріп, аттарының басын ірікті. Ояз кеңсесінің алды жым-жылас. Әлгі әзірде қарулы стражниктер арыз, шағыммен жүрген бейбақтарды дүренің астына алып, аттысын аттылай, жаяуын жаяулай тым-тырақай қуып, бұл маңнан айдап салғандарын бұлар әзірге білген жоқ.

Өзен жағасындағы көп тобырдың тегін жнын емес екенін сезген Ақандар әлде неден күдіктеніп, енді қайтадан тебініп, үреймен ұмтылғанда, күздің үлдіген желіне қосыла аңыраған азалы үн де жетті құлақтарына.

Есілдің құлама жарлауыттау жиегінде бұтақтарға қопақтаған қара тағандай тізілген қалың жұрт үнсіз. Орыс, қазағы бар, аттылы, жаяу бар — бәрі үнсіз, әлде бір сұмдыққа егіліп, қайғы жұтып тұр. Сарнаған еркек даусы ғана жалғыз.

Ақан мен Ғазиз аттарының шылбырын шетте тұрған ауыл қазақтарына үнсіз ұстата салып, жұртты сыналап өтіп, өзен шетіне жетті. Беті қаймақшып катқан Есілдің бұл тұсы шұңғыма болатын. Қанылпақ мұздар быт-шыт. Алашамен күймелеген қазақ-арба су бетінде жартылай қалқып тұр. Жегілген ат көрінбейді.

Үсті-басы малмандай Хасен әйел адамдай дауыс қылып, зар еңіреп отыр. Тізесінде — Құлназия. Су сорғалаған қолаң шашы жерге шұбатылып, ақ қағаздай қансыз өңі күз аспанына қарап, көзі тарс жұмылған. Төрізі — бұлт арасынан күнде іздейтін бақыт құсын ұзақ қарап тұра таба алмай, көзі талған соң, аз тыныстап, ұйықтап кеткендей.

Ақандар жұрттан ештеме сұрамай-ақ қайғылы халдің мәңжайын ұқты: Күнұзын ояз кеңсесінің алдында сарылып, шөліркеген ат, қапылыста күрмеуінен босап, Есілдің құлама суына өзі келіп түсті ме? Әлде стражниктер қамшының астына алып, қылыштың қырымен ұрып көлік біткенді тым-тырақай қуғанда, үріккен ат шапқан бойы жар жағалап өте беріп, арба салмағымен өзенге құлады ма? — Ол арасы әзір бимағлұм болса да, күймеде байлаулы Құлназияның көлікпен бірге тұңғышқа батқаны, қашан әкесі келіп, су түбінен қамар белбеуіне байлаған қайыс бауды шешіп, босатып алған-ша тынысы бітіп, мәңгі көз жұмғаны аян.

Ақан қол қамшысына сүйеніп сызға отыра кетті. Көзінің алды қарауытып, құлағы шыңылдап, аспан мен жер бір-біріне қарама-қарсы шыр көбелек айналып бара жатқандай болды. Даусы қарлыға еңіреген Хасенмен қосылып, енді бар ғалам шулап тұрғандай, ең дала, Есіл бойы қайғылы зарға айналды. Жел ме шуылдаған, кенеттен тұрған дауыл ма? Әйтеуір жер мен көк қосыла сарнап, арманда, қайғыда кеткен қыршындай аза тұтқандай дауыс қылады.

Көп зар, көп шудың ішінде, қарақат көзін аспанға қадап,

күймеде ән салған Күлназияның мұңды даусы келеді құлаққа. Еміс-еміс естіліп, алыстап, үзіліп бара жатқан жазықсыз сәбидің, күнәсыз сұлудың, зомбылыққа да, мазақ пен қорлыққа да, ең арты суық ажалға да бойсұнып, тірідей көнген нәзік үні:

Жастық күні, ой еркем, түседі еске,
Жез бұйдалы кер тайлақ ерер көшке.
Ата-ананың жолынап кім аттаған,
Не десең де көнесің хақтық іске.

«Әттең, не керек, тым кеш жеткен екем. Не қара басты осыншама аялдайтын. Таннан жетсем болмайтын ба еді, әттең, әттең» деп Ақан кінәлі жандай, іштей егіліп, бұл дүниедегі азаптап, қорлық пен мазақтан біржола құтылып, жаңа гүлі ашылған жастық шағымен мәңгі қоштасқан Күлназияның торғын жүзіне қайтып қарай алмады.

19.

Таң қараңғысында терезені біреу сындырып жіберердей екілене-екілене екі-үш ұрғылады да, қақпаға қарай кетті. Жылы қорадан маңқ етіп шығып, қақпаға жеткен ит беймезгіл жүрген адамға өршелене-өршелене шабаланады. Бейсауат адам енді тақтай қақпаны қашан ашқанша шыдамсызданып, жау қуғандай дүрсілдетіп әкетіп барады.

Төр үйдегі қонақтар тегіс оянды.

— Бұл кім болды екен?— Ұйқысы сергек Ақан, әлде неден елегізіп басын көтеріп алды да, қайтадан жастыққа шын-тақтап жатып, тың тыңдады.

Үлкен үйден дамбалшаң шыққан Әлтай, қазандықтан сықсима шамды зорға тауып, кемпірінің кебісін іле тысқа ұмтылған. Лезде қайта оралған ол жарма пешпен бөлінген төр үйдің есігін ашып, ақырын сыбырлайды.

— Ақан, Ақан-жан...

— Иә, Әлеке?..

— Ә, өзің де ояңған екенсің ғой. Киініп, қораға шықшы, әлгі Жайынбек келіп тұр, саған айтар сөзім бар дейді.

— Жайынбек?

Алас-күлес киінген Ақан серінің жүрегі дүрсілдеп қоя берді: «Түн ішінде бұл не келіс? Апырмай жақсы хабар болса игі етті! Бұл үйді қайдан тауып келді? Неге соншама асығыс? Жай хабар болса күндіз айтпас па еді? Күндіз біреу көріп қояды деп сезіктенетін де шығар-ау. Әйтседе, тап түнде, түн ұйқысын бөліп келуінде бір гәп бар, тегін емес!» Қашан қораға шыққанша Ақанның басына шым-шытырық үрейлі ойлар келіп, шұлғауын да орай алмай, етігіне жалаң аяғын қоңылтаяқ сұға салды.

Жайынбектің үсті-басы қар. Селтендете ұстаған қол қам-

шысына қарағанда, салт келсе керек. Ұйқысы қанбағандікі ме, әлде сықсиманың әлсіз сәулесімен көлеңкеленгендікі ме, семіз беті одан сайын жайылып, долырып тұр. Өзі әлдекімнен ұрланып, жасқаншақтанып, сыбырлап сөйлейді.

— Ал, Ақан, тез киін де, түрме жакка тез жет.— деді амандық жоқ, саулық жоқ.— Менің мұнда келгенімді тістерінен шығара көрмендер, бас екеу емес.

От ала келгендей тысқа бұрыла берген Жайынбектің Ақан білегінен ұстай алды:

— Тұра тұр. Сонда бұл не барыс, түсініктірек айтсаңшы.— Ақанға бірден түскен ой:— «Барымташыларды түрмеден шығарып алып қашу. Жайынбек сабазын әйтеуір бір ерлікке белін бұған екен. Тын аттарды қайдан табамыз? Қашқанда қай жакка әкету керек».

Жайынбек қаракөлеңке қорада «осы Ақан ба, әлде баска ма», дегендей, артына бұрылып, серінің бетіне төне қарады. Аузына онтайлы сөз түспегендей немесе Әлтайдан қаймыққандай аз кібіртіктеп тұрды ма, таңдайын қақты. Мұрнының ұшына қарай түскен көзілдірігін түбіт биялайды саусағымен көтеріп, тағы қарады.

— Ау, не айтып тұрсың? «Не барыс?» Түрмеге адам не үшін барушы еді. Неше күннен бері «жсықтыр, жолықтыр» деген соң, түрме комендантын зорға дегенде көндірдім. Немене, жолыкқыларын келмей ме?

— Ойбай-ау, бұлар дайын ғой,— деп, Әлтай дегбірсізденіп, кебісін сылп-сылп басып үйге беттеді.— Қап, тамақ, ол пұл да әзірлемедік, аяқ астында қараш.

— Не тамақ керек? Тамақ ала ма екен? Ол арасын білмедім. Айтқандай, Ақан, түрменің күнбатыс жағынан кел. Түрме бастығына кіретін есік бар!— деп, Жайынбек қақпаға қайта бұрылды.

— Таң қараңғысында мынау ғажап болды-ау. Түсінсем бұйырмасын.

— Түсінетін ештеңе жоқ,— деді шығып бара жатқан Жайынбек бетін бұрып.— Түрме ісінің бәрі жасырын. Онын да басы екеу емес. Оны ойлап қайтесің, ал тез келетін бол, қалып қойып, өкініп жүрме. Айтқаным сол...

Әлтай жекіп, шөптің қуысына қуып жіберген қара төбет маңқ етіп далаға шыққанша сөзін екі ұшты қылып, атына қонған Жайынбек шоқырактата шауып кете барды.

Тыстағы хабарды Әлтай жеткізген бе, Ақан үйге кірсе, Новиков те, Мөңке де мұздай киініп алыпты. Бөлмеге шам жағып, қазандық маңында күйбеңдеген кемпір мен келін де түннен қалған азбыншы етті көкпірмен сорпадан сүзіп алып, шошалаға жүгіріп, қарбаласып жүр...

Аспанның жартысы сөгілгендей тап Акмоланың үстінде жапалақ қар кеше кештен бері саулап жауып тұр. Кеше ғана

қарауытып жатқан боз дала ат тізесінен келер оппы қарға бөгіп қалыпты.

Ақандар аттарын алысырақ бір қазақ үйінің алдына байлап, Есіл өзенінің бұрылыстау тұсындағы қолтыққа салынған түрме маңына ұрлана басып жаяу жеткенде таң да әжептәуір ағарып, төңірек көзге іліне бастаған. Қалың қар жамылған сұсты түрме маңы тым-тырыс. Қаңыраған бос үңгірдей тақтай қоршау ішіндегі тас қапастан ешбір үн білінбейді. Мелшиген менізеу.

Ақан, Әлтай, Новиков, Мөнке төртеуі бірінің ізімен бірі шұбала жүріп, көл-көсір тақтай дуалды айналды. Жайынбек айтқан құбыла жақтағы түрме комендантының жасырын есігіне қарай оппылап, үнсіз жүріп келеді.

Бұлар кате айналды ма, тура түрменің кең қақпасына тірелді. Қақпа алдында арқаларын тақтайға сүйеп, үнсіз сілейіп тұрған адамдарды көргенде, бұлар да бастарын түйістіріп, шоғырлана қалды. Бұл араға мына төртеуінен де бұрын келгендер — жұмбақ жандар. Төрт-бес еркек, балаларын бауырына қысқан әйелдер. Бәрі қалың жауған қар астында мұз бөл қатып қалғандай бүрісіп-бүрісіп тұр, қыбыр етпейді.

— Бұларға аялдамайық, әрі кеттік,— деп Новиков ұзын тонымен қар сызып өте берді.

Қар жамылған адамдар мойындарын енжар бұрып үрейлі көздерімен шығарып салды. Бірі ләм деп үндеген жоқ.

— Отправка болады-ау тегі,— деді былай шыға Ақанға бұрылған Новиков.— Бәсе, солай болар деп өзім де ойлап едім.

— Агправка деген не?— Әлтай түсінбей иегін көтерді. Новиков тағы да алға түсіп омбылап барады.

— Түрмедегілерді басқа жаққа жібереді. Мынау түрме емес, әшейін жай мал қора. Мүмкін алысқа этаппен айдаулары... Әлгі байғұстардың қақпа күзетіп отырулары тегін емес, олар да біреулерден естіген ғой... Да, да, таң атпай қимылдауларына қарағанда,— Новиков қарға малтығып, сөйлеп келеді.

Комендант кеңсесінің бір қабырғасы сыртқа шығып тұр да, қалған қабырғалары дуал ішінде. Мұның да терезелерін білектей-білектей темірлермен керегелеп тастапты. Әлсіз шам жарығында іштегі адамдардың ірі көленкелері қараңдайды. Үймен жапсарластыра салған биік ағаш мұнара бар. Тегі қарауыл тұратын орын болса керек.

Ақандар біреу-міреудің көзіне түспес үшін кеңсеге сырттан кіретін есік алдынан жымдарын білдірмей тез өтіп, тақтай дуалдың қалтарысына барып ықтады.

Бұл кезде дала әжептәуір жарықтанып қалған. Тұман түстес қарақошқыл аспанда бұлт сіресіп, бағанағыдай емес, қиыршықтанған жапалақ қар енді сирек елеуіштен түскен

кебек аралас ұндай бұрқырап ұйтқыл тұр. Алысқа, қала үйлерінен таңғы шақырған әтеш дауыстары еміс-еміс естіле бас-тады.

Аркасын дуалға сүйеп, жүрелей отырған Новиков бірде-ме деуге оқтала бере, жағасымен аузын басып, ұзақ қылғына жөтелді. Дімкәс адам оппа қармен ұзақ жүрісті көтере алмады ма, дауысын естірпейін деп, қатты булығып қалды. Со-сын барып:

— Мынау... мына үй Ливенцов ревеліннасы ма, әлде Таубе бастионы ма екен?— деп ақырын мырс етті.

Новиков кездескелі оның түрме, заң жайын көп білетін-дігіне қайран қалған Ақан көптен көмейіне тірелген сөзін сұрай алмай жүретін. Не бөтен әңгіме киіп кетеді, не тым қазбалауды қолайсыз көретін. Осы жолы сөз ретіне қарай сұраудың қисыны келген сияқты.

— Матвей, осы сен фельшірмін дейсін. Ал, айтқан әңгіме-леріңе қарағана, сен өзі кімсің, не үшін сотталған жансың? Өзің оқымысты адам емеспісің?— деп, Ақан да дуалға арқа-сын сүйеп отырды.

— Дәл түстіңіз.— Новиков әлдекімге ыза болғандай мырс етіп, кекесінмен күлді.— Оқымысты болғанда қандай, тура заң оқымыстысы яғни қалай айтсам екем..., праволар туралы ғылым — юриспруденция ғалымы едім. Екі жылдай бүкіл Россия патшалығының иелігіндегі түрмелерді ревизор ретінде араладым. Сондағы көрген білгенімді заң қызметкерлерінің неше түрлі қылмыстарын бүкпесіз баяндап, императордың өзіне рапорт жолдадым. Ол аздай Петербург университетінде, гимназияларда арнаулы лекциялар оқып, орыс жерінде түрме салынғаннан бергі тарихын, бүгінгі хал-күйін жасыр-май, өздеріңізге шет жағасын айтқан әр патша тұсындағы со-рақылықтарды түсіндірдім. Ақыры осы білгіштігімнің арқа-сында, өзім ревизия жасаған түрмелердің сыз еденіне өкпемді төсеп, тұрақты «қонағы» болуыма тура келді.

— Бәсе, бәсе, оқымысты адам... ой, өзім де солай шығар-сың-ау деп жүруші ем, бәсе!— деді Әлтай.— Ал, біздің қаза-ғымның жеріне қай құдай айдап келді, емшімін дейсін, оның жайы қалай?

— Сібірде ауруға шалдыққан сон, жаны ашыған біреулер осы араға жер аударды. Фельдшерлік деген қайбір білгіш-тіктен болған өнер дейсіздер. Бұрын дәрігерлік техникумда оқығанмын. Әйтеуір, көзге көрініп тұрған жара, ол-пұл же-ңіл-желпі ауруларды емдеу, қайсыбір дерттердің алдын алып егу ғой. Көрмейсіздер ме, осында келгелі, уездной начальник-ке дейін шағым жазып, ең арты қотырдың дәрісін ала алмай жүрмін. Ауылда балалар жаппай цинга ауруымен ауырады, қазақша қырқұлақ деп не едіңіздер, ал мұндағы чиновниктер оларға дәрі-дәрмекпен көмектесу орнына, үлкен дозамен ат-

тарын емдейді... Әрине, олардың жаны ашып қайтсын, ол түгіл жергілікті адамдардың балаларын оқытам деп әрекеттенген талайларды екінші жаққа қайтадан жер аударған. Осылайша «қылмыстылар» Сібір мен қырғыз-қайсақтың кең жерінде допша домалап, қақпақылмен күн кешпек.

— «Адамның басы алланың добы»— дейді қазақ, енді адам баласы алланың да билігінен кете бастаған-ау.

— Дұрыс айтасыз, Ақан! Бүгін сіз қолқалаған соң ғана келдім, егер олар көріп қойса, мені де бұл арадан қоныс аударуында сөз жоқ. Осылардың түрі жаман, жолықтыру орнына жер аударғандарды көрсету болып шықпасын ақыры.

— Сені мына түрінде ешкім танымайды. Тура ауыл қазағы сияқтысың,— деп күлді Ақан.

Новиковтың үстіндегі тонды тоңасың деп Алтай кигізген. Шынында да мына түрінде оны ешкім тани қоюы неғайбыл.

— Тон рахат екен. Мұнымен бүкіл Сібірді жаяу аралауға болады.

— Әй, Мәтібей, осы тон ұнаса алшы! Шынында да ана бір биттің қабығындай шенеліңмен қалай үсіп қалмай жүргенсің.

— Қойыңыз,.. мұндай тонды...— деп Матвей сасқалақтап қалты. Ішінің жүні қалың, бойын қыз-қыз қайнатқан тон қазір Новиков үшін алтынмен тең.

— Ал дедім ғой, бердім саған.

— Ой, рахмет, Алтай аға. Бұл жақсылығыңызды өмірімде немен қайтарамын!

— Ал, сонда, тұра қал,— деп Алтай Новиковқа қарсы қарап, жүрелеп отырды да, тон туралы әңгімені енді басқаға аударды.— Сотталғандарды айдайды дедің. Сонда қайда апарарды?

— Айдайтын жер көп қой. Русь жерінде не көп түрме көп.

— Иә, оның шет жағасын естідік. Сонда, қазақ жеріне қаншама адамдарды жер аударды дедік. Енді бұл арадан қайда аудармақ?

— Мұндағыларды Сібірге айдауы мүмкін, немесе Орск, Омск түрмелеріне жөнелтуі де ықтимал.

— Әлгі біздің жігіттер де бар ма екен? Қой, оларды соттамай қалай айдамақ?

— Аксақал-ау, сот деген оңай ғой. Осы түрме ішінде-ақ жасырын соттап салады.

— Апырмай бұл бір түсініксіз шаруа екен, ия, түсініп болмайды.

— Ана кара, біреу шықты.

— Екеу.

Бұлар орындарынан түрегелді.

Түрме бастығының кеңсесінен шыққан екеудің бірі домалаңдап осыларға қарай келе жатыр. Жайынбек. Екі-үш адым

қалғанда тілмаш бұлардан сескенгендей кілт тоқтады. Ентелей басып Ақан барып еді қасына:

— Оу, бала боп кеттіңдер ме? Немене тойға келгендей бәрінің бөріккенің?— деді.

— Ештеме етпейді. Олар сыртта күте тұрады. Ана Мәнке екеуіміз кіріп жолықсак болады.

— Қазір. Жок, қазір болмайды. Кешіктіңдер мұнда үлкен адамдар бар. Менің басым екеу емес. Ана какпа жакка барындар.

— Ол арада не істемекпіз? Жөнінді айтсаңшы дұрыстап. Кешіккенің не?!

— Барындаршы, сосын көрерміз ретіне қарай. Қолдан келгенше,— деп Жайынбек кері бұрылды да, қолымен дуалдың екінші басын нұсқады.— Тез барындар. Қалып қоймандар...

— Түк түсінсем бұйырмасын...

Ақандар қар көміп тастаған бағанағы іздерінің жобасымен тағы да омбылап, түрме қақпасына жете бергенде, есікке қарай көп адам лап қойды. Бағанағыдай емес адам қарасы көбейген. Бәрі тақтай қақпаға жабысып-жабысып, саңлау іздеп әлек.

— Шығарайын деп жатыр.

— Шығарды.

— Әне шықты,— деп бірі сыбырлап, бірі даурығып, дүр ете қалды.

Ақандар да қақпаға ұмтылды. Мойындарын созып, көп адамдардың арасынан сыналап кіре алмай әлек. Иненің жасуындай тесік тапқан адам жұмақтың есігіне қолы жеткендей өлермендене жабысады.

— Ахан, Ахан,— деген Новиковтың даусы шықты.

Новиков қақпаның тоспа жағынан, бір кемпірдің қасына қыстырылыпты. Жөнімен тақтайды сылап тастаған қарды түсіріп, кең саңылау тауып алған. Ақан екеуі бастарын түйістіріп сол тесіктен ішке үңілді. Қар толастайын деген бе, іштегілердің жүздері анық көріне бастады.

Мылтық, қылыш асынған көп салтатты казак-орыстар. Кейбіреулері ерсілі— қарсылы шоқырактатып, сапырылысып жүр. Жаңағы түрме бастығының кенсесі жағынан бір топ әскери киімді жаяу адамдар шығып, шоғырланып тұрып қалды.

— Офицерлер шықты. Ішінде губернатор да, уезд начальнигі да бар,— деп сыбырлады Новиков аузынан темекі иісі бүркырап.

— Не боп жатыр? Бірдеме көресіңдер ме?— деген дауысқа Ақан бұрылып еді, Әлтай екен саңылау іздеп жүрген.

— Аздап көрінеді. Әйтеуір жақсылық емес,— деп, Ақан Новиковпен қайта басын түйістірді.

Әлден уақытта түрме есігінен топ-топ адамдар көрінді.

— Шықты, шықты.

— Түрмедегілерді шығарды.

— Выводят несчастных,— деген дауыстар тағы да әр жерден күбір-күбір ете қалды. Біреу күрсініп, енді бір әйелдер сыңсып жылай бастады.

— Токтандар, қазір бұл арадан қуылмайын десендер,— деген бір орыс даусы күж етіп еді, какпа алдында үймелеген жиын жым болды.

Мойындары салбыраған тұтқындар тұқыраңдап, ілбіп басады. Аштан бұралған, не өлімші болып таяқ жеген адамдардай, қайсыбірі сүрініп кетіп, алдындағы тұтқынның иығына сүйенеді. Ең алғаш шыққан бес тұтқын тура қақпаға жақындау келіп, тоқтады. Олардың халін жаңа аңғарған Ақанның жүрегі су етіп, даусы дірілдеп шықты:

Сұмдық-ай, бәрінің қол-аяғын кісендеп тастапты ғой.

Малдан бетер аяқ-қолын шынжырлап бұғаулаған шын бақытсыз сормандай жандарды тұңғыш көрген Ақанның ет-бауыры елжірегенде, Новиков бұған танданбады.

— Бұларды осылай бес-бестен тіркеп, шынжырмен қосақтап айдайды,— деді жайбарақат қана.

— Оу, ана біреуінің бас киімі де жоқ, басындағы шашпа, такия ма,— деп екінші топтағы шашын жартылай тақырлап алған ұзын бойлы жұқа шинелдіні көргенде, Ақан шошына сыбырлады.

— Сібірге айдалатын аса қауіпті тұтқындардың шашын осылай жартылай алады. Барған соң алса да болар еді-ау, бас киімі де жоқ екен өзінің... Е-е, талайлары жолда үсіп өледі ғой.

Қақпа аузындағылар енді бір-біріне басу айтудан қалып тұншыға жылап, күңіреніп кетті.

— Ожымбай, Ожымбай!

Ақан қалай ышқына айғайлағанын өзі де аңғармады. Үшінші бестікте екі иіні салбыраған биік Ожымбай алдында келеді. Оған тірескен тура бойымен бой еңгезердей орыс, үшінші қосақта Байбатыр. Олар сырттағы дауысты естімеді.

— Байбатыр, Байекең!

— Қане, қане,— деп Әлтай да бір нығымен кіріп сығалады.

— Ожымбай, Байбатыр да әбден зорыққан. Бастарын жерден алмайды. Сақал-мұрттары беттерін жауып, адам танығысыз аянышты түрге енген.

— Шәкей қайда екен?

Жұрт айғайлап, әркімнің атын айтып шулап тұр.

Іштегілер бес-бестен әлі шығып жатыр. Екінші жақтан қос ат жеккен жайдақ шаналар қатарласа берді.

Осы кезде қақпа аузындағылар дүр етіп, жан-жаққа тым-

тырақай қашты. Коршаудың бір жақ бұрышынан шыға келген екі-үш салтатты қазақтар, дырау қамшыларын кез келгенге сілтеп, тесікке үңілгендерді аттарының омырауымен қағып-қағып өтті. Омбы қарға етпелей құлаған бір-екі кемпір мен бала бір тұрып, бір жығылып, үйелеп жатыр.

Ақанның білегінен ұстай жетектеп:

— Мерт боламыз, Ақан, бұлардан аяушылық күтпе, әлгі ақсақал мен бала қайда?— деп Новиков қашықтау шығып еңтігіп тұр.

Жан-жаққа бытырай шашылған жұрт әр жерде состиып-состиып, қақпаға алыстан қарайды. Қолдарын төбесіне қойып, бас сауғалап жүрген екі-үш адамды салт аттылар қамшының астына алып, ат тұяғымен таптап тастайтындай шыр-көбелек айналып жүр...

Шалқасынан қақпа ашылды. Іш жаққан алдымен екі салтатты казак, одан соң шаналы тұтқындар көрінді.

Осы кезде шанаға қарай лап қойған адамдарда ес жоқ. Жылап-сықтап, дауыс салып көзсіз ұмтылған әйелдер мен шалдарды бөгеу оңай емес еді. Естері шыға жүгірген адамдар тұс-тұстан салтаттылардың ара-арасымен кіріп, қайсы бірі шаналардың үстіне өкіре құлап жатыр. Түрме алды ың да шың. Қым-қуыт. Соңғы тұтқындардың шаналарымен қатарласа аттарын шоқырақтатқан казак-орыстардың да естері шығып кеткен сияқты. Шырқ айналып, әлдекімді балағаттап, құр далақтап жүр.

Тізіле шыққан жеті-сегіз шана да бір-біріне жедеқабыл түйісіп, бөгеле берді. Ақандар да жақындап, тұтқындарға таяп қалған. Осы кезде:

— Ата, ата,— деп шырылдаған Мөңке топ ішіне қойып кетті. Мөңке қарсы алдынан орбандаған биік аттың омырау тұсынан жалт бұрылып еңкейе жүгіріп, екінші шанаға жетіп-ақ қалып еді, әттең тап желке тұсынан тиген сокқыдан мұрттай ұшты. Екінші бір ат үстінен қарғып өтті. Мөңке орнынан ет қызумен атып тұрып үшінші шанаға ұмтыла бергенде мойнына орай тиген қамшыдан көзінің оты жарқ етіп, оппы қарға қалай омақа асқанын білмеді. Жан дәрменде «аталап», тәлтіректеп, тізерлеп тұра бергенше болған жоқ, тағы да бір аттылы қағып өтті. Бұл жолы оңбай құлады, көз алды қап-қараңғы болып, бүк түскен қалпы есі ауып кетті. Көп шуылдың ішінен:

— Мөңке жан, Мөңке!— деген Байбатырдың,

— Ожымбай, Шәкей!

Байбатырлаған Ақан, Әлтайлардың үні шығып:

— Ақан!

— Сер аға!— деген таныс дауыстар да қатарласып өте берді.

— Елге сәлем!

— Дұғай, дұғай сәлем!— деген көп шуылдың арасында зорға естілген аянышты үндерді жайдақ шаналар алға қарай ұзатып әкете берді.

Ақандар алыстан шанамен қатарласа жүгірді.

— Ақан аға, елге сәлем! Сұлтамұратқа, Сұлтамұратқа,— деген соңғы шанадан Шәкейдің үні шығып, бұғаулы жігіт бір екі бұлқынып бас көрсетті. Тағы да бірдемелер айтқан сияқты, бірақ қайдан естілсін.

Жан-жағынан аттарын шоқырақтата қоршаған казак-орыс конвойларының ортасында тұтқын шаналары қар бора-тып ұзап барады. Сонынан жүтірген адамдар әр жерде сүрініп, құлап жатыр.

Гүлдеп жел тұра бастады. Түні бойы жауған ұлпа қар енді ысылдап, терістіктен шыққан жел өтінде ұйтқи жөнелді. Әлгінде ғана кастарынан өткен аяулы достар, көгендеулі кәсіретті бейбақтар мінген жайдақ шаналар көз ұшында қаруытып, әлден уақытта бір қыр асып қарасы өшті.

Әр жерде состиып, алысқа қарап үнсіз мелшиген адамдарды көміп кетердей ысқыра соққан Арканың есірік бораны көтеріліп сүйей берді. Қамшы тиген бір көзі мүлдем жұмылып, екіншісі канталап кетіпті. Далада ұйтқыған ақ боран Мөккенің көзіне қан борандай көрінді.

Әр жерде шошайып, дәрменсіздіктен булыға жылағандар, көздері талғанша алысқа қарап, аяулы азаматтарымен іштей қоштасып тұр...

Таң ата күндегі тіршілік қамына кіріскен қала адамдары түнгі түрме жайдан бейхабар. Жылы қорадан қанатын саба-лап алып, жарыса шақырған әтештер үні де күндегісінше әр тұстан тұншыға естіледі.

Қала сыртында селтиген жел диірмендердің жамаулы қа-лактары да сықырлап айналып, күндегі беймаза әндеріне басты.

20.

Құлагер өлімінен соң іле ұстасқан қарауыл мен керей арасындағы барымта ланы ақырлап келгенде Көкшетау уезінің сырт жақтағы төрт болысына ауыртпалық болып түсті. Әсіресе әр болыста ауыл-ауыл болып қоныстанған қараша үйлер, оның ішінде Байбатыр, Шәкей, Ожымбай ұрылардың алыс жұрағат, ағайын-жамағайындары, ең арты руы бір демесе, олармен жеті атадан ғана қосылатын сегіз атаның бірі Есенбайдың ішінде Қылды, Жаулыбай, Шоктыбай, Шұңғырша, Жақсылық рулары көбірек жапа шекті.

Ел ішін дүрліктіріп, мойнына мылтық, беліне қылыш асы-нған әскерлерді қасына алған поштабай, ауылнайлар жұрттың екі аяғыч бір етікке тығып қуырдақша қуырып жүр.

Қараңғы елге ұлықтардың айтқанының бәрі заң, «керей елінің ұрланған малына жазықты қарауыл жұрты түгел жиналып, барымтаның орнын жабу керек, сот үкімі осылай» деп бас көтерер азаматтарды жинап алып, үш үй, төрт үйдің ортасына бір-бір жылқыдан салық айтып, үш күн пұрсатана беріп, төртінші күні құтырған бақсылардай зікір сала бастаған.

Бұрын сонды естімеген мұндай салық атын ел түсінбесе де, әйтеуір қолы қысқа өлген адамның жетісіне, қырқына ортадан шығаратын малдай санап, «құдай салды, біз көндік» деп, қайсыбір ауыл амалсыздан тез илігіп, «бәледен машайық қашыптының» көбімен төтеден киліккен қызылкөз пәледен құтылып жатты. Ал, қайсыбір ауыл мал жинаушылары анадайдан көрсе, есік-терезесін бекітіп, не сөйлесе қалса ат-тондарын ала қашып, қашан мойындары астына келгенше етегіне отырғызбай, бас тартады.

Осы бір сойқан, ел көрмеген сұмдық, Есембай руының қолы қысқа кедейлері тұратын Қантай аулында болып еді.

— Бұл ауылға мал жинаушылар екі рет келіп кеткен. Екеуінде де ел ақсақалдары» барымтаға біздің араласуымыз жоқ, айыпқа берер малымыз тағы жоқ» деп, болыс адамдарына құлақ аспай, тыртысып отырып алған.

Содан қаңтардың басында ауыл үстінде аязша сықырлап, үскірікше соғып, бір топ қарулы жандарм сау ете қалды. Ішінде ауылнай Жәдік пен Нұртаза болыстың поштабайы Жәнібек бар.

Келе ауыл ақсақалы Сатай қарттың үйіне «жазықтыларды» жинап алған, ақи Жәнібек, бетінен түгі шығып, істің төте жолын бір-ақ айтты:

— Ал, шалдар, осымен екі рет ауылнай келіп, ескертіп кетті. Не деген ақпақұлақсыңдар, мал кайда, қане, ақ патшаның гәділ заңына қарсы болмаймын десендер, алдымызға қазір әкеліп салыңдар. Өйтпейді екенсіндер, берсендер қолдарыңнан, бермесендер жолдарыңнан, сендермен енді мәймөңкелесіп отыратын жай жоқ. Бар елден мал жиналып болды, сендер ғана қалдыңдар.

— Қарағым-ау, бізде басы артық мал кайдан болады, өлмешінің күнімен отырған кедей-кепшікте не күй бар,— деп, Сатай қарт, оған қоса әнші Сұлтамұраттың әкесі Байбосын да күйзеліп:

— Жәнібек балам-ау, о заман бұ заман қайдағы жоқ айып-айбананы сырт отырған, қатысы жоқ жарлы-жақыбай аулына салғандарың түк қисынға келмейді ғой,— деп шұбырта бастап еді, поштабайдың ақи көзі ақшаң етіп атысып:

— Сонымен сендер бермейсіндер ғой үкіметтің заңына мойынсұнбайсыңдар ғой, сендерде мал жоқ екен, жар-рай-ды, онда тіптіп көрейік,— деп ауылнайға иегін қағып, орнынан серең етіп тұра берді.— Неше жылдан бері недоймшиксіндер

бәрін осы жолы сыпырып аламыз. Қарай гөр, үндемегенге! Тіңтіндер.

— Оу, тіңткенде, енді... күтіп отырған жалғыз-жарым малымыз бар, қар қата сойып алмақшы болып отырмыз, қызылқарын жас баланың қорегі, одан басқа не күн көріс бар.

— Қисынды, қисынсыз салықтан көз ашпайтын болдық қой, қарашығын деп бір, рамат деп екі келесіндер... — Қашан көрге кіргенше осы бір недоймкелеріңнен құтылар күн бар ма екен?! деп, тағы да мұң шаға бастаған ел ақсақалдарына құлақ аспай далаға азулы жолбарысша атылған Жәнібек, қасындағы сұсты жандарымдарымен аз ауылдың астан-кестенін шығарды:

— Есенбай тұқымы обалдарың Ақанға! Сол емес пе тыныш елді бөріктіріп, малын айдатып алған, өзі бас сауғалап көрінбей қашып кетті, обалдарың соған, — деп әр үйге кірген сайын бір қолтық отты тастап жүр. — Ал недуймкеден құтылмай жүрген өздерің кінәлі. Ақ патшаның әміріне қарсы келейін деп пе ендер!

Күн бата әр үйден жылап шыққан бала-шаға, қатын-қалаш дауыс кытып, у-шу, даңғаза аралас шағын ауыл үсті күңіреніп кетті.

Жәнібектер жер үйлердің қора-қопсысын тіңтіп, бұлай болар деп ойламай, бейғам отырған ауылдың мал қораларынан қыста тісіне басар аз соғымын ойықтан тартқан балықша ойнақтатып, тысқа алып шығып жатыр. Елдің бас көтерер қарулы жігіттері жылқылардың шылбырына оралып, өлсек те бермейміз, аштан қырылғанша, қолдарында өлеміз» — деп сүйретіліп, бір-екеуі Жәнібектің де жағасына қол салған. Үйлерінен көйлекшең дірдектеп құр қол шыққан жігіттерді қарулы жандармдар мылтық дүмімен ұрып құлатып, екі үшеуінің сырт киімін белуарына дейін сыпырып етпетінен сұлатып салып, жұрттың кезінше дүренің астына алды.

Поштабайдың келгенін естіген Сұлтамұрат қан құсып төсек тартып жатқан жерінен тұрып, күпіге оранып жеткен. Екі иінінен дем алып, қаңтардың үскірік желіне тұншығып, жөтел буған әнші жігіт ат үстінде сұрлачқан Жәнібектің салбыраған аяғын құшты:

— Әй, Жәнібек, мен... мен Сұлтамұратпын, танымай тұрсын ба, бұл не қылығын... жазықсыз елді жылатпа, жазықсыз Ақанды аузына алмасаң етті, жазықтыны екеуміз білетін ек... бұл не қысастығын, — деп сөзін зорға құрады.

Өшейінде жөпшендіге көнбейтін кереауыз поштабай Сұлтамұраттан тітімдей де именіп, ықлады. Серейген бойымен ат үстінде іліп келіп, өзі де желден қақалып-шашалып, құр сұлдері тұрған әнші жігіттің күпісінің өңірінен бүре ұстап:

— Әй, көксау, мезгіліңнен бұрын өлмейін десең, кет бұл арадан. Жалғыз сенің ауылың емес, бар ауылдан жиналып

жатқан мал. Егер өткенді тісінен шығарсаң, ертең өлексен калады. Жалғыз әкенің ая, ант атқыр, антың қайда берген,— деп, тісінің арасынан сыздықтата зілмен сыбырлады да, қолын босатты.— Есіңде болсын сенің сөзің қотқа аспайды, жала, жала, осыны ұқ!

— Сендердің де ант алғандарың қайда, сондағыларың осы ма?! Жазықсыз елді неге жәбірлейсіңдер. Не сұмдықтарың бұларың. Тимендер жұрттың малына, бар үйдің қарап отырған малы.

Сұлтамұраттың қолы Жәнібектің тізгініне іліккен. Біресе жалбарынып, біресе көркытып бакты. Дімкас, әлсіз жігіт лоштабайды қайығыар, плігер деп еді, жоқ, ол тізгінін оқыс тартып калып, серейген аяғымен кеудесінен бір теуіп, шалқасынан түсірді де:

— Қане, айдандар, айда кеттік,— деп атын тебініп қалды.

Бүгін-ертең соямыз, деп, бала-шағасымен тегіс қуанып отырған елдің он бес шақты соғымын екі-үшеуден топтап жетектеп, топқрлата айдаған, қиянатшыл топ кешкі ымыртта алыстап, қараңғы түнге сүнгі берді.

Қолында бос қалған ата шылбырын мойнына салған қарт Сатай құбылаға қарап тізесімен қарға шөгіп, көрі көзінен жас төгіп, қарғап отыр:

— О-о, Есембай атам аруағы, киелі едің, киелі едің, бабам! Аз ұрпағыңды қара жыландар жалап кетті, киелі аруағым! Ошағымды ойрандап, шоғыма су құйып кетті жыландар. Аруағымның киесі атсын, бала-шағаның көз жасы жібермесің, алдарың түнек болсын, көрем деген қызықтарыңды көрме, аруақты елдің ұлы едік, кісіге қиянаты жоқ момын ел едік, осыныша зарлататындай ненді алдық. Нұртаза! Азаматтарыңды қорлап, дүреге жығар неден кінәлі болдық, ақсақ ояз! Біз көрген зауалды ұл-қыздарың тартсын, қара түн бастарыңнан арылмасын. О, құдай, бар болсаң, сорлап қалған жетім-жесіріңнің тілегін бере көр! О, аруак, аруак! Есембай бабамның аруағы!..

Алыстан кісінеген, шыңғырған асау соғымдардың үні талып жетіп, мүлдем үзілгенде, есеңгіреп, мәңгірген топ, тағы да зар еніреп, жылап қоя берді. Сатай қартпен қосыла қарғаған дәрменсіз жұрт, көйлектері өрім-өрім, жон еттері дыздыз еткен сокқыға жығылған нар жігіттер әйелдерінің пығына асылып, көздерінен бұл-бұл ұшқан жылқыларының соңынан қарап, көрі-жасы орындарынан талжылмай, өлік шығарған ауылдай зар илеп, аяз астында егіліп тұрды.

Осылайша қан-қақсап, қотанына аю-қаблан тигендей жылап-сықтап қансырап қалған Қантай аулына Жәнібектердің сойқанынан бір жұмадай соң, қасында Мөңке бар Ақан келді. Шынжырмен бұғаулап этаппен алысқа айдаған достарын көзімен шығарып салып, одам кейінгі күндері Ақмола

ұлықтарынан еш хабар біле алмай, іштен тынып, қайғымен күйзеліп оралған беті.

Түндегі ел зарынан сон, бұрынғыдан да төмендеп, кеудесі сырылдап, тынысы тарылған Сұлтамұрат бір мезгіл бас көтеруге де жарамай, мүлдем төсек тартып жатып алған. Ақанды көргенде сауында уайымшыл, жаны нәзік, әрі күйрек жан үнсіз жылап, көпке дейін сөзге тілі оралмады. Үйде бір бейтаныс келіншең жүрген. Ақан амандасқаны болмаса, жөн сұрасқан жоқ. Сол әйел Сұлтамұраттың басын көтеріп, құйрығын жаңа басқан баладай әлсіз кәріптің жан-жағын жастықпен бітеп, көрпесін қымтап кетті. Қара жігіттің өні тозған шүберектей бозарып, шүңірейген көз жанары сөне бастаған екен. Екі інінен дем алып, қайта-қайта жұтынып, төмен салбырай берген басына не бола алмаған Сұлтамұратты аяп, қанша қинағысы келмегенмен, «Шәкейдің мұны аузына алуында бір сыр бар-ау, не де болса осы бірдеме білуі мүмкін» деген оймен Ақан терісіне ғана ілінген тірі аруақтай біткен әнші інісінен қалай сөз тартудың қыбын таба алмады.

Көрпеден басын алмай, төмен қараған қалпы Сұлтамұрат Мөңкені жаңа аңғарғандай:

— Ә, Мөңкемісің! А-ман ба? Сен де жасыңнан қайғыға... душар болдың-ау,— деп кеудесі сырылдап, тамсанып көп отырды.— Ақан аға, жігіттер... жігіттердің күні не болды? Арашалап... арашалап алдыңыз ба? Нұ-Нұртаза барды ма?

— Жоқ! Сұлтамұрат! Жігіттердің халі нашар... Сотталу хауші бар,— деп, Ақан ауру жігітті қажыспайын деп, бұғауда кеткендерді жасырып қалды.— Нұртазаны неге аузына алдың, неге барады?.. Сұлтамұрат, шамаң келсе, айтшы. Бірдеме білемісің? Шәкей сәлем айтты.

— Олар сізге ештеме айтпағаны ма?..

— Жоқ, қайдап айтсын, жолыға да алмадық,— деп Ақан Шәкейдің сәлемін қисынға келмей қалды-ау деп түзеген болды.— Шәкейді түрмеге енгізіп бара жатқан жерде алыстан көрдік,— алыстан айқайлап сәлем жолдады саған!

— Е, е,— деп, жиі-жиі шөліркеп, сусын іздеген Сұлтамұрат жиі тамсанып, қорғасындай ауыр басын бір-екі ізеген болды.— Олар... олар бар сырды айта алмаған екен. Ай, айтқанмен не... ант-ант бұзбай...

Ауру жігіт бірдеме дегісі келіп, оқталып, сөзін жұта бететін сияқты. Ақан бұрынғыдан бетер ынтыға түсті.

— Мына, ант соққыр Нұртаза, елге қырғидай тиіп... барымта... барымта малын жұртқа төлетіп, аш-арықты қан қақсатып жатыр... Кеше Есембайдан тараған... аз үйлі Қантай... аулын талап... жі-жігіттерін дүреге жығып кетті. Ол найсаптың адамдары А-Ақан сері мұны жасатқан»,— деп беттері... беттері шып етпейді. Жалғыз со-соғымына кара... караған ел, енді көкке қарап қалды. Біздің әкей бар, біраз адам

бай-байларға жалданып, бірдеме табу-табудың қарекетімен кеше басы ауған жаққа тентіреп, ел-ел ақтап кетті... Оһ... Оһ... Нұртаза... ай сол ұстатты ғой, бет-бетсіз екен. Су-сусын.

Сұлтамұрат сусын ішіп, жастығын төмендеттіріп, қайта жатты.

— Ша-шамам келсе, Ақан аға, өзіңізге көзім тірісінде айтып кетейін. Барымтада бол...— болмасам да... шет жағын білем... Ант ішіп ем... айтпасқа... бірақ... бірақ, қайтейін өзіңізге ғана... Мөңке де аузы... аузына берік болсын. Осы күні оларды же-жеңу қиын... қиын...

Сұлтамұрат ұзақ үнсіз жатты. Барымта алдындағы оқиғаларын көп ойлады. «Айтсам ба екен, айтпасам ба екем» дегендей ұзақ қиналды.

Ол оқиға былай болған еді.

Бүкіл Сарыарқаға дүңк еткен Құлагер өлімі Атығай-Қарауыл еліне күн құрғатпай-ақ жеткен. Қазақ дүлдүлінің қайғылы өлімімен бірге, іле-шала Ақан серінің «беу, керім-ай бөрібай-ай» деп бебеуге салып, зарлаған «Құлагер» әні де жетті. Ащы үнмен айтылар жоқтау сарынын тыңдағанда көзіне жас алып, тебіренбеген тірі жан қалмады. Бір апта ел дүрлігіп, атқа мінер ер-азамат ауыл арасында жалақтап, бір-біріне хабар беріп, босқа шауып намысқа булыққанмен, істер айла, қылар амал таба алмай қыстығып, босқа сенделген еді.

Тек үшінші тәулікте барып, қарауылдан шыққан аз топ бір-бірімен астыртын хабарласып, жасырын жиын құрған.

Жиын, көп көзінен таса, елеусіздеу бір шоқ ағаштың бауырындағы жылқышылар қосында өтті. Қосқа жиналғандар кілең Ақанның жанашыр достары: Шәкей, балуан Ожымбай, әнші Сұлтамұрат, Бәтжан. Бұрын көп араласпағанмен, немересін Ақанға қосып жіберетін ұры Байбатыр да келіпті. Күн бата қасында ақиқөз поштабайы бар жарау атпен сұмаң етіп Нұртаза жетті.

Ұядай қос ішінде жас құлынның етін үнсіз жеген қайғылы жандар, біреудің жаназасын шығарғандай көпке дейін түнеріп отырды. Астау толы ет орталанғанда барып:

— Қайран, Ақан аға, Құлагеріңнен айрылып, не күйде отыр екенсің. Ондырмай соқты-ау жауыздар,— деп, Шәкей булығып, көзі жасаурағанда, басқалары да ауыр күрсінді. Кейінгі кезде көкірек ауруы меңдеп, тық-тық жөтеле беретін Сұлтамұрат Құлагер өліміне егіле жылап, өзінің пір тұтатын жазықсыз ұстазына деген адам баласының қаскөйлігіне налып, сырқат жарасы ашыла түскендей еді. Астауға анда санда ғана қол апарып, былбыраған жас етті әрең толғап, жұта алмай, зілдей қайғыдан шекесі солқылдап, басын көтере алмай отырған әнші жігіт:

— Сорлап қалды-ау, Ақан ағам, сорлап қалды-ау, аппақ көңілі жердей болды-ау! Құлагер айналайын, серігінің бірі

емес пе еді, жылқы емес, досы еді-ау, енді серіге шер болды-ау, шерлі ағам қашан сенің шерің тарқаған, адам баласына титімдей қиянатың жоқ асыл ағам неден ғана сенің жолың болмайды. Неден ғана тұзаққа түсе бересің... қыл-мойнынан, — деп, соңғы сөзін жөтел қысып, зорға құрады. Аузын басып, жөтелін тиям ба деген Сұлтамұратқа көмейін қырып, жегі құрттай жыбырлатқан көкжөтел көнбеді. Әуелі күрк-күрк терең жөтелген әнші әбден қысылған шақта күре тамырлары солқылдап демі бітіп, қос бұрышындағы сеңсең тұлыпқа тұншыға құлады.

Сұлтамұраттың жөтеліне сәл қабақ шыта шыдамсызданған Ожымбай ызалы аюша ауыр ырғалып қойып, гүрілдей жөткірінді.

— Әй, жігіттер, өлер Құлагер өлді. Енді жер жыла, көр жыла, орнын толтыра алмаймыз. Кімнің белі қайыспай отыр. Бір бәтуаға келмейміз бе, әлде қара жамылып, жоқтау айтып, қатындарша сыңси береміз бе? Нұреке, сіздің келгеніңіз тұйыққа тірелген бізге қандай жақсы болды, азаматтық көрсетіп отырсыз. Бұлай болар деп тап өз басым ойламап едім, — деп, сөз соңын төрде өзінен жоғары отырған Нұртазаға бұрды.

Шынында болыс тап осы жолы мына қара табандарға өзі келмек түгілі, сәлем де бермес деп ойлап еді. Әйтеуір қармаларға тал таба алмай тығырыққа тірелген жігіттер амалсыздан Нұртаның жансызы — поштабай Жәнібекпен сөз қосқан. Сағынай асынан шақырусыз қалған Нұртаза, керейлердің Ақансеріге қиянатын, қарауыл жұртына әдейі жасаған қыры деп тісін қайрап отыр дегенді естіген соң, өзі араласпаса да, сырттай қол ұшын берер деп дәмеленген еді. Кейінгі екі сайлауда қатарымен болыстықты алған Нұртаза, сегіз дуанға аты шығып, шалқып тұрған атақты шонжар, сонау Ірбіт, Қызылжар, Омбы, Түмен саудасын Сүлеймен ағасы арқылы билеп-төстеп, бетіне жан қаратпай тұрған алпауыт сырттай поштабайымен ғана емес, енді өзі келіп ақыл қосса, одан артық қуаныш бар ма.

Беті жып-жылтыр, қою сақалды Нұртаза ала көзін төңкері Ожымбайға бір қарап, ет жеп болдым дегендей басын кеккең еткізіп, шегіне отырды да, қолына майлық алды.

Етженді саусақтарын бір-бірлеп сүртіп, семіз құлын етінің майы жылтыраған тырнақ көбелеріне дейін баппен ұзақ тазалады. Содан соң жас сорпа әкелген жылқышы балаға «ішпеймін» деген ишарат білдіріп, қоңыр шибарқыт бешпентінің терең қалтасынан алған бармақтай құты тығынын таспық тартқандай саусағымен бипаздап бұрады да, ішінен ұшталған көп аршаның бірін алып, құтыны қайтадан қалтасына салды. Ешкімге арша ұсынған жоқ. Сыртынан талай кіжінгеннен жүзін көргенде сұсынан тайсақтаған жігіттер онымен

катар отырғандарына да риза сияқты. Ол табақтан басын көтергенде, бұлар да саусақтарын жалап, дастарханның шегіне қалысқан. Бәрі де енді тіс шұқыған Нұртазаның аузына қарағыштайды. Қанша шыдамы таусыла үздіккенмен, қасын кере түсіп кербезденген болысты ешқайсысы тақымдап, асықтыруға батылы жетер емес. Қабырғасы тең болмаса да, Ақан серінің сәбебімен үлкендердің ортасына көп араласып, бойы үйреніп қалған Шәкей ғана тықыршып:

— Иә, енді не отырыс бар, бәріміз де бір мақсатпен жиналған екенбіз, ал, Нұреке, — дегенде барып, тісін ұзақ шұқыған Нұртаза алғаш сөзді бастап, алыстан орағытты:

— Осы бір керей асын сұханым сүйімен еді. «Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды» демекші, қарауыл жұртын алалап тастаған керейлер әлі сазайын талай тартар... Соған Ақан байғұстың желегін ала жүгіріп, желкілдей қалатындай реті жоқ-ақ еді. Бірақ жел көңілге не дауа. «Шақырусыз асқа барма, желікпе» дегенді қас қылғандай көрді. Содан біреу керейдің асын аяды деді ме екен. Маңдайына талай тисе де, ай қайтпайды-ау, қайтпайды. Ақыры, міне, ойнақтаған тайлак от басты. Керейлер тұрмастай етіп қақ маңдайдан ондырмай ұрған екен, жазықсыз жануар, екі ортада, боқ басында жер қапты, — деп, тағы да тісін шұқып отырып қалды.

Батылы жетіп сөзге қосылған тағы да Шәкей.

— Солайы, солай болды ғой, Нұреке. Енді ол қанша айтқанмен келмеске кеткен шаруа. Ақанға қосылған жұртты да жібермеген адамдар бар. Оны қайталап қайтеміз, — деп сөзді тигізе бастап еді, қасқыр мінез Нұртаза арс етті:

— Сонда, сендер еріп барғанда Құлагерді айырып алып қалатын ба еліңдер. Көсем салып алдында жүретін шығарсыңдар. Сөз емес сөзді көңірсітесің!

— Шынында да кінәлесіп қайтеміз, Шәкей. Одан да не істейміз. Құлагердің құны емес пе ендігі дауаларымыз, — деп Бәтжан ұшыға бастаған сөзді басты.

— Құлагердің құнын! Оны қалай алмақсыңдар? Сендердің қолдарыңнан не келмек. Керейдің кері кеткен кесепаттары құн даулатпақ түгілі, босағасынан сығалатар ма екен. Сендер де қолымыздан бірдеме келеді, еркек кіндігіңіз деп отырсыңдар-ау, — деп, жанағы сөзге шамданып, аптығы басылмаған Нұртаза ырқ етіп күлді.

— Неге келмейді қолымыздан, шанырағын ортасына түсіреміз. Әттен аз бөп отырған жоқпыз ба, — деп еді Ожымбай, Бәтжан да қостай түсті:

— Нұреке, сіздің де кектеніп отырғаныңызды естідік. Бізге біраз белді ат, сойыл көтерер біраз жігіт керек. Аржағын өзіміз білеміз. Сіздің осылай сырттай қалған болып отырғаныңыз да жетеді...

Болыс көзі бақырайып, аузын толтыра тоқтық тартып, карқылдап күлді:

— Сендердің дәмелерін зор екен. Тіпті ойларын қайда жатыр. Наурызбай мен Ағыбай әумесерлердің тұқымы әлі бар екен ғой. Ах-ха-ха! Арыстан айға шауып мерт болыпты. Сендердің жиырма-отыз сойылдарыңа бастарын жарғызып қойып қалың керей, анау ақ патшаның адамдары ай қарап отырмақ па. Құйрықтарыңа дүре салып, жылқыға басқандай таңба басып, өздеріңді ит жеккенге қойша тізіп айдайды да жібереді. Қара бұлардың дәмелерін!

Жігіттер үнсіз қалды. Андамай сөйлегенін әрқайсысы-ақ ұғып отыр. Бірақ ауыздан шыққан сөз мәкрүк. Қайтып алар айла жоқ. Расында да не айтып отыр: «Қарға қарғаның көзін шұқымайды»— керей жұртының сөлкебай таққан шонжарларына қол салған бұлар, ертең өз болысының да жағасына жармаспай ма? Жер шұқығандай төменшік тартып отырып қалған Байбатыр еңсесін көтеріп, көзін сығырайта қарады:

— Ау, болыс, жігіттердікі әшейін ашынғандықтан айтылған күр далбаса ғой. «Өз бетін аямаған, кісі бетін шнедей қыладының» кебі... Қарауыл намысы ортақ. Біздікі намысты жібермеу, кек алу емес.

— Ә, солай жығылсаң керек етті,— деп жұмсарды Нұртаза,— Барымта емес, Құлагер үшін қарымта десейші. Сонда не істемексіңдер? Құр, даурыққаннан басқа, қолдарыңнан не келмек. Ауыл итінің құйрығы қайқы демекші, ауыл ішінде отырып, күр шіренгендерің кімге дәрі?!

Ұры Байбатыр енді түксие түсіп, жүрелеп отырды:

— Ұзын сөздің қысқасы,— бір Құлагердің құнына бүкіл Ақсары, Құрсары керейдің, байлығы шалқыған Мәті — Дәуленіңнің, бүкіл Төлкеден тараған Сағынай балаларының малы жетпейді. Таласқа түссен, бір тышқақ лағын да бермейді. Ақан қайғысын, қарауыл намысын қайтарар төлемді олардан сұрап та, даулап та ала алмайсың. Әйтеуір жай отырып ынжық атанғанша, керей малын барымталап, есе қайтару керек.

— Ал, жә дейік. Сонда бұған менің не көмегім керек?

— Нұреке-ау, жаңа айттық қой. Бізге сіздің бар көмегіңіз сол — тың аттар керек. Кемі төрт-бес жігіт.

— Жігіттің де керегі жоқ,— Бәтжанның аузын қақты Байбатыр.— Соишама, қол жинаудың қажеті не, аяққа оралғылықтан басқа. Істемей жүрген кәсіп емес. Болыс еке, бізге көмектің керегі сол — ертең айдап келер көп жылқыны қайда жасырамыз, қайда тығамыз. Сіздің, ана Сүлейменнің көп малына тоғытып жібермейміз бе? Бізге керегі мал емес, намыс. Сізге де солай емес пе?

Нұртаза іштей күліп, жайраң қақты: «Мыналардың ойы жаңа-жаңа өз ойына қарай ойысып келеді. «Малға тоғытып

жіберу дегендері ғана үйлеспей отыр. Қыруар мал келе қалса, оны қайда тоғытады, ол арасы Сүлеймен екеуіне мәлім. Бұл «ойыннан» ағасы алғашқыда сескеніп, жалына қол тигізбей оскырса да, кейін сөз ынғайына көшіп, оңай олжадан бас тартпаған. Енді мына қолшоқпарды біраз жинап, қайрап алу керек, ит екеш итті де қасқырға саларда жынын құстырып, ашықтырып-ашындырып алады.

— Сонда қалай?— деді Нұртаза ыңыранып.— Сендер оты менің қолыммен көсейсіңдер. Ертең мұның аяғы үлкен дауға ұласуы хақ. Сонда ұрланған мал менен табылса, өмір бойы керейлермен жалғыз жағаласып өтпекпін ғой. Тасада қалатын сендер. «Айран ішкен құтылып, шелек жалаған тұтылардың» кері емес пе бұларын?!

— Нұреке, кімнің айран ішері, кімнің шелек жалары белгісіз? Әрине, малды тоғытқанда оны жайып салып отыру емес, бір есебін тауып сіңіріп жіберу қолыңыздан келер деп отырмыз. Барымтаны қазақ бүгін көріп пе. Қай ұры пайданы жанына басқан?!

— Әй, Шәкей,— деді Нұртаза.— Сөзіңнің төркіні түсінікті. Шықбермес Шығайбайдың тор қаскасын бокқасқа қылып айласын асырған Алдаркөсе бол деп отырсын ғой. Бір қара емес мың қараға, мың Алдаркөсенің айласы да жетпес... Жарайды, шешінген судан тайынбас, қолмен істегенді мойынмен көтерейік делік. Ал ертең қазына жағынан зерт жүргізіліп, сендердің ізіңмен келіп, біреуінді құлағыннан басып күнжитып ұстап алса, бастан құлақ садаға деп, құлағынды беріп кетесің бе, әлде жан сауғалап, аш құлақтан тыныш құлақ жақсы, өзім аман болайын деп, үстіңе төнген қара бұлтты басқа жаққа аударамысың? Жоқ, мен сендерге сенбеймін!

Алдымен поштабайын салып, сонынан түк білмегендей өзі келіп отырған болыстың жан жаралар мына соңғы сөзін естігенде, жігіттер қасқыр тиген қойларша дүр ете қалды.

— О не дегеніңіз?

— Сонша бізді, бала деп отырмысыз?

— Сырға сырғанақ жігіт боларымыз бар, несіне келді дейсіз.

— Дабырламандар,— деп көзі алақ еткен Нұртаза быртық саусақтарын тарбита көтеріп, жігіттерді басты.— Үй артында кісі бар. Ана екі жылқышыдан сақ болған жөн. Олар да неге жиналғанымызды білмейді. Кіндірі бір Сүлеймен де бұдан бейхабар. Әлден даурығып, бөрінің артынша шуылдасандар, ертең ел жеткізбесе, жел жеткізеді. Ал, қылша мойным талша деп, тілдеріңді тістеп, өлімге кессе де, сырынды көрге бірге ала кетсең тәуекел!

— Оу, болысеке, тоқ етері сол — бұл арада сенің де, басқаның да шашбауын көтере келгіміз жоқ. Не мәймөңке керек. Біздікі — бүкіл қарауылдың намысы. Ақан серінің ке-

гі. Жаңа айтпадық па, егер мәгеркім кім де кім ертең тісінен шығарды бар ғой, жақыным еді, жас еді деп, қарамаймын тура өзім соның тілін кесіп отқа тастаймын. Ал, өз басым мұндайдың талайын көрген менің басымды қойдың басындай үйтіп жатса да, мына тіл оны арашалаймын деп сырын айтпайды, бірге үйтіледі,— деп, енді Нұртазаға қалың сабалақ қасының астымен, отты көзі жайнап, тік қараған Байбатырдың жүндес білектеріне қан теуіп шыға келді. Тұла бойы дірілдеп қоя берді. Басқалары да Байбатыр сөзін қостағандай нықтарын қомдап-қомдап қойды. Ожымбай балуан да күреске шығатындай аруақтанып, қалш-қалш етеді.

Енді бұдан әрі сөзді созбайлаудың қажеті жоғын сезген Нұртаза соңғы шартын қойды. Қалтасынан ақ орамал шығарған:

— Ма, мәгеркім, ауыздан шығар болса, тілім кесілсін, антымды бұзсам, үрім-бұтағымның қаны осы тілімнің қанындай судай ақсын деп антыңды бер,— деп, қасындағы Ожымбайға ұсынды. Ант-су ішудің мұндай жолын білетін жігіттер бөгелген жоқ, Нұртаза айтқан сөзбен ант алып, шетінен пышақтарын суырып, тілдерінен қан шығарып бүрікті.

Жөтеліп кеп, Сұлтамұрат та тілін шығара берген. Байбатыр білегінен ұстай алды.

— Әй, Сұлтамұрат, сенің бізге масылдыктан басқа пайдаң аз. Ұры жауы — жөтел. Ниетіңе рахмет. Сен барымташы бола алмайсың, көңіліңе келмесін, үйде жылы бүркеніп жатып біздің жолымызды тіле!

— Бәке-ау, о не дегеніңіз. «Қоянды камыс, ерді намыс өлтіреді. Мен де бір азамат емеспін бе. Маған қарауыл намысы емес, Ақан ағаның намысы керек. Ол қанаты қайрылып зарлап жатқанда, мен үйде дарылдап өлең айтып жатпақпын ба, барамын — деп қиылса да, Байбатыр: «ұрлыққа ертпеймін!» деп кесіп айтты.

— Жарайды, Сұлтамұрат. Расында да сен мына көкжөтеліңмен бүкіл керейді бөріктіресің,— деп, Нұртаза босағада сыры кеткен ескі кебежеден алдырған қатқан жарты күлшенің бір үзімін Сұлтамұратқа берді де, бір үзімін өзі аузына салды.— Наннан қасиетті ештеме жоқ. Егер сыр сақтай алмасам, мені де осы дәмнің қасиеті атсын. Сен де же ақи!— Бір үзім нанды поштабайдың қолына да ұстата салды.

Бұдан соң бұл жаппаға қайдан келгенін кім білсін, ақ орамалмен мұқият түйіншектелген қалың құранды алып, жігіттер жаппай кеудесіне басысты. Бұл — «Құран ұстайын» дейтін анттың белгісі еді.

Ант-су ішудің қазақтағы көне, жана ырымының бәрін жасап, Нұртазаның қалың жылқысынан бір-бір тың ат мінген барымташылар сойылдарын қарына іліп: «Иә,сәті!» «иә ару-

ақ, қолдай гөр», «ақсарбас!» деп, желкем түнде керей елің бетке ұстап, жүріп кеткен...

Анда-санда жөтел қысып, көгеріп-сазарып булыға берген Сұлтамұрат ара-тұра үнсіз дем алып, осы уақиғаның ұзын-ұрғасын қысқаша баяндап, зорға тауысты.

— Бәсе, өзім де, тегін емес-ау, қыруар мал үшті-гүйлі қайда кетеді деп күмәнданып ем, тағы да айтасын асырған екен Нұртаза. Апырмай не деген жүрегі тастан жаратылған неме еді, тым құрмаса, өзінің қолы былыққан соң, жігіттерге арашашы болмаса да, нақақтан нақақ айып-айбана төлетіп, жазықсыз елді неге жылатады. Ант — манти деп сендер де қайдағы жоқ ата жолын ұстап, антшыл, уәдешіл бола қалған екенсіңдер... Бәсе, бәсе, жігіттерді ұстап берген Нұртаза. Оларды көз көрмес Сібір айдаттырып жіберткен де сол, қалай жасырады ізін,— деп Ақан болыс қолынан істелген іске жаңа ғана көзі анық жетіп, тістене берді.

Мөңке де Сұлтамұрат сөзін естіген сайын құнжиып, түнере түскен. Көптен сөйлемеген бала, түнеугі қамшы тиген көзінен сорғалаған жасын жеңімен сүртіп:

— Тірі жүрсем Нұртазадан бір кек алармын,— деді үлкен кісіше. Осыдан қайтып ләм демеді. Қаны ката қалған Мөңке бұдан қайтып бір жадырамады да.

— Ақан аға... түсінемін, түсі... түсіндім,— деп басын көтерместен Сұлтамұрат көзіне жас алды — Жігіттер қиырға айдалған екен. Иә... кебенек киген келер-ау тірі болса... кебін, кебін киген. Бәтжан келер ме енді. Айдалада қалды-ау. Топ-топырағы да өз елінен бұйырмады!

Сұлтамұрат көзінен сорғалап аққан жасы тиылғанда барып, қайта сөйледі.

— Ақан аға, енді өз... өзіңіз арандап қалманызшы. Қай-қайдан айттым. Енді көріспеспіз. Ақан аға, сізге алда риза болсын. Сізбен өткізген өміріме өкінбеймін. Қай-ран, ол бір тамаша, шуақты күндер — еді-ау. Иә, шуақты күндер. Кешу өтінемін, Ақан аға, кінәм болса, кеше көріңіз!..

— О не дегенің, Сұлтамұрат! Осыншама... қой, қайдағы кешу, ертең-ақ көкке ілінсең, жазылып кетесің.

— Е-е, Ақан аға! Сол көктемді ғана күтіп жатқан жоқпын ба. Келер көктем менің тіршілігімнің де соңғы көктемі шығар. Соған ж... жете алам ба.

21.

Күн шыға атқа қонған Ақан Сердалы ауылына қарай аяңмен келеді.

Қысқы дала көркіне көз тойғысыз. Түнімен жапалақтап жауған ақша қар қарағай, шырша, қайың аралас тоғайлы даланы аппақ мамықпен бүркеп, қымтап тастапты. Көгілдір

аспан шұңғыма өзеннің шыңылытыр мұзындай мөп-мөлдір. Желсіз ауада бетті байқатпай сүйер шымшыма аяз бар. Қарағай, қайыңға қонақтаған ауыр ұлпа қар анда-санда өз салмағымен түмлі етіп құлағанда, бастары нілген ағаш бұтақтары селтең етіп, селк еткендей болады. Ақ ұлпаны ұстап, салмақтап-салмақтап тұрып тастап жіберген алыптың алақандары сияқты. Күн көтерілген сайын тоғайлардың шығыс жақ бетіндегі сырғалы қайындар бір-бірімен бәсекелескендей бастарындағы түнгі ұлпаны түсіріп, ақ көрпесін серіп тастап, мойны қылтнып шыға келетін үрпекбас келіншектердей шашы дудырап таңғы жолаушыға едірейе қарайды. Тоғай — дүр сілкініп оянган өзінше бір қалың ауыл.

Дала аңдары да түнгі ұйқыдан тұрып жорта бастапты. Айкүш-ұйқыш іздер жүрген сайын көбейіп, ақ қардың бетін шимайлай түседі. Ескі қабықтарды аршып, қу бұтақтардың сынық басын сүйір тұмсығымен көнек түбін ұрғылағандай дамылсыз тоқылдатқан қызылала тоқылдақтар да ағаштан-ағашқа қонып сумандап жүр. Алақанат сауысқандар да қалақ құйрығын жыпық еткізіп, саландатып ит ерткен жалғыз жолаушыға таңырқағандай таңдайын қағып-қағып қалады.

Ақан сарала атын ерттеп жатқанда қорадан ата шыққан Басараласы қашан жолға шыққанша асығып, несін шыр көбелек айналып, қыңсылай берген. Неше жылдан бері аңға салмаған кәрі сарала жонданып, семіріп алыпты. Тайыншадай ірі денесі бұрынғыдан да сомданып, арса-арса кеудесі бұқа тамақтана жалпынып, басы да үлкейе түскен тәрізді. Кейінгі кезде қартайып, алжи бастағаны ма, әлде жасынан қасқырға баулыған маң төбет ансырай ма, анда-санда аусарланып қотандағы қойға шабатын көрінеді. Бөтен елге бара жатқан Ақан ауылдан шыға бере «қал, қал» деп бір-екі зекіп еді, иті несінің бұл қылығына назаланғандай аспанға әуіпідей үріп, қар бората жер тырмалап алға оза берген соң, «жәрәйді дала кезіп, біраз мауқын бассын» деп, қайтып қумаған.

Көптен зеріккен сарыала әуеяде кез келген ізді тіміскілеп, сонарға түскен жана іздің несін сезіп, біраз жерге дейін жүгіреді де несі соңынан ермеген соң, зәбір шеккендей қыңсылап, қиыс кеткен Ақанға шоқырақтап қайта келеді. Оппа қардың астында ақ тышқандардың іні кездессе де көптен өшіп ала алмай жүрген жауын тапқандай, ызалана тырмалап, тұмсығын тыға қорылдата тартқанда анадайда некен саяқ жүрген ала қарға да етегін жая жалп етіп отыра кететін қара қамзол, ақ жаулықты кемпірлердей ұлпа қарға күрп етіп қонып, иттің алдына бір қырындап секектеп жақындай түседі. Басын қисайтып, көзі алайып, «не іздеп жатырсың-ай, қар астынан не табасың, ақымақ, ақымақ-мақ-мақ» дегендей, алыстан үңілген қарғаға ыза болған сарыала атылып кеп тұра қуады.

«Көтек!» деп шошығандай, барқ еткен қарға, «нә жетерсін жаман — қатты, қояншық» дегендей қарқылдап, көкке көтеріледі.

Бұлаңқұйрықпен үнсіз жортқан Ақанның басы салбырап, ойда келеді. Түнеугүні Сұлтамұраттан Нұртазаның залымдығын естігелі зығыры қайнап, үйде тыныш жата алмаған. Қанішер болысқа барып, дігірді салып, «өзің жұмсаған Ожымбайларды қалайша ұстап бердің, діннен безген! Қызылқарын жас баласының, артта қалған ел-жұртының көз жасын аясаңшы. Тым құрмаса бір рет әділдікке жүгініп, өзің арашашы болып, қиырда жүрген жігіттерді қайтарар бір қауметің болмағаны ма, безбүйрек!» — деп жағадан алсам ба? Илікпейді екен, енді Нұртазаның өзіне іс қозғатып, Омбыға дала губернаторына барсам ба екен, деп толқығанмен үйкүшік адамдай Қараталдан қарыс қадам ұзай алмады. Қазір әке-шешесі қатарымен төсек тартып жатыр. Қорамса биыл жығылғаннан қайтып тұрмаған. Ұзақ науқас әлсіреткен қарт анда-санда беті бері қарағандай болып, төсек үстінде басын көтеріп отырса, үй ішіне, келімді-кетімді адамға мазасыз. Дала жүзін көрмей, ішқұса боп іші жарылардай зеріккен, әрі ауру қалжыратып құныстырып шөктіріп тастаған шал баяпар. Тырс еткен бөтен дыбысты көтере алмайтын кіді.

Қатар салған сүйек төсағашта жатқан Жаңыл шешесі биыл Ақан Ақмолада жүргенде лепсісін емдетем деп, Шәмбіл қожадан бармақ басындай алмас алып, сары майға езіп ішіпті. Аурудың ұшына тиген дей ме, содан бері тамағы жұтындырмай, келе-келе ас жүрмей қылтамаққа айналып, қара судан бөтен нәр сызбай жатқанына бір айдай болыпты. Күннен күнге өз-өзінен таусылып, толық денелі ана шүйкедей боп сөміп барады. Тым құрмаса сөйлер тіл де жоқ. Сыбырлап сөйлейтін Жаңыл енді одан да қалған. Әлденелерді ыммен айтып, қолын, басын қозғап, бірдемелерді түсіндіріп, кейде көзден жас сорғалап жылаушы еді. Енді көзінен жас та шықпайды. Қу шүберектей боп, сіңіріне ілініп сөніп барады. Әншейін, кеудеде жаны бар тірі аруақ — құр сұлдер.

Анада Сұлтамұрат үйінен шығып, Қараталға кештете жеткенде Ақан Құлагердің қайың қорасының алдына шөккен төрт нарды көзі шалып, тұрып қалған. Бәрінің де әлі бұрауын босатпаған, екі жағына теңдеп артқан тай-тай ауыр жүктері бар үсті қырау-қырау алыс жолдан келген көш түйелері. Күзде Қорамса өзі ауырып жатып, жылдағы әдетімен қазақтан Сүлеймен орыс купеці Ямшин, қызылжарлық татар саудагері Ялушин, Қараөткелдегі кірешін татар бакалшы Юсупов, Ақмола купеці Кубриндардың біріккен сауда керуеніне жалдамалы жігіттерін қосып, Бұхар, Самарқанға жіберген. Шәй, кант, кептірген өрік, мейіз, қақ сияқты тәтті жемістермен қоса көп барқыт жібек маталарын, кілем, ол пұл-айна тараққа де-

йін әкелетін жолаушы — керуеншілердің оралған беті-ау деп ойлаған Ақан. Солай болып шықты.

Сол түні сауда керуенінің жол азабына көп ұшырамай, бөтен кесепаттан қалас, аман-есен оралғанына көңілі көтерілді ме, немесе баласының әлде жазым болмай Ақмоладан қайтқан сапарына қуанды ма, әлде, бетін аулақ қылсын, бой жасағаны ма, — Қорамса аяқ астында сауығып, тың адамдай айығып кетті.

Сері ұлымен, Жаныл арқылы болмаса, өзі бір де бір рет жеке отырып ақыл-кеңес беріп, не қисық ісіне ұрсып-зекіп көрмеген, іштен тынып жүретін мінезі ауыр әке Ақанмен көп сөйлесті.

Ақанды өзі жатқан бөлмеге шақырып алған Қорамса:

— Қалай, балам, Ақмола ұлықтарының беті қалай болды, басыңды күн шалғанда қасыңнан табылар жолдас-жоралар шықты ма? — деп, ұлын сөйлетпей, арық қолын көтеріп өз сұрағына өзі жауап бере ұзақ сөйледі. — Білем, білем. Естіп жатырмын. Ожымбай мен Бәтжанның қызыл қарын жас баласы шырылдап, жетім қалды-ау. Ел жуандары сені кіналап, екі ортада жұрт бетіне қарай алмайтындай жүзі қара етіп, басыр елді жүндеп жатыр. Білем, сенің кінәң жоқ бұл арада. Бірақ қалай ақталарсың. Барымташы жігіттердің ісін қуып бардын. Не тындырдың? Қалтаңа салған азбыншы ақша-пұлын мұндайда құрсағы кең, қалталы қасқырлардың аузын бір шайғзына жетті ме? Сенен гөрі пұлы мол, құрығы ұзындардың дегені деген боп шыққан жоқ па. Әй, балам-ай, талай рет құлақ қағыс қылдым. Заман — ақша заманы. Сенің ақысыз, пұлсыз әнін айта жүрер әлеуметіне, ертең ер жетер азаматына керек. Тап бүгін қысылтаяң шақта сол өнеріңнің пайдасы тиді ме? Алдында малы, қалтасында пұлы бар Сүлеймен, Нұртазалар үйінде үндемей жамбастап жатып, үйдей пәледен құтылған жоқ па? Бұрын ақыл айтпаған, енді өлер шағында бұл алжыған әкем несіне таусылып, несіне қиналады дерсің. Жаным ашиды саған, балам! Ел іші мені бір бұзаудың терісімен байыған саудагер деп, қайсыбір көре алмаған іші тар немерелер кемсітіп, құстаналағысы келеді. Оған айылымды да жиғам жоқ. Бұзау терісімен байысам, еңбегіммен байыдым. Ешкімге титтей қиянатым болған жоқ. Елдің керегін тауып, қажетін өтегеннен басқа не істеппін. Жұрттың малын алсам, жиған терген дүниеме айырбастап алдым Ана Азнабай да Көкшетау шәріне шілік сатып байыған. Күшік ағасы да сондай. Менің адал байлығымнан сен нендей зиян шектің. Ойнадың, күлдің, қыдырдың, жүрдің, қасына ерткен бозбала, қыз-желеңді киіндірдің, ішіндірдің. Бәрі менің байлығым, сенің жомарттығың. Қолыңды қаққан жерім жоқ. Несіне қағайын, бәрі сендер үшін жиған дүниелер. Әттең бір ғана тілімді алмадың. Ана Сүлеймен, Нұртазалармен ит пен мысықша күнелткенше, жақын

болайық, туыстасайық дедім, Ондай шіренген байларды сыртқа теппей, ішіне жабысып, борсықша сора беруге қулығың жетпеді. Құдай берген өнеріңді, көркінді, жер жарған даңқыңды өзін қор қылып, өзін жасытып жүрсін... Жок, ұлым. Таласпа. Білем, сен әлі де көңің келмейді. Құдай саған килігу. ді берген де, илігуді жазбаған. Адалын айтасың, арбауды білмейсің. Заманыңның түлкі екенін сен менен де артық түсінесің. Түсіне тұра ілерлік тазылық қалпың жоқ, не алдына құрар қақпаның жоқ. Ертең менен қалар фани жалған арғы күні сенен де қалады. Бай болып өт, кедей болып өт, бәрібір екеуіне де бұйыратын бір жарым кез көр ғана. Бірақ, тірлігінде ит қорлықпен сазайынды тартып өтпеске, тірлік күйбеңі мен амалың қатар жүрсе керек етті. Ана екі баладан қорықпаймын. Олар көптің бірі болып, алда да емес, артта да емес, көштің тап ортасында өмір сүретін жандар. Олардың дүние жинауынан қорықпаймын, дүние қоңыздығынан қорқам. Ата балаға сыншы, ертең саған да қайырымы жоқ, рақымсыз бола ма деп қорқам. Өзінді аямасаң да, мына Ыбанды ая. Тым құрмаса осы жетімсіреп, осы жыламсырамасын. Өз жөнін өзі тауып кететін дені де сау емес,— деп қасында, ірге жағында отырған мылқау баланың шашынан сипады.— Менің ұрпаымнан, Құдайберді ұрпағынан қалар шын азамат осы екеуің ғана. Біріңнің тілің тым ұзын, біріңнің тілің жоқ,— тым қысқа. Ертең екеуден екеу жеке бөлінсең қарманың да, қарасарың да жоқ мылқау болмағанда нең қалады. Ақылымды аларсың, не алмассың, ата салған жол, сендерге айтып кету құдай алдындағы парызым. Еліңе, жұртыңа өнеріңді шаштың. Бір мүйіз шықса саған шығатындай болды. Бірақ сол өнерін өзіңе жау боп тиді. Енді жетер. Бос жүрісті қой, өзіңе бір тең тап, сұлуды да, сұңқарды да құштың. Енді Ыбаныңның да жайын ойла. Бұл да ертең-ақ, ер жетеді. Ата даңқымен қыз өгеді, мата даңқымен бөз өтеді. Сенің Ақан атың, байлығыңмен қатар жүрмесе, мылқау бала үйсіз, күйсіз жетімсірер. Кім мылқауды мүсіркейді, кім мылқауды түсінеді. Дүниеге қор боп келген бала, дүниеден қор боп өтпесін. Сен де шаруаға қыбың жоқ, тойтнып, тақыр жерге отырып қалма. Ана менен қалар дүннені ұста, дүкенде өзің тұрмасаң кісі жалда, үйретсең бәрі төселеді. Тілі болмаса да, Ыбанның қолынан да келеді.

Ақан бірдеме деуге оқтала беріп еді, Қорамса сөйлетпеді.

— Жок, Ақан! Білем сен зерделісің, шешенсің. Сөйлесен мені жеңесің. Бірақ одан келер маған пайда жоқ. Сенің сөзіңді өлілерге жеткізбесем, тірілерге таратудан қалған жанмын, ертең аттанар ұзақ сапар тұр алдымда. Қажымай кетейін. Менің аяғым үзеңгіде емес, көрдің жиегінде тұрған адаммын... Енді ана жақтағы балаларды шақыршы.

Мұхаммед пен Рамазан босаға жақта томсырайып-томсырайып отыра кетті.

— Ал, балаларым, сөз қысқа. Тілім кәлімаға келер шақта сендерге айтарым, тату-тәтті өтіндер. Елге-жұртқа күлкі болмандар.

Мұхаммед пен Рамазан қатарынан күрсініп, жыламсыраған балалардай, көздерін жұдырықтарымен сүрткен болды.

— Өлімге жылаған құдай алдында күнә. Көз жастарыңмен мына шешең екеумізді алып қала алмайсындар. Ана жақта алла тағала да байбалам салып, бізді шақырып жатыр. Тез бармай шіренгеніміз күпірлік болар. Одан да сөз ұғындар. Тірімде мал құлағына ен салып, мынау сенікі, мынау менікі деп, еншілерінді жіктеп бермеп едім. Енді ата жөнімен қайсыбірін атап кетейін деп отырмын... Ақанжан, сенің мал бағуға ыңғайың жоқ, ана төрт нардың үшеуінің жүгі сенікі. Ана үлкен абдырадағы жүк, сандықтағы акша сенікі. Кіші абдырадағы дүниені Мұхаммед, Рамазан қылдай бөліп алындар. Дүкен Ақандікі. Сендердің бастарында отауларың бар, Ақанға осы үлкен ағаш үй. Алдарына салған жылқы Рамазан, Мұхаммед сендердікі. Ақанға өз жүйріктерін — астындағы сары ат, қаратай, Ыбан мінер көкбесті, екі құлынды бие. Жылдағы соғымын ағаларына беріп отырасындар. Қой, ешкі бәріне ортақ. Керегінше кезегіңмен жаратарсындар. Малы көп Рамазан мен Мұхаммедке Ахмет сайы, қан жайлау. Ақанға қажет болса ескі қыстау орны — Қисық ағаш,— деп Қорамса жастығының астынан бір топ қағазды шығарды.— Мә, Мұхаммед, мынау жұрттың екі-үш жылғы берешегі. Мата, қант, шай, ол-пұл алған қолы кемтар адамдардың тізімі. Мен өлгенде қырқыма жиналған адамдарға жария етерсің. Бәрін кешірем! Менен қалған тәбәрік, сыбаға болсын тірілерге.

Мұхаммед пен Рамазан бастарын оқыс көтеріп, бір-біріне қарасты. Ортасынан бүктелген қалың қағаздағы шиямай-шиямай мол тізімді Мұхаммед іштей ежелеп отыр.

— Әке, алда риза болсын! Жетім-жесірдің сауабы тисін!— деп Ақан інілерінің таңырқаған кейпін ұнатпай қалды.— Қарсы болмасаңыз, маған екі сауын бие бір соғым қазір қажет болып тұр.

Мұхаммед пен Рамазан тағы да үдірейісе қалды.

Бұрын бұлай сұрамай, өз қолы билейтін Ақанның мына қылығына Қорамсаның жаны ашығандай болды.

— Иә, ата.

— Кешегі өлген Бәтжан үйі буырыл атын марқұмның жылына сақтап отыр. Жетім балаларының тісіне басар қызыл жоқ. Соларға соғым.

— Е, жетім-жесірдің бәріне берсең, малың шак келе ме,— деп қалды Мұхаммед.

— Ожымбай үйінде бас көтерер адам жоқ. Соларға бір сауын бие,

— Тағы кім қалды? — деді Рамазан Ақмоланы жасқаншақтана қызарақтап.

— Тағы қалған — Сұлтамұрат үйі. Ғәкірек ауруынан өлім халінде жатыр. Соған қыстай ішетін қымыз керек. Қысыр — к биені соған берсем деп ем.

— Е. Ғәкірек күрт ауруының бәрін тамамдасаң, қазақта онымен ауырмаған үй кемде-кем, — деп еді Рамазан.

— Жарайды, әкеміз көзің жұмбай тұрып таратсың бәрін, таратсың, — деді Мұхаммед кекетіп.

— Еншіге бөлген малды мен өлген соң немденерсіңдер, әзір менің билігімде, — деді екі ұлына жақтырмай қараған Қорамса. — Мұхаммед, Рамазан, ұқыптап ұстасандар қыруар мал баланың баласына жетеді. Ынсап керек. Ертең ертемен орындарыңнан тұрысымен әлгі Ақан айтқан малдарды атаған жерлеріне өз қолдарыңмен жеткізіп беріңдер.

Тілісіз жатқан Жаңыл ақылды қосағының бөтуасына ыза көңілмен кемсеңдегендей болды. Балаларымен арыздаса алмай қиналған ана, шатының бақылдасқанына өзі бақылдасқандай көңілі толып, іштей жылап жатты.

Ақан басын көтеріп алды. Оқ бойындай жердегі тоғайдай шыға келіп қос қулағы селтіліп тұрып қалған сұр қоян жалт бұрылып зытып берді. Басарала көбік қарды құйындай бұрылып қуып барады. Жаңыл ышқынып зымыраған ор қоян келесі шөк ағаштың бауырына шұғыл бұрылып, тасаға түсіп кетті. Өз екпінімен ықтасынға түскен күртікке омақаса құлай жаздап, алдыңғы аяқтары бүттеле беріп қайта түзелген Басарала да қоян сонынан көрінбей кетті.

Көңілі енжар Ақан итін сонынан ұтылған жоқ. Бүлкілдеген ат ыңғайымен жүріп келеді. Түтіп тік шұбатылған ауылдар көрінеді алыстан. Жаңай өскенде лабыр таған адам дауыстары да естіледі. Сері ешқайсысына бағылған жоқ. Қай ауылға барса да кінәлі жандай бетінен басады. Керей малының төлеміне әр үйге түскен салық — қайда барса алдыңғы шыға келердей көрініп, қырда қуғында жүрген достары да мұның кесірінен кеткендей ел қабағының ыңғайынан жасқанады.

Жақында Омбыда оқып жүрген Сердалының баласы Мәмбетәлі елге келген. Ақан Сердалының ағасы Сералы бай жан-жаққа поштабай, атқосшыларын шапқылатып, көңілі жақын болыс, билерді тойға шақырған. Мәмбетәлі ауылдағы бір досын Ақанға әдейі жіберіпті. «Амандық біліп кіріп-шыққан ел адамдарынан босай алмай жатырмын, ренжімесін. Сері ағам елден ерен сағындым, көргім келеді, сөйлесіп мауқымыз басын, деп арнап шақырыпты. Келген жігіттен Ақан кімдердің шақырылғанын сұрап еді, елдің атқа мінер игі жақсыларының ішінде Нұртаза да бар — екен. Сері енді болыс жүзін көргенше асықты. Елді қан қаксатып бар сұрқия қаскөйлігіне аласыз

жігіттердің басына төккен болыс қылығын әшкерелеп, жұрт алдында бетін айдай етіп, жерлеуді ойлады. Сұлтамұраттан бар шындыққа қанған Ақан, зығырданы қайнап, не істерін білмей аласұрған ақын бүгін бұлқынып шығып еді. Елден қасына ешкімді ертпеді. Әке-шеше бірдей төсек тартып, өзі достарынан тірідей, Құлагерінен өлідей айрылып жарымжан көңілмен жүрген жан салтанатпен топ құрып қайтсын...

Ақан оң жағына қарады. Қоян қуып кеткен Басарала бір шоқ қызылдан шығып, несіне қосылды. Тілі сала құлаш салақтап, ыр-ыр етеді. Қоянға жете алмай алқынып қалған кәрі иттің тұла бойынан бұ бұрқырап, азусыз қызыл негі көрінген қос езуінен сілекейі шұбырады. Бұрын қарасы көрінген тұламен қоянды бір қыр асырмай шалып, жәукемдей салатын Сасарала қазір тап алдынан қашқан семіз қоянға жете алмай қар қауып қалғанына назаланғандай, жерден басын көтермейді. Ертіп шыққан несінен де ұялғандай анда-санда Ақанға көзінің қығымен жаскана қарап, үнсіз сөлендеп келеді.

Сері итінің мына күйін көргенде өткен күндерін ойлап, тағы да назаланды. Бұрын алдынан қашқан аң құтылмайтын, құса жермен жексен боп жұлдыздай ағып жететін алымды жүйрік тазы, жетсе бас салып ұйпалап тастайтын мықты, әлуетті сырттан Басарала аңшылықтың көркі еді-ау. Талай мақтаулы иттердің ішінде ұшқырлығына күші сайма-сай ерекше жаратылған құмай тазы — Ақан серінің қуанышы еді-ау. Соңынан бос салпақтап, сөлендеген өнерсіз ит ерткен жолаушыны, не малға, не жанға тірідей пайдасы жоқ, еттікке түсіп қаймақ, сүт малшылайтын ұры ит, манынан жүргенді балағынан тартып, көлденең өткен салтаттының алдынан кескестеп, ат тұмсығына қарғып арсылдайтын қабаған ит ұстаған адамдарды мінейтін Ақан енді мына Басараласының мүсәпір халін көргенде серілік базараның тарқай бастағанына іштей кейіді. Жүйрік аттарын ойнақтатып, ойқастатып қысқы кеште орман тоғайларды басына көтере ән салатын сал жігіттер мен беттері сарыаязда шнедей қызарып, күмістеткен айыл-тұрманы жаркылдап, дауыстары да күмістей сыңғырлап, әзіл, қалжыңмен аппақ тістерінің сәулесі қып-қызыл еріндеріне түсе ерке күліп, еркін жүріп соңынан ерген құрбылас қыз балалардың аңшылық салтанаты да келмеске кеткені-ау... Тым құрымаса, сол сал-серілікті ұстай қалар жастардың табылмағаны ма? Әлде, адам баласы тіршілік күйбенімен екі иіні түсіп, күннен-күнге ұсақтап бара ма?..

Ақан басын оқыс көтеріп алды. Басарала да қос құлағы тікірейіп, бір аяғын бүгіп, көтерген қалпы еңкейе берді. Жер бауырлап еңкейген сайын құлағы жымнып, тұла бойы жыпырылып, шыыршық атты. Қалың қарағайдың бауырында жайылған бір топ елік ағаш қалтарысынан дәл үстерінен шыға келген жолаушыға едірейе қарап, қатып қалыпты. Басқалары-

нан мойны ұзындау теке танауы бырс етіп, басын бір шұлғып қалып ата жөнелгенде, басқалары да үркіп, тұра тартты. Тап осы жолы құтылмассындар-ау дегендей оқша атылған Басарала да артын борандатып, қуып берді. Қалың шұбарлардың ара-арасындағы қары жұқа алаңқаймен жосылған еліктер үздік-создық зымырап барады. Ит те енді барын салды.

Бұлар бір қиыр асып кеткенше көз алмай қараған Ақан басын шайқап Ералы жездесінің аулына түстенбекке, атын бұра берді. Бұрынғы жүгірісінен қалған, семіз, кәрі Басараланың еліктерге жете алмасын көріп, басын шайқады. Бірақ, жете алмаса да, енді орта жолдан арсаландып қайта қайтпайтын намысшыл итінің кешке дейін оралмасын сезген сері «бекер-ақ алып шыққан екем, қайран арланым-ай, қор болдың-ау» деп Басараласына жаны алтыды...

Исі қыс ішіңде де мұрын жаратын шырша, самырсын аралас қалың қарағай бауырындағы Сердалының бөренеден қиып, тақтай шатырмен жапқан үлкен ағаш үйінің маны жыпырлаған кәшаба, жайдақ шана, байлаулы салт аттар. Бір кіріп, бір шығып жүрген ауыл адамдары, жиынға үйір жыпырлаған бала, иіп тірескен жастар шам жаға сауық салып, өлең айтып, тойды қыздырып жатыр.

— Ақан келді!

— Ақан сері келді,— деген хабар қорадан жүгіріп ауыз бөлмеге, одан төр бөлмеге жетті.

Екі қабат кілем үстіне қалыңдата жайған бітпес, бірсалар, бөстекте, жастық, көпшікке шынтақтай түскен өңкей ел тұздығы шонжарлар сүйінші сұрағандай айғайлаған мына дауыстан қайсыбірі тіксінің, қайсібірі қайғылы серінің жүзін көрмекке мойындарын есік жаққа бұрысып, әңгімелерін доғарды.

Алдыннан қарсы шығып ауыз үйде құшақтаса амандасқан Мәмбетәлі серіні төр үйге өзі бастап кірді. Қазақ ауылдарында сықсима, май шаммен отыратын алакөленке баспа үйлердей емес, еңселі бөлме жап-жарық. Қобыздаған тақтай төбенің бетіндегі төрт шығыршыққа ілінген төрт бұрыштағы аспалы жиырмасыншы шамдар бүгінгі тойға салтанат сәулесін төккендей жарқырап, самаладай жайнайды.

Ақан отырғандарды өткір көзімен бір шолып өтті. Тап төрде оқалы шапан жамылып, аға сұлтан Шыңғыс отыр. Қасында енгезердей Қылышбай би. Орта тұста Нұртаза. Көрші керей ауылдарының да шонжарлары бар. Қылышбайға іргелес Жанбота отыр. Мұндай той-думанға шақырса да келмейтін Шыңғысқа арнап Ақан:

— Салаумағалайкум,— делі баяу ғана негін көтеріп.

— Уағалайкумәссалам, аманбысың, Ақан шырақ,— деп Шыңғыс сәлемін алғанда, басқалар да аузы жыбырлап, бас

изескен болды. Баялы балалары отырған жақтан ғана аман-дық-саулық сұраған жылы сөздер естіліп жатты.

— Ақан аға, өтіңіз төрге,— деп, Мәмбетәлі төрді нұсқағанда.

— Иә, отырсаңшы.

— Кәне қағылыңыздар,— деп босаға жақтағы үй иелері ағайынды Сайдалы, Сердалы қосыла ілтипат білдіріп, өздерінен сәл жоғарырақ тұсты нұсқап еді, Ақан сері отырғандарды баса көктеп:

— Ә, Ақанның орны сол ара,— деп билік айта қалған Шоғырмақ болыстың тап алдына тоқтап:

— Менің орным осы ара болар, төмен қағыл, Шоғырмақ!— деп әмірлі үн қатты. Серінің ащы тілінен қаймығатын Шоғырмақ қызарақтап, мұрнынан мінгірлеп, домалаған семіз денесімен зорға ізендеп төмен сырғи берді.

— Жасың жас дегенім ғой. Үлкен адамды орнынан қозғаның... Менің қарнымдай қарның болса, көрер ем қалай жылжуды

— Сені буаз қылған мен емес қой,— деп, Ақан отырып жатып, тоқтығын мақтаншылық еткен байдың жуан қарнын әжуалап, ызалы күлді.— Жасың жас дейсін. Қайбір жас сыялап отырсыңдар. Бәрің дәреже, шен-шекпеніңмен отырыпсыңдар. Менде шен де, шекпен де жоқ, сонда менің орным қай ара болмақ?!

— Сенің орның ана көрші үйлердегі бала-шағаның ортасы емес пе, Ақан, жел көңілге сол лайық,— деп Сүтемгеннің немере інісі Шалабай қалжындап еді, Ақтоқтыны еске алып, оның жұртын әсте ғайбаттағысы келмейтін сері:

— Ә, Шалабай, баяғыда ұмыт болған жел көңілді айтып жел шақырып кайтесің, сен қаңбақ та мен дауыл, соғармын да өтермін, сен қауыз да, мен құйын ұшарсын да кетерсің!— де, қалжыңмен жауап беріп, аппақ тістері аксия күлді.

Тісі аксия күлгенмен, көзі күлмеген мұңды, әрі ашулы Ақанның мына топқа соқтыққысы келіп ізденген түрің байқаған ел жуандары қақырынып, жөткірініп не айтарын білмей бөгеле берді. Серінің құдалары Бегалы балалары ғана айызы қаңғандай жымың-жымың етеді.

Не қостағанын, не ұнатпаған сыпайын әсте білдірмей, үнемі қабағы түсіп түксініп отыратын Шыңғыс қана қалпынан тайғаң жоқ. Төмен тұқияп тұнжыраған қалпы:

— Ақан, шырақ, қайырын берсін Құлагеріңнің. Ат та болса, досындай болған серігің еді. Жай ат емес, үш жүзге мәшһүр болған пырақ еді,— деп көңіл айтты.

— Иә, қайырын берсін!

— Ана «Құлагер» деген өлеңінде «Сен өлсен, орның басар көк бесті бар, болады құдай қосса о да тұлпар» депсің ғой.

Азамат өзің аман бол, Құлагердей болмаса да, жүйрік атсыз қалмассың.

— Бара алмай жатырмыз, ренжіме Ақан,— деп көңілі тұзу Бегалы баласы Жанболат пен тағы бір-екі адам кешірім өтінгендей кішірейе сөйлеп еді.

— Е-е, атқа көңіл айтып баратындай, ол қарауылдың қай баласы еді,— деп Зікірия мысқылдады.

— Атқа көңіл айтпасақ та, Ақан алыс сапардан келді. Бару жөн еді, енді осында Мәмбетәлінің тойында кездестік, мына қараш, қолайсыздау екен өзі...

— Алыс сапар дейтін немене. Мына тұрған Ереймен — ел іші емес пе. Жырақтан, жат жұрттан келген Мәмбетәлі болар ма. «Алтыдағы бала алыстан келсе, алпыстағы шал келіп сәлем берер».

— Е, Мәмбетәлінің жөні бір басқа,— десіп, басқалар қақпақылдай бастағанда, жаңа Құлагерін айтқанда көңілі босағандай жуасыған Ақан қайтадан терісі құрысып, оқты көзін қадады.

— Әй, Шоғырмақ, әй Зікірия, алтыдағы бала келді деп қақтың алтын сөзін жасытып қайтесіңдер. Одан да ертең пағша оқуын бітірер Мәмбетәлі оқалы шапан киініп, мәртебесі биік, мансабы жоғары болғанда, біріміз болыстықтан қағылмайық, біріміз шен-шекпеннен, дәрежеден арылмайық, тағымыздан алынбайық деп, күн райын алдын-ала болжап, жас та болса, бас болатын жігіттің артына бұрынырақ кіріп жылы орын сайлап алайық деп жеттік десендерші. Бірақ кешегі Шоқан жолын қуар Мәмбетәлі құзғындар ұя басар ін дайындап жатпаса керек. Мәмбетәлінің астын иіскегенше, маңдайын неге иіскемейсіңдер. Қанша оқыса да адамның арты өзгермейді, білім басқа жиналар болар, білімдінің маңдайы емес пе еді ашылар.

Болыстар тіксініп қалды. Шарпысуға сөз таба алмаған Шоғырмақ есе жібергісі келмей:

— Ақан, сен мүлдем бейбастақ боп барасың. Үлкенге де кішіге де әй, өй, сен деп зіркілдейсің. Бізді сен таптырып па ең. Сақал силаудан кеткен екенсің. Әлде, Құлагерді өлтірген біз деп отырмысың. Жетті ғой!— деп, бір ырғалып, қабақ шытты. Сұйық шоқша сақалын да сипап қойды.

Ақан әлі де айтыса түсіп, ашындырғысы келді жұртты. Әтең Нұртаза үнсіз отыр.. Енді оған да соқтығуды ойлады.

— Шоғырмақ, сен сақал дейсің. Аты сақалды сыйласақ сасық текені де сыйлауымыз керек шығар. Ал «әй, сен» десем, қазақ «әй демесең, өк демесең, өгіз жүрмейді» дейді. Сен десем Шынағанды айтқаным емес, ана Нұртаза, сен сияқты болыстарды айтқаным. Сендер түгілі, жаратылысымда, жақсы көретін сарала итім Басараланы да сіз деп көргем жоқ.

Бағанадан жарылардай боп зорға шыдаған Жанболат осы арада кикылдап кеп күліп, оған екі-үш қонақ қосыла күлді.

Ақан серінің Ақмолаға барып келгенін естіген Нұртаза, «сотталған жігіттермен жолығып қалмады ма екен, кім біледі, түрме бастығына қанша пара бергенмен, бұл да аузына бірдеме тығып, жолын тапқан шығар. Онда қанша құран сыйлан дінге берік болса да, барымташылар Ақанға бәрін айтуы мүмкін-ау» деп өз-өзінен қуыстанып, бұл арада серіні ашындырар сөзге барғысы келмей отырған, бірақ жаңа аты аталғанда қаны қайнап, енді бөденедей бұғып қала алмады.

— Соншама несіне тарқылдай қалдың, Жанболат. Ақан жөн айтып отыр. Итін сыйлайтыны рас. Қашанда жақсы иі жақсы итті сыйламай ма.

Енді Нұртаза тобы мәз болып, рахаттана күлісті. Нұртазаның сөзге қосылғанына Ақан қуанып отыр. Енді сөз желісін жақындатып, арқауын салмаққа ыңғайланды.

— Нұртаза дұрыс айтады. Дүйім елді баласына дейін жарылқап, түлкі терісінен тымақ, қасқыр терісінен ішік киіндірген Сарала итті сыйламағанда, елді жалаңбұт қалдырып, қолындағысын алып, бала-шағасын жетім, қатынын түл еткен сендерді сыйлайын ба?! Әрине Сарала итті артығырақ көрем сендерден.

Сөз сыңайын аңғарып шошыпған, Сүлеймен болыс інісінің жоқ жерде шошандай қалатын шыдамсыз мінезіне күйініп, сөздің бетін басқаға аударғысы келді. Даусын соза сөйлеп, киіп кетті.

— Баяғыда бірін-бірі танымайтын екі жолаушы жол айрығында кездесе қалып, сәлемдескен соң, біреуінің құндыз бөркіне екіншісі қатты қызығып, бас салып ала қашыпты. Сонда бөркінен айырылған еңгезердей жігіт, атын бұра салып тоқпақтай жігітті тұра қуады. Анау ә дегенде ұзап кетеді. Содан бөрікті жігіттің аты тізелі мықты болса керек, біраздан соң бастырмалатып қуып жетіпті. Енді құтылмасын білген жігіт атын тежеп, ыржалақтап күліп «әй, дос, ойнасақ та біраз жерге шаптық-ау» деп бөркін ұстата беріпті. Сол айтқандай, әңгіме неден шығып кетті. Құлагерге көңіл айтудан шықты-ау. Енді ойнасақ та біраз жерге шаптық, тоқтасақ та болар. Құлагердің жыры бітпеді ме, қашанғы жырлай береміз.

— Құлагердің жыры түгіл дауы да бітті ғой, одан да Сағынай асы қалай өтті, соны айтшы, Ақан,— деп екіншісі қоспап еді, бағанадан ел шарпысын аңдып, үнсіз тындаған Мәмбетәлі қосылды сөзге. Алыста жүріп, қалжың мен ащы шындықты ашуға ұста халқының шеберлігін, Ақан секілді қара кылды қақ жарар әділ ақындардың бал татыған сөзін, мысқыл әжуасын сағынған шәкірт жаңа қызып, тұтана бастаған әңгіме отын сөндіргісі келмеді. Тындай беруге құштар.

— Сүлеке, Құлагер жыры неге бітеді дейсіз. Жоқ, ол жыр

жана басталған сияқты. Құлагер қазасының астында талай-талай жырлар, айтыл сөздер, заман сауалы, талай зардың, талай мұнның жауабы жатқан жоқ па. Сағынай асы қазақ сахарасындағы көп ас, көп толқынның бірі ғана. Сол астың даңқын шығарар, атын жер жарғызып, баладан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізер де Құлагер еліміз. Ақан ағам салған «Құлагер» әні болмақ. Сол ән, сол зар замана әні замана зарындай бол, болашақ жұрттың, жана бір қауымның құлағына жетер. Сонда «Құлагер» әніне алғысын айтар, дүлдiйге ор казып, акын жүрегіне қаза еккендерге қарғысын айтар ұрпақ табылар...— Жас Мәмбетәлінің сөзі қарт Саққұлақ сөзімен айна-қатесіз бірдей. Не деген ұқсастық?...

Сұлу кара мұрт, қалың дөңгелек сақалды жас жігіттің кішірек, ойлы көзінің аясы сөйлеген сайын кеніп, қарашығынан от ұшқындағандай аспа шамның жарығымен шағылысып жарқылдайды. Бір сөйлесе көсіле сөйлеп, терең толғайтын сұлу, өрнекті тілмен көп мазмұн, көп өнегелі дүзет айтуда теселген жастың сынайы бар. Өз үйі, өз тойы болған соң ба, ой ұшғын тастады да, әрі қарай үндемей тосыла берді.

Жұрт та үнсіз. Сөз желісін әрі қарай жалғап кетудің, не Мәмбетәліге қарсы дау айтудың ретін таба алмай қыбыжықтап, Шыңғыс пен Қылышбайға көздерінің астымен қарасады. Мұны сезген Қылышбай, етектей сақалын саумалап, жеткірілді де бір-екі ырғалып, қомданып алды. Бұл — сөйлер кездегі ежелгі әдеті. Мына жас қаршыға Мәмбетәлінің де қалай ұшыл, кімге тырнағын салатынын түтінінен аңғарған атақты би, енді тым-тырыс отыруды ынғайсыз көрді. Қайраты қайтып, қуаты кемісе де кәрі бүркіт әлі де бір қайқайып соғар әулеті барын осы арада бір көрсеткісі келді. Ақанмен мұндай жиында үшінші рет кездесуі. Үшеуінде де қалжыңмен отырып, шарпысып қалған. Үшерінде де кәрі періні, жас пері сүріндіріп кетіп еді. Үйірдегі жасамалы айғырдай әлі әшкімге билік бермеймін деп жүрген шешен билді, сәуірх айғырдай төтелең қосылған Ақан алмастай азуымен тұра шоктықтан қыршып шонқытып кеткен. Үйірінен өзі кетпей, бөгеннің қуғанына намыстанған ол, бір қапысын тауып қарымтасын қайтарармын деп жүруші еді, енді тұспа-тұсқа жеткен сияқты.

— Әә, Мәмбетәлі қарағым, елден жырақ жүріп көп нәрсеңнің жүйесін, көп жайдың ретін біле бермейсің. Саған жазық жоқ,— деп бастады сөзін Қылышбай би. Отырғандар соның аузына қарасты Шыңғыс қана түнерген қалпынан ауған жоқ. Ақан да басын көтермей үнсіз тыңдады. Би сөзінен қаймығып қысылған жоқ. Өзіне қарсы ойсыратар сөз айтыларын білсе де жайбарахат отыр.— «Құлагер әні», «Құлагер зары» дедін. Мәмбетәлі. Егер бір адамның басындағы зарды, бір байбақтың бойындағы мұңды көптің мұң-зары деп, Ақанға түскен қайғы, қасіретті көгендеп тізіп, санай берсек, болашақ

ұрпаққа жеткізеріміз сол ғана болмақ па. Өз қарақан қара басына қайғы егіп, уайым жамап жүрген диуана жанның есірік есер тіршілігі халқымның, заманымның атынан садақа кетсе болмай ма. Біз ұрпағымызға жаманымызды апарып, жақсымызды көміп кетер ел болсақ, несіне ұрпақ жайып, несіне түгін түтетіп, қауым, жұрт боп отырмыз. Мәлдір бұлақ пен ағын суда да жел түсірген шөп-шалам бола бермек. Ондай шөп-шалам өз-өзінен шығып қалады, не шіріп қалады, су аға береді, оған қарап бұлақ көзі бітіп, ағын су тартылмайды. Ақан қайғысы — елден, жұрттан жырақ жалғыздық қайғысы. Атам қазақ айтқан — жалғыздың аты, жаяудың шаңы шықпайды. Өзі туған жұртына халық ұстаған дініне найза ала ұмтылған жігіт қашан да ер емес, жер болмақ. Атадан безген, батадан безген жігіт көптің қарғысына ұрынбақ. Алыстан, сапардан келіп ем дейді Ақан. Қай жұртыңның, қай еліңнің лұқсатымен кетіп ең сол сапарға. Қайтып келер құдығыңа түкіріп кетпеп пе ең?! Қайтып келер есігіңді қатты серпіп кетпеп пе ең?! Ел ақсақалы, ел ырысы деп дүйім жұрт сыйлаған менің қотанымнан өтіп бара жатып, қайырыла кетуге арланып ең. Жауға шапса да, дауға шапса да менің босағама келіп, ақ батамды алмай аттанар мұсылман баласы жоқ. Менің батам ел батасы, ата ауруағының батасы, қыдыр дарыған елдің тілегі. Оны аттаған жігітті ата қарғысы, бата қарғысы ұрар еді, әмәнда. Сол қарғыстың ұшы еді ғой, саған жай боп түскен. Құлагерің ғана құрбан болды. Ана шатасқан барымташы екі-үш әумесер ғана елді лаңға салып, ақыры қарасы өшіп тынды. Соған да тәубе. Сенің де мұсылман боп таубаға кел, шаждаға маңдайыңды тигізер кезің жетті!

Қылышбай, сөз осымен бітті дегендей, бұдан ары қазымырланбай, шалқая түсіп отырып қалды. Айызы қанған ел жуандары дуылдай жөнелді:

— Шіркін сөз-ақ!

— Ай, жарықтық-ай!

— Шалымды жерге келсең-ақ іліп тастайсың-ау!

— Аһ, Серім-ай, омакаса құлап, тонқалаң асқан жерің осы шығар!

Жұрттың дуылы басылғанша Ақан үндемеді, қаркылдап күліп, еңселері көтерілген шонжарлар бір-біріне қараса күлімдеп, жайлана бергенде басын оқыс көтеріп алды.

— Оу, Қылышеке,— деп Сері даусы саңқ еткенде, отырғандар бұл не айтар екен дегендей, бірі кекете, бірі таңырқап тыңдасты.— Адам қартайғанда бір бала деуші еді, бала боп кеткенсіз бе! Тегі, сіздің сөзіңізге қарағанда, Әзірет-әлі торға түскенде, дүлділі орға түскенде де Қылышбайдың батасын алмай кеткен ғой!

Келгелі түнеріп, жүзі бір жадырамаған жаратылысында салқынқанды Шыңғыс осы арада екі нығы селкілдеп, төмен

караған күйі ұзақ күлді. Босаға жақта отырған екі үш-төре, төлеңгіттер де аға сұлтанға қосыла күліп:

— Ай, жас тарлан, жас тарлан, тауып сөйлейсің-ау.

— Қылышекенді мертіктірдің-ау тағы.

— Өлмелі шалды аясаң етті.

— Өзі де түртіп қалсаң құлай кеткелі тұрған адамды қаты нұқыдың-ау, батып кетті-ау, батып кетті-ау,— деп, кейінгі кезде би-болыстарда өштері кетіп жүрген сұлтан тұқымдары Қылышбайды мұқатып, қоймастан жерледі.

Ақан да қабағын түйіп ап, ұзақ шүйлікті:

— Ақ бата, ақ бата дейсіз, Қылышбай. Қай жерде ақ батаң адал бата, түзу бата болып еді. Сонау жылдары аға сұлтан Ыбырай ел үстіне найзағай ойнатып, бүкіл керей-уақтың, атығай-қарауылдың, алтай-тоқаның азаматтарын қойша қуып, шетінен ұстатып, атығайдан Жүкен мен Қасымды, Керейлік Сүлейменнің Айдаркесін ит жеккенге айдағанда, ақ батаң жүрсе, үйіңнен ылғи дәм ішіп жүрген сол мүсәпірлерге бір сауабың тимес пе еді. Атығайдың Тәнірбергені мен Токаның Әтекесі сөзге, дауға түсіп салысқанда, бетінді сыртқа бұрып ін түбіне қарап жатып алмап па ең. Мынау Шөбек балалары болыстыққа таласып, итше ырылдасып келеді, қайсысына ауып, қайсысына оң батанды беріп жүрсің? Кеше ғана керей елі қотаныңды құйындатқанда, ошағына ел жуандарын жиып алып, тағы да ақ батамен аттандырып ең. Соның артынша-ақ екі елдің азаматы меңдуана жегендей қырылысып, түздегі жыртқыштарша бірін-бірі талап, жаралап кетті...

— Әй, Ақан,— деп Шоғырмақ кие жөнелді.— Екі ел қырылысса тағы да сенің соңыңа ерген ана Бәтжан марқұмның, Ожымбай, Шәкейлердің сотқарлығынан болды. Оны кейін білдік қой.

— Жазығымыз екі елді татуластырғанымыз ба. Құлагердің кегін алам деп есірген ана шайтан-сапалақтарыңнан неге көрмейсің. Тағы да сенің кесірің— деп Қылышбай да дүрсе қоя берді.

— Ә, солай ма, Қылышбай? Төріннен көрін жуық отырып, аузың қисаймай, тағы да бар кінәні маған, менің сормандай достарыма үйгің келеді. Әділ би, батагөйшіл ақсақал болсаң, әуелі шындыққа көзінді неге жеткізіп алмайсың?

— Неге жеткізу керек еді?

— Оны ана Нұртазадан неге сұрамайсың?

Нұртазаның көзі шатынап, кең танауы желпілдей бастады.

— Нұртазадан не сұрауым керек? Ол не біліпті?

— Солай, Қылышеке,— деді Ақан.— Елдің ырысымын, ел тілеуімін дейсің, егер ақ батасын берер құтым, ақ жолға сілтер үмітім десе, мына Нұртаза, ұры Нұртаза неге айтпаған шындығын.

— Тілінді тарта сөйле, Ақан,— деп Нұртаза ыр ете қалды.

— Мен неге тартам. Керей жылқысын бір түнде шапқызып алып, тісіңнің қанын басқаға жақтың. Қалған қаныңды ішке тартып тағы да пәле тілеп отырсын

— Оу, мынау енді пәле қуғыш, жалақорлық үйренген екен.

— Қой, шырағым, Нұртаза пәленбай жылқыны барымталап алып қайда тығып қояды, о не сөз.

— Онда ана ұрылар айтпас па еді, қисынсыз дүниені көңірсітпе!— деп болыстың жандайшаптары міңгірлеп еді,

— Әй, Нұртаза, ұятың бар ма бетінде?!— деп, Ақан Нұртазаға тіке қарады.

— Қысқарт енді, жалақор, ит жеккенге өзім айдалам десең,— деп Нұртаза шақшасын алып, үлкен көзі алақ-жұлақ етті. Ақан енді саңқылдап, тоқтамастан төпелей жөнелді:

— Шалқардың теріскей бетінде, жылқышылар қосында Бәтжан, Сұлтамұрат, Ожымбай, Шәкей, Байбатырлармен бас қосқан сен емес пе ең, Нұртаза. Сол түні Сұлтамұраттан басқасы тың, белді аттарды мініп барымтаға аттанды. Бәрі де құран ұстап, ауыздарынан шығармасақ қанмен, нанмен ант алды. Бәтжан сол жолда аттан құлап өлді. Оның өлігін сүйреткен торы ат үйірін тауып, сенің жылқыңа келіп еді, жылқышылар көріп қалған соң, кейінгі әңгімеден қашып, жұрт бетін Бәтжанға аударып, жанылдырмаққа буырлы атын тұлдап, бір түнде үйіне апарып тастаттың. Бар болысты шатпақ-шатағына араластырып, Қылышбай үйіне жиналып, ертеңіне Керей жігіттеріне дүре салдырдың. Ақыры, оязбен келісіп, Ожымбайларды әскермен алдырып, өзін тағы да бұғып қалдың. Істі Ақмолаға тайдыртып, параны аямай беріп, жаланы ұялмай төгіп, тез арада барымташыларды айдатып жібердің. Бұдан өткен қаскөйлік, бұдан өткен арсыздық...

— Оу, мына есенгіреген неме, түс көрген шығар, мынаны үйден қуасындар ма, әлде мен қуайын ба?!— деп Нұртаза дірілдеп, қалшылдап кетті.— Енді мені былай қойып оязға пәле салайын дедің бе? Мұнынды Коновалов естісе...

— Қой, Ақан шырақ, қисынсыз дүние.

— Тағы да екі елді арандатқың келген екен.

— Ел жаңа сабасына түсті ме дегенде, тағы қайдағы пәлені қайдан шығардың.

— Сол қыруар мал Нұртазаның жылқысында жүрсе, керейлердің көзі шығып кетіп пе көрмей, деп, жұрт жамыраса сөйлеп кеткенде,— Шыңғыс қана қолын көтеріп тоқтатты:

— Айтсын. Неге тыңдамайсындар?

— Мынау шынында да қызық екен,— деп, Жанбота да сұлтанды қостады.

— Қыруар малды жылқысына қосып қоятын Нұртаза барымтаны бүгін ғана жасап па,— деп Ақан болысқа тесіле қарады.— Ана Сүлеймен бір қос жылқы түгіл ордалы жыланыңды бір күнде көзін тауып, есебін келтіріп сатып жіберетін әккі

несме емес пе. Мал сінді. Түменнен, Омбыдан Қырым мен Қытайдан тауып аларсың. Екі ел тағы бүлінеді дейсіңдер. Керейдің де, Қарауыл жуандарының да есебі түгел, несіне бүлінеді. Бүлінген ана сорлы жетімдердің ошағы, шаңырағы ортасына түсіп күйреген солар ғана. Жок, Нұртаза, қатын болмасаң жасырынба, қолыңмен істегенінді мойныңмен көтер. Жігіттерді қайтарып ал. Бірлі-жарым малының сүмесіне қараған елдің бала-шағасының аузын ақтан қағып салық салмағымен өз жазанды жеңілдетіп, өз қылмысыңды бүркеп, саптаяқтың сабынан қарауыл қарап отырсын. Бетінде титімдей қытығың болса, қайтарып бер жазықсыз елдің малын. Үйтпейді екенсін, қалған жасым сонымен құрыса да өзім түсем, ізденем. Әділдік болса жеңер. Патшаға дейін шағынамын. Қуамын. Сендей арсыздың мойнын жұлмай тоқтамаймын.

Нұртаза шыдамай айқайды сала түрегелді:

— Шығарыңдар мына есуас шайқыны! Мені осыған шақырған екенсіңдер ғой!— деп атып тұрып, Ақанға ұмтылғанда, аспалы жиырмасыншы шамның бірін Нұртаза төбесімен қағып өтті. Жерге домалап түсіп, пияласы сынған шамның оты жермайға тиіп лап еткенде, үй ішіндегілер опыр-топыр орнынан тұрып, өріп кетті. Кілем үсті лапылдап, лаулап жанып жатыр.

— Ойбай өрт!

— Сөндіріңдер, бүркеңдер!

— Қар әкеліңдер, қар, қар!

— Далаға алып шығыңдар, далаға!— деп оттан шегінгендер алыстан айғайлайды. Ауыз бөлмеден жүгіріп кірген жас малайлар отты аяғымен тепкілеп, енді бірі жалма-жан сырттан қар уыстап әкеп, шелектеп су құйып, жез құтысына дейін күйген шамды бір жігіт жалаңаш қолымен ұстап қарға лақтырып, опыр-топыр болды да қалды. Үй іші көк түтін. Бірді бір ажырату қиын.

* * *

Көп ұлықтың ортасынан еліне мұңмен аттанған Ақанды біраз жерге дейін жалғыз Мәмбетәлі ғана шығарып салды.

Таң қараңғысы сейіліп, бозамық тарта бастапты. Түнгі аяз сорған дала қары шыңылтырланып, ат тұяғының астында сықыр-сықыр етеді. Кешегідей емес, жел тұрыпты. Ағаш бауырында қарды ұйтқытқан болмашы боран, далада сырғыма бар.

— Ақан аға,— деді сәлден соң Мәмбетәлі,— сізді әдейі шақыртқан мен едім. Бекер болған екен. Одан да өзім барып сәлем бергенім дұрыс еді. Еркін отырып біраз мауқымды басытын ем. Қайдан ғана мына есірік, надандардың ортасына шақырдым. Кеше көріңіз, Ақан аға.

Ақан ат аяңымен тербеліп, қалғыған адамдай үнсіз келеді.

— Өз мекендеген тоғайынан алысты білмейтін, пыр етіп

тобымен ұшып, тобымен қонатын шілдей ел азаматтарының алысқа қарап, шалғайды ұғатын кездері болар ма екен. Әлі де баяғы пасықтық, әлі де өзін-өзі шалып аз қулықтың жылмысқы сұмдықтың төңірегінен аса алмай жүрген қарышсыз жандар. Омырауына знак тағып, қалтасына бармақтай мөр басқандарына мәз Нұртазалардың, менің ағаларымның түрі анау. Қит етсе баяғы барымта, ру-ру жақ-жақ боп бірін-бірі талап жатқан әлімжеттік пен мағынасыз кек алу, мұқату, жерлеу, Ертеңгі тіршілігін, болашақ ұрпағының жайын ойлайтын бірі болсашы. Серілік сергелденімен жүріп, ел ішінің көң-қоқырынан сіз де шыға алмай, серпіліп салар әңгіз бен алты алашқа кең құлашыңызды еркін жаза алмай басылып жүрсіз. Өзіңізге мәлім еді ғой, сөз дауымен, сырлы сөз, өткір тілмен бетінің терісі төрт елі, соры мен содыры бес елі шонжарлардың санасына ой дарыту інмен құдық қазғаннан ауыр. Несіне таусылып, несіне налыдыңыз?! Аюға намаз үйреткен таяқ. Бұларға тек таяқ қана батады. Өттең таяқ ұстар қай азаматың бар. Мал сияқты жусаған жуас ел...

Мәмбетәлі енді әңгімені сотталған жігіттердің жайына бұрды. Ақанның ақылдасқысы келген шаруасы да осы еді, аттың аяңымен қатарласа отырып түнеукүні Қараөткелге барған сапарын, жолыққан адамдарын, көрген тауқыметін, қанша жүріп бос сенделіп, түк тындыра алмай келгенін, барымташы жігіттердің тез арада кісенделіп айдалғанын, түп-түгел қынжыла баяндады.

— Ел ішінде атымыз дардай болса да, мынадай іске келгенде қолымыздан ештеме келмейтін бейбақ екенбіз,— деп налыды.

Бар оқиғаны үнсіз, сабырмен тыңдаған Мәмбетәлі:

— Апыр-ай, бұл бір келмеске кеткен шаруа екен, Ақан аға,— деп үміт үзе сөйледі.— Жігіттердің аяғын жерге тигізбей тез айдауына қарағанда бұған араласқан адамдар осал емес. Қылмысты адамдарды Сібірге айдау тез арада шешіле қоятын іс болмаса керек еді. Ондай іс кемінде жарты, не бір жылға дейін тексеріліп, соты ұзаққа созылса керек еді. Тегі ұзақ тексеріс, зерт жүргізсе әлгі Нұртазалардың да арты ашылып, тіпті Көкшетау оязы Коноваловқа дейін бір ұшығы тиер еді. Оны бұлар да біліп отыр, жемі мен жемтігі бір адамдар, қараңғы елдің сауатсыздығын пайдаланып, заңды бұрмалаған екен. Бірақ, заң дейтін әлі түз еліне деген қайбір жібі түзу заң бар. Бәрі заң ұстаған адамның билігінде тұрған жоқ па.

Ақан атының басын тежеді.

— Мәмбетәлі, шет жерде жат жұртты аралап, көп көріп, көп түйгенің бар жаңа қауымның басысың. Түсінемін. Сөзін орынды. Ашынған адам не істемейді. Кеше қиырға айдалған жігіттерге қол ұшын бере алмай, көзіммен аттандырып, қайырлы тілек тілегеннен басқаға дәрменім болмады. Халқыма

кадірлі болғанымды қайтейін, соның басына күн туғанда арасашы боларға күші жөк, дәрменсіз екенмін. Жаңа білдім, кеш ұқтым. Сенен бір тілеуім бар, бүгінгі күн ақ патшаға қараған күн. Петерборда, Омбыда өзің секілді оқымысты жастар бар, достарың бар, не қамқор жасай аласың. Бәрін жазайын, бәрін айтайын тым құрымаса ана сорлы бейбақтарды елге қайтаруға әлің жете ме? Мені сыйласаң — осыған жәрдемдес.

— Сізге де, басқаға да жәрдемдесуге мен даярмын ғой, Ақан аға. Әйтпесе несіне оқу қуып алыста тентіреп жүр дейсіз. Әкем мен ағаларымның ойы белгілі. Ел жинап, тамақ берулерінде де есеп бар — өз карабастары үшін ғана алысты болжайтын жандар ғой. Оларға да не кінә? Менің ойым да, мақсатым да бөлек, илансаңыз. Әттен қиырға енді ұша алмайтын қанатсыз құс сияқты әлгі мөр ұстаған сауатсыз надандардың ауқымында жүретін шығармын.

— Қалайша?!— Ақан тіксініп қалды.

— Оны кейін ұға жатарсыз. Естірсіз де. Той жасап мәз болған әкем де әлі білмейді. Оны кейін айтармын, ұзақ әңгіме. Ал, жана өзіңіз айтқандай, патшаға бағынған заман қазір. Бұрынғы билер билігімен шешер шарифат жолы дегендер кесілген. Оны өзіңіз де білесіз. Жаңа заң, жаңа билік бар. Қолымнан келгенше жәрдемдесемін, Ақан аға өзіңіздей көріңіз. Жақында аулыңызға барып қайтам. Сөйлесеміз, ақылдасамыз... Асқынып біткен шаруа екен. Қарға қарғаның көзін шұқыр дейсіз бе. Дегенмен көрерміз...

Мәмбетәлі қоштасып, кері бұрылды. Жалғызсырап қалған Ақан көзі ашық Мәмбетәлінің сөздерін дәтке қуат санап, ұзақ оймен келеді. Маңында үйірлі жылқыдай топтанып, сауық-сайранмен жастық қызығын өткізген басқа жігіттердей емес, жас та болса, тоқығаны көп Мәмбетәлінің сөзі бір бөлек тосын болмаса да, ойда жүрген көмескі дүниелерді түптеп қотарғандай, тереңнен тартады. Апырай, осындай азаматтар көбейсе ғой. Білімдінің сөзі неге теріс болсын. Мынау ауыл төңірегінен аспайтын әке-шешенің бауырындағы ұл емес, ел баласы, жұрт қамқоры болайын деп түр екен. Әттен, жаңа бір түсініксіз, жұмбақ нәрселерді айтып кетті-ау. Қашан келер екен, қашан жеке отырып, қашан сырласар екенбіз...

Қалың тұман ойда келе жатқан Ақанның аты оқыс еленетті. Оң жақ қапталдағы қар жамылған ақ қайыңдар арасынан қараңғыдан әлдекімдер шыға келіп, қиқуды сала ұмтылды. Таң әлі ағармаған. Алакөленкеде салтаттыларды Ақан байқай да алмады, олардың ниеттерін де аңғармады. Көп аттың дүрсіліне қызып, жұла тартқан сары аттың тізгінін тежей бергенде, құлағына: «Сол, сол! Ақан, Ақан!» деген дауыстар ғана шалынған. Соңынан ызғытып жете берген жат адамдар дырау қамшыларымен салып-салып өтті. Сері басын қорғаштап, ердің қасына еңкейіп, ат жалын құшақтап қалды. Тізгіні

босаған сар ат ышқына шапты. Екі жағына қапталдай шығып, қаумалай кугандар төпелеп ұрып келеді. Қынаға бояп тіктірген сәнді бүрме тон әуелде торс-торс етіп, қамшы білінбеп еді, енді білекті адамдардың күшіне шыдай алмай айырылып-айырылып кетсе керек. Ақанның қыр арқасы жауырыны тызылдап қоя берді. Жұқа құлын жарғақпен тыстаған төрт сай түлкі тымағына да қамшы жауып басын көтертпей қойды.

Айыздары қанғанша төпелеген, жат адамдар енді бір кезде сараттың тізгінінен, жылбырынан тартып тоқтатты да, қоршап тұра қалды. Көзін тарс жұмған Ақан басын көтергенде қысқы дала бұлдырап, көз алды қарауытып, түк көрмеді.

— Әй, Ақан!— деп, кесекөлденендей тұрған адам зірк еткенде барып бұлардың кім екенін білді.— Қазір жоқтауыңды асырып, мына тоғайдағы оппа қарға тығып кетсем, өлігінді кім іздеп табар екен. Өлімтігінді қасқыр жеп, сүйегінді құрт тескенде барып табар тапса. Бірақ, біржолға тірі жіберем. Соңғы рет ескертемін, менің маңымнан жүріп, алдымнан шығуыңның алды-арты осы болсын. Менің қолым да құрығым да ұзын, билігім де зор. Мына елді көрдің ғой. Қыңк етсе түтіп жейді. Қыңсылаған дыбысыңды ешкім естімейді. Көр, көріп ал да, ойлан!

Намысқа булығып, қорлыққа күйген Ақан сібірлеп атқан таңда табақтай семіз беті қуара көрінген Нұртазаға ызалы үн қатты:

— Көрдім көрдім, Нұртаза!.. Бірақ, ел көргем жоқ. Өңкей ел итінің күшіктерін көріп тұрмын!

Сараттың жүгенінің ауыздық тұсынан қымтай ұстаған еңгезердей жігіт төбеттей гүр етіп, қамшысын көтере беріп еді:

— Жарайды, жетеді. Ақылына келер! Ойлан, Ақан, ойлан! Қазаң жақын, сенің былшылыңды ешкімнің ілтипатқа алмай-тынына көзің жеткен шығар! Ескерткенім бұл! Жан керек болса, ойлан!— деді де, Нұртаза, бір топ ұластарын ертіп, қар боратып, шауып кете барды...

Қысқы дала тым-тырыс. Ақ қардың бетінде сарбас жыландарша ирелендеген алақаншық борасынның болмашы ысылынан бөтен дыбыс жоқ. Көздің қарашығын жапқан ақ шелдей жұқа перде бұлттың арасынан өлусіреп көрінген бозамық айда маңайдағы тұнжыраған тоғайлар да мидай далада екі аяқты адамдардың неге қырқысқанын білмейді. Бір-біріне сыбырлап айтар тіл де, жалғыз қалған адамды жұбатар үн де жоқ. Өз тіршіліктері өзінде. Ессіз далада адам науыт болса да қабырғасы қайысар тіршілік жоқ.

Алға жүрген сайын Ақан суықтан қалтырап, денесі тоңазип берді. Өрім-өрім боп айырылған тонның өнбойынан жел кеулеп келеді. Қамшы тиген жерлері суық өткен сайын аяз сорған қыраулы темірмен қарығандай тітіркейді. Сері біресе зығыры қайнап, ызакор балаша өксіп-өксіп жылағысы келсе,

біресе ит талағандай жалым-жұлым мына түрі көзі алдына елестегенде, жынданған адамдай айдаланы басына көтере қарқылдап күлкісі келеді. Ызадан, намыстан булыққан ақын көзіне жас үйірілді.

Ауыл-ауылды айналып өтіп, тасалана жортқан Ақан тұсауа үйінің алдына кеп түсіп жатқан. Үсті-басында сау тамтық жоқ өрім-өрім, жыртық киімді жолаушыны көрген келіні Уәзипа бұл қай қайыршы дегендей тесіле қарап тұрды да қайнағасы жүзін бұрғанда барып, өз көзіне өзі сенбей сілейіп, үнсіз қалды. Ақан қасынан өте бергенде ғана аяныш білдіргендей жылдамсырап:

— Сері аға, Басарала өлейін деп жатыр.— деді, қайнағасының ұсқынсыз киімінің жайын сұрауға бата алмай.

— Қайда?— деді көзі қанталаған Ақан.— Оған не бопты?!

— Шошалада жатыр. Касқыр талаған ба, бағана біреулер шанаға сап әкеп тастады.

— Әкем мен апам қалай?

— Бірқалыпты ғой.

Қазақы арбаның донғалағымен жапқан төбесіндегі шаңырақтай торлы тесіктен көмескі сәуле түскен шошала іші қара-көлеңке. Сықырлауық есікті ашып, адам кіргенін сезген тұғырдағы томағалы бүркіт Қараторғай талпынып, қайрақ тұмсығын тақылдатты. Аңға салмай зеріккен, әрі аш екі қаршыға да шошала бұрышында шықытдап, дыбыс берді. Салқын жерде бүріскен жетім құстарына Ақан бұрынғыдай үн қатқан жоқ, қараңғыға көзі үйренгесін барып қақ ашаның түбінде, бір қолтық шөп үстінде жатқан итің тауып алды. Бас салып Басараланы ұстаған Ақанның қолына қатқан қан білінді. Жылы алақанымен дір-дір етіп мұздап жатқан итінің түлбойын сипалап еді, денесінде сау тамтық жоқ. Басарала жарасын ауырлағандай қынсылаған болды. Құлағына дейін жырым-жырым, жерге төсеген басын көтере алмайды. Екі көзінің сора-сы ағып, жұмылып қалыпты. Өлім халіне жеткен екен. Аттан түскесін бұрынғыдан бетер дірдектеген Ақан үстіндегі жыртық тонын шешіп, Басаралаға жапты. Жарасын ауыртпайын деп абайлап қымтап отырып итімен іштей сөйлесті: «Қайран, Басарала, ажалың шынымен жеткені ме. Бекер-ақ сені алып шыққан екем. Ажалыңнан бұрын өлетін болдың-ау. Өлімтігіңді көрсетпей жапанда жалғыз өлгің келді ме? Жірайды, Басаралам, сенің жауың-дала бөрісі. Жауыңмен соңғы рет беріспей алысқан екенсің. Жарайды, арманың жоқ. Мына мен ғой... Мен... ауыл иттеріне таланып келген...

Шошаланың есігі ашылып, біреу кірді ішке.

— Ақан!— деді жүрелеген серінің ту сыртынан, Мұхамбеттің даусы. «Апырай, аға деуші еді мұнысы несі, бадырайтып атын айтқаны?»— Жетті ғой, ит-құстан басқаны көремісің осы!

Ақан мойнын бұрып інісіне шошына қарады.

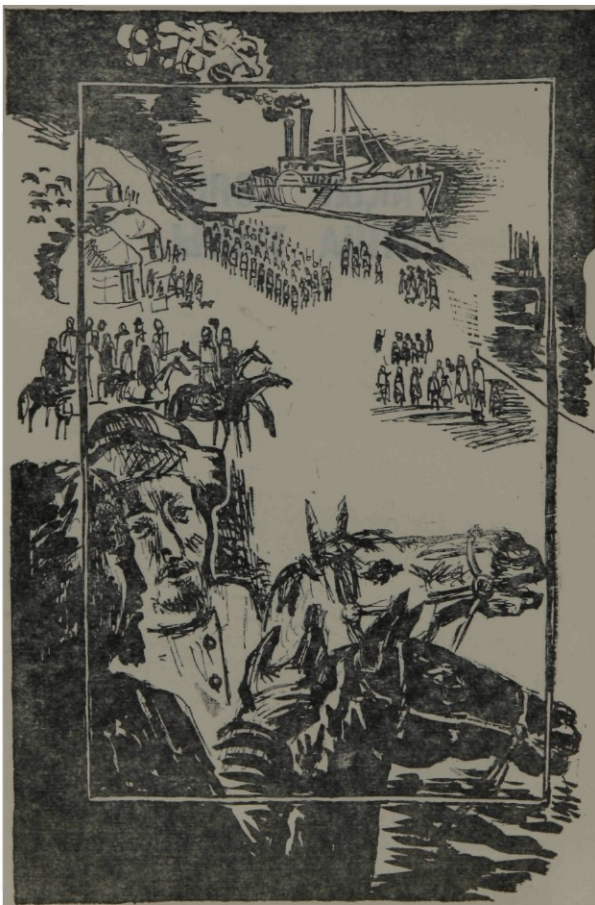
— Неменеге бажыраясың. Танымай отырсың ба? Әкем қысылып жатыр, таста әрман итті.

Ақан белін жазды: «Апырай, жай айтса да болатын еді ғой». Ақан тұңғыш рет інісіне жасқаншақтап қарады.

Мұхамбеттің жүзінде туыстық белгіден титімдей нышан жоқ. Жүзі сұрланып, тістеніп тұр екен.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

**ТАҚЫР ҚОЯН.
ПАТША ТҰЯҒЫ.**

«Петербургдан шафхатты сенат келсе,
Патшадан жарлық алып, құдай қалап.
Қазақ үшін қайғырып жылар еді,
Ол мейірбан ер болса, ұялмай-ақ,
«Қойдан қоңыр неғылған халық ед» деп,
Көз жасын қайтар еді тыя алмай-ақ.»

Ақан сері.

— Алла, алла, атама, Ақан! Мынауың сұмдық қой. Ел естімесін мұнынды,— деп, Мұхамбеттің көзі шарасынан шыққанда, Рамазан да жағасын ұстады:

— Қойыңыз, Ақан аға! Мұныңызды мен де құптамаймын.

— Масқара-ай, енді Қара талдың маңынан тірі мұсылман жүрмесін дегенің бе?!

— Жұртты былай да безіндіріп болғанымыз аз ба еді!

— Суәл айтып әке-шешенің басын қайта көтерем дегеніңе қарсылық жоқ, ал мынадан соң... алла, алла!

— Иә, мынадан соң әке-шешенің бейітіне келіп аят оқудан қаламыз ғой,— деп, тілі күрмелгендей аллалап отырып қалған ағасымен Рамазан қосыла сарнады.— Қайдағы жоқ ырымды бастай беретінің не?..

— Жарайды, жетті!— деп Ақан екі інісін тиып тастады.— Сендер-ақ ырымшыл бола қалады екенсіңдер жоқ жерде. Шебердің қолы ортақ, шешеннің тілі ортақ.

— Сонда қазақ шебері құрып қалып па? Орыс мәскүрі деген не сұмдық!

— Сенің қай қазағың, қай шеберің бар жұлқынып шығар?

— Не көп, шебер көп елде, өзім-ақ тауып берейін қиналсаң. Ақысын берсен, боқысын шығарады.

— Асар салсақ та болмай ма?

— Білем сендердің шеберлерің мен асарларыңды. Қазақ шебері ырғалып-жырғалып, бір күн істеп, он күн қыдырып, қайда той, қайда жаназа, соны сағалап жүргенде, етегінен қуып ұстай алмасын дейсіңдер ғой. Асарыңды да білем, бір күн ет пен қымызға тойып, қикитып-шиқитып Қожанасырдың бейітінше қалкитып кететінін де білем. Орыс халқы ісмер халық, оның үстіне жұмысқа тындырымды. Қашан аяқтағанша тыным таппайтын шаруақор халық. Маған істің тез біткені керек.

— Жарайды онда. Ертең әке-шешеміздің жылы жеткенде ас бермейтін шығармыз,— деп Мұхамбет Ақанға көзін сығырайта кекесінмен қарады.

— Неге бермейміз, береміз. Керек десе, сауын айтамыз елге.

Мұхамбет ызамен тарқылдай күлді. Рамазан да зығырланып қосыла күлді.

— Кәпірлер зират салады, оған мұсылмандар келіп аят оқиды, табылған ақыл!— Мұхамбет сөзін қостап, Рамазан да бас изеді. Екеуі тағы да қосыла күлді.

— Орыс қолынан жұғып қалатын ештеме жоқ. Аят оқимын дейтіндер оқиды, оқымаса сол дүмше молдаларға зар емеспін. Өлгеннің атын шығаратын төгіп-шашар ас емес, басына қояр белгі. Маған белгі болар жібі түзу зират керек, шалдыр-шатпақ аят емес!

— Алла, алла,— деп Ақанның қайтпасына көзі жеткен Мұхамбет орнынан тұра берді.— Енді өмірбақи ата-анамыздың басына келе алмайтын болдық қой. Сыртынан бата қайырып жүрерміз. Алла, алла, мына ісіңе біздің араласуымыз жоқ. Айтпады деме. Ақан, аруақтар бұған риза емес, мұның арты жақсылық болса жарар еді, құдай-ай, бала-шағадан, мал-бастан аулақ!

— Ендігі жетпегені аруақтарды мазақ ету еді,— десіп, екі іні үйден тұлданып шыға берді...

Үш ағайынды адамдардың арасындағы сөз Қорамса мен Жаңылдың зираты жөнінде еді. Өткен қыста бір-бірінің арасына он үш күннен салып, екеуі де о дүниеге мәңгі сапар шеккен. Мұсылман рәсімімен жиналған азашылар қақаған суықта қатты жерден көр қазып, екеуін де қатар жерлеп, ағаш шарбақпен қоршап, бастарын бекіткен.

Көктем шыға Ақан қазақша Пышнай, орысша Пышный деген шағын хутордан сақалдары қауғадай төрт мұжықты әкеліп, Сұлтамұраттың әкесі Байбосынды бас қылып, бейіт салуға жалдады. Қазақ ауылдарына әлі үйренісіп, сіңісе қоймаған преселендер алғаш тайқаксып, сырдақтап еді. Ақан сері әкесінен қалған көп ақшаның ұшығын көрсеткен соң, қуана тұрып келіскен. Өздері де ісмер екен. Қаратаалдың оқтай түзу қалың қарағайынан құлатып, бір үйге жетерлік ағаш дайындады. Биылғы жылдың басы ыстықпен басталған. Шыжыған күнде тез кепкен қарағайларды орын-орнында дайындап, әрқайсысының киюын келтіре белгілеп, арасында өз өгіз арбаларымен Аныртаудан қайрақ тас тасыды. Тастың да түр-түрін танытын көзі қарақты адамдар екен. Екі құлпытасты мәрмәрден қашап, бейіт тұғырын бір жарым кез тастан қалады. Зират жобасы Байбосынның түсіндіруімен түрды. Сүмбідей қарағайларды қарамаймен майлап, байланыстырып, сыртын өрнекті тақтайшалармен оюлап, қаптап,

кашан күмбезін көтеріп, қызыл жасыл сырмен сырлап бітіргенше бүкіл ел де құлақтанып болған. Суәл айтып кәгертем деп, ескі шарбақтың орнына қондырған жаңа бейіт біткенде аят оқыр молла да шықпады. Он жеті кез зиратты сонадайдан кәрген, алыстан көзі шалған бөтен елдің адамдары қарауға сескеніп, алақанын жайып аят оқу орнына, бетін басып өтетін халге душар болған.

Бұл кезде Көкшетау уезінің адамдары ұлы дүрбелең үстінде ауыл-ауыл бір-біріне шапқыншылап, өзді-өзі әбігер болып, сапырылысып жатқан. Биыл күзде болады деген сайлау жазда өтпекші. Екі ай бойы болыстар мен олардың ағайындарында, болыстықтан дәмелі атқамінерлер мен билік айтар жас, кәрі билерде, тіпті ауылнайларда маза жоқ. Ел ішінде нешәтүрлі өсек-аянды аңыздай сапырып, сабылып жүр. Бірді бір мақтап, бірді бір даттап жүрген кез.

Ел құлағы елу: «Мезгілге Сүтемгеннің тұқымы Шалабай болыс болады екен. Онымен шар таласына түсетін кісі Зікірия дейді. Ол әшейін қулық көрінеді. Ояз Қанабал Шалабайдан параны өкіртіп алса керек. Оның болыс боларына шәк жоқ деседі. Ең қызығы Мезгілдің біраз жерін Шалқар болысына кесіп береді. Ақан елі соған қарайды екен. Нұртаза осы Шалқарға болыстыққа Бегалының Жанболатымен шар таласына түседі. Ол екеуінің қайсы жеңері мәлімсіз. Екеуінің де соңына ерткен елі, аузын алған ұлықтары көп деседі.

Сайлауға екі-үш-ақ күн қалған.

Көптен ел-жұрттан қол үзіп, әке-шешесінің өлімімен қара жамылып жүрген Ақан сері енді осы тұста үйде жата алмады. Кеше ғана жұртты зар жылатқан Нұртаза тағы да болыс болса, ел үстіне кемі төрт жыл қамшы ойнатар жуандығын ойлағанда аласұрып, атқа қонған. Қасына Байбосын қартты ертіп, күмбезіндегі айы күн сәулесімен шағылысқан төрт құлақты биік зиратты Қараталды артқа тастап, Айыртаудың қос өркешіне қарай ұзай берді...

Қолмен жинаған жүктей десте-десте қолданған сұлу тастарының арасымен бүлкілдеп бұлақ аққан Айыртаудың етегіндегі Шалқар көлі басқа көлдерден ерекше. Шалқар десең шалқардай шалқая кәсілген кең, терең көл көгілдір тауды алыстан орай, қолтығына қысып жатқан ақ жойқын дария. Осы көлдің терістік жақ жайпақ жағалауына күнде нық түйістіре киіз үйлер тігілгелі он шақты күн болған.

Қазірде ақ, қоңыр үйлер жайлауға жаңа шыққан іргелі ауылдардан кем емес. Күні-түні әр үйдің алдындағы жер ошақтан от кетпей, тымық ауада ширатылған көк түтін бар жұрттың ұлы жабдығын әйгілегендей алыстан қол бұлғап, қонақжай елдің ниетін сездіргендей. Сапырылысып сабылған атты, жаяулы ауыл адамдары, күнде сойылған мал.

Бұдан екі күн бұрын қасында урядник, землемер, жанда-

рымдары бар ояз келіп, Қоновалов Шалабай тіктірген үйде жатыр. Енді екі күннен соң осы арада үш болыстың сайлауы басталмақ. Бұрынғы би, ауылнайлардың көбінде зәре жоқ. Ұйқы-күлкіден қалып, көрінгеннің аузына, аужайына қарасып, әр ел, әр ауылдың бетке ұстар ақсақал, қарасақалдарының аузын ашып, қонақ күтіп зыр қағады. Болыстар ішінде қылкөпірде тұрған Нұртаза.

Күнде әр үйде бөлек-бөлек бас қосып, әр ру, әр ағайын кімге шар салудың әңгімесін жасырын сөз етіп, гүлдесіп жатқан кез.

Осылардан бөлек, оқшауырақ бір топ адам күнде жаңа ауыл сыртындағы «Ақ балақ» атанған қалың қайың ортасындағы кең отауға жиналып, өзінше кеп тартатын. Күнде адам қарасы қалындап, аз топ үлкен топқа, аз жиын үлкен жиынға айнала бастаған. Алдында бір рудың аз шоғыры келе-келе көп рудың мол шоғырына қосылған. Бұлар Есембай руының кедей-кепшік жатақтары еді, кейінде Атығай-Қарауылдың бүкіл жатақтары осы тұста бас қосып, бар елдің назарын өздеріне аударғандай еді. Енді бұлардың ішіне әр болыстың атқамінерлері де ұрлана кіріп, қалың елге араласып, жұрт сөзі бәтуалы сөзден даулы, даурықпалы айғайға ауыса бастаған.

Бүгін де күн ыстығы қайта, көлеңкелі қайың ортасына жиналған адам қара-құрым тартады. Бәрі де иін тіресе молдасоқынып, отау құра айнала отырған. Ортадағы алаңға сыймағандар ағаш бауырында ұйлығып, сырттан келер адам болса ішке сыналап өте алмайтындай бекітіп тастаған. Құреске шығатындай білектерін түре, ортаға шыққан сөзуар шешендер бірінен соң бірі сөз жарыстырып, тіл безесіп жатқанда Ақан сері мен Байбосын қарт та жетіп еді.

Ортада Көбен би сөйлеп тұр. Бұл — Нұртазаның жақта-сы. Шешен тілімен ұзақ майдалап, болысты ұзақ мақтаған Көбен би ақыры өзінің әпербақан мінезіне ауысты:

— Ей, атығай-қарауылдың баласы! Бар таластарын шар таласы екен. Бұған да жиналу, топталу керек пе екен. Әркім өз қалауын, өз жүрегінің әмірін орындаса керек. Осылай бөлініп, осылай жарылуды кім бастады. Ел ішін бүлдіріп, жоқ жерде айтыс, дау туғызып жүрген қайсың барсың? Кәне, көрінші көзімізге, — деп қалың топты айнала сүзгенде, жұрт төмен қарап, ешкім ләм демеді. — Солай ма, мен бар деп жұлынып шығар жігерің, қарсы тұрар жүрегің болмаса, несіне осынша топ құрасыңдар. Ана ояз бұларыңды құл алмаса керек, егер қалған аз күнде бұлай жиналатын болсаңдар, айтпады демендер, ендігі керді ақ патшаның заңынан тартасыңдар. Сайлайтындарың атығай-қарауылдың баласы екен. Оның бір-бірінен не айырмасы, не алалығы бар. Ертең болар болыс хукіметтің істе деген ісін, ақ патшаның бұйрығын орындай-

ды. Жанынан шығарар тәртіп, заң, салық бар деп отырмысыңдар. Нұртазаның болыстығынан не кемістік көріп, не азап шектіңдер. Қатықтай ұйып отырған елді тағы да партияшылыққа жетелеп, тағы да елді жік-жікке бөліп, жамандық еккен адам өз зауалын тартар. Мына әдетті қайдан бастадыңдар? Бүлдіріп жүрген адам болса көріңсін көзімізге. Әйтпесе, тараңдар.

— Иә, сөздің жөні осы!

— Бұлай бас қосқан деген не сұмдық!

— Кім екен өзі? Бір бүлдіруші бар ғой,— дескен әдейі сайланып келген адамдардың даусы тұс-тұстан естіліп қалды.

Көбен би бастаған біраз адамдар орындарынан қопандай тұра бастағанда жатақтар жағы қозғала қоймады. Қарсы айтар сөздері де таусылғандай өзді-өзі күбірлесіп кетті.

Сөз сыңайын бірден ұққан Ақан сері ортадағылардың сөзіне қарап үнсіз ұйыған ағаш тасасындағы адамдарды қолымен қағып ортаға ұмтыла беріп, тоқталып қалды.

— Оу, ағайын, менің айтар бір сөзім бар,— деп, қалың адамның ішінен Мұхаммет тұрып, жолындағылардың аяғынан, нығынан аттай-маттай ортаға беттеген. Ақан інісінің мына қимылына танырқап тұр. «Бұл не айтар екен, кімді жактап сөйлейін деп барады. Әлде әкейге тұрғызған зират жайын айтып, көп алдында мені масқараламақ па? Япырмай, бірдемені бүлдірмесе игі етті!» Мұндайда сөзге араласып, топқа түспеген Мұхамметтің аяқ астынан бұлайша көтерілгеніне Ақан шынымен қайран. Көбен би мен бір-екі ауылнайдың сес көрсеткен сөзінен жасқанып, салы суға кеткендей төменшік тартып үнсіз отырып қалған шоқпыт киімді жатақтар да бастарын көтерісіп, Мұхамметке қарасты. Мұхамметтің үні тура Ақан үніндей қуатты еді. Ортаға шыға санк етті. Жұрт сілтідей тынды.

— Ағайындар, жұртым, бәріңнің басың бұлай қосыла бермес. Осы арада екі болыстың біраз адамдары отырсыңдар. Мен сайлау жайын айтайын деп тұрғам жоқ. Кімді ертең болыс сайлайсыңдар, оның маған келіп-кетері шамалы. Менің айтарым баска.

Жаңа бұл арадан кетуге қозғалғандар орындарына қайтадан жайғасып, бір-бірімен күбірлескендер Мұхамметтің не айтарына таңданып, құлақтарын түрді. Тек біраз адамдар ғана өз-өздерінен қуыстанып, жер шұқып отыр еді.

— Өздеріңе мағлұм, ата-анамыз дүние салғалы біраз уақыт өтті. Тірі адам тіршілігін жасайды. Биыл сауын айтып, жылын бермекпіз!— деді Мұхаммет қалың жұртқа айнала қарап.

— Е, басың дұрыстап көтертіңсіңдер, қайырлы болсын,— деп алыстан біреу мысқылмен айғайлап еді.

— Енді құран көтертпей ілжіл аудартатын шығарсың—

дар,— деп сол тұстан біреу қақпақылдап, біраз адам қосыла күлді.

Ақан қанша зығыры қайнаса да, сөздің артын бакты.

— Оу, ағайын, кейін қалжақтаса жатармыз,— деп ашулы сөйлеген Мұхаммет бешлетінің қалтасына қолын салды.— Әкей көзінің тірісінде, елдің қажетіне жарап, керек-жарақпен жұрттың көңілінен шыққаны бәріне мәлім. Бар дүниесін қарызға таратып, соны кейін жинай алмай жүретін сопы адам еді. Соңғы өлер алдында беріп кеткен қағазы мынау. Осында бәрі қатталған. Алды бес жыл, соңы екі жылға дейін қарызын өтемеген берешектер бар екен. Олар енді көрде жатқан марқұм алдында да, құдай алдында да күнаһар!

Жұрт қозғалып, жөткірініп, сыбырласа бастады.

— Биыл ас бергенде сол адамдар марқұм алдында күнаһдан арылғысы келсе, ертең өлгенде акыретімнен жыртып алсын демесе, тезірек қарыздарын Қараталға жеткізсін. Бас-бастарыңның соныңнан салпақтап, тентірер жайым жоқ. Ұяттарың, мұсылманшылықтарың болса тез жеткізіндер. Ал, тындандар, танып кетпессіндер,— деп Мұхаммет қолындағы бір топ қағаздағы көп тізімді ежелеп оқи бастады. Осы арада Ақан шыдай алмай, алға ұмтылған.— Жетпіс ұлы Қасиан үш кез барқыт, үш кез сәтен, бір тарақ алған, Оспанхан ұлы Байтері бір қадақ мейіз, шакпақ қант, төрт кез сиса. Жантілеуұлы Омар екі қой, бір ешкі берешек, Сасықұлы Садық үш кез шп барқыт, екі ұлтан, бір кірпіш шай алған, Жаппарұлы Айжан үш қадақ жүн, бір қой берешек, Жайлауұлы Сандыбай екі кір сабын, бір ііс сабын, үш кез ләстік, бір тарақ, Жарасқанұлы...

Қағаздан көзін алмай ежелеген Мұхамметтің даусы осы арада үзілді. Отырған жұртты баса-көктей өтіп ту сыртынан келген Ақан інісінің қолынан будыраған қағазды жұлып алды.

— Өй,— деп жалт караған Мұхаммет қызарақтап, ағасына не дерін білмей сасқалақтады.

— Бар, қалғанын мен естіртемін,— деп зекірген сері өзіне тіке қарап, окты көзін қадағанда:

— Жарайды, жарайды,— дегеннен бөтен жауап қайырмай, топ арасынан жылыстап, шетке шыға берді.

Ойда жоқ жерден біршек қасқырша тұтқиылдан тап болған Ақаннан Нұртазаның жансыздары секем алып қалды. Қыстай үнсіз жатып тап мына сайлау тұсында көбік қарды күткен сонаршыдай жарқ еткен Ақанның келісін жақсылыққа жорымады. Егер Ақан сөйлесе, ел сүйіктісі ақын сөйлесе, қанша көңілдері суыды десе де мына көп тобыр — көп жатқтың тең жарымы оның соңынан атойлап еріп, далақтап кете барары хақ. Онда қыс бойы әзірлеп, соңғы күндері аузы, басына параны аямай тықпалаған қайсыбір атқамінерлер де

айнып шыға келуі ықтимал. үйтпеген күнде де, әйтеуір есіл еңбектің далаға кетер қаупі тап қыл кеңірдекке тақағандай. Осыны сезген Көбей би қасындағы қожа, моллаларға, Нұртазаның алыс-жұрағаттарына қарап, көзімен ұғысқандай болды да, өрттей айтпай жеткен мына жаудың алдына қарғаша салып, мұсылман қауымын одан бездіріп алмақ ниетке басты.

— Ау, Ақан,— деп Көбей би алыстан айғай салды.— Бүгін ағайынды екеуің түстеріңнен шошығаннан сауымысыңдар? Қалың қауым ұлы сыяз алдында, мереке күтіп отырғанда, қайдағы қарызды айтатындарың не? Жаналғышлысыңдар, немене? Елге сенбейтіндерің бар... ел бетіне топырақ шашпандар. Көпірлерді жалдап зират салдырып жатыр деген, қаражатты ел үстінен жинағыларың келген екен.

— Иә, жамиғат, Қараталдың маңы енді харам, Қорамса зиратына барар адам да харамданбақ, Ақан, сенің де тұлабойың харам!— деп Шәмбіл қожа зіркілдеп еді;

— Өзің де, сөзің де харам!— деп Ғұбайдолла молла да қостады.

Ақан сері әрқайсысының сөзіне зейін қойғандай тыңдап, тісі ақсия күліп тұр. Жаңағы Мұхаммет айтқан қарыздар мойындарынан басқандай иықтары салбыраған көп жатақтар, аяқ астынан бөрінің артынша шулаған Нұртаза тобына бір, серіге бір жалтақтап қарай береді.

— Енді Ақан сөйлесін, өзі берсін жауабын,— деп Байбосын тұрған қайың бауырынан әлдекімнің өктем үні шыққанда барып, жұрт гүлдей жөнелді.

— Иә, айтсын!

— Қорекеннің моласын неге қорлаған екен?

— Шуламандар!

— Сөйлесін!

— Қақпандар, сөйлесін!— деп, есембайлықтар мен Барақпай жігіттері орындарынан тұрып кете жаздады.

Ақан қағаз ұстаған қолын көтерді:

— Тағы қояр сауалдарың бар ма?

Ешкім үндемеді.

— Ендеше мен сауал қояйын. Даурықпандар. Осында көл қорыған қызғышша менің келуімді ұнатпай шар еткен ана бір топтың ниетін де білем. Белін күдірейтіп, сес көрсетіп шарылдайтын ондай сасық мысықтар әр ауылда бар.

— Олай жалтарма, Ақан,— деді тағы да Ғұбайдолла.

Ақан тісі ақсып қайта күлді де, оның өзіне сауал қойды.

— Моллеке, осыдан екі жыл бұрын-ау деймін ұмытпасам, сіз Қараталға келіп, әкеймен бірге қарамоншаға түстіңіз.

— Иә, онда тұрған не бар, тазалық һәм таһарат...

— Сонда да не дегеніңіз есіңізде ме... Ұмытып қалсаңыз, мен есіңізге салайын: «Шіркін-ай, мынау — бұ дүниенің жү-

мағы екен, осындай рахат дүниені салып, елге жаңалық әкелген адамға құдайдың рахметі жаусын, нұрына бөленсін» деп кете-кеткенше біздің әкейге бата беруден танбап едіміз.

— Иә, ол рас! Әкең марқұм...

— Еңдеше сіз де сол моншадан бусанып, харам болып шыққансыз.

— Астағфиралла, не дейді, жаппар ием!

— Иә, иә. Ол моншаны Пышнайдың орыс мұжықтары салған. Енді сіз де кәпір қауымының буымен бусанған адамсыз! Алланың нұрын соларға төккенсіз аямай!

Жұрт ду күлді.

— Ол монша ғой, мола емес қой. Оның дінге не қатысы бар?— деп, Көбен жактан тағы біреу айғайлап еді, Ақан жымияған күлген жүзін өзгертіп, байсалды жауап берді:

— Сонау жылдары Ақ патшаның құзырына ілігіп, алдың көріп қайтқан қазақтың игі жақсылары Петербордағы зәулім мешітке күнде барып, намаз оқып, дәрет алғандарын жыр ғып келіп еді. Бүкіл шығыстан барған керуенші мұсылмандар да сол ғажайып ғимаратқа барып мандайларымен тас еденіне жығылып, сәждеге бас ұрады екен. Оны да салған орыстар.

Жұрт тағы да гуілдесіп кетті:

— Рас-ау!

— Солай екен-ау!

— Мына қара!

— Жөн-ау, жөн сөз!..

Ақан енді Көбен жаққа түйіле қарап, түйдектей жөнелді.

— Егер харам болса, от басым, алтын ұям деп отырған ана Нұртазаның, Сүтемген балаларының. Жанботаның, Азнабайдың, Тастанның қарағай үйлерін қай мұсылман салыпты. Айыртау, Сандықтау, Қотыркөл, Зерендінің қазақ-орыстары мен әрісі Ақмола, берісі Пышнайдың мұжық прселендері емес пе еді жалданған. Іргеңе қонған бөтен елдің өнері мен іскерлігінен үйрене ме десе, қараңғы елдің етегінен басып жібермей, өлімді жерде семіріп, иығынан баса бергенше неге бір желпінбейсіңдер. Орыс қамыты мен шлиясын атыңа салып, траншпенкесіне мініп шіренгенде сондайсыңдар, енді Қорамсаның зиратынан харамдық көре қалған екенсіңдер. Сендерге салса, ас ішіп, аяқ босатып, жыртыс-жырым мен қалта томпитып, өлген адаммен жер томпайта саласыңдар, Жо-ок, сендердей арам ауыз моллаларға адал асымды малшылатып рәсуалағанша адал еңбегімен ақшасын алар орыс мұжығына күнім түссе болмай ма.

Көбен мен екі-үш молла жібек шапандарының салақтаған жеңдерін сілтесіп, «бұған дауа жоқ, жөпшендіге көніп, сөзге тоқтар Ақан болса ма? «Тіл өзімдікі деп безей береді», «тіл мен жақ» десіп, серіге сырттай кіжініп, беттерін бұра берген.

Ақан сері көптен бүкіл Көкшетау едіке тарап, бетіне шіркеу болып жүрген зират жайын мына жиынға түсіндіріп, арылғанына іштей қуана тұрып, оларға тағы да айғай салды:

— Оу, Көбеке, қайда асығасыз? Оу, молдалар, жаңа мына қарыз жайын сұрап едіңіздер ғой. Токтаңыздар, айтайын,— дегенде, аналар бөгеліп, көздері шарасынан шықты, қалың жұрт та селк етісіп, бір сұмдық көргендей дауыстары шығып кетті. Ақан қолындағы қарызшылардың есімі, есебі жазылған қалың, көп қағазды дар-дар айырып, екі уысымен жұмарлап домалақтап лақтырып жіберді. Жұрт тағы да сілтідей тынған.

— Қалтаңда шақпағың болса, андағы қағаздарды жағып жібер,— деді Ақан домалақ қағаз тізесіне түскен бір жігітке қарап.

Жұрт Ақанның бұл кимылына түк түсінбеді. Тек Көбен би ғана арамы сұмдығына басып, маңындағыларға күбір етті.

— Ә-ә, Ақан енді тілмен ғана емес, пұлмен де мына қара қауымды сатып алмаққа тұр. Қара да тұр, қазір енді найзасын кімге жұмсарын. Кетпейік, күтейік сөз артын.

Ақан сері де Көбен бидің көлденең ойын дәл түсінгендей жатақтарға айнала шола қарап алды да:

— Ал, ағайын, кім де-кім әкейден дүние-зат, ол-пұл алып қарыздар болса кешірімді!— деп, Мұхаммет кеткен жаққа қарады. Мұхамметтің қасында Рамазан да тұр екен. Екеуінің де өңі келмей, долырып, күйіп тұр еді. Ағалары қарағанда ұнатпай, сырт айналып, ағаш арасына қарай сүңгі беріп еді, Ақан Рамазанды токтатып алды.— Әй, Рамазан, тұра тұр. Сіздерге бұл қарызды кешіруші мен емес. Мен бар болғаны әке аманатын орындаушымын. Әлгі Мұхаммет жоқ еді (Ақан оны ұялтпайын деп, әдейі арашалады). Рамазан болатын. Солай емес пе, Рамазан! (Рамазан салғырт қана бас изеп, жыларманға келіп бұрылып кетті) Әкем марқұм өлерінен бір ай бұрын бізге енші бөліп, әлгі қарыздарды ешкімнен алмаңдар, өздеріне айтыңдар, бәрін кештім деп еді.

Жұрт тағы да гу ете қалды. Қолы қысқа жандар қуанысып, кейбірінің көзіне жас үйірілді.

— Жарықтық-ай!

— Топырағы торқа болсын!

— Апырм-ай, қаншама пұлды кешкені-ау!

— Туһ, мынау бір арқаны кеңітер жақсылық болды-ау!

Жатқан жерің кең болғыр!

— Ой, жарықтық о дүниеде жұмақтың төрінен кетпе!

— Қашан өтсегенше бетімнен отым шығып жүруші ем.

— Оу, мен үш рет қарыз алдым-ау.

— Не деген кең адам еді, топырағын торқа болғыр!

— Құдай да жақсыны қоя ма,— дескен Қорамса атына

жаудырған алғыстар қалың нөпірдің әр тұсынан естіле беріп араның ұясынша гуілдеп, ұзақ уақытқа дейін бір-бірімен бас шұлығыса сөйлесіп кетті.

Жұрт алдында табалағандай ағасының қылығына намыстанып, өлердей ренжіп, әрі қаншама байлықтың табан астында қалғандай болғанына іштері күйген Мұхаммет пен Рамазан аттарына қонып, сайлауды тастап, сол кеште Қараталға бет бұрды.

— Ойпырым-ой, мына Акан серің зымияндықты да үйрене бастаған екен. Болыстардың қыстай шапқылап шашқан дүниесін, дәл дер кезінде, көзімізді бақырайтып тұрып шаша салды-ау. Енді қара да тұр, Нұртазадан ала алмай жүрген үшін осы арада қайтармаса маған түп бетіне дендер, айтпады демендер,— деп Көбен би өз тобына қарап, аузын жиғанша болған жоқ, Акан даусы тағы да санк етті.

— Ал, жарандар, сабыр, сабыр,— дегенде жұрт бір адамдай тына қалды. Күн еңкейіп көленке басын ұзарта бастаған. Ағаш көленкесіндегілер мойындарын соза қайсыбірі жүгіне отырып, ақын даусына құлак түрді. Күнге қараған беттегілер маңдайларына алақандарын қойып, әлдебір жақсы сөз айтыларын сезгендей үнсіз жұтына түсті. Манайдағы тұсаулы, өрелі аттардың пысқырған үніне дейін анық естіледі.— Мен осында зират жайын баяндайын, не марқұм әкенің аманатын айтайын деп келген жоқпын. Болыс сайлауында орталарында болуға келдім. Жана Нұртаза болыстың теңірегінде қаншама дау айтылды. Шет жағасын ғана естіп қалдым. Көбен би Нұртазаға шаң жұқтырмай сөйледі. Әрине, қарға қарғанын көзін шұқи ма. Егер әңгімелерің ертен шар таласына кімді сайламаққа тірелсе, менің бір-ақ сауалым бар. Нұртазаның тағы да болыс болуын қалайсындар ма?

Акан жан-жағына қарады. Отырғандар ойланып қалды.

— Оны әркім өзі шешпей ме, талқыға салатын не бар,— деп Көбен би алыстан тыныштықты бұзып еді, орта тұстан біреу:

— Бізге кімнің болыс болғанынан келер-кетер бар ма,— деп сүлесок жауап беріп еді, әр тұстан болжыр дауыстар естіді.

— Қай болыс жетестірілті.

— Кім болса, о болсын.

— Нұртазадан басқа біреу сайланса, айдарымыздан жел есер деймісін.

— Өзі сайлауы не де болса тез бітсе екен.

— Естіген шығарсың, Акан, ел үшін бәрібір, дұрыс айтады. Жүріндер, кеттік, енді не тұрыс,— деп Көбен би қасындағы өз тобымен дүрілдей бұрылып, ауылға беттеді.

Акан әлі үнсіз тұр. Көптің ара-арасынан қадау-қадау бір-

лі-жарым адам орнынан тұрып, жүрмекке айналды. Көпшілігі әлі отыр. Көбендер ұзай бергенде, сері қайта бастады сөзді.

— Оу, кашанғы осынша ынжық боласың, жұртым! Сендерді ұлықтардың көзіне ілетін күні бүгін. Ертең сайлау біткен соң адам қатарына қосар ма. Ендеше өздерінді бір мезгіл ойламайсыңдар ма, сендер де ұрпақ жайып, ел болып, күн көріп отырған азамат емессіңдер ме? Кашанғы бұға бересіңдер? Бұрынғысын айтпағанда, күні кеше керей мен атығай-қарауыл арасына от тастап, екі елді араздастырып, жауластырып қойған Нұртаза емес пе?! Керейдің қыруар малын айдатып алып, ақыры бәріне төлетіп, айып-айбана салған Нұртаза емес пе? Әй, мына жакта Қантай аулының Есембайлары отырсыңдар. Кеше қыс ішінде тыржалаңаш дірдектетіп жігіттеріне дүре салып, соғымдарыңа дейін тартып әкеткен, Қанабалдың стражниктері мен Нұртазаның ауылнай, поштабайлары емес пе?! Ана Көктеректің жандары, Бәтжанның жаназасын да шығара алмай, қазан-ошақтарың тебіліп, алдың соққыға жығылып, аулық ойрандалып еді, мына Барақпайдың жігіттері, сендер де ұры ауыл, ұр да жық ауыл дегенге кеуделеріңе нан пісіп ширатылғаннан басқа не істедіңдер Нұртазаға, міне шоктыбайлар, әне жаулыбайлар, Ананай, Қарашадан тараған ұрпақ, қане осы арада қайсың барсыңдар болыстың қаһарына ілікпеген? Сендердің жасықтықтарыңнан, сендердің момын, қараңғылықтарыңнан арыстай-арыстай азаматтар Шәкей, Ожымбай, Байбатырлар тексеру, тергеусіз ит жеккенге айдалып, сібір айналып кетті. Егер бұлай басындыра берсеңдер ертең талайыңның көзіннен қанды жас ағады. Мейілдерін, тағы да сайландар Нұртазаны. Бірақ, шын еркек болсаңдар неге ақ пен қараға көздерінді жеткізбейсіңдер. Кашанғы өсек пен өтірікті бойға күт санап, кашанғы болыс пен байдың аяқ-табағын жалап күн кешесіңдер!

Жұрт бір-біріне қарасып, орындарынан ынғайсыз қопандап, сұрлана бастады.

— Кеше «Керей малын Ақан айдатып алыпты, барымташылар да соның үзенгілес серіктері екен, бүгінде орысқа зират соқтырып жатыр, ертең бар мұсылманды кәпір қауымына енгізеді» дегенге қарғаша бас шұлғып, сауысқанша шыкылықтайсыңдар келіп.

— Ақан, шырақ, біз әлі де дұдамалда жүр едік.

— Шын ба өзі Нұртазаның қиянаты?!

— Расында да басын неге ашып алмаймыз,— деген үндер шықты. Жұрт үнінде ашына бастаған сарын байқалады.

— Әлі де көздерің жетпесе, сұраңдар Нұртазадан барып. Әлде кашан сайлау өткенше түлкіше бұрандап, жылмындаған болыстың бұлаң құйрығына қарап отырасыңдар ма?

— Дұрыс сөз. Сұрау керек. Кашанғы басынады? Біз де

жұртпыз,— деп Қантай ауылынан Сатай қарт тұрып еді, айғайлап, ұрандап, көздері қанталап Баракпайдың ұры жігіттері өре түрегелді.

— Жүріңдер, қазір барамыз!

— Қане еркек белгісі барларын еріңдер!

— Қатындарын қалыңдар!

Аяқ астында мынадай дүрбелең болар деп ешкім де ойламап еді. Қалын жұрт топалаң тигендей орындары ған бірі қалмай өре тұрып, ағаш арасынан шығып, тура алыстағы ақ үйлерге қарай өңмендей тартты. Қолдарынан тастамай жүретін қамшыларын білемдей ұстап, жұбын жазбай қатты аяңдап, түнерген сұсты топтың қазіргі түрі шытынап тұрып, қатты жарылған Есілдің көк сеңіндей еді. Арнасынан шыққан тасқындай лақ еткен дүлей күш қара нөпір жіксіз тұтасып, жылдам жылжып барады. Тыстағы өрелеп, тұсап жіберген аттарына мініп-мініп алған салтаттылар да әп-сәтте сондарынан жеткен.

Шеттеу тігілген ақ шаңқан үйдегі Нұртазаға хабар бұрындау тиді. «Ақ балақтың» алаңына жиналып, жиын құрған жатақтар тобын болыс естіген. «Стражниктер қосып, ауылнайларды жіберіп таратсақ қайтеді» деп ақылдасқанда, ояз Коновалов; «Сайлауға дейін кімнің қайда жүріп, не сөйлесем десе еркі, мүмкін қырғыздардың әдеттегі ет жеп, қымыз ішіп өткізер сауығы шығар, оның соңынан жүретін жандармерия жоқ» деп салғырт жауап берген. Ояздың кейінгі кездегі сыңайынан Нұртаза сезіктенеді. Бойын аулақ ұстаған Коновалов пара алудан да қашатын сияқты. Тегі Нұртазадан құтылғысы да келетін тәрізді. Осы жолы Шалабай мен Жанболаттардың сый-құрметінен аспай жүр. Солай қарай жүгі ауғанға ұқсайды. Азнабай, Жанботалар да, тіпті басқа билер де іргесін аулақ сала бастапты.

Нұртаза алдындағы қымызын тастай бере Сүлеймен, Жәнібектерден бұрын үйден шығып, зытып берді.

Жақын жердегі тоғай арасына жаяу барып, серуендеп қайтқан ояз Коновалов бұл уақытта қонақ үйінен жырақтау, болыс, билермен әңгімелесіп, батар күннің алдындағы тымық, таза ауада дем алып тұрған. Көзі алақтап, еңкейіп басып жеткен Нұртаза қырғидан қашқан торғайдай араларына қойып кетті.

— Әне, келе жатыр! Ойлары жаман,— деп ентіге сөйлеп, тоғай баурына үрейлене қарағанда, ояздар да бұрылып, ағаш арасынан шыққан қалың топқа көз тастады. Шынында да, осылай қарай аршындай басқан топтың түрі бөлек еді. Бірақ, қазақ арасында пәлендей бөтен қимылды көрмеген ояз онша саса қоймады. Содан болар, Нұртазаның үрейлі сөзін де ұқпады. Болыс алдында мылтық, қылыш асынған адам-

дары бар, ояз жатқан үйге барып паналағанда да ештеме түсінбей, бейғам тұра берді.

Сұрланып, тістеніп алған кедей ауыл — жатақтар Нұртанын ояз үйіне кіргенін сонадайдан көріп келе жатқан. Тура ояздардың алдына жеткенде де бөгелген жоқ, өңмендеп, итермелей өте берді.

— Ә, жасырынғың келген екен.

— Бізге Нұртаза керек.

— Нұртаза!

— Қан ішер Нұртаза!..— деп талай балағат сөздерді қоса айтып, қызып, лепіріп алған ашулы жандарға ақсақ ояз таяғын көтеріп, ақырды:

— Қайда барасыңдар, бұл не бассыздық?!

— Бізге Нұртаза керек.

— Күйрығына тығып отыра алмайсың!— деп, алдыңғы лек сәл бөгеліп қалып еді, басқа болыстар да оязға қосыла зекіре бастаған. Арттан итерген Барақпайдың ұрылары:

— Не мәймөкке керек!

— Ояздың өзін қоса тергеу керек,— десіп, алға лықсыта итергенде Коновалов көптің ортасында қалды.

Бәрі ойламаған жерде болғаны сонша көп адам ештемені түсінбей әлгі болыс, билердің шоғырын басқа, көзге төпелей жөнелді. Кімді кім ұрып жатқаны белгісіз. Болыстар қалбан ойнап, сыртқа қашты. Қатты жұдырық тиген ояз етпеттей құлап, таяғы ұшып кетті.

Басып-жаншып жетіп қалған мына есірік жұрттың қимылынан алғаш түк түсінбей қалған стражниктер, екі-үш атты казак-орыс мәңгіріп тұрды да, басын қолымен көлегейлеп, қорғаштап топтан шыға алмай шырқ айналған оязды көргенде сарт-сұрт еткізіп мылтықтарын оқтап екі-үш рет көкке атты.

Сонда барып, есін жиғандай қалың көпір лықсып келіп, кейін серпілді. Сытылып шыққан Коновалов алды-артына қарамай, бетінен басып ұялған жандай киіз үйге қойып кетті.

Қаз-қатар мылтықтарын оқтанып тұра қалған қарулы стражниктерден сескенген асау топ кейінірек ығысып, алыстан сес көрсетеді.

— Бізге Нұртаза керек.

— Сөйлесетін сөзіміз бар.

— Адал болса шықсын бері!— десіп, қызулары сәл тарқай бастағанда, күн де қызарып бата берген, бәрі Көкшетау жақтан келер қара жолға жалт қарасты. Доғасында қоңыраудыңғырлаған пар атты салдыртып келеді. Соңында мылтықтары шошайып, шоқаң-шоқаң еткен әскери салтаттылар.

Енді ғана етқызумен қалай шатақ шығарып, әкімдерге қалай қол жұмсағандарынан зәрулері ұша бастаған жұрт баяу шегіне-шегіне қалың тоғайдың бауырына дейін жетті.

Көкшетау жактан келгендер бұлардың тұрысынан бейхабар, тура салдыртып отырып, жолсызбен бұрылып, алдында стражниктері бар киіз үйдің алдына тектеді.

Шу шығарған жатактер тегіс аттарына көніп, ағаш баурында шоғырланып, енді не істерлерін білмей дағдарып тұр. Араларында Ақан сері бар. Өзді-өзі күбірлесіп, күңкілдескендері болмаса, бірді-бір жазғырып, не масаттанған ешқайсысы жоқ. Ояздар жатқан киіз үй жакка шошына қарап, істің сонын күтті. Жарылып, бөлініп кетуге де арланатын сияқты. Не де болса, бұрынғындай болмаған қиындан келер керді күтіп алмақ. Қалай күтіп алмақ, ол арасы да бимағлұм. Әйтеуір жұбы жазылмаған қарағайдай қалың жұрт бір-біріне ес.

Мынау кара халықтың ессіз де болса, есте қалар қатты, тұтас қимылынан ә дегенде қатты шошынғанмен ашынып жүрген жұрттың ашы-ашы сөздеріне, ниетіне риза Ақан енді мойындарына су кеткендей ұнжырғасы түскен елге қуат бергісі келіп, күле тұрып, түнгі тоғайды жанғырықтыра:

— Ақ, жұртым, қалай екен, батырға да жан керек, төңірегінде тайрандаған Нұртазадай жаман болысты ғана емес, төбеге ойнақтаған ақсақ оязынды да омақа астырмадық па?— деп айғайлап еді.

— Е, көп түкірсе көл емес пе.

— Аюға намаз үйреткен таяк,— десіп, қайсыбір жігіттер қорқақтай тұрса да, бойына қайтадан жан кіргендей тілге келді.

Ақан енді бағанадан ойына оралған әлем шумақтарын тақлақтата жөнелді.

«Коноватов, ақсай бастың аяғыңды,
Түсірдің барымтаға таяғыңды
Келейлерге Есембай салдың дүре,
Әер болса істерсің баяғыңды.
Параны Шалабайдан ондап алдың,
Басыңды бос мойының қорғап қалдың,
Жігіттер бет-аузыңды, көгерткенде,
Ақсаңдап шолақ иттей жолда қалдың!
Қарашы, жаратқанның бұйрығына,
Бөлің баса киіп жылығына,
Нұртаза таңа жемей аман қалды-ау.
Ояздың еніп кетіп құйрығына.»

Жұрт қарқылдап тұрып күлді.

— Тағы да, тағы да!— дескен жұрт өлеңді қақпақылдап, жаттып жатыр...

Ақ көтеріліп, үрейден айыға бастаған қалың топ бір уақытта шу ете қалды. Ел жактан әлдекім күтпеген хабар жеткізді:

«Ояздар аттарын жектіріп, кетейін деп жатыр. Спяз кейінге қалдырылыпты. Патша келе жатыр дейді».

Бұл хабар түн ортасында анық болды. Бүкіл ауыл дүрлігіп, «Патша келеді, патша келеді» деп үйлерін жыға бастады.

Келесі күні қазақ даласына тараған хабар да сол:

- Патша келеді!
- Патша келе жатыр.
- Қайда, осында ма?
- Кім білсін.
- Патша келеді.
- Патша...
- Патша...
- Ақ патша!..

2

Сырымбет бауырындағы Шыңғыс ауылы. Кешеден бері сұлтан тұқымының тайлы-таяғына дейін таң қаранғысынан тұрып, абыр-сабыр жүгірісіп, қадірлі қонақтарды қарсы алу қамында. Бұрын қотанынан келімді-кетімді қонақ арылмайтын құтты ауыл қалың нөпірді көрмегелі не заман — жиырма жылдан асып барады. Ел билігі жаңа заң бойынша сұлтан қолынан уездік басқармаға ауысқалы бұрын Шыңғысқа бағынышты дуанның қазіргі болыстары күн өткен сайын ат ізін салмайтын болып алған. «Қайран дүние, бәрі қолында барында екен ғой, оң жағында орыстан қос заседатель, сол жағында қазақтан екі би — шалқып отырған шағында алдыңда құрдай жорғалап, табаныңды жалауға арланбайтын болыстар енді ту сыртын берді. Көп жиналған жерге анда-санда қарттығын сыйлап шақырғаны болмаса күні кетіп, бағы тайған аға сұлтанға бұрынғы ілтипат жоқ. Алты күн атан болғанша, бір күн бура бол деген осы екен-ау!» деп, жатқа сырын бермесе де, іштей күйінетін Шыңғыстың кейінгі жылдары мүлдем сағы сынғандай еді. Оның үстіне кәрілік те нектеп, бұрынғыдай емес, тамақтан да қалып шөге бастаған ол, ең байлық, еркін тіршілігі көзінен бір-бір ұшқандай болып, қатты қайғыға түсіп, арманы ұлғайған соң «қой қарттыққа берілмейін, бұл сұм дүние, басыла берсен, албастыдай баса береді, одан да әзір тырнағым мүжілмей тұрғанда өлімге бойсұнбай, бетінен бір тырнап қалайын» деп бір серпіліп, қанатын қайта қомдап бүрісе бастаған шенгелін қайта ашқан: биыл көктемде жайлауға шыға, сексен жасында бүлдіршіндей жас тоқал алды. Ескі жабағы жүні төгіліп, түлеген бүркітттей құлпырып шыға келген сұлтан кешелі бері ерекше көңілді. Қабағы ашылмайтын қайғылы қарт тәубесіне келгендей: «Поу шіркін, бәрі де көңілге байланысты екен-ау, бәсе, бәсе» деп көпірте салған қалың құс төсекте көмілген ақ

сазандай жас тоқалының тамағынан мейірлене иіскеп, тысқа жадырай шыққан да бүкіл ауылды аяғынан тік тұрғызған.

— Жақып, Малахмет, Қоқыш,— деп балаларын жылы сөзбен айналып, мылқау Мақыға дейін жайдары ымдап, келер қонақтарды қалай қарсы алудың жай-жапсарын ұғындырды.

— Мамдың да қайбір күйі бар, өзі қыстан зорға шыққан сілімтіктердің мына аптап пен сона, бөгелектер мүлдем тияқтытарына жетті-ау. Әйтсе де табылар, жібі тұзу дөнен қой болса, еті жеуге келер құлын болса сойындар, қыстан шыққан сүрлерінді молырақ салындар,— деп аз төлеңгіттері мен келін-кешік, малайларына зілсіз бұйрық берді.— Үй ішіндегі түскііз, кілемдерді, төсек орын, бар жиназды далаға шығарып қағып, сілкіндер!

Шыңғыстың бұлайша шала бүлінуінде себеп бар. Осыдан екі-үш күн бұрын ояз Коноваловтан арнаулы депеша келген. Онда, июнь айында Омбыға патша мұрагері Августейший атаман Николай Алексеевичтің келетіні, қырғыз даласындағы зиялы, басшы адамдармен жүздесетіні, бүкіл қырғыз депутациясын генерал губернатордың ұйғарымы бойынша полковник Шыңғыс Валиханов басқарып баратыны, бұл жөнінде сегіз болыстың адамы жиналып, Сырымбет баурында кеңес құратындары айтылған.

Аға сұлтан балаша қуанды. Ресей империясына мейлінше адал қызмет еткен адам тұғырдан түскен соң ұмытыла бастағанына, Омбыдағы әскери қызметтегі бұрынғы Гутковский, Капустиндей жандарал, чиновник достарының азайып, бүгінгі басшылардың көзінен қалыс қалғанына күйінген еді, енді исі қазақты, қазақ болғанда да бар атқамінер, шонжарларды өзі бастап баратынына іштей мардымсып, дала генерал губернаторының мұны елегенін тегін емес деп түйген.

Патша мұрагерімен жүздескенде тым құрмаса екі түрлі жағдайының түзелетініне көзі жеткен сияқты. Бірі — әкесі Уәли қайтыс болған соң, жесір Айғаным ханшаның иелігіне Сырымбет маңындағы тоғай, көлі бар ұланқайыр жерді Николай патшаның жарлығымен кесіп берген. Кенесары тобындағы басбұзарлар өртеп жіберетін мешіт, желдірмен, моншаларды да қайтадан салдыртып еді. Келе-келе заман, заң өзгерген сайын сол әкеден мұраға қалған Аққан-бұрлық өзені бойындағы, Бабық төңірегіндегі жайлаулық, күземдік, шабындық жерлерге іші тар казак-орыс офицерлері көз алартып, қайсыбір Нұртаза секілді болыстар анда-санда қоканлоқы жасап та қояды. Патша мұрагеріне осыны айтып, мұның аты да Николай көрінеді, иелігіндегі жерді мәңгіге қалдырмақ. Ертең өзі көз жұмғанда да ана балаларына ешкімнің тісі батпас еді.

Екіншісі, оқыған зирек ұлы Шоқанның тірі кезінде қанша

қарекет еткенмен, кейбір дұшпан саналатын Фридрихс сияқты әскери шені, лауазымы жоғары адамдардың бөгесінімен, Ерден сияқты ел сұмдарының арыз-шағымының кесірінен ала алмай қалған князьдік титул. Егер осы жолда оны да орнына келтірсе, Шыңғыс әулетіне орнар бақ мәңгі-бақи калып, ел тізгіні тағы да төрелерге тиер ме еді. Жұрт тегін айтпаған ғой: «Бір төре таққа мінсе, қырық төре атқа мінеді».

Бүгін ояздардың келетін күні.

Ақ шаңқан сегіз қанат дөдегелі киіз үйді Қылды көлінің жиегіне, қалың балауса қайыңның бауырына тіктірген Шыңғыс, шөбі тапталмаған көлеңкеге төселген түрікмен кілемінің үстінде қымыз ішіп, әңгіме құрып отыр. Қасында Сердалының оқыған ұлы Мәмбетәлі, балалары Жақып пен Махмет. Мәмбетәліге кісі жіберіп, түнделетіп әдейі алдырған.

Мәмбетәлі жайлаудан мезгілсіз уақытта қыстауына келген Шыңғыстың мына әбігерлілігіне, үй мүліктерін жайнатып, мал сойып той қамына кіріскен салтанаттарына алғашқыда түсіне алмай қайран қалды. Жақып пен Махмет те егіз козыдай бірдей киініпті. Күн ыстық болса да үстерінде ақ көйлектің жағасын сыртына шығарған қара пенжек, тар панталон, бастарында күрең қызыл, төбесі биік, шашақты түрік тебетейі — феска.

— Мәмбетәлі шырақ, патша мұрагерінің келе жатқанын естіген шығарсың, — деді көңілді отырған Шыңғыс, қымыз іше отырып біраз амандық-саулық сұрастырып болған соң.

— Естідік қой, Шың-аға. Бүкіл ел боп дүрлігіп жүрген жоқ па?!

— Баяғыда князь Владимир келгенде де ұлан-асыр той жасап ел бір сабылып еді. Оның келісіне қарай жаңа заң, ережелер шығып, біраз аударыспақ дүниелер болып еді-ау. Әйтеуір арты қайырлы... әр ханның тұсында бір сұрқылтай — бұл мұрагердің жүрісінде де бір гәп бар шығар-ау. Бізден гөрі құлағың түріктеу ғой, не естіп, не білгенің бар? Мына Махметтер бұрынғыдай қазет, журналдар алдыруды да қойған.

— Алдырғанда оны сонау жайлауға кім жеткізіп береді, соны оқымаған қазақ та тірі жүр ғой, — деп, бағанадан Мәмбетәліні ұнатпай шытыңған тәккәббар Жақып теріс қарап, сыздықтата түкіріп, мұртын сылады.

Байсалды Мәмбетәлі Жақыптың ұшқалақ сөзіне мән бермегенсіп, сырлы тостағандағы қымызын шайқай отырып, Шыңғысқа жауап берді.

— Мұрагердің бұл жүрісінде айрықша мақсат болмаса керек. Былтыр бүкіл нөкерлерімен шығыс елдерін аралауға шыққан. Грек, Мысыр, Үнді, Қытай, тағы да көп елді-мекенді саяхаттап, Жапон жерінен Россияға оралмақшы да. Бұл — сол келе жатқан беті болса керек. Енді жол бойы патша им-

периясы қол астындағы жұрттың сау-саламаттылығын білу шығар ниеті.

— Бір жыл болған екен-ау, не деген ұзақ жүріс. Шаршаған да шығар-ау.

— Неғылған шаршаған. Қызық емес пе. Жаяу жүрді деймісіз. Оған біреу жүк артып па,— деп Жақып тағы да қыстырылып еді:

— Тек, аузыңа қайдағы бір «құнды» сөз қайдан түседі,— деп қызыл көзін қадай караған Шыңғыс Жақыпқа зекіп тастады.— Ата сақалың аузыңа біткенше қыңыр сөйлеуді қоймадың-ау. Одан да ана шаруашылық жағын бір қарап келші. Ояңдар да келіп қалар.

Жақып үнсіз тұрып, ағаш үйге беттеді.

— Патша мұрагерін қарсы алуға бүкіл қазақ атаулыдан депутация бармақ. Мұрагер әдейі жүздесуді ниет етсе керек. Соған басшылық етуге Омбы генерал-губернаторствосы мені қалапты.

— О, Шың-еке, қайырлы болсын! Бұл бір үлкен міндет қой.

— Сені де соған ала барғым келіп отыр.

— Мені ме?— деп Мәмбетәлі басын көтеріп алды.— Рахмет, Шыңаға, бірақ... әлгі, болыстар, оязыңыз рұқсат етсе? Ондай жерге шақырусыз адам бара алмаса керек.

— Шақыру бас-басына болмайды. Кімді апарам десем, билік қолымда... Жарайды, оны ақылдаса көрерміз. Ал, сен осы мұрагердің жағдайын айтшы. Өзі нешедегі адам, әкесі Александр ақсақал нешеде еді? Бәрін біліп алғаным жөн ғой. Ұмытыңқырап қалыппын. Бұрын Петербордың бар санаттары мен белгілі чиновниктермен араласқан кездерде бәрін білетін ек... А-ай, талай заман өтіп кеткен екен-ау... Уақыт не деген жүрдек десеңші,— деп, Шыңғыс қолдың саласындай ақ қайындардың саңылауынан көрінген Қылды көлінің айдынына мұңая қарап еді, көзі аяқты адалбақанға іліп қойған мундиріне түсті. Көптен абдырада жатқан көнетоз әскери киім уқаланып, полковник эполетінің оқалары ыдырап, сарғыш тартыпты. Ат үстінде жүрген аға сұлтан кезіндегі, бір қауым елді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған билікті, қуатты кезіндегі ескі көз ғой. Ұзақ жолға қамданған Шыңғыс бұрынғы «бес қаруы»— қылыш, черкес белбеуін далаға шығартып, полковниктік бөркі мен кеңдеу тігілген панталонына дейін тазалатып, абдыра түбінде дымданған дүниелерін жел қақтырып қойыпты.

Мәмбетәлі сұлтанның сұрағына жауап бергелі оқтала беріп, орнынан атып тұрды. Үй сыртынан қол арба көрінді. Ел арасындағы шеберлер жасаған алдыңғы қалдайшасы жоқ темір доңғалақты кең арбаның шабақтарын шертіп жіберердей зорға снып, денесі ірк-ірк еткен мес кемпір отыр. Бұл —

Шыңғыстың бәйбішесі Зейнеп. Арбаның артынан итерген жас әйелді де таныды.— Ол — атақты Тезек төренің қызы, Шоқан­ның әйелі Айсары, әменгері Жақып Жетісудан әкелген. Мәмбетәлі ізет етіп, Зейнептің баржия ісінген қолын алды.

— Бұл қай бала,— деді екі жағынан таянған жігіттерге мешел балаша қолын жайып. Мәмбетәлі мен Махмет қолтығынан демей арбадан зорға түсірген зілдей Зейнеп күйеуінің қасына барып отырарда иліге алмай, майдан мамырлаған семіз қаздай әрең жайғасты.

— Сердәлінің Мәмбетәлісі,— деді Шыңғыс бәйбішесіне шытына қарап. Қасындағы барқытпен тысталған жұмсақ көпшіктерді әйелінің алды-артына сырғыта тастады.

— Е-е, пақый-ай, Шоқаным секілді оқымысты баласы бай деуші еді, сол шығайсың-ау. Уһ, Шоқаным-ай, Шоқаным,— деп кемпірдің түсі өзгеріп, кемсендегендей болды. Айсарының да көзіне жас оралып, шегіне бұрылып, арбаны жетектеп кетіп барады. Арқасы бір уыс болып бүрісіп, жылап барады.

Еңтіге басып бір төленгіт шал келді. Қол қусырып Шыңғысқа күбір етті:

— Төрем, Сырымбеттің бауырынан көп арбалы, салт аттылар көрінді, қонақтар болар...

Қарасы жүзшақты адам — бірнеше пәуеске, тарантасты ояз арбалары, жан жағында арқасында шошайған мылтық, күнге жарқылдаған қылыш асынған жандарал, казак әскерлері бар, түс ауа сау етіп Шыңғыс ауылына келіп түсті. Тегі жолда тосып алса керек, би, болыстар да бірге жетті. Іштерінде омырауларына саусылдаған медалі, знактарын таққан станица атамандары да бар.

Үсті-басының шаңдарын қағып, шара-шара балдай салқын қымызбен шөлдерін басқан жолаушылар Қылдының мөлдір айдынына шомылып, көл жағасында аунап-қунап дем алғанша ыстық та қайтып, күн етекке жақындаған.

Депутация мәжілісі кешке Шыңғыстың он екі бөлмелі ағаш үйінің шамдары самаладай жанған қонақ күтетін кең, зәулім сарайында өтті.

Қашан мәжіліс басталғанша бұрын бұл мекенді көрмеген станица басшылары-өңкей ширатылған мұртты казактар сарай ішіндегі жиһаздарға таң қалып, бір-бірімен бастарын түйістіре сыбырласады. Аға сұлтан үйінің жиырма-отыз сажындай ұзын, енді еденіне жаппай төселген көздің жауын алғандай шығыс өрнектерімен әшекейленген он-он бес малай зорға көтерерлік тұтас қалы кілем, хрусталь салпыншақтары бар шырақ ілген канделябрлер мен бралар әр қабырғаға жабыстыра орналастырған айналар, бетіне жолбарыс, аю, барыс терілерін жапқан өздері жайғасқан диван, жұмсақ орындықтар, есік, терезелерге ұстаған кестелі, шашақты жібек шымылдықтар, әсіресе орган, қытай вазаларын көргенде,

сырттағы мешіт, қора-қопсыларға қарап тамашалаған урядник, приставтардың енді естері шықты. Бар дүние тозығы жеткен көне көрінгенмен Петроград, Москва қалаларындағы дворян, не помещиктердің бай тіршілігін елестетеді. Баяғыда күні өткен дала сұлтанын аса менсінбей келген казак-орыстар да енді мына әсерден соң, іштей Шыңғыс дәулетіне, бұрынғы хан тұқымына аса бір ілтипат, сый-құрметпен қарайтын сезім пайда болғандай. Омбыдағы кадет корпусындағы, дала генерал-губернаторствосындағы кейбір офицерлер мен қала чиновниктері анда-санда ауызға алып, мақтап отыратын аса дарынды, шексіз білімді Шоқан Уәлихановтың да тегін адам еместігіне енді иланғандай.

Ортадағы емен столдың қақ басында отырған Коновалов қалың лапканы ашып сөз бастады.

— Мырзалар, офицерлер, урядниктер, болыс басқармалары егі Императорское высочество государь наследник Цесаревичпен кездесер салтанатты, қуанышты бақытты күн алыс емес. Сол кездесуге дайындық жөніндегі кеңесу мәжілісімізді бастауды құп алыңдар!

Жұрт ду қол соқты.

— Арамызда шақырылмаған бөтен адамдар жоқ деп сенемін!

Болыс Нұртаза жөткірініп, Мәмбетәліге алақ етіп қарап еді:

— Бөтен адамның жоқтығына кәміл сеніңіз, Ваше благо-родие!— деп Шыңғыс Нұртазаға айбарлы, әрі мысқылды жүзін бұрды.

— Олай болса әуелі сіздерді бұл сапардың мән-жайымен таныстыруға тура келеді. Бүкіл казак әскерінің Августейший атаманы, ұлы мәртебелі мұрагердің дала генерал-губернаторствосына келетін мерзімі бұрынғы күтуіміз бойынша кейінгі айлар болатын. Бірақ, Япония жерінде зұлымдықпен жасалған қастандық...— Коновалов қайғыланғандай қабағын түйіп сәл кідірді. Мына сұмдықты естімеген мәжілістегілердің көздері шарасынан шығып, демдерін іштерінен алды.— Егі Императорское высочество Цесаревичтің сапарын мерзімінен бұрын жеделдетуге себепкер болды. Біздің қуатты Россия империясының бақытына қарай бүкіл казак әскерінің Августейший атаманы сүрқия самурайдың қылышынан аман қалды.

Отырғандар ду қол соқты. Мәмбетәлі, жұрт қатарлы алақанын соға беріп, жүрегі мұздап отырып қалды. Бірақ ояздың аузына қарап мына сұмдық хабарды алғаш естігендердің ешқайсысы оның өңіндегі қобалжуды аңғарған жоқ. Орысша түсінбейтін бірлі-жарым болыстың көздері жыпылықтап, тілмаштарына құлақ тосады.

— Сол себепті, мырзалар, сыбырлы қойыңдар, түсінбегендерің кейін тілмаштарың арқылы ұғасыңдар, қазір тыныш-

талыңыздар! Иә, сол себепті ұлы мәртебелі Цесаревичті салтанатпен қарсы алу жабдығына жедел түрде дала генерал-губернаторствосында төтенше комиссия құрылған.— Коновалов қағаздағы тізімді оқи бастады.— Дала генерал-губернаторствосы атынан канцелярия бастығы Лосенский, Сибирлік қазақ әскери тарапынан губернаторство басқармасының шаруашылық бастығы полковник Катанаев, Омск қаласынан бұрынғы қала басшысы Эзет, почта-телеграф ведомствосынан Омск округінің бастығы Павлов, қалалық діни орыннан протоирей Недосеков, полиция тарапынан Омск қаласының полицмейстері Шмонин, комиссияның ісін жүргізуші есауыл Путинцев, комиссия дайындық жұмысына жүргізуде ақылдасу үшін уездік начальниктерді алдын-ала шақырады.— Коновалов басын көтерді.— Байқап отырған шығарсыздар, бұл жүздесу — біздер үшін әрі бақытты, салтанатты мереке, әрі өлшеусіз сын! Әсіресе барлық дала генерал-губернаторствосына қарасты уездердің ішінде Көкшетау уезіне аса мәртебелі қуаныш, ерекше сын. Өйткені, Көкшетау уезіне ардақты комиссия баса назар аударып, ерекше үмітпен қарап отыр. Бұл — бізге екі-үш есе салмақ артады, жауапкершілік жүктейді.

— Біз әзірміз!

— Бәріне де дайынбыз!— деген әпербақан урядниктер, атамандар орындарынан атып-атып тұрып, мұрттарын шира-тып қайта отырды.

Ояз Коновалов тағы бір қағазды қолына алды.

— Міне, мынаған көңіл аударыңыздар: әскери парадқа Сібір казак әскерінің үш полкы, Омбының резервтегі батальоны, сібірлік кадет корпусының үш ротасы, жас қазақтар полкі қатысады. Сонымен қоса біздің Арықбалық, Аққан-Бұрлық, Қотыркөл, Шортанды, Лобанов станцияларынан казак әскерлер шақырылып отыр. Басқа Ақмола, Пресногорков, Атбасардан шақырылмаған. Ең қуаныштысы, государь Цесаревичтің арнайы конвойына Ақмола, Батинск, Өскемен, Көкпекті, Пресногорков, Алтай, Көкшетау станцияларынан тоғыз урядник іріктелген. Соның үшеуі бізден — Арықбалық станицасының станица атаманы, старший урядник Федор Тютин, Аққанбұрлық станицасының станица атаманы, старший урядник Ефим Колесниченко, Лобанов станицасының станица атаманы, вахмистр Василий Воронкин. Бұл — Көкшетау уезінің дала генерал-губернаторствосы алдындағы үлкен беделі барлығын, сонымен бірге біздің әскери кадрларымыздың басқа жерлерден гөрі иықтырақ екенін дәлелдейді. Біздің атаман, урядниктер, конвой начальнигі есаул Новоселовпен бір жұма бұрын Томскіге барып, государь Цесаревичті сол арада қарсы алмақ. Бұл — үлкен құрмет, бақыт емес пе, мырзалар. Бұл қызметте біздің станицалық атамандарымыз Тютин, Қо-

лесниченко, Воронкиндер Его императорское высочество Цесаревичке жан аямай ықыласты көңілмен еңбек етіп, бүкіл Россия империясындағы қажырлы казак әскерінің атағына кір келтірмейді деп сенеміз!

Атамандар орындарынан ұшып-ұшып тұрды:

— Рады стараться служить его императорскому Высочеству!

Жұрт дуылдасып қол соқты.

— Мырзалар,— деді қолын көтеріп жұртты тоқтатқан Коновалов,— тағы бір үлкен абырой — бүкіл қырғыз даласынан баратын депутацияны, алдын-ала дайындық жұмыстарын, бұрын да ұлы князь Владимир Алексеевич Омбыға келгенде мүрсіндей атқарған, ұлы патшалық империяға ұзақ жылдар бойы жан-тәнімен қызмет еткен аға сұлтан Чингис Валиевич Валиханов басқарады.

Көкшетаулықтар ду етіп қол соқты, Күшенұлы, Ердендер бастарын изесіп, жымиған болды.

— Және де Его императорского Высочество Цесаревичке қырғыздар атынан құттықтау сөз сөйлеп, нан-тұз ұсынатын да сұлтан Валиханов. Комиссияның ұйғарымы осылай! Сіздер қырғыз жерінен апаратын экспонаттарыңызды ертеңнен қалдырмай тізімге тізулеріңіз керек. Государь Цесаревичтің қырғыз жылқыларын, түйелерін, шаруашылық саймандарын, соғыс құралдарын, аңшы, өнер адамдарын — яғни, әнші күйшілерін, яғни қырғыз халқының ұлттық дәстүрлерін көруі белгіленген. Бұл жөнінен полковник Валиханов өткерілген адам деп білемін.

Шыңғыс «түсінемін, қолдағы шаруа ғой» дегендей жай ғана бас шұлғыды. Алжудың аз-ақ алдында отырған Шыңғыстың мынадай дәрежеге аяқ астынан не болғанына іші күйіп, тіпті балаша жыларманға келген Ерден қасындағы Нұртазаларға естірте Тұрлыбекке сыбырлады: «мына төрелер тағы құтырайын деді, құдай тағала тағы осыларға күнімізді салатын болды-ау». Іштей ызалы отырған Күшенұлы ештеңе демеді. Мұрнын бір шүйірді де қойды.

— Мырзалар, сіздерге соңғы бір айтарым, өздеріңізге белгілі биылғы жыл — ауыр жыл. Станица егінінің бет алысы жаман, биыл астықтан тарығу қаупі бар, жауын жаумай дала шөбіне дейін күйіп бара жатқанын көріп жүрсіздер. Бүкіл Россия империясының кең байтақ даласының сынайы осындай. Қырғыз болыстарының шаруашылығының да күйзелуі ықтимал. Жыл ауыр. Бірақ, жыл ауыртпалығы государь Цесаревичтің келуіне, салтанатпен қарсы алып жүздесуімізге ешбір әсерін тигізуі мүмкін емес. Тіпті, депутаттардың жүзінен ондай нышан, көңілсіздік байқалмауы тиіс. Салтанатты жиын кезінде, ойын көрсету, шығарып салу кездерінде бір де бір артық, бос сөз, тәртіпсіздік деген болмауы

керек. Бұл жағы катал ескерілсін. Мал, экспонаттар апаратын, тағы басқа сол сияқты адамдардың жпыннан аулағырақ жүргені жөн. Бұл тарапынан белгілі ережелер кейін де, сөз жок, айтылады. Әйтсе де алдын-ала естеріңізге салғанның артықтығы жок. Его Императорское Высочество Цесаревичтің келуіне аз-ақ күн қалды. Он төртінші июльде купец Гадаловтың «Николай» пароходымен Ом бойымен келмекші. Уақыт тығыз. Бірақ, соған қарамастан, бұл ұлы тойды ұлы салтанатты триумфпен өткізуге бар күшімізді, жігерімізді аямаймыз деп сенемін!

Отырғандар кол соқты.

— Түсінбей қалған сұрақтарыңыз бар ма? Сұраңыздар. Жұрт жамырасып кетті. Нұртаза сияқты орысшаға әлі шала-сауатты болыстар тілмаштарына қарап, Азнабай сияқты кезінде сауда үстінде орыстармен көп араласқан жүйрік болыстардан ояз сөзінің ұға алмаған көп тұстарын сұрап, тәптіштеп жатыр еді, Күшенұлы сауал қойды:

— Сіз бәрімізді Валиханов ақсақалға бағындырып қойдыңыз, сонда Акмола, Атбасар уездерінің өз депутациясы болмай ма, бәрі де мына полковник мырзаның шешімімен бола ма. Біздің өз алдымызға жекелей уездік хұқымыз жойылғаны ма, бұл қалай?— деп әдейі қыңыр сұрақ берді.

— Олай деген ешкім жок, советник мырза. Сіздер өз депутацияларыңызды сайлауға қақыларыңыз бар. Бірақ, дайындық ісі, Омбыға барғандағы басқару ісі Валихановтың қолында. Әрине, бәрі ақылдасу арқылы шешілетін іс. Сіздерді генерал-губернатордың, арнаулы комиссияның бұйрығымен осы араға кеңесу үшін Акмола, Атбасар уездерінен өкіл ретінде шақырғанымыздың жөні осы. Әйтпесе,— деп Коновалов иығын көтеріп күлді,— бәріміз де Акмола облыстық генерал-губернаторына бағынышты уездерміз.

— Тағы бір сұрақ: Его императорское Величество Цесаревичті қарсы алудағы қырғыз-қайсақ болыстарынан шығатын шығын, әрине, жол шығыны, сойылатын мал, тағы басқа толып жатқан шығындар болуы сөзсіз, соның өтемін кім өтейді? Бұл шығындардың заңдылық жағы, иә, кейбір тәртіп мәселесі дедіңіз, оған жауап беру, міндетіне алу сияқты юриспруденциялық жолы қалай болмақшы?— Күшен ұлы мұны да әрі есеппен, әрі қыңырлықпен қойды.

Қырғыздар мұндай есепті айта қоймас деген Коновалов бұл сұраққа аса дайын емес еді және Омбы комиссиясы да бұл тарапынан ештеме айтпапты. Сәл ойланып қалған ояз тосынан кезіккен қысылшаннан құтылар саңылау тапқан сияқты.

— Үкімет тарапынан бұл церемонияға төлейтін шығын есебі көрсетілмеген. Станица казактары өз күштерімен барады. Мінетін ат, киетін киім, ішетін ас әркімнің өз жанынан

шығады. Казак әскерлері мұндай төтенше істерге, тіпті Империяға қауіп-қатер төне қалған күнде де соғыс аттарын, ертұрмандарын ешкімге міндет етпейді. Оны сіз тарихтан жақсы білесіз. Ал, киргиздарға айтарымыз, егер бүкіл казак әскерлерінің Августейший атаманын қарсы алуға шығындалмаймыз деген адам болса ондайға зорлық жоқ. Менімше, сіздер тарапынан ондай сөлекеттік болар деп ойламаймын! Ал, тәртіп мәселесі... тәртіп үшін заң біреу-ақ!

— Әй, Тұрлыбек, сен де бір бүйректен сирақ шығармай отыра алмайсың-ау!— деп бағанадан түстері келмей, іштеріне пышақ айналмай отырған қызғаншақтарды Шыңғыс қазақшылап бір түйреп алды да, енді Коноваловқа да түсінікті етіп, сөзін орысша жалғады.— Қай атан, қан қазағың ойын-тойға, мерекеге барғанда үкіметтен ақша, салық сұрап еді. Күні кеше Сағынай аталарына ас бергенде, үш жүзге сауын айтып, бар шығынын бар әләумет көп боп көтеріп алмап па еді. Соның басында керейдің туын көтеріп өзің жүрмеп пе едің? Его императорское Высочество мұрагер Николай Алексеевич сенің сол сасық шалың құрлы болмағаны ма. Сөз емес сөзді көңірсітесің. Көп болып көтерген жүк жеңіл. Ақ патшаның баласынан мал түгілі жан садаға, барымызды аямаймыз оның жолында. Мың келген қонақтан тартынбайтын казак, бір келген мұрагерге тарылды деген не сұмдық. Аузың қалай жаман еді. Мейлің сен бармай-ақ қой, шығын малын ауырсынсаң!

— Оу, ақсақал, тым алысқа кеттіңіз ғой. Сөзді олай бұрмаламаңыз. Ақ патшаны сізден артық көрмесем, кем көрмеймін. Олай құлаққағыс қылмай-ақ қойыңыз. Сіз патшаның отставной полковнигі болсаңыз, мен әлі де еңбек сіңіріп жүрген советнигімін. Қалай-қалай аршындайсыз!

— Жетті, мырзалар! Бұл арада кімнің еңбегі қанша екенін салыстыруға келгіміз жоқ. Еңбектеріңіздің зор екенін ешкім жоққа шығарып отырған жоқ. Әлі де еңбектенуге міндеттісіздер. Ендігіні ертенгі күн көрсетер! Егер Омбыға барғанда да бұлай шайқассаңыздар залалдан басқа, титімдей де пайда жоқ. Бос сөздің не керегі бар. Шет жерден қажып келе жатқан государь Цесаревичтің көңіліне дық келтірсеңіздер оның арты неге соғатынын өздеріңіз білесіздер. Және де киргиз даласына бірінші келіп, бірінші жүздесуі екенін ұмытпаңыздар. Алғашқы көрудегі әсер, қашанда кейінгіден күштірек болатынын ескеріңіздер. Тағы қандай нәрселерді анықтағыларыңыз келеді?— деп Коновалов екі шонжардың шарпысуын ушықтырмай баса салды.

— Ендігі әңгімені тамақ үстінде жалғастыруға болады, негізгісі айтылған жоқ па, қарындарыңыз да ашқан шығар,— деп Шыңғыс дін өкілі указ молла Науан хазіретке қа-

рады.— Ақшамнамазы да өтіп кетті-ау деймін, қаза болмаса игі еді.

— Қайдағы ақшам, бисмила иррахман иррахим!— деп жұртпен бірге Науан да орнынан тұра берді...

Таң бозара бере Сырымбет бауырындағы Шыңғыс мешітінде қазақтар жайнамазға жығылып, «күлқуаллаға» басып күңірене сарнағанда, ет пен араққа тойып алған казак-орыстар ағаш үйді селкілдеткендей. «Послужите, братцы казачонки, честью славой своею» өлеңін қосыла айтып, айғайға басып жатты.

3

Биылғы жыл тақыр қоян¹ десе, дегендей. Көк жиектен көтеріле жер-дүниені қыздыра бастайтын күн түске тармаса мұнартып, ұста көрігінен шашыраған темір ұшқындарындай көзге көрінгісіз ыстық ұнтақтарды бүркіп тұрғандай. Сәскеге дейін алыста бұлдырап, толқындай ойнайтын сағым да талмау түсте жерге сіңгендей жоғалып, бар алқап шаңытып кетеді. Бұл кезде түстіктен соққан ыстық жел біресе шығысқа, біресе құбылаға бұрылып, жүз құбылып, пеш аузынан үрлеген жалындай апызғакты аптапқа айналады.

Жауыны мол, салқын самалды Көкшетау Қызылжар өңірінің көкорай шалғынды даласы жаз ортасы болмай жатып сары белді қуаңға айналған, Жапырақтары жаңа көгере бере бүріскен сидам тоғайлар мен жылда маңындағы белден келер шөбі биыл сүттенбей жатып семген жалаңаш көлдерде көрік жоқ. Жайылмалар мен томарлар ерте тартылып, қар суына қанбаған тайыз көлдер мезгілсіз қорыстанып, шалшықтар ерте суалыпты.

Таң салқынымен қозғалып, күн қыза өзен, көлге, сайлы, тоғайлы көлеңкеге тоқтап, аттарын шалдырып, кешке, күн қайта қара жолдың табанына шығатын қырық шақты арбалы жолаушылар үшінші тәулікте Қызылжар мен Омбы арасындағы «Горькая линияға» іліккен. Әркім байлығына, барлығына қарай фозтон, бәуеске, тарантас, трашпенкеге парларлап ат жеккен шұбатылған мол керуен — Мұрагерді қарсы алуға бара жатқан қырғыз-қайсақ өкілдері. Жаз шыққалы жауын тамбаған кең жолдың борпылдақ шанынан қашып, бір-бірінен алшақ отырған арбалар шамасы үш-төрт шақырымға созылып, ыстыққа барлыққан көліктерін аса қыспай мимырт бүлкілмен келеді. Бір-бірінен үзіліп қалуға да, мына ащылы жерден бұрылып, басқа жақпен жеке-жеке өз беттері-

¹ Бұл — 1891 жыл. Бірінші кітапта «...жетпісінші жылының орта тұсында сауын айтылған Сағынай асы»— деп» жаңылыс жазылған (278) дұрысы: «... сексенінші жылының аяқ кезінде... Қоян жылы емес (271 б), сиыр жылы. (автор)

мен баруға да қақылары жоқ земство жолында жіпсіз тізбектелген жолаушылардың ең алдында Шыңғыс мінген бәуеске.

Көптен ұзақ жолға шықпаған сұлтан ұлы тойға аттанғанына қанша қуанышты болса да, үш күндік жолда арба соғып, көзі кіртііп, мүлдем титықтап қалды. Қызылжарға дейін кез келген шыңырау құдықтан мұздай су тартқызып, аузын жиі шайып алушы еді, ащы жолға шыққалы кенезесі кеуіп ерні кезеріп тандайы кеберси береді. Арба артына таңулы сабада ақырған түнемел ашқылтым қымыз да жол бойы шайқалып, қанша қымтағанмен күн тиіп шулығып жылымшы татыл кеткен.

Сегіз болысқа қарасты елдің ұлықтарының басын қосып, той әзірлігін қамдау жасы жеткен қартқа қиямет қайыммен тең болды. Әсіресе Омбыға баратын адамдардың саны мен атына келгенде нағыз теке тірес басталып бір жұма бойы миы суға айналғандай есеңгіреп, қалжырап қалған.

Шыңғыс күркелі бәуеске ішінде ыстықтан маужырап қалғып отырып, Нұртаза болыстың қажытқан қылығын еске алады.

Сегіз болыстың басын қосып келіскен іске, көбінесе Нұртаза қитығып қарсы тұра келді. Көп айтыс, ұзақ тартыстың соңы Ақан сері мен Мәмбетәлінің төңірегінде өткен еді.

— Шынеке, сіздің өзіңіз қосқан адамдарыңызға, туыс-жұрағаттарыңызға қарсылық жоқ, барсын, ұлы тойды көрсін, олар да пенде ғой. Ал, Ақан мен Мәмбетәліні аузыңызға алмаңыз. Олардың баруына лұқсат жоқ,— деп Нұртаза ежіреңдеп, басқа болыстарға мақұлдатқандай болды.— Айтындаршы, әр болыс өз иелігіндегі елдің адамына қожа емес пе?

— Солай ғой?.. Мен де түсінбеймін Шынекенің оларға осынша құты түскеніне,— деп Шоғырмақ құптап еді, Азынабай, Жанбота болыстар бейтараптық көрсетіп:

— Өздеріңіз біліңіздер.

— Өздеріңіз шешіндер,— десті.

Бұдан бұрын да Омбыда сойылар мал, сауын жайы, тігілер киіз үй, апарар жиһаз, сый-құрмет сияқты көп жабдық төңірегінде ылғи шарпысумен болған Шыңғыс бұл жолы да Нұртазаға тізгінді бергісі келмеді.

— Білем, Нұртаза, Ақан серіге әу бастан сенің жұлдызың қарсы. Бір-бірінмен алысып-жұлысып, араздықпен күн кешіп келесіндер— деген Шыңғыс.— Мейілдерің айтыса бер, тартыса бер. Бірақ сен қырқысады екен деп, ел ардағы Ақанды неге бұл жолдан қағамыз. Ол ұлық боп бармайды, акын әнші болып бармай ма. Кеше ояз ел әншілерін жыршыларын көрсетіңіз деді. Ақаннан асқан қай өнерпазың бар?

— Өнерпаздығынан онбағандығы басым болса қайтесіз. Бұзақы емес пе ол?!

— Бұзақы болып кімнің төбесін ояр дейсін.

— Ол барған жерінде понт шығармай жүрмейді. Егер ертең тойдың шырқын бұзса қайтесіз.

— Шырқын бұзатын бұл қазағымның тойы ма екен. Оған қиналмай-ақ қой.

— Сонда болысымдағы адамға олай-бұлай боп кетсе, жауап берер мен бе, әлде...

— Сен жауап бермей-ақ қой, жауапты мен беремін. Отқа түсер көбелек емес, несіне шыжалақтайсың, сенен ақылсыз болып па, жетер, жарқыным, барады...

— Жар-п-айды! Мәмбетәліні де сіз апарасыз, оған да жауап беретін сіз боларсыз.

— Нұртаза, шырағым, ол сенсіз де талай елді тәмам жерді шарлап, өз аяғымен жүрген жеті жұрттың тілін білер оқыған азамат. Қайсың барсың — онымен барабар түсер. Ертең орыс елі туралы, патша жөнінде білімді сөз керек болса, шешіліп сөйлеп, жауап берерің де сол. Ол білер орысшаны, ол білер жөн-жобаны қайсың білесің?!

— Ал, ол патша үкіметіне қарсы қауыпті адам болса қайтесіз?

— Қарсысы қалай? Қауыптісі қалай?

— Оқудан қуылып, андуға жүрген адам екенін білмесеңіз, несіне араласасыз?!

— Ол рас, елден жырақ адам көп нәрсеге мақрұм болатыны рас, — деп Шоғырмақ та шалды. — Биліктен кеткен, адам тосаңсыған жылқы сияқты-ау!

Шыңғыс осы арада сәл тосылып, ұзақ түнеріп отырып, қысқа қайырған:

— Ештемені оуып кетпес. Бұл жолда оған да жауапкер мен. Барады!..

Бұл айтыстан Ақан да, Мәмбетәлі де бейхабар еді. Шыңғыс та ештеме демеген.

Өткенді ойлап, арбамен бірге ыргалған Шыңғыс қасындағы надзирателі Ковзоловка сезіктене қарады. Қызылжарда алдарынан шығып қосылған патша үкіметінің адамы шыққалы үнсіз. Қазір де бәуеске жақтауына иығын тіреп, басы бұлғаң-бұлғаң етіп, ұйықтап келеді. Басқаларға тіпті бір-екі фазтонды орыс көпестеріне де жанаспай Шыңғысқа жабысуында не гәп бар екен?

Өңкей болыстар, байлар, атқамінер билер әдеттегідей алдыңғы лекке ұмтылып алғашқы қарқында жолға таласарда мінез көрсеткенмен, кейін күн ыстығында езіліп, бірінің соңынан бірі тізіліп бастыққан асаудай жуасыған. Ақандар шыққаннан кейінгі жақта. Сондарында әнші-күйшілер мінген қорапты қос жадағай арба ғана. Тарантаста үшеу — Ақан, Мәмбетәлі, көздеде делбе ұстаған жас әнші, ақын Ыбрай.

Көкше жерінен Қызылжарға жеткенше алдын-ала құлақтанған ел Ақ патшаның Мұрагерімен жүздесуге бара жатқан

жолаушыларды малын сойып, сабасын пісіп қарсы алып, аттанар сәтте жолдарына шашу шашып той-думанмен шығарып салатын. Ондайда арқалы әнші Ыбрайдың делебесі козып, ыстық болса да сәнге киген үкілі бөркін бұлғап, артта қалып бара жатқан қыз-қырқынға шырката өлең айтып, даусы жетер жерге дейін ән тиегін ағытатын.

Қызылжар қаласынан шығып Омбыға беттегелі бүкіл көш сән-салтанатынан айырылып бұрқыраған шаң астында үнсіз келеді. Бұл жақтағы ауылдар мен станицалардың ұсқыны бөлек. Алдарынан қарсы алып, шашу шашпақ түгілі, суы кермек, көбінесе ащы келетін құдығына жолатпайтын адам шошырлық кісі киік жандар.

Ыбрай әннен, Ақан мен Мәмбетәлі әңгімеден калып тарантаспен бірге ырғалып үнсіз отырған.

— Апырм-ай мына жақтың ұсқыны бөлек екен. Бұл жолмен тұңғыш жүруім еді, жеріне қарай елі де бір жосын. Мына арада қалай тіршілік етеді, ана қарандаршы, мынау көл емес, сор ғой.

Ақ шаңның ішінде донғалақ шабақтары мен күпшегіне дейін көрінбей ауыр жылжыған арбалардың алды бұл кезде Лебяженский көліне жетіп, соңы Камысты көлге іліккен.

Көл жиегінде қылтанақтай шөп жоқ, тұзды ақ балшығы шыққан сор шыжыған күн астында қарт адамның тілім-тілім әжімді, ақжем алақанындай жарылып-жарылып жатыр. Жолға таяу жерде ғана қауқиған-қауқиған сасырлар көрінеді. Көл бетінде тірі құс жоқ. Қыбыр етпей мүлгіген өлі судың үстін қабыршық-қабыршық тұз басқан.

— Ақан аға, бұл жолды «Горькая линия», яғни Сор торап деп тегін атамаған ғой бұл арадан тұщы суы бар құдық та таба алмайсыз. Ащы шекше шұбатылған осы жолдағы Плоский, Токуши, Питном көлінің жағасындағы Полуденный, Кожехов, Лебяжья поселкелерінде, әсіресе жаңа өткен Ганькинде тұратын қазақ-орыстардың тұрмысы мен біздің Көкше жеріндегі Айыртау, Арық балық, Сандықтау, Қотыркөл, Қолтық көл, Шортанды сияқты жер жаннатын мекендеген қазақ-орыстардың тұрмысының ширегіне келмейді, бәрі жерге байланысты ғой. Жері байдың елі бай деп тегін айтқан ба? Мына Камышловка деген көлдің арғы қабағында тұратын Степной, Мельничий деген поселкелердің күнін итке берсін,— деп Мәмбетәлі көл бетіне қарады.— Тым құрмаса мына көлдің тұзы асқа салуға келсе бір сәрі. Не ішуге, не тұзы астыққа жарамайтын сорлы көлдер, сор татыған жерлер. Осы жолмен кісендеулі талай сорлы бейбақтар Сібірге айдалды-ау!

— Біздегі казак-орыстар ғой, казактардың ең шұрайлы әрі әдемі, сұлу жерлерін алып, мұрттарын ширатып, ширатылып отыр. Ал мына араның казак-орыстарын кім қыстаған,

осынша ащы жерге тығылатындай?— деп көзледе отырған Ыбрай да дөпбені тізесіне бос тастап, артқа бұрылып отырды.

— Е, Ыбрай оларда қайбір билік бар. Қайбір жетіскеніңіз отыр дейсің. Патша үкіметі қайда қакса, сонда тұратын қазық емес пе казак-орыстар.

— Мәмбетәлі казак-орыстарыңды патша қазығы деп дәл айттың-ау. Осылар шынында да әр жерге бекініс етіп, қағып қойған мықты қазық екен-ау.

— Әрине, Ақан аға!

— Е, жол қысқарсын, Мәмбетәлі, сонда осы казак-орыстарың шынында да кім өзі? Қазак па, орыс па? Әлде екеуінің қосынды шата баласы ма?— деп Ыбрай гүжілдеді.

— Ой-бо-ой, Ыбрай, бұлардың түп-тамырын қозғап айтып беру үшін бір күн, бір түн керек. Қазақтардың түрі көп. Біздің үш жүзге бөлінген қазақтарымызды дұрыс тарата алмай жүргенде, шым-шытырық казактарды тарату оңай шаруа емес Терек казактары, Еділ, Дон, Сібір казактары дегендері, тіпті қалмақ-казактар, мордва-казактар, татар, башқұрт-казактар — толып жатыр. Қайсы малый русь, қайсы велико русьпен аралас — айыру қиын. Мәселен, чуваш, пермяк, черемис, вотяк, зырянды келе-келе ұлы орыстармен қаны араласып, мүлде айырғысыз болып кеткен.

— Әйтсе де, жалпы жобасын айтшы, шынында бұларға мен де шорқақтауым, ана, орыс шаруаларындай емес,— бұлардың көбі кекжиіп, менсінбейді, бізді кісі гүрлы көрмейді,— деп Ақан да казактар жайын білгісі келді.— Сүйте тұра қазақтың кейбір салтын, рәсімін тез қағып алатындарына не берерсін.

— Біздің орыс деп жүргеніміз ұлы орыс, кіші орыс болып бөлінеді,— деп, арба үстінде қайта-қайта ырғалып, құрысқан денесін жазып алған топпақтай Мәмбетәлі енді ұзақ сонарға түсті. Ресей жерін мекендеген халықты ұлттық жағынан біраз таратып, олардың да байлары мен кедейлерге бөлінетінін түсіндіріп, алым-салық, қуғындау, түрме ауыртпалықтарынан бой тасалап, Еділ, Жайық, Дон бойларына кеткен голытьбалардың, қазақтың кең жайылым далаларына, Есіл, Ертіс, Қара Ертіс бойларына, Алтай орман-тауларына босқан «беловодцылар» мен Бұқтарма жақта талай жылдар бойы қашып-пысып, қарақшылықпен күн көрген селезневтықтардың, жыңғыл-жыңғылдың, шатқал-шатқалдың арасына, адам аяғы баспайтын тау-тасты мекендеген «каменщиктер» мен өздерінің дініне, салтына түскен қысымнан қашқан «двоедандықтар» өмірін, тұрмысын ұзақ әңгімелеп берді.— Бірақ, қанаудан, қысымнан қашқанмен, қайда барса Қорқыттың көрі дегендей, ең даланы өзінің екі басты самұрық құсындай қалтарыс-бұлтарысына дейін көрер патшаның қырағы көзінен, болат тегеурінді тұяқтай тырнағы-

нан қайда құтылсын. Көпшілігі, әр кезде, Мәскеу, Литва Русі тұсында еркін өмірден айырылып, бірақ көп алым-салықтан құтылып, Ресей патшалығынан қорыққанынан казактар қатарына жазылып, соған көшкен. Патша құрығы ұзын емес пе?!— Оқымысты Мәмбетәлі, енді Иван Грозныйдың голытьбаларға, Екатерина екіншінің «каменщиктерге» біраз жеңілдік жасап, өз қажетіне пайдаланғанын, сонау Еділ бойында қарақшылықпен жүрген Ермакты жасауылдарымен қаруландырып, Строгановтың Сібірге, Ертіс бойына жөнелтіп, аң терілері, бағалы бұйымдармен баю, жер иемдену саясаттарын мақсат тұтқанын ұзақ жыр етіп баяндады.— Міне, бұлардың бәрінің аты казактар болған. Тек мекеніне, ұлтына, кәсібіне қарай ғана оларды ерекше атаған. Мәселен, Жайық өзенінің өткен ғасырдың жетпіс бесінші жылы Орал аталуына байланысты бұрынғы Жайық казактарын Орал казактары деп өзгерткен. Пошта тартатын Земский жолдардағы казактарды «Ямские», яғни Ямщик казактар дейді. Ал, ертедегі көне Таңнайыс, қазіргі Дон өзені бойындағыларды бір кезде татар-казактары деп атайтын еді. Үйткені оларда да Сарайшық қаласын жаулап алатын Жайық казактарындағылардай мұсылмандар көп болатын. Тіпті алғашқы атаманы Сары Азбан деген татар еді. Пугачев деген атакты көтеріліс басшысын Жайыққа дейін атпен қуып барып, қолға түсіргені үшін, наказной атаман атағын, полковник шенін алған Алексей Илебайскийдің өзі не казак, не татар, башқұрмен қандас шата, шала орыс па деймін. Міне, Ақан аға, казактардың белгілі ұлт емес жалпы ат, есім екенін байқаған шығарсыз...

Мәмбетәлінің мына әңгімесін ертегідей тыңдаған Ақан мен Ыбрай қазақ жерін мекен еткен басқа жұрттың тарихынан көп мағлұмат алып, терең ойға қалды. Делбесін бос тастап, оқыған жігіттің аузына қарап, ұйыған Ыбрай аттардың аяңға түскенін де аңғармапты.

— Сонда, әлгі суына дейін аппак бал екен деп, алыстан арып-шаршап келіп жатқан беливотшыларың құдды біздің Жерұйықты іздеген Асан-қайғылар ғой,— деп еді Ыбрай.

— Шынында, өзіміз аса бағаламаймыз, әйтпесе, нағыз Жерұйық деген осы біздің қазақ жері шығар,— деп Ақан да қостады.

— Бұл әлі жердің үсті — шөбі, топырағы, суының құнарлығы ғана. Ал, жер астының байлығы, қазір орыс оқымыстылары, ағылшын сұғанактары тексеріп жатыр, керемет қой. Тұнып тұрған кен. Ұшан-теңіз байлық!..

— Сонда казактарыңның өзі бір ұлттан емес, әр ұлттан жиналған қоспа екен-ау?— деп алғашқы әңгімеге қайта оралған Ақан көңілінде жүрген күдікті ойды шешкендей қуанды.— Бізді қырғыз деп, қайсақ деп неше құбылтып жүргендері мына казактарға ұқсамасын дегендері ме екен, әлде екеуінің

атын шатыстырып аламыз дегендері ме екен? Бұл өзі қайдан шыққан ат. Өз ұлтының атын шатыстырғаннан өткен қорлық бар ма!

— Рас,— деді Мәмбетәлі.— Ақан аға, адамның тегін бас бітім, дене пішіміне қарай айыратын қайсыбір антрополог дейтін оқымыстылардың бізді әр рудан жиналған, әр ұлттың қосындысынан құралған конгломерат халық дейтіндері де бар. Әлгі казактардың негізі Великорусьтан болғанмен, жана айттым ғой, онда көп қосынды бар. Міне, конгломерат деген ат осыларға дәйт.

«Конгломераттың» әр түрлі тастардан біріккен тұтас қосынды жабайы тас екенін ұғынған Ақан:

— «Күм жиылып тас болмас», дейді. Әйтеуір казак халқын күмға баламай, тасқа балағандарына да шүкіршілік,— деп, енді ойында жүрген тағы да бір түйткілінің үстінен түскендей. Мәмбетәліге сауал қойды.— Сонда, осы казак деген сөздің төркінін білемісің? Біздің «қазақ» деген сөзімізден алған жоқ па екен?

— Иә, мүмкін казактар біздің не арғы, не бергі жамағайындарымыз шығар. Осы, әлі, туысқандарымызды тауып алып, ертен казак-орыстармен қосылып той жасап жүрмелік,— деп, Ыбрай да қауқылдап күліп, мәз болды.

— Бір-бірімізбен алыс-жақындығымызды қайдам?.. Ат, енді казак деген сөздің анық-танығына орыс оқымысты шежірешілерінің өзі жете алмай жүр. Әйтсе де, әрқайсысының тұспалдауында жан бар: Грабинка деген шежіреші казакты бұрынғы скиф халықтарының аты Хазардан шығарады. Голубовский деген адам бұл — түріктің сөзі, қолдың томында тұратын күндізгі, түнгі күзеттегі қарауылдар» дегенге тіренді. Енді біреулер монғолша «ко» — сауыт, қорғаныш қалқан, темір жейде», «зах» — шек, шегара, яғни «сшегараны қорғайтындар деген сөз, тағы біреулер, «қаракшы, кезбе, қанғыбас» деген сөз деп дәлелдейді. Әйтеуір, бәрінің де тұспалы бір-бірінен онша алшақ емес, бәрі де бір арнаға саятын сықылды...

— Ау, мына сөздердің расында да жаны бар, біздің казак атымыз ақ қаздан шығыпты деп жүрген ертегімізден гөрі, мына орыс оқығандарының шежіресі шындыққа жақын, үйлесімді екен,— деп Ақан кәдімгідей танырқады...

Бұлар әңгіме қызығымен отырып, алдыңғы арбалардан көп кейіндеп қалған екен. Ащы тораптан бұрылып, кең өзекті бойлап, қиыс тартқан Шыңғыстар қара үзіп кетіпті. Бұрын табанында күзге дейін жылап ағатын мөлдір суы тартылмайтын қалың шалғынды өзектің түбі құрғап, өлі жабағысы түспеген ғрық қойдың жүніндей жидіген шөбі сары-балақтанып, қуаң тарта бастапты. Осы бір тұста казак ауыл-

дары болатын. Тегі, жолаушылардың алды солай қарай бұрылған-ау.

Әлден уақытта қуан даладағы тіршілік белгісіндей шок-шок қызылдар көрінді. Жер түгі де өзгере қалды. Қалың қау басқан құйкалы жер де, анда-санда енжар шырылдаған бозторғайлар да бөлек.

Сонадайдан ұзынтұрқы ат шаптырым атжал қайынның бауыры құжылаған адам. Оқасы тозған сары тақиядай төңкерілген жатаған төбенің басынан төмен қарай шашылған адам қыбыр етпейді. Ағаш бауырында бір-біріне тақаса, қатарласа ұйлыққан атты арбалар. Жалағаш түгелдей бықсып жанып жатыр ма, қалай? Ара-арасынан булығып, сыздықтап шыққан көк ала түтін.

Ақандар арба үстінде мойындарын соза алға қарайды. Ыбрай да аттарды қамшылап қойды. Бір жақ жетектегі серінің Көкбестісі де шылбырын үзіп жіберердей тартып, ой-кастап желеді.

Қара жолдан шығып, сары қауданның үстімен арбалары селкілдеп, аттарын аяңға түсірген жолаушылар ағашқа бұрылғанда барып бір-ақ көрді. Кішкене дөң үстінде төбесінс дейін жерге бір жығылып, бір тұрып намазға ұйығандар — құбылаға қарап, батып бара жатқан күнге жалбарынған жандар. Көкшетау, Қызылжар жолаушылары да, сондарынан келіп намазға тұрыпты.

Бұлар — осы мандағы бір-біріне көршілес, аралас-кұралас казак-орыс станицалары мен орыс селоларының, казак ауылының адамдары екен. Бәрі құдайға жалбарынып, тасаттық беруге келгендер. Икондарын көтерген қауға сақалды шалдар мен салбыратып тасбиғын тартқан моллалар қарындары жалтыраған балаларын жетектеген, алдына өңгерген әйелдер, кемпірлер. Бәріде ыстық леп үрлеген аптапта түтігіп, бардығып кеткен.

Ағаштың көлеңке жақ ығында түтіндеген жиырма шақты жер ошақ екен. Тасаттыққа шалған құрбан малдардың еті де қазанда бүлкілдеп, қайнап жатыр.

Мына жолаушылардың патша мұрагерін қарсы алуға шыққан арнаулы адамдар екенін білген тасатшылар, етектеріне жабысқандай боп, арбаларынан түсіріп алған. «Тілеуіміз бір екен, жасағанның жаны ашып, көз жасымызды нер, осы арада тынығып, бірге болыңыздар» деп қолқалаған соң, өзі таңертеннен әрі шөлден кеуіп, әрі нәр татпай ашыққандар, кейін түсе осы араға арнайы жеткендей, әр тұсқа арбаларынан алып алаша жайғызып, котандана отыра-отыра қалысқан.

Шыжыған күн астында борша-боршасы шыға терлеген ақ сәлделі қара молла мен үстіне етегі жер сызған ақ мантия киген күйек сақал поп қана үнсіз томсырайған. Тегі құдай-

ларына жалбарынып, таңертеңнен кешке дейін жағы сембей көз жастарын төге зарлаған дін басыларының тілдері таңдайларына жабысып қалған-ау. Басқа жұрт әр жерде құрбан етін жеп, у-шу.

Іңірде Ақандардың да алдына үйеме табақ ет келген. Бұлармен табактас орыс, қазағы бар он шақты адамның ортасындағы бет аузын сақал, шаш жауып, екі көзі ғана жылтыраған казак-орыстың аузында дамыл жоқ. Ет жеп те, сөйлеп те үлгеріп отыр. Ара-арасында казакша да араластырып қояды:

— Биыл аштық болады. Егін қылтып шығып еді, бойы бір қарыс болмай жатып бастанып, семіп қалды. Енді жауын жаумаса, бір үрлеген қара дауылдан қалмайды. Қалғанын жылдағы қонағымыз — шегірткелер-ақ тып-типыл етер. Мына қазақтардың малы да күзгі маса, соналар шыққанша қондану орнына, мына аңызғақта не оттасын, көлеңке-көлеңкеге тығылып әлек. Бұл құдайда да көз жоқ-ау деймін, біздей пақырларын аяса болмай ма!

Осыған дейін үнсіз тыңдаған Ыбрай күжілдеді:

— Сендердің мына түрлеріңді көрген құдайдың рахымы қайдан түседі. Мыналарын не? Не мұсылман емес, не христиан емес! Осылай да тасаттық бере ме екен?!

— Оу, тума, биыл жазда әрқайсымыз өзімізше жеке-жеке беріп те көргенбіз. Көз жасымызды имей тұр ғой, енді қайтейік... Ана Семей жағына тасаттық берісімен жанбыр нөсерлеп тұрып құя салады деседі,— деп, аузына ет толтырған жалтыр бас шал аспайға бір қарап қойды.

— Сен христианды айтасың. Мұнда хуторлардан келген неміс баптистері де бар,— деп бір мұжық күлді.

— Мәс-саған! Баптас дегендері де бар ма еді, тағы?!— деп оған Ыбрай қосыла күлді.

— Несі бар? Дін бөлек болғанмен құдай бір емес пе? Патшамыз да бір. Тілек те бір. Әшейінде араласпайтын казактар да жүр міне,— деп тағы да әлгі мұжық жымып, казак шалын көзімен нұсқады.

— Сонда өзі сендер қайсыған сыйынасындар: Құдайға ма, патшаға ма?— Мәмбетәлі казак-орыс шалына қарап күлді.

— Екеуіне де әрине. Ай, бірақ екеуінің де рахымы түспей тұр. Тап мына Мұрагердің жерімізге келуіне қарай көрмейсің бе?.. Биылғы жылдың әлпеті жаман. Оның үстіне, жаңа жол бойы көрген шығарсындар, ен дала жетпейтіндей, неше жыл өтті, Горькая линиядан бір адым қия бастырмайды. Әбден өлер болдык,— деп казак шалы Шыңғыстармен отырған Ковзолов жаққа жасқана қарады.— Ендігі бар ұрпағымыз ащы қорыстан шықпайтын шығар. Мандайымызға мықтап жазған ғой.

«Бағана Мәмбетәлінің айтқан қазықтары осы шалдың ұрпақтары-ау? Бұларда да тұрмысын айтып шағыну, жетімсіздігін айтып жетімсіреу болады екен-ау?»

Қазақ шалы — атасының, әкесінің, өзінің, баласының — не керек бар ұрпағының осы Сібір жолының бойында пошта тартатын, Сібірге жер ауған саяси тұтқындарды әрлі-берлі тасымалдайтын «Ямские казаки» дейтін казактар екенін айтып, енді осы жолмен Мұрагер бір өтіп, халімізді көрсе екен деп, жалғыз бұлар ғана емес, осы төңіректі мекендеген бар орыс, қазақ шын тілеп, армандап отырғандарын сөз етіп еді, оның бағанадан бергі ұзақ сонар әңгімесіне Мәмбетәлі бір-ақ ауыз сөзбен жауап берді:

— Е, Мұрагер келсе, көрсе, не жарылқар дейсіз? Рахмет айтар! Сіздерде қалай еді, әлгі... патша алғысы туралы бір өлең бар еді ғой?

— Иә, иә! — Қазақ шалы енді қарқынынан жаңылғандай тосаңсып, күмілжіп қалды да, естілер-естілмес ыңылдап,

Патша баласын қарсы алуға бара жатқандардың ішінде жүздері де, сөздері де жылы көрінген, чиновникше киінген Мәмбетәлі сұраған өлеңнің басын бастап, өз-өзінен күлді: — «Что не делает казак за царское спасибо»...

Қазақ шалының орысша айтқан сөздерінің нобайын ұққан казактар да осы араға шынтақтаса, жүгіне отырып «ұлық» Мәмбетәлінің аужайын аңдиды.

Әлден уақытта сөз кезегі тиді-ау деген сәтте, ымырт қараңғылығында қасындағылардан нығы биіктеу бір қазақ қариясы тілге келді:

— Қарақтарым-ай, сапарларың оң болсын! Патшаның өзімен тілдесуге барады екенсіңдер. Ел атынан, қазақ атынан бара жатқан айдарлы азамат болармысыңдар?! Ақ патшаның құлағына салар біздің де көп өтінер тілегіміз бар. Сөз арасында, онымызды да айтып қалсаңдар екен, — Қарт шешен екен, ойлы екен. Көп мұң, көп тауқымет айтқанда аса желпілбей, шытынамай, зарламай, ақылшы кеменгер адамның сабырлы мақамымен, әр сөзінен «осы да әлілдік пе, бұл қиянат емес пе, пендеге бұдан асқан қорлық бар ма?» деген ащы сөздерінің ұшығын ғана сездіре айтты. Бәрі де Ақан көкейіндегі ой. Бәрі де осынау кең даланың еншісіне тиген ауыртпалық. Бәрі де қаналған, тоналған дәрменсіз жандардың басындағы бір-біріне егіздей ұқсас бүгінгі қасірет. Жалшы-жақыбай сөзі.

Бұл жолы Ақан берді жауапты:

— Ақсақал, ақ батаңызға рахмет! Өзімізде ел тілегін, жұрт сөзін арқалап бара жатқан жандармыз. Сәті түсіп тілдесе қалсақ, бәрін айтамыз, бәрін жеткіземіз патша арзамына! Одан қам жеменіз.

Отырғандар тегіс селк еткендей, бастарын көтерісіп, Мәмбетәлінің ту сыртынан қараңғыда ербие калған адамның үніне құлақ түрді:

— Господин Сердалин!.. У Вас, наверное, есть поручение по сбору ябед? Жаль, что не брали с собой мешочек!

Бұл — бағанадан бері сырттан құлақ түріп, Шыңғыстармен отырған жерінен әдейі келген Қовзолов еді. Мәмбетәлі желкесінен төнген адамға мойын бұрмастан, жай ғана қалжыңдасқандай күліп, мыскыл сөзге мыскылмен жауап берді:

— Менің қабым толды, енді артылғанын сіз қойны-қоншыңызға толтырып алсаңыз екен, Ваше благородие поручик Қовзолов!.. Апаратын жеріміз бір ғой...

Таңғы салқынмен орындарынан қозғалмаққа уағдаласқан жолаушылар, доғарған көліктерін шалдырып, өздері аздап мызғып алмақшы болған. Қалың шұбардың арасына тоқтап, әркім әр жерге төсеніштерін жайып жатқан кезде, Мәмбетәлілердің қасына тағы да сумаң етіп Қовзолов келді.

— Сердалин мырза, сізді арақ ішеді деуші еді жұрт. Ғапу етіңіз, мына күннің ыстығында, әлгіндей далада шыбын-шіркейдің ортасында жеген қолайсыздау дәмнен кейін ол таптырмайтын дезинфекциялық дәрі ғой. Сізде қалған-құтқан бірдеме жоқ па екен?— деп, бағанағы сөзді мүлдем ұмытқандай, сыбырлай сөйледі.

— А, бар еді, бірақ өкінішке қарай әлгінде тамақ алдында ішіп қойып едім, ертерек келмегеніңізді қарашы, тіпті серіктікке жақсы болатын едіңіз. Жалпы, арақты ас соңынан ішкеннің еш пайдасы жоқ деседі.

— Иә, иә, солай болар, тегінде. Жарайды онда, жоққа сот жоқ,— деп өз фазтонына қарай жүре берген Қовзолов, есіне әлде не түскендей қайта бұрылды.— Да, айтқандай, Сердалин мырза, сіз осы депутацияда барсыз ба, әлде өз бетіңізбен еріп келемісіз?

Мәмбетәлі оның қыңыр сұрағына, басқаша қыңырлықпен жауап берді:

— Сіз не, Ваше благородие, маған алғыс айтпақшымысыз? Иә айтуыңызға болады: Егер мен келмесем, сіз де бұл жаққа келе алмаған болар едіңіз.

— А, солай деңіз.

— Иә, тап солай, поручик Қовзолов-Судейкин!

Шілденің сүт пісірім ақтандақ түнінде екі нығы құнысып, әлде ызадан, әлде әжуалы сөзден жеңіліп булығып бара жатқан Қовзоловтың ту сыртынан қараған Ақан сері:

— Осы бір адамды қайдан көрдім. Бір көрген адамым. Кешеден бері таба алмай қойдым,— деп тағы да ойланғанша болмады, Мәмбетәлінің сөзінен соң бірден есіне сап ете қалды.

— Бұл Қовзолов дейтін надзиратель-тыншы!

— Е-е, бәсе, бәсе! Мұны Акмоладан көрген екем ғой. Новиков деген бір жігіт айтып еді-ау... Батыр-ау, бұл қайдан жүр мұнда?!

— Қайдан жүр деріңіз бар ма, Ақан аға... Мені ана жылы оқудан шығартқан осы болатын. Әлі де соңымнан қалмай қойды,— деп Мәмбетәлі жатқаннан кейін де, Қовзолов жазған рапорттан соң Омбының техникалық училищесінің педсоветі өзін оқудан шығарып, дала губернаторы тарапынан іс қозғалып, сонынан жасырын тыңшы салып қойғанын ұзақ ойлаумен болды.

Көпке дейін ұйықтай алмаған Ақан да Қовзолов жайын ойлап жатса керек:

— Мәмбетәлі, ұйықтаған жокпысың,— деп аспандағы жұлдыздарға қарап жатып тіл қатты.— Әлгі Қовзоловыңның екі аты бар ма, немене? Судейкин деп қосарлап айтқанын қалай!

— Ол, әншейін, өзімнің қосқан жамау атым ғой, Ақан аға,— деп күлді Мәмбетәлі.— Орыс қауымында Народовольцы деген ұдыктасқан, ұымдасқан адамдар болған. Солардың соңына түскен Судейкин деген сұмырай тыңшы болыпты. Қовзолов сол сияқты...

Мәмбетәлі енді өзінің Петербургта университетте оқыған кездерін есіне алды. Александр Екіншіні өлтірген, Александр Үшіншіні өлтірмекке бомба лақтырған бірінші мартшылардың уақиғасын, патшаға жасалған соңғы «қастандыктан» соң өзінің тазарту тізіміне ілігіп қуылғанын, мына Жапониядағы Мүрагерге жасалған қастандықтың тегін емес екенін Ақанға әңгімелеп бергісі келіп, оқталды да, бірақ райынан тез қайтты. Патшаға үміткер Серінің көңілін бұзғысы келмеді.

— Ақыры Судейкин Дегаева деген адамның қолынан қаза тапты,— деді әлден уақытта Мәмбетәлі.— Қовзоловка да бір Дегаева керек...

Біраз үнсіз жатып айтқан Ақан серінің сөзіне Мәмбетәлі қайран қалды; Соңғы кездерде саяси тұтқындар арасында айтыла бастаған сөздерге ұқсайтынына таң қалды:

— Е, оны өлтіргенмен тағы бір Қовзолов, тағы бір зұлым бас көтермей ме?.. Біреуінің басын құртқанмен жылан ордасы бұзылмайды ғой!..

4

Омбы қаласынан он екі шақырым жерде, Ертіс бойындағы кең жазыққа тігілген киіз үйлердің көптігінде қисап жоқ. Жетісудан, Семей, Акмола облыстарының әр уездерінен келген қазақтар бір-біріне жақын тіркесе ауыл-ауыл болып, шағырлана қонған. Сойылар мал, сауылар жылқы, кәдімгі жайлауға шыққандай мыңғырып жатыр. Есеп жоқ.

Осы ауылдардан жеке-дара, өзеннің тура қабағына жақын тігілген он шақты киіз үй — ең құрметті ауыл — «жана ауыл» — Ақ патшаның мұрагерін қарсы алатын, жүздесетін жер. Бұл араға игі жақсылар — болыс, билер, атақты байлар мен ежелден ел билеп, қазір бағы тайса да, көне атағымен шонжарлық қалпын сақтаған төре, сұлтан тұқымдарының жұрнақтары, қажы, моллалар жиналып, ұлы қонақтарын қалай қарсы алу тәртібіне, рәсіміне дайындалып, бес уақыт намаздарын қаза қылмайтын дінге берік мұсылмандар салтымен күнде салпақтайды. Бұларды сапқа тұрғызған әскерлердей қаз-қатар, қойып мұрагер алдында қалай қошамет көрсету керек екенін үйретіп, жөнге салып, айтылар сөз, көрсетер құрметтің жөн-жобасын ұғындырушылар — арнаулы комиссия адамдары, шені «үлкен, дәрежесі биік қала чиновниктері»...

Ақан мен Мәмбетәлі дәл Мұрагер Омбыға келер күні қыбын тауып қалаға жеткен. Басқа қазақтар бұл қызыктан бей-хабар.

Июльдің он төрті күні екінді кезінде қала шетіндегі биік, ескі қорғаннан атылған зеңбірек үні біразға дейін құлақ тұндырды. Бұл — Мұрагердің Ертіс бойымен жеткеніне қошаметпен атылған зеңбірек.

Қала халқы құжынаған құмырсқаның илеуіндей. Полк-полкімен, жүз-жүзбен иін тірескен аттылы казактардың, тарантас, бәуеске, ресорлардың ара-арасымен сыналай өту қиямет-қайым. Бұрын Петербург сияқты ірі қаланы, мұндай салтанатты жиындарды көп көрген Мәмбетәліге бұл аса таңсық болмаса да, Ақан үшін бұл — ғажайып көрініс.

Кемеден түсіп, қара арғымаққа мінген Мұрагерді бір қырдан көзі шалған сері, ол арада не болып жатқанын анық көре алмай әлек. Мұрагерді жақын тұрып көрмекке құмартқан жүрек дүрсіліндей жер-дүниені дүрсілдеткен музыка. Ақан бұрын естімеген қуатты үн, әсерлі ән. Марш! Марш! Гүрс-гүрс ойналған оркестр, Цесаревич алдынан өткен мыңдықтар мен жүздіктердің «Уралаған» үндері, қошамет дауыстар Омбы аспанын дірілдетіп, қалықтап тұр.

Бұл думан күн батқанша аяқталмады. Шыжғырған күн астында, Омбының сәл жауын жауса миы шығып жататын қара балшықты жерінен көтерілген борпылдақ қою шанның ішінде жөңкілген жұрт, көше-көшені, алаң-алаңды бойлай шеру тартқан салтанатты топтың екі қапталында шұбырып, қолы жеткендері Мұрагердің табанының астына гүл шоқтарын лақтырып, арнасынан шыққан тасқын судай ағыла берді, ағыла берді. Никольск шіркеуінде тұратын Ермақтың туын көтерген казак атты әскерлері жан-жағынан қоршаған. Мұрагер бар нөкерлерімен қозғалып, Ильинский шіркеуінде қасиетті креске ернін тигізіп, шоқынып шыққан соң, генерал-

губернатор үйіне дейін талай жерлерге тоқтап, қала мешандары мен дворян, чиновниктерінің қошаметіне бөленді.

Қаладағы ең таңдаулы орындар Дворцовая көшесіндегі Зайцевтің «Столичные», «Коммерческие номера» аталатын, қыр еліне әйгілі Шепановскийдің қонақ үйіндей шет елдіктер, оның ішінде қазақ сұлтандары мен басқа шонжарлары жата-тын қонақ үйлерінің алдымен, сү сепкен тап-таза мұнтаздай, неше түрлі гүл егілген жұпар атқан бақты басып, Омбының үстіндегі аспалы темір көпірден асып, ең тәуір көшелердің бірі Любинский проспектісіндегі Терехов, Волков, Шанин деген ірі купецтердің тас магазиндерін көктей өтіп, генерал-губерна-тордың сарайына қайта бұрылғанша, күн де батқан...

Омбының түнгі көрінісі қандай әсем. Жыпырлаған сансыз жұлдызды айсыз аспан қазір кері төңкеріліп, жерге аунап түскендей. Қала шетіндегі жермай шамдарын былай қойған-да, орталық көшелердегі, Никольск шіркеуінің алдындағы Сібір казактарының Мұрагерге арнайы көтерген аркасында, бақтарда түрлі-түсті шамдардан көз тұнады. Семей, Түмен жағынан арнайы келген «Верный», «Фортуна», «Сарапулец», «Александр Невский» кемелерінде тізіле жайнаған неше түрлі қызылды-жасылды жарықтар Ертіс суына түсіп, дірілдеп, бү-кіл өзеннің ұзына бойы сәуле шашып, жымын қағады. Оттар! Оттар!

Көз алдында самаладай жайнаған жер бетіндегі мұндай жарықты, сезімді оятар мұндай әсерлі сәуле шашқан оттар-ды тумысында бірінші көрген Ақан сері таң қалып, іштегі бір арманын қасындағы Мәмбетәліге ақындық шабытпен айтты:

— Апырм-ай, Мәмбетәлі, біз осы күнге дейін жасағанның жалғыз күнінің астында күнелтіп, ғұмыры, түн баласы, көр-дей қараңғы қапаста ұйқымен тіршілік етіп келеміз-ау! Мына орыс жерінің жарығы, сәулесі біздің түнектегі елге де жетер күн болар ма екен!..

Көп шуыл, көп дабырдың ішімен ұзақ жүріп әбден титық-тап шаршаса да, Ақан сергек. Тек бағанағы әзірде, қайдан сап ете қалғаны белгісіз, бұлардың желке тұсынан қадалған Ковзоловтың өткір көзінен тітіркеніп кеткен. Ол болса, бұ-лардың соңынан қалмай, анадайдан бақылап; жындарына тиген. Ақыры екеуі оны жиі адастырып отырып, Мәмбетәлі оқыған техникалық училищенің сыртындағы ағаш үйге келіп кірген. Бұл — қалада бұрын «подлые люди» деп аталатын топқа жататын переселен шаруаның үйі екен.

Төргі бөлмеде бір бүйірінде көп патшалардың суреті ойыл-ған сары самауырдан шай ішіп, гуілдесіп отырғандар бұлар кіргенде тына қалды. Босаға жақтан ұшып тұрған қауға сакал енгезердей қарт тығыршықтай төртбақ Мәмбетәліні бас салып құшақтап аймаласа да, қала тәртібімен сәнді киінген, сұлу қазақты жақтырмағандай, Ақанның сәлемін

салғырт алып еді, столды айнала отырған сакалды екі орыс жігіті мен жас келіншек те бөтен адамға әрі тосырқай, әрі күдіктене қарады. Мұны бірден сезген Мәмбетәлі:

— Бұл адам — бүкіл қазақ жеріне атышулы Ахан-сэрэ деген әнші, композитор ағамыз. Өзіміздің адам, — дегенде барып, жігіттер орнынан тұрып, орыс рәсімімен қол алысып танысты:

— Горбунов.

— Иваницкий.

— Чернышева...

Техникалық училищеден қуылғалы Омбыға келмек тұрсын, өзінің достарымен жазысқан хаттары үшін Ковзоловтардың аңдуына ұшырап, ояз алдында жазықты болып қуғындалып, қағажу көрген Мәмбетәлі, алыс түкпірдегі меніреу ауылда жатып, Ресейдегі көп жағдайлардан, жаңалықтардан хабарсыз, мақрұм қалған еді. Енді мына жолдастарын әлейі іздеп келген жігіт, шай үстінде Ақан біле бермейтін, ұғымсыздау көп жайларды құмарта сұрап, көп кеңесті. Сөздерінің жалпы нобайын, бағытын ұғынғанмен, жетесіне жете түсінбеген зерек ақынның жадында жана бір сөздер қалып қойған еді. Бірақ тосыннан естіген «Монархия», «репрессия», «Каракозовцы», «террор», «социал-демократы» деген сөздердің түпкі астарын, негізін түсінбеді. Әшейінде білмекке, үйренбекке құмар Ақан, бұл сөздердің төркінінде құпия сыр жатқанын отырғандардың аңысынан байқап, қазбалап сұрап, діңкелеуді ұят санады.

Әйтсе де, әңгіме, кеңестен сырт қалған сері, енді, ұзақ ішкен шай жиналар кезде жұрттың назарын өзіне аударып алған еді.

Бүгінгі көп қызық, салтанатты тойдың әсерімен әлі де көңілді отырған Ақан, Көкшеден шыққалы ойына оралған арманын кеше Мәмбетәліге айтқанындай, бүгінгі ағалық арызын тағы да қайталаған:

— Мәмбетәлі, мына жолдастарыңмен сөйлесіп, мауқымды бассан, бағанағы айтқанымды бүгін ұйықтамасақ та түні бойы қағаз бетіне түсірейікші.

— Жарайды, Ақан аға, сіздің айтқаныңыздан қалай бас тартпақпын, — деген Мәмбетәлі, қазақшаны түсінбеген жолдастарына күле отырып жеткізген: — Біз Августейший Атаманға — болашақ Императорға петиция жазбақпыз.

— Петиция?

— Петиция! — деп бірі танырқап, бірі кулана күлген қоңақтар Ақанның Патша Мұрагерінің алдында сөйлемекші екенін, айта алмай қалар арыз-шағымдарын «петиция» арқылы жолдамақ екенін естігенде, дала ақынына әрі қызықтап, әрі оның бала мінезіне зілсіз жымыңдасты.

— Мәмбетәлі Сердалиның, бұл кісіден не арыз еткісі ке-

летінін білуге бола ма?— келгелі сөзге араласпай бой сақтаған Ақанның жүзіне сабырмен, ыждаһатпен ұзақ қарай қалған Горбунов түз адамдарының ой-пікірін, оқымаған адамның қоғамға деген көз қарасын шын білгісі келіп еді, басқалары да қосылды.

— Өздеріңіз неге сұрамайсыздар, егер Ақан аға құп алса,— деп, олардың бұлай қазымырлана қалғанын ұнатпай сұрланған серіге қарады Мәмбетәлі.

— Ғапу етіңіз, сіз орысша біледі екенсіз ғой, біз...— деп қызарақтап, әрі бағанадан бергі құпия сөздерін ақынның түсініп отырғанына ыңғайсызданған Иваницкий Ақанға бұрылып ақтала сөйледі.— Сіз, бізді шын ұғыныңыз. Біздің ойымызда титтей де сынау, не күдік жоқ. Шын иланыңыз, қырғыз-қайсақ жеріндегі хал-ахуалды тереңірек білгіміз келеді. Мүмкін біздің де қосар ойымыз болар. Цесаревичке не айтпақсыз? Ғапу өтінемін!

Ақан сері сәл ойланып отырып, өзінің көкейінде сайрап, ұзақ уақыттан бері жатталып қалған сөздерін орысша тізбектеп жөнелді. Алғашқыда даусы зілді шықты.

— Мен Патша мұрагеріне, болашақ патшамызға, қазақ елінің мұнын, мұқтажын, көрген тәуқыметін, шеккен зәбірін, тартқан азабын жазбақпын.

Отырғандар қозғалақтап, түстері өзгеріп, жүздерінен күлкі табы тарап, байсалдана қалды.

— Сіз қазақ елінің дейсіз, бұл айтып отырғаныңыз барлық елге, Россия халқына да ортақ тағдыр емес пе,— деді Горбунов.— Мұны қай ұлттың болмасын тағдырынан бөліп қарау — жарамайды. Бұл — жалпы қасырет... Ғапу етіңіз, сөзіңізді бөлдім бе?

— Жоқ, сіз түсінбедіңіз, жалпы қасірет өз алдына, менің айтпағым сол — орыс халқының тағдырынан бөлектеу қазақ тағдыры!

— Қызық екен, нә айтыңыз.

— Да, интерес-сно!— деп, басқалары да орысша жатық сөйлеген ақынға, енді, үлкен үмітпен қарап, түз тағдырының сырын ұқпаққа құштарлана құлақ түрді.

Ақан бұлардың құштарлығын басқаша ұқты. Сынаудан, мінеуден аулақпыз деп қанша ақталғанмен, түз елінің қаранғы надандары не білуші еді, нендей терең ой болушы еді дегендей көрініп, сері әрі зығыры қайнап, әрі назаланып, бұлармен ашық айтысқа түсуді ойлады.

— Жәрәйді, ендеше,— деп Ақан иығын қомдай түсті де, отырғандарды өткір көзімен айнала бір шолып өтті.— Мәмбетәлі, сен айтылар сөзді зердене токи отыр. Жазылмақ сөз де осы төңіректе болар...— Бұл арасын қазақша айтқан Ақан, қайтадан орысша ауысты.— Бүгін Омбы қаласын еркін аралап, түсінбегенімді, білмегенімді мына Мәмбетәліден сұрай

жүріп, көп нәрсеге қандым, көп нәрсеге қызықтым. Шіркін-ай, қазақ елінде осындайлар неге жоқ, қазақтың маңдайына неге мұндайларды жазбаған деп, жасыратыны жоқ, қызғана қарадым... Өздеріңіз ойлаңыздаршы, мына түнгі Омбының келбеті қандай, қазақ ауылының, бүкіл сахараның түнгі келбеті қандай? Мұндағы самаладай жайнаған жарықтың, сәуленің бір ұшығы ол араға түсті ме? Ғасырлар бойы қараңғы түнекті бүркеніп, тым-тырыс жатқан қайран қазақ елі. Әйтеуір күн ортақ, ай ортақ.

Иваницкий мырс етіп:

— Сіз Омбы қаласы мәңгі осы жарықтың, вензельдер мен фейерверктердің, — иллюминация оттарының астында тұрады деп ойлаймысыз. Бұл әншейін цесаревичке жасалып жатқан уақытша құрмет қой. Әйтпесе кейін келіңіз, орталық көшелердегі бес-алты ғалка фонарынан түскен жарықтан батпаққа батқан калошыңызды таба алмай қаласыз, — деп қалжыңдап күлгенде, басқалары оның орынсыз қалжынын жақтырмай қабақ шытысты.

— Николай Александрович, сондай сөздің қажеті қанша, несіне бұрмалайсыз! — Бәденді келген орыс келіншегі, дала ақынының, ойлы ақынның астарлы сөзін көпе көрнеу қақпақылдағанына қызарактап қалды.

— Жоқ, әншейін, сөз ретімен... Әйтпесе түсініп отырмын, ғапу етіңіз, өте образно, образно!..

— Ондай аяғын ала алмай жүрген адамдар батпақта ғалошы түгілі, құрғақта басының қайда қалғанын білмес, — деп Ақан да жұтқыншағы сорайған Иваницкийге ұнатпай қарады да, енді шын айтысқа түскендей ашынып сөйледі. — Жарайды, онда панарларыңды, лампыларыңды базар шығып келген қазақтар ақшасына алып келіп жатыр. Ауылда да шам көбейді. Ал, білім шырағын, білім жарығын, жүрек отын ақшаға ала аласың ба? Бүгін Мұрагерді қарсы алған қыздар гимназиясының, Тобыл көшесіндегі жетім-жесір, кедей балаларының Убежищесінен бір кісідей ән салып шыққан кілең сүйріктей-сүйріктей шәкірттерді көргенде, сонау алыстағы ауылда кір-қонның, күл-қокырдың арасында жүрген бейбақтар есіңе түсіп, жаның ашып, көзіңе жас келеді. Неге олар оқымайды, неге оларға мектеп ашпайды? Олардың жазығы не?! — Ақан қайсыбір орыстың қиын сөздерін, ұмытып қалған кісі есімдерін, ғимарат, оқу орындарының атауларын Мәмбетәліден сұрап алып, аудартып алып отыр. — Және де соның бастығы генерал-губернатордың әйелі барон Таубе екен.

— Баронесса деңіз. Омбының Благотворитель қоғамының алдамшы қуыршағы ғой.

— Император Алексейдің әйелі, бүгінгі Мұрагердің шешесі императрица Мария Федоровна да Ведомстводағы әйелдер оқу орнын басқарады. Баронесса Таубе мен Дмитрие-

ва-Мамоновалардікі де әншейін еліктегенге — солықтаған ғой,— деді Мәмбетәлі де.

— Ал, Мұрагер кемеден түскенде ана қосылып әнге салған казактар, ана таяқшамен бәрін басқарып тұрған есаул, қалай деп едің?!

— Ә, Сібір казак әскерінің капельмestr Гровесь басқарған хоры мен есаул Новоселов басқарған оркестрі,— деді Мәмбетәлі.

— Иә, иә... Кейін біз сол оркестр дегенін таяу барып қарадық. Не деген ғажап, ғажайып нәрсе,— деп Ақан басын шайқады.— Ғұмырымда бірінші көруім еді, мұндай таң қалмаспын. Жанағы оркестрдегілердің бәрінде бір-бір қағаз. Тура хадымша жазылған құран бетіндегі әліптің таяқшаларындай сызулар. Бәрі соған қарап тартып тұр. Не деген ғаламат! Мен көңілдегі ойды қағазға сөз етіп түсіруді білсем де, көкірегіндегі әнді қағазға түсіру дегенді көрмеп едім. Ертеде Фараби шаһарының бір үлкен ғұламасы әнді қағазға түсіріпті дегенді естігенде сенерімді не сенбесімді білмей, қайран қалғам. Шіркін-ай, қазақ даласында тұнып тұрған әрісі, берісі бар неше бір тамылжыған ән мен күйқылжыған күйдің талайы ұмытылады-ау, мынадай боп сақталып қалар ма? Неге ғана осыны қазақ балаларына үйретпеске, неге ғана оқытпасқа?!

Шіркін-ай!..

— Сонда киргиз... то есть казак балаларын алалап ұстайды демексіз бе?— деп Горбунов бұл жолы шын білмекке, шын сынап сұрады.

— Сіздіңше қалай? Мен сіздерге бір мысал айтайын: Ішкі Ресей жерінен ғой, жылда қанша прселендер келіп жатыр. Жер алып жатыр, олардың үй-жай салып алуына, сиыр сатып алуына, менің бір Новиков деген досымның айтуынша, ақшалай қарыз — ысуда береді екен. Кейде ұсақ-түйекке қайтармайтын тегін ақша да береді. Ал, сонда жері де, сиыры да жоқ қазақ кедей-кепшігіне, мүсәпір жетімдеріне, қайыршыларына, жалшы-малайларына неге қарайласпайды?

— Олар өз жерінде ғой,— деді де, Иваницкий өзінің ағат сөйлегенін аңғарып, басқаша, бұлдыр ғана айта салды.— Переселение мәселесі, жер мәселесі өте қиын шаруа, Патща өкіметінің құпия саясаты, бұл үлкен мәселе!

— Жоқ, бұл алалау, сенбеу деген сөз.— Жұрт алдында насыбай атпайтын Ақан осы тұста калтасынан қалай шақшасын алғанын білмей қалды. Ерніне бір шөкім насыбай салып, қайта сөйледі.— Тағы да бүгін мынадай жағдай маған көп ой салды. Әрине, бұрын да аз-маз ойланатынбыз. Қазак-орыс әскерлері, полк деді ме, не деген қаһарлы күш? Әсіресе, казактардың қылқандай жастарының, қаршадай балаларының полкі қандай сәнді, қандай керемет. Бәрі де өз қару-жарақтарымен, өз аттарымен келген. Ал, осындай қазақ әс-

кері, қазақ полкі неге жоқ? Қазақ жастарына да мылтық атуды, зеңбірек атуды неге үйретпейді?!

— Шынында да казактар әскерге өз аттарымен келеді. Сіздерде ондай әскер болған ба, қазақтарда ну, казак-қайсақтарда? Монғолдар белгілі ғой,— деп қазақ пен казакты қалай шатастырып алмаудың шарасымен Чернышева сәл қызарақтап, тұтығып қалды.

— Неге болмасын. Егер болмаса, осынша ұшан-теңіз жерді қалай ғасырлар бойы иемденіп отыр дейсіз! Әрине, ойсырай жеңіліп, жаппай қырғыншылыққа ұшыраған күндері де көп болған... Иә-иә, әлгі казактар өз атымен шығады деді-ніз,— деп Ақан енді келіншекке күлімсірей, қуақылана қарады.— Сізден, ұятырақ болса да айтайын, өзіңіз сұрадыңыз ғой. Қазақта, қалай деуге келеді, сүндетке отырғызу бар. Мұсылман парызы. Сүндетке отырғызар баладан, бір жағы көңілін аулап, алдау үшін, атын кім? Атын қандай?— деп сұрайды. Бұл — ерте кезде, өз атын сұраумен бірге мінетін атын сұраудың жөні. Бала сонда өз атымен бірге, мінетін құлын, не тайынның атын атайтын.— Бұл — енді, бәйгеге мінер, көкпарға түсер, сауықта жүрер атын бар жігітсін, еліңді жаудан қорғайтын атын бар азаматсың дей, елін, жерін қорғауға кішкентайынан баулудың, санасына жүгіртудің бір түрі, тәрбиенің бір қыры еді. Яғни жаугершілік уақытта әр жігіттің аты, тіпті кермеде, түн баласына байлаулы тұратын кездері болған... Ал Ресей қарамағына кіргелі жайбарақат жатқан босбелбеу жұрт. Бұл, бір жағы,— жау күтпеген жағасы жайлау тіршілік,— рахат та шығар. Бірақ, елін қорғауды ойламаған, күтінбеген азаматтың жүрегі отынан айрылған шала, қоламта! Жүрек отын қалай сатып алады дегенім осы еді... Менімше қазақ жері нысанаға іліккенде, қазақ халқы елеусіз қалып барады: Жерін нысанаға ілігіп, елін елеусіз қалғаннан асқан қорлық жоқ!..

— Сонда осынша тағдыр тауқыметіне кім кінәлі деп ойлайсыз?

— Ең алдымен Ресей патшалығының қазақ елін басқарып отырған үлкен орыс ұлықтары: генерал-губернатор, ояздар, чиновниктер. Қала берді бүгінгі қазақ ұлықтары: болыстар, билер, байлар, атқамінер озбырлар.

— Ал, сонда, киргиз-қайсақ ішінен шыққан өз оқыған азаматтары қайда?— деп Горбунов Мәмбетәліге қарап екіұшты жымиып қойды.— Олардың неге өз халқына жаны ашымайды?

— Ол оқығандарының бірі — өзіңіз мезеп отырған Мәмбетәлі. Көрінген оқудан шығып, қуғында жүрген Мәмбетәлі. Шідерлі аттай ауыл маңынан ұзай алмай жүрген мұның қолынан қазір не келеді? Қазақтың көп үміт артқан оқыған азаматы Шокан еді, білетін шығарсыздар?

— Білгенде қандай!

— Білеміз, әрине!

— Сол Атбасар дуанына аға сұлтан боламын, қараңғы қазақтың көзін ашамын деп осыншама талпынып еді. Не керек, ақшасы көп надан Ерден Сандыбайұлы жеңіп алды. Орыс ұлығына, әрине, Шоқаннан Ерден пайдалы. Қазір ел басқарған болыс, ауылнайлардан не үміт, не қайыр?! Өңшең қара танымайтын, жері бар, байлығы бар топастар. Олар ел үстінен салық жинауға, бермесе тартып алуға шебер. Сол аты-жөні көп салықтардың қайда кетіп, неге жұмсалатынын ел түгілі, сол болыстарының өзі білсе бір сәрі. Қараңғы ел Сібірге жер аударылса да, себебін білмей кете барады. Оған жөн-жоба түсіндірер кім бар? Орыс империясына бағынып, қарамағына кіргелі жүз жылға тақаған екен, содан бері қазақ елінде не өзгеріс бар? Алғашында елді қан биледі, келе-келе екі жағында екі орыс заседатели бар сұлтан биледі, енді бүгінде оның орнына орыс оязы шықты, қазақ ел басқарудан, өз еркі, билігі бар ел болудан сырылып келеді, қағылып келеді. Ертең болысың да, ауылнайың да стражникиер болса, тіл түсінбейтін қараңғы халықтың қой болмағанда несі қалды?! Ең арты өзіміздің қазақ деген ұлттық атымыздан айырылып барамыз... Ештеме түсінбесең де, қазақ бол, мейлі шүршіт бол, әйтеуір пара берсең, ұлықтардың қалтасын толтырсаң, қалқақтап аман жүресің. Сол да күн көріс пе, сол да тіршілік пе?!.. Бирондар қаптап келеді, Бирондар!

Отырғандар бір-біріне танырқаса қарасты.

— Пара — бүкіл Россия жеріне жайылған індет! — деп, Горбунов енді орыс еліндегі параның неше атасын ұзақ жырғып, қызына-қызына айтты да, қайтадан Ақанға бұрылды.

— Сонда сіз осы арыз, шағымды Цесаревичке айтпақпысыз, то есть, жолдамақпысыз.

— Әрине! Аузым жетсе, түгелдей айтамын. Жетпесе, арыз-шағым жазылған қағазымды беремін.

— Патша, бұл сұмдықтарды білмейді деп ойлайсыз ба?

— Шет жағасын білетін шығар. Бірақ түгелдей білсе, өз иелігіндегі елді осынша қан қақсатудан оған түсер пайда қанша?

— Сіздің айтып отырған сөздеріңіздің бәрі орынды, екі-ақ қатеңіз бар, ғапу етесіз!

— Айтыңыз, айтыңыз, мен сіздермен, білімді азаматтар деп ақылдасып, кеңесіп отырмын.

— Ендеше, бірінші қателігіңіз — орыс халқының тағдырын түгелдей білмейсіз, жаңағы айтқан қасіреттің көбі — орыстың қарапайым адамының басындағы қасірет.

— Алексей патша өте орысшыл... қалай еді... шовенис деуші еді, ол қалайша орыс жұртына қатыгез болмақ... Иә, Мәм-

бетәлі, олардың орысшылдығының жалғандығын айтып едің-ау!

— Иә,— деді Горбунов — Алексей үшінші патша баска орысты емес, өзінің орыстығын, жақсы көреді, орыстың дәрежесінен гөрі орыстың дінін, православияны бәрінен жоғары бағалайды!

— Екінші қателігімді айтыңыз.

— Екінші қателігіңіз — Патшаға сенесіз. Сіз, үлкен адамсыз, бір елдің үлкен ақынысыз, композиторысыз, ақылды адамсыз, бірақ балаша сенгішсіз. Сіз бұл тарапынан... он жеті жасар Любовь Коведяеваның ісін қайталағыңыз келеді. Не деген сенгішсіз,— деп Горбунов басын шайқап-шайқап назаланды.— Гапу етіңіз, сізді жас қызбен салыстырғаным. Мен бұл арада, сәбилік мінездеріңіздің ұқсастығын айтып отырым. Әрине, сіз ол қыздың жайын білмейтін боларсыз.

— Ол қыз кім еді?!

— Чернышевский деген орыстың ұлы жазушысын Алексеев равелинасына қамағанда, түрме десек те болады, әйелдер гимназиясының шәкірті Коведяева Екінші Александр патшаға, Чернышевскийді босатып, онын орнына мені қамаңыз деп хат жолдаған,— деп қысқаша түсіндірді Мәмбетәлі.

— Бірақ оған таң қалатын ештемесі жоқ.— Сөзге тағы да Чернышева араласты.— Сол Екінші патшаның тұсында, «Жас жеткіншектерге» атты прокламация өлеңінің авторы ақын Михайлов бастаған бір топ жазушының министрге жазған хатын қайда қоясыздар?..

— Иә, патшаға әлі де сенетіндер аз емес...

— Сонда, сіздіңше, не істеу керек, қол қусырып отыру керек пе?

Горбунов Ақанға ашумен жалт қарады да, өз қатарындағы құпия адамдардың бірі емес екенін жаңа сезгендей, сәл тосылып қалды. Аздан соң барып, алғашқы ойын жұмсарта, қалжыңға аударып, сауал ретінде айтты;

— Мүмкін, патшаға сену емес, орнынан сыру керек шығар?..

Ақан да сәл ойланып, үнсіз отырды да, Сандық тау станицасы қазақ-орыстарының кебеже қарын, төртбақ, былшиған сап-сары жүз басындай өңірінде медаль сынсыған бүйірлі жез самауырға қарап мұртын сипап, әлдеқалай миығынан күлді:

— Ана самауырдың сыртындағының бәрі патшалардың басы-ау деймін. Егер сонау соңғы патшаны орнынан жұлып тастасақ, жаңа самауыр тағы бір знакқа жаритын болды ғой!

Отырғандар ду күліп, бір-біріне қарасты. Олардың көздерінде «осы біз тым алысқа кетпедік пе?» деген қауіп те бар еді. Енді, бұлар әңгіме бетін қалжыңға, әзілге бұрды.

— Ендеше шай құюшыны ауыстыру керек.

— Мүмкін осы самауырдың оттығын, шүмегін өзгерту керек болар.

Ақан да қалжыңға қалжыңмен жауап беріп, қатты күлді:

— Олай болса. Сіздер қашан төрт аяғымен тең басып, төрт аяқты столға өзі келетін, төрт жағында төрт шүмегі, төрт құлағы бар самауыр жасап шығарғанша, шайқор қазақтар ішімізді кептіріп өлі суды іше тұратын шығармыз!..

Түн ортасына дейін көңіл көтеріп, ән айтып, басқа көр-жер кецеспен уақыт өткізген Мәмбетәлінің Омбылық достары, тағы да жолығармыз десіп, қош айтысып тарасқан. Тысқа шығып, үйден ұзай бергендегі әңгімелері мынау болды:

— Жаңағы қырғыз-қайсақ ақынының алдында тым ашық сөйлеп кетпедік пе?

— Мәмбетәлі өзіміздің адам демеді ме? Және бұл халық — сырға берік халық.

— Дегенмен өзі үлкен философ.

— Наивная философия.

— Наивно? Потому и реально...

Мәмбетәлі болса, сері ағасының сөзіне қарсы дау айта алмай, ол айтқан сөздердің бәрін, көтерем ел тағдырының бәрін тізіп хатқа түсіре берді. Ғаделетсіз сотталып, Сібір айдалған Шәкей, Ожымбай, Байбатырдың тағдырына ара түсіп, оларға кешірім жасауды өтінумен, Мұрагерге жолданар шағым — хат соңы таң алдында тәмамдалған.

5.

Шілде. Жұма күні Ертіс жағасындағы қазақ ауылдары таңсәріден ояныды. Бүгін патша Мұрагері келетін күн.

Түні бойы қазақ-ошақ маңында ет пісірумен көз шырымдарын алмаған малайлар да сергек. Орындарынан тұра жау қуып келе жатқандай тамақтарын апыл-ғұпыл ішіп алған қазақтар қашан хабар келер екен деп мазасызданып, Жаңа ауыл тұсындағы Ертіс суына қарайды.

Мұрагер хабарсыз келіп, ессіз үйлерді жалғыз аралап кетіп қалатындай тықыршып, көрші ауылдар бір-біріне шапқыншылап, «сендерге хабар тиген жоқ па?, «ойпырмай, зарықтырды-ау, қашан келер екен», «көре алмай қалмасак жарар еді» деп, сабырсызданып, сабылып жүр.

Күн көтеріліп қыза түсті. Алыста қазақ даласының қыраттарында сағым ойнады. Патша келер жактағы Ертіс суы баяу ағып жатыр, кей иірім тұстары ғана шымырлап, қыз бетіндегі сұлу шұқыршақтай сақиналана дөңгелеп, бір иірім иірімді қуып ойнайды. Кемерге әлсіз соққан толқын да, су бетіне шопп етіп шығып, қайта сүңгі жөнелетін шабақтардың да өз тіршілігі өзінде, бүгінгі қызықтан бейхабар. Жазық дала бетіндегі теңіздей мұнартып, дірілдеген шексіз сағым да, қуаң шөп арасында ыршыған шегірткелер, еңтіге дем алып, жапы-

рағы қуарып түскен гүл, сыбызғы сабақтарына дамылсыз ұшып-қонып жүрген көбелектер, іннен-інге кіріп сыпың еткен тышқан, кесірткелер де ештемеден бейхабар.

Күн шыға өзен бойлап кеткен екі адам ғана осы айдалада мазасыз күйге түскен. Бірі Шыңғыс, екіншісі Ақан. Екеуі де бірін-бірі көрген жоқ. Екеуі Ертістің екі тұсында. Ел дабырынан жырақ кеткен Шыңғыс қолындағы етектей қағазынан көз алмай, кәрі көзі сығырайып, қайта-қайта күбірлеп, дауыстап оқиды. Қағазда Мұрагер алдында оқылатын құттықтау сөз жазылған. Келгелі орысшаға жетік қазақ оқығандары жиналып алып ұдықтаса жазған сөз он өшіріліп, он көшірілген. Ақыры бір тоқтамға келіп сөз жүйесін аяқтаған соң, полковник Катанаев, ояз Коновалов, комиссия мүшелері оқып, жарамды деп тапқан. Талай жылдардан бері орыс қауымынан кол үзіп, орысша сөйлеуге де әжептәуір тосаңсып қалған Шыңғыс әрі жазуды көзі көріңкіремей, әрі қиын сөздерге тұтыға берген соң, Мұрагер алдында мүдірмей шығуға жаттығып, жападан жалғыз пысықтап жүр.

Ақан да толқу үстінде. Ертіске келгелі ауыл-ауылдағы жиналған жұрт кешқұрым ет жеп, қымыз ішіп дуылдасып, мәресәре болып жатқанда сері кейде Мәмбетәлімен, кейде жалғыз өзен бойын бойлап, жаяу серуендеп кетеді. Өткен өміріндегі талай белестер, думанды қызықтар есіне түсіп өз-өзінен шырқата-әнге басып, кейде үрім-бұтағын аз жыл ішінде отап кеткен зауалды күндері, алыста темір құрсауда жүрген достары есіне түсіп, қайғыдан айдалада езіліп, мұңмен оралады. Осындай күндердің бірінде жаркабактың тұсынан асып, бір дөңестеу жердің ылдиына келгенде алыстан құлпытасқа ұқсаған қазық тас көрген. Қасына келіп қараса, бұл арада мола да, зират та жоқ, жел өтінен, жауын тамшыларынан талай заманнан бері мүжіліп тозған сарғыш тас кара жерге терендей қағылған. Тас адам мүсініне келеді, екі нығы, ебедейсіз қашалған басы, айшықты қасы, мұрны, көзі, аузы бар. Екі қолының да орны қашалған. Белуарынан жерге кірген жауынгер қияпаты. Арқа тұсында қадымша, жәдітшеге де, орыс қарпіне де келмейтін бөтен, жат жазу. Кім білсін, атам замандағы қаракорымдық монғол, не жоңғарлармен болған қырғын соғыстағы жаугершілік кездегі әлдекімдердің қалдырған белгісі ме?

Ақан қазір сол тас мүсіннің алдында сөйлеп отыр. Қолында Шыңғысқа жазып бергендей қағаз жоқ. Өз ойынан патша Мұрагеріне айтар шағымын пысықтап отыр. Тас мүсін сөйлемесе де домбыраның бұрауын келтіргендей ой салып, сөйлер сөздің тиегін тапқан. Ақанның көз алдында сонау бағы заманда қазақ жерін ойрандап, баласын құл, әйелін күң еткен заман — монғолдар басқыншылығы, одан Қытай иелігіндегі жоңғарлар жорығы тізбектеліп өте берді.

Ақан мәнерлі сөздерді ойлана тербеп, асықпай сөйлеп отыр, сөйлеп отыр. Мұрагердің алдында отырғандай сөз тиесінін ағытып, ел тарихын әріден қозғап, беріге қарай ширатып келеді.

Тас мүсін үндемейді, көзі бақырайып, бедірейген қалпы түк сезбейді.

Әлден уақытта алыстағы ауыл үдере көшкендей шу ете қалды. Ақан да елең етіп, басын көтерді. Ел дүрлігіп жатыр. Тегі жаңа ауылға шақырған-ау. Мұрагердің келетін мерзімі таянған ғой.

Ақан ентелей басып, киіз үйлерге қарай ұшты.

Бұл кезде Ертістің жағасы қаракұртша қаптаған халық. Бірді бір ажыратып болмайды. Жұрттың бәрі өзеннің арғы қабағына өтуге паром күткендей нін тіресіп, өнмендеп, суға қойып кеткелі тұрған ессіз бір күйде. Неше күннен бері қаншама әуре болып дайындалса да әркім өзіне тиесілі орынға тұру орнына, бірін-бірі жаншып, таптап кететін мүйізсіз қойлар сияқты. Көп аттылы казактар есірік жұртты омыраулай қағып тәртіпке келтіре алмай дауыстары қарлыққанша айғайлайды. Атын шыркөбелек айналдырып, аппақ биялайлы қолын қайта-қайта көтерген Қатанаевтың да бетінен тері сорғалай бастапты.

Ақан мына ойран-топалаңға кірмей, сырттай барлап Мәмбетәліні таба алмаған соң, жыршыларға бөлген киіз үйге беттеді...

Мұрагер Николай Алексеевичтің белгілеген уақытында келмей, бөгелуінде себеп бар. Кеше күні бойы дала генерал-губернаторының алдынан әскери лагерьге дейін сап түзеп созылған Сібір және Жетісу әскерлерін аралап шыққанша тап төбеден қадалған күн ыстық табадағы балықтай шыжғырды. Мұндай желсіз аптапты бүкіл Шығыс елдерін аралағанда көрмеген еді. Әйтсе де бүкіл казак әскерлерінің ішінде бейбіт шақта да, соғыс кезінде де ең көп атты әскер полктарын дайындайтын сібірлік наказной атаманның көз қызығарлық сайлы жауынгерлерін тек сүзіп өтуді мұрагер ыңғайсыз көрді. Әсіресе Россия империясының болашақ қорғаны жас казактар полкінде сап құрған бүлдіршіндер мен Түрік, Балқан соғыстарында, кавказдықтарды, Хиваны жаулауда, Қоқан жорықтарында негізгі тірек болған қарт казактар полкына шын пейілмен ерекше мән берген еді. Омырауларын әр дәрежедегі ордендер мен медальдар, ең арты атқыштық өнеріне алған ерекше белгілерге дейін саусылдата таққан казактардың ат үстінде отырыстары нағыз жауынгер халықтың келбетін танытады. Сақал-мұрттарын ширата төгілген қарт казактардың қандай тегеурінді жау болса да қайтпайтын қажырлы жігерлерін сұстарымен-ақ аңғартқандай. Кеуделерінде күнге шағылысқан

үштен, төрттен Георгий, румын крестері бар өңкей ақалтеке аттарын мінген депутат-казактардың бас-басына жеке тоқтап, қай соғыстарға қатысқанын, бала-шаға жайын, тұрмыс халдерін, Россия империясын сыртқы, ішкі жаулардан қорғауға дайындықтарын сұраған мұрагер түс ауғанша күн астында жүрген. Түскі астан соң мұрагер көрме залын аралап, сібір казак әскерлерінің төрт түрге бөлінген жер иелігімен, карталар бойынша Ертіс бойындағы Долон жынысы, Қытаймен шекаралас Іле жазығы, Бийс тораптарының жай-күйімен мұқият танысты. Күн түспейтін салқын залдың ішінде бүкіл нөкерлерімен соңынан шұбыра ерген қала чиновниктерімен бірге өткізген үш-төрт сағат уақытта сырттағы тыныс тарылтар қапырық пен оған кереғар мұндағы дымқыл ауа, сыз иісі қосылып цесаревичтің басы ауырды.

Кеше Сібір атты әскерінің қолбасшыларымен ұзақ отырып, бірінші тосты көтергенде-ақ екі шекесі солқылдап, жүрегі лоб-лыған. Бірақ оны үлкен қошамет, салтанатты кеште сездірмеуге тырысты. «Даңқты Сібір казак әскері мен оған туыстас жетісулық өкілдер үшін көтеремін.— Ура!» деп зорлана тұрып ішкенде, күркіреген күндей уралап айғайлаған жұрттың үні қайта-қайта жаңғырығып, мұрагердің миын шаққандай болды.

Түнде демалыс бөлмесіне келгенде де өзінің жайсыз күйін сездірмеуге тырысқан. Қала халқы бұл түні таң атқанша Цесаревичтің денсаулығына тост көтеріп, жаппай ішуде еді. «Его императорское Высочество Государь Цесаревич «Жалует казачков по-чарки водки каждому» дегенін естіп алған казак әскерлері мен офицерлер естері шыға ішіп, Омбы бұл түні уралаған үндер мен «славься, славься, нашъ Рускій Царь», «Как со вчера нашъ атаманушка», «Боже, тебя храни» әндеріне, есірік айғай-шуға көміліп тұрды.

Мұрагер төсекте де тыныс ала алмады. Басына күн өткендікі ме, әлде анық айығып кетпеген Тсудо Санчо жауыздың қылыш жарасы ма басы зеңгіп, тынысы тарыла береді. Түнгі ваннадан соң, теңіз әскери дәрігері фон-Ромбах пен лейб-егерь кіріп, денсаулығын біліп, шаш арасындағы беті қотырланып түсе бастаған сызат жараға дәрі жағып кеткен. Олар ауыз бөлмеде түні бойы көз шырымын алмай, Цесаревичтің шақыруын күтіп, басына барып отыруға бата алмай әлсін-әлсін есіктен сығалап, дәрі-дәрмек әзірлеп, шприцтерді қайнатумен болды.

Цесаревич таң атқанша ұйқылы-ояу дөңбекшіп, ара-тұра сандырақтап жатты. Көз алдында Үнді даласындағы нешетүрлі адам сенгісіз ғаламат зират, діни ғимараттар, Акрополь үйінділері, Ніл бойындағы храмдар, Филе аралындағы қазандай қайнап, буырқана тасып жатқан терең толқындарда балықша шоршып сүнгіген жалаңаш жабайы адамдар. Осылар-

дың ортасында қолына қылыш ұстаған Тсуде Санцо. Көзі жаңа ілініп бара жатыр еді, Япониядағы осы бір естен кетпес уақиға, тағы да көз алдына келді. Түсі емес өңіндегідей елестеді: Николай Алексеевич ғажайып бақ, мәуелі ағаш, гүлге оранған, жібектей самал желі жанға жайлы Япония жерінде рикшада отыр, артында принц Георгий Греческий, одан соң принц Арисугава, лейб-егерь, ең соңындағы рикшада князь Барятинский. Японияда тура осылай болған. Бұлар салтанатпен жылжып келеді. Ат орнына адам жеккен қандай қызық, бірінші рет отырған адамға әрі ерсі, әрі таңсық. Екі жағында қылыштарын маңдайына көтеріп кірпік қақпай қатып қалған жандарм самурайлар сапы. Бір кезде, оң жақ саптан жүгіре ұмтылған самурай Тсудо қылышын көтере берді. Жан дәрменде екінші жаққа рикшадан секірген Мұрагер басына тиген сокқыдан құлады. Бұл екі арада алда келе жатқан рикшаны сүйреткен адам әлгі жандармның аяғына етпелей құлап, ұшырып түсірді де, Георгийдің рикшашысы оны қолынан түскен қылышымен ұрып, есінен тандырды.

Мұрагер көзін ашып алды. Енді ояу Цесаревичтің көз алдына жандармды көріп келген Шевичь, Тсудо Санцоның ұстамалы аурумен науқас екендігін, Япония халқының Цесаревичке ешқандай қасастығы жоқтығын, Тсудоның бұрын да осындай өрескелдік жасағанын баяндап тұр. Бұдан соң Японияның жер-жерінен Цесаревичтің денсаулығын сұраған, оның жауыз Тсудоның қолынан аман қалғанына қуанышты екендіктерін, тез айығып кетуіне тілектес екендіктерін білдірген жнирма төрт мың телеграмма қарша борады.

Өлімнен қалған Япониядағы кездейсоқ оқиғаны есінен шығарып, ертең қырғыз-қайсақтарға баратынын, олардың да жапондықтарға ұқсайтындықтарын ойлап, тағы да көзі ілініп бара жатыр еді, Цесаревичке енді Мемфистегі ұлы фараон Рамзес жерленген храм елестеді. Эллораның бірде ыстық леп, бірде салқын жел ескен жер астындағы қуыс-қуыс үңгірлерімен жүріп, ондағы ғасырлар бойы ен жайлаған жыландар ордасына кезікті. Күж-күж қайнаған әулие жыландар бір-бірімен айқасып, байланысып, жауыннан кейінгі жер құрттары шуалшаңдардай дымқыл жабысқақ денелерімен ирелендеп, айыр тілдерін сумандатып өрттей ысылдайды. Бұлардан жеркөніп, әрі үрейленіп алыстан айнала өтіп бара жатыр еді, әлде бірі сұп-суық денесімен шап беріп, білегіне орала түсті. Цесаревичтің даусы шығып, оянып кетті. Қасында фон-Ромбах. Төсекте аласұрған Мұрагердің жерге салбыраған білегінен жайлап көтерген дәрігердің салқын қолы екен...

Цесаревич Николай Алексеевичтің бұлай болмашы сырқаттанғанынан Ертіс даласындағы қазақтар да, олардың патша мұрагерін қарсы алудағы тәртіп, шаруашылық жағын басқарып жүрген комиссия адамдары да бейхабар...

Талмау түсте күн мейлінше күйіп, қырбық қаудан арасындағы топырақ қоламташа қызды. Түс ауа күн батыстан бір ыстық жел тұрып, енді бара-бара тыныс тарылтқан қапырық дала аңызғаққа айналды. Таң сәріден сайрайтын бозторғай атаулы қанаттары отқа күйгендей жерге сорғалап құлап, қайда қалың көде, шок-шок тобылғы болса содан пана іздеп, екі бүйірі солқылдап, ауыздарын ашып, жатып алған. Бейсауат қыбырлаған тірі жәндік көзге ұшырамайды. Патша гербіндегі екі басты самұрықша буалдыр аспанда жалғыз қыран ғана қалықтап жүр. Көптен көрмеген мына құжынаған адамдарға таңырқап біресе аспан төріне-салқынға сіңіп, біресе қайтадан төмендеп шыр айналып кетпейді.

Таңертеңгі астан соң, нәр татпаған қалың жұрттың қазіргі халі де қос бүйірден соғып, алқынған торғайлардың мүшкіл халіндей. Торсықпен қымыз алдырып ішкен некен-саяқтары болмаса, көпшілігі тас төбеден ми кайнатқан күн астында қайда тығыларын білмей, бір-бірінен көлеңке іздейді. Ертеңгіліктей емес, бәрі де енді жөнге келіп, өз реттерімен сап түзеп, жағадан бастап киіз үйлерге қарай шұбатыла дамылдап, тықыр шөптесінге молдасоқына отырыпты. Патша мұрагері алдында барын көрсетіп қалғысы келген шонжарлар, знак, медальдарын таққан кең қолтық, ұзын шапандарын таң атпай үстеліне іліп, мұздай киініп алған еді. Енді, қойны-қоныштарына тер саулап, пысынап, мойындары, салбырап амалсыз отыр. Алғашқы салтанат қарқыны, алғашқы мерекелік екпін жоқ. Бәрінің ұнжырғасы түскен, біреу ұрып-ұрып тастағандай тұлабойлары ез-ез.

Түс ауа жыршылар отырған киіз үйден шығып, қалың жұрттың шет жағына тізе бүккен Ақан мен Мәмбетәлі, әншейінде көлеңкелі, сай қуалап, қамысты көлдердің терең суында белуардан шыбындай тұратын жылқы баласындай салқын киіз үйлерінің туырлық етектерін көтеріп, керегеден соғар самалда шынырау құдықтан алдырған балдай қымызды сапырта ішіп, қарындарын сипап бейғам жататын мына бай, болыстардың біреу қуғандай шыжыған күн астында езіліп, тырп етпей отырған мүләйім күйлерін көргенде мыңқтарынан күлді.

— Осылар ғой, патшаны көрдік деген бір ауыз мақтан сөз үшін келді-ау, көрерсіз ертең осылардың көбі қаратышқақпен ауырады,— деп Мәмбетәлі Ақанға сыбыр еткенде:

— Не деген мақтан сүйгіш, бос кеуде едік. Рас, рас, не ел жайын айтар сөзі, не еліне апарар жаңалығы жоқ. Жат жұртта қойша шұбырған момын өз жұртында қасқырша ырылдан келеңсіз жандар!— деп, Ақан сері де самайларынан тер сорғалап үнсіз мүлгіген жұртына қарады.

— Патша келеді!

— Патша келеді!

— Цесаревни!

— Ұлы мәртебелі Мұрагер!— деген дауыстар өзен жақтап басталып, орындарынан өре түрегелген жұрттың ортасынан күйіндай жүріп өтті. Өзен бойында аттарын, суарып екі-үшеуден әңгіме дүкенін құрған күзетші казактар, городовоилар тырақайлап шауып келеді.

Халықтың көзі Омбы жақта. Екі ініні түскен казактар, дүңған тараншылар кайтадан серпіліп, қол орамалдарымен бет, көздері шырадай жайнап, сағына күткен асыл туысы алыстан оралғандай, немесе, хактағаланың қасынан ұлы пайғамбар, сахабалардың бірі келе жатқандай қуанысты.

Алыста Ертіс бойында қылт етіп пароход көрінді.

— Көрінді көрінді!

— Пой, пой, көз ұшынан шалынатын алып кеме ғой.

— Өзі үй сиякты ғой көшіп келе жатқан.

— Үйің не, кіші-гірім таудай, шіркін-ай Еслампордан шыға қызығын көріп едік-ау!— десіп, қайсыбір қажылар бір көтеріліп қалды.

— Ана қара боздап келеді.

— Өзі шынында түйедей боздайды екен.

— Әлі қасыңа таяп келгенде көресің, үні құлағыңды жарады.

— Не дейді?

Тұрбасынан түтіні будақтаған қара кеме Ертіс суын таспаша тіліп жақындай түсті.

— Оу, өзінің түтіні не деген ғаламат!

— Е, отпен жүреді дейтін.

— Пармен жүреді дейтіндері қайда?

— Тас көмір жағатын көрінеді.

Бұрын кеме көрмегендер алақандарымен маңдайын көлегейлеп, өзен бетінен көз алмай тамсанады.

— Ана қара, алыстан тағы біреуі көрінді.

— Өзі екеу болды ғой!

— Қайсысында екен Мекелай?

Полковник Катанасев тағы да өзенге қарай лап қойғалы тұрған мына есірік жұрттың қимылынан үрейленіп, аузына апарған қаңылтыр рупормен сөйлеп тұр:

— Мырзалар, депутаттар, тынышталыңыздар! Тәртіп, рет сақтаңыздар! Его императорское высочество келесі пароходта. Тәртіп сақтаңыздар. Орындарыңыздан жылжымаңыздар! Тапжылмаңыздар орындарыңыздан!

Жағаға таяй бергенде екі-үш рет ішін тарта өкіріп-өкіріп қалған қара кеме, тұмсығымен терең суды қақ жарып, өзен бетін толқындандырып келіп тоқтады. Қара кеме үстінде жыпырлаған ақ шағалалардай өңкей ақ көйлек, ақ шляпалы әйелдер. Алдымен генерал-губернатордың жұбайы баронесса Таубе бастаған бір топ әйел жағаға төселген арнайы баспалдақпен түсіп, қақ жарылған депутаттардың ортасымен кен,

бастаған бір топ әйел жағаға төселген арнайы баспалдақпен түсіп, қак жарылған депутаттардың ортасымен кең, ұзын, көйлектері судырлап, қаз мойындарын тәкаппар иіп, веерлерімен беттерін желпіп өте берді. Көбінің қолында ақ шатыр.

— Оу, мыналардың бәрі қатындар ғой?

— Иә десейші, біз де қатындарымызды ала келмеген екенбіз, олар да қызық көретін еді-ау.

— Мына аккумулярдың қасына қараша қаздар сияқты мамырлап келіп отырар еді.

— Мұның қатын жандысына не берерсің. Қатыныңды салпақтатып ертіп жүретін кәпірістанбысың,— деп қазақтар бір-бірі қақпақылдап жатыр.

Бұл уақытта аппақ «Николай» кемесі де жақындап қалды. Оның үстінде де жартаста қонақтаған құстардай палубада тік тұрған өңшең ақ киімділер.

Екі езуінен ақ көбік толқын атқан ақ кеме Ертіс суын жағаға лық еткізе шығарып, шайқала тоқтағанда, жер қайысқан адамның ыстыққа барлығып, қарлыға шыққан үні де даланы шайқалтып жіберді:

— Ур-ра! Ур-р-а-а-а!

— Мах-раба! Мах-ра-ба-а-а!

— Ур-ра-а!

— Мах-ра-ба-а!

Кемедегілер тобымен түсіп келе жатқанда:

— Патша қайсысы?

— Мұрагер қайсы?— деп жұрт бір-біріне күңкілдесіп, сыбырласып қалды.

— Сонау ортада келе жатқан Мұрагер,— деп, шет жағынан ала тұрған Мәмбетәлі иегімен нұсқады.

Цесаревич әскери киімін тастап, бүгін ақ костюм, ақ қалпақ киіпті. Қолында балдағы алтын трост. Маңындағылар да Мұрагер сияқты киінген Омбының генерал, офицерлері ғана жалтыраған оқалы әскери мундирлерімен жүр. Қару асынғандар — казак әскери атамандары, мұрагердің конвойы ғана.

Бұл кезде оң канаттағы Нұрмағамбет үйінің табалдырығынан Ертіс жағасына дейін су жана кілемдер төселіп қалған. Орта бойлы, сұлу мұртты, қою дөңгелек сақалы самай шашымен тұтасқан бәденді Цесаревич нөкерлерімен кілем шетіне келіп тоқтаған. Оң жағында сақалы кеудесін жапқан князь Барятинский, сол жағында дала генерал губернаторы Таубе, Соңында флигель-адъютант князь Обелинский, князь Котлубей, «Махраба, махраба!» деп бір мақаммен қосыла құрметкен делегация су сепкендей басылып, бәрі жапырыла бастарын иіп, көш жерден мұрагерге тәжім етті. Қазақтың қоғашз жапырылды дегені осындайдан шыққан-ау.

Екі жағында Семей, Жетісу делегаттарын ерткен полковник Шыңғыс карттығын сездірмеуге барынша тырысып, сым-

дай тартылған әскерлерше денесін тік ұстап Цесаревичтің алдына тоқтады. Уысына қысқан шиыршықталған қағазды жазып, даусы дірілдеп, сәл барлыққан үнмен оқи бастады. Белін жазған жұрт сілтідей тынған.

«Ваше императорское высочество, Мы осчастливлены пощещеньемъ Вашего императорского высочества, первородного сына нашего Великого и возлюбленного Государя. Темъ болъе мы счастливы, что имъеемъ возможность лично выразить несказанную радость, по поводу избавления Васъ, чуднымъ Промысломъ Божиимъ, отъ опасности, угрожавшей Вамъ, въ далекой Японіи. Въръте, Ваше императорское высочество, что настоящий день никогда не изгладится изъ памяти киргизовъ, и что посещеніе Вами нашей степи послужить звеномъ, еще крепче связывающимъ насъ съ нашимъ старшимъ братомъ, народомъ, въ духовномъ единеніи съ которымъ мы желаемъ жить, умереть, одушевляемые общими намъ чувствами безпредельной любви и неизмѣнной вѣрноподданнической преданности къ нашему Монарху и Отцу — Александру III и къ нашему общему отечеству.

Въ ознаменованіе такихъ, не откажите, Ваше Императорское Величество, нашъ дорогой и желанный гость, милостиво принять нашу хлѣб-соль — степной кумыс».

— Әй, қасқырың-ай сол, орысшанның түбін түсіреді-ау!

— Е, ақ сүйектің аты ақ сүйек емес пе, ол сенің жай қара қазағың ба,— деп төрелер жағы сөз нобайына түсінбесе де, алдын-ала әзірленген құттықтау сөзді мүдірмей оқып шыққан Шыңғысты мадақтаса.

— Какой-такой аксүйек, карасүйек! Ол құсап Омбыда орысша оқысақ, біз де көрер ек,— деп болыстар жағынан біреу сұлтанды мадақтаған сөзді ұнатпай қалды.

— Жабырламай тұра тұрындаршы, «кымыз ішер ме екен», ана қара.

Шыңғыс семейлік өкіл ұстаған күміс кесені алып мұрагерге ұсынды. Сұлтандардың соңында Жетісу өлкесінен келген депутаттар тараншылар мен дүнгендер тұр. Қолдарындағы бетін үнді парчасымен жапқан қытай форфорында жүзім.

Цесаревич күміс кесені алды да, ернін тигізіп қайтып берді.

— Ішті, ішті.

— Ішкен жоқ.

— О несі-й-ей ішпегені.

— Қап, мына ыстықта сіміріп салса ғой, арақтан жаман деп тұр ма екен.

— Оның арақ ішетінін қайдан білдің?

— Әй, орыс баласы арақ ішпеуші ме еді.

— Тек, қайдағыны айтпай.

— Кім біледі у қосып берді деп тұрған шығар, запыс болып қалған, кәйтсін.

— Патша баласы сенің қымызыңа зар деп пе ең, рәсімін жасады, сол да жетеді,— деп Мұрагердің әр қимылына зер салған жұрт күбір-күбір ете қалды.

Тағы да жұрт шу етті:

— Махраба.

— Мах-ра-ба!

Мұрагер қақ жарылып, тағы да тағзым етіп иілген қоша-метшіл қалың жұрттың ұзын көшесімен күн сәулесімен неше құбылған су жана шығыс кілемдерінің үстімен жүріп Паң Нұрмағамбеттің үйіне беттеді.

Тап қасына таяй бергенде басы жерге жеткенше иілген ұлықтардың тілерсектері дірілдеп, күбір-күбір етеді. Тілдері сәл икемге келетіндері «Вәш імпрәтрски! Вәш бишәтштуә!» деп мінгірлесе, тілдері бұрауға көнбейтіндері қазақшалап «Құзы-рыңызға құлдық.— Алдияр Ақ патша!» десіп, жығыла тағзым етіседі...

Көшпелі елдің киіз үйін алғаш көрген Цесаревич уық, керегелеріне дейін алтын түсті сары, ақ бронзалар жалатқан кең отауды көзімен бір барлап өтті де, астарын сыртына келтіре ілген қасқыр, түлкі, күзен, бұлғын, жанат ішіктер мен қой, құлын терілерінен тіккен тон, тұлып, күпілерді аса зер сала қарады. Шығыс елін бір жылдай асықпай аралап, ғажайып өнер өрнегімен, шебер салынған мовзолей, храм, ғимараттарды көрген Мұрагерге, киіз үйдің құрылысы аса таңқалдырма-са да, қазақ даласының ешбір қоспасы жоқ бағалы аң терілерінен киетін киімдері әжептәуір ой салды. Жылына бір ғана Ақмола облысы миллион сом бағасына аң терілерін, үш миллион сом бағасына мал терілерін, қыл мүйіз өткізеді деп еді дала генерал-губернаторы қазақ жері туралы айтқанда. Әлі цивилизация жартылай да енбеген ең дала байлығының бұл әшейін бір болар-болмас қиындысы екенін болжау қиын емес еді. Мұны Цесаревич дала байлығының көрсеткіші етіп экспонаттар қойған үшінші киіз үйге кіргенде анық байқады. Мұнда құндыз ақ тышқанның терілерінен бастап, суыр, саршұнақ, зорман, аламан, сияқты ұсақ жыртқыштар мен үй хайуандары — жылқы, қара мал, қой, ешкі терілері, жүн-жұрқа, қыл-қыбырға дейін көрсетілген. Қазақ даласындағы қасқыр, сілеусін, түлкі, қарсақ, қоян, жайран, арқар, марал, кит, еліктің ішіне шөл тыққан тұлыптарымен қатар томағалы тірі бүркіт, қаршыға, лашын қызыл қаз, аққу, тырна, қоңыр қаз, итала, үйректерді көріп, әрқайсысының жанында қазақ даласында қаншама мол екенін жазған цифрларды оқып тамашалады. Бұлардың әрқайсысынан әлі мылтық дәрісі сіңбеген дала жұпары мен тегін жатқан байлық, мол қордың ісі сезілгендей еді.

Мұрагер қасындағы губернаторға бұрылмастан аң тұлыптарына қараған күйі:

— Осыншама көп аң мен құс киргиз даласында бұрын болған ба, әлде қазір де бар ма?— деді.

Барон Таубе Цесаревич сөзінің аяғына дейін мұқият тыңдап алып, бар білгенінше толық жауап берді.

— Бұл далада, аңның бар түрі кездеседі дейді. Кейінгі кезде жолбарыс, аю, қаблан сияқты аңдар сирей бастаса керек. Әйтсе де, Балхаш көлі маңында жолбарыстар, Бурабай тауында аю, сілеусіндер әлі де бар. Құлан дейтін жабайы жылқыны уақыт тығыздығынан ұстай алмадық, қызық жануар, ол туралы киргиз елінде көп аңыздар айтылады. Ал, мына киік деген дала ешкісі Ақмола облысының оңтүстік бетінде мың-мыңдап, өсіріп айтушылар миллиондап көшіп жүреді деседі.

— Киргиздарда аңшылар көп пе?

— Өте көп.

— Оларға ешқандай шек қойылмаған ба?— деді князь Барятинский.

— Өкінішке қарай ондай заң жоқ. Аңшыларға деген салық мәселесі де әлі іске асырылмаған... Ваше Императорское высочество, киргиздар сібірліктер сияқты аң терілерін сатумен шұғылданбаған. Аңды кәсіпшілік үшін емес, көбінесе спорттық әуесқойшылықпен қызық көріп аулайды. Әрі кеткенде аң терілерінен әлгі өзіңіз көргендей киім-кешек тігуден аспайды. Киргиздардың аңшылық өнерін өзіңізге көрсетеміз, өте қызық көрініс.

— Сонда қалай, тым құрмаса әр аңшының жылына орта есеппен қанша аң аулайтынын да білмейсіздер ме?— деп, князь Обелинский Мұрагер білгісі келген сұрақты қайтадан тірілтті.

— Әрқалай,— дей салды губернатор бұл сұрақты аяқсыз қалдырғысы келіп.

— Мәселен?

— Мәселен, былтыр бір адам, Атбасар уезінен Танабаев дейтін фельдшер екі айда елу екі қасқыр аулапты.

— Елу екі?!— Мұрагер губернаторға бұрылды.— Мылтықпен бе, әлде итпен аулаған ба?

— Мылтықпен де, итпен де емес, азотқышқылды... стрихнинмен.

Ұлықтар Таубенің жүзіне таңырқай қарасты.

Атбасардың атақты байы Жанайдардың үйінен Цесаревич қазақ халқының соғыс, аңшылық құралдары — көне сауыт-сайман — найза, қалқан, қылыш, жебелі садақ, шиті мылтық, шокпар, сойыл; қанжар селебе, қақпан, тұзақ, дабыл, зырылдауық, тағы толып жатқан дүниелермен танысты. Солардың ішінде қазақ шонжарлары аса бағалы, құнды белгі ретінде қойған, нешетүрлі бағалы тастармен зерлеген қылышты ұлы мәртебелі Мұрагер қолына алып, сабына жазылған алтын

жазуды оқыды: «Пожалована 24 мая 1782 году Императрицей Екатериной Великому киргизскому султану Валию по случаю утверждения его в этот день ханом Средней Орды». Осы бір ұрымтал жерді аңдып, босаға жақта тұрған Шыңғыс ұмтыла түсіп Цесаревичтің қасына таянды:

— Ваше Императорское Высочество! Вали хан біздің әкеміз болады!

Қылышты аударып-төңкеріп қарап тұрған Мұрагер Николай Алексеевич күлімдеген үлкен шегірлеу көзін Шыңғысқа бұрды:

— Онда Габайдулла сіздің туысқаныңыз болды ғой! Ол хан ғана емес, қытай грамотасын алып Ван сайланған жоқ па?

— Дұрыс айтасыз, Ваше Императорское Высочество! Оның хандығын да, Вандығын да ешкім, ұлы Россия империясы да қолдаған жоқ. Ол Березовкаға айдалып, тиісті жазасын тартып, қазасы сонда жеткен.

— Сізге мятежник Кенесара да туысқан ба?

— Бір ұрпақ қой, Ваше Императорское Высочество! Қазақта бір биеден ала да, құла да туады деген мақал бар. Кенесары көтерілісін басудағы еңбегіміз үшін Его Императорское Величество атынан грамота, кейін полковник чинін алғанмын. Тек князь титулы ғана...

— Чокан Валиханов сіздің баланыз ба?

— Тура айтасыз, Ваше Императорское Высочество! Ұлы Россия империясының адал қызмет еткені үшін Его Императорское Величество государь Александр екінші патшаның хұзырына ілігіп, арнайы қабылдауында да болған.

— Да, естуім бар. Ұлы Россия Империясына адал қызмет ете беруіңізге тілектеспін.

— Рад стараться, Ваше Императорское высочество! Бүкіл хан ұрпағы талмай қызмет етуді өздеріне бақыт деп санайды.

Шыңғыс тағы да бірдеме деуге оқтала түсіп еді, Цесаревич есікке қарай бұрыла берді.

Үйге кіре алмай сыртта ошарылған қазақ шонжарлары Мұрагер мен Шыңғыс арасындағы сөзді толық естімесе де, екеуінің біраз сөйлесіп қалғанын құлақтары шалып, кейінгі топқа жеткізген.

— Патша мұрагері мен Шыңғыс ұзақ сөйлесіпті.

— Уәлидің қылышын көрген Мұрагердің хан тұқымына құты түсіпті.

— Хан дәуірі болмаса да, сұлтандық дәуір қайта орнайтын шығар.

— Апырай, мына Шыңғыс тұқымының, төрелердің тасы тағы да өрге домаламаса игі еді,— дескен әңгімелер гу ете қалды.

Цесаревич бұдан соң төртінші киіз үйдегі Семей облыстық

статистикалық комитеті жинаған этнографиялық коллекциялармен тас, қола ғасырларындағы көне заттармен, сырт, аяқ киім тігетін қол өнерімен, патша сарайының советнигі Фоч Герннің, статский советник Пантусовтың қырғыз өмірі жайлы шығармаларының түп нұсқасымен, сол кездегі тау-кен өндіріс кәсібі иелері Деров пен Поповтың мыс, қорғасын, жез, күмісті қалай өндіретінімен танысты. Павлодар, Зайсан, Петропавл, Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Қапал, Прежевальск ауылшаруашылық техникумдарының жай-күйімен арнаулы макеттер, чертеждер арқылы танысты.

Ендігі бір киіз үйдің іші сықалған дүние. Өткен кигіз үйлерде көрген ішік, тон, тұлыптардың неше түрі, иленген аң терілері, қазақ шеберлері соққан жүзік, сырға, алқа, қапсырмалар, қымбат асыл тастармен безендірілген қамыт-сайман, ертұрман, қамшы, ойып жасаған қасық, ожауға дейін бар.

Мұның бәрі Цесаревичке әр уезден жиналған тарту еді. Шыңғыс осы кезде тағы да Мұрагерге жақындай келіп:

— Ваше Императорское Высочество, бұз заттар дала байлары мен болыстарының сізге арнайы әкелген тартуы,— деді.

— Рахмет!

— Ваше Императорское Высочество, киргиздар сыйлы қонағына қашан да шапан жауып, ат мінгізеді, бұл — сол дәстүрі деп, барон Таубе қосылып еді, Шыңғыс енді еркіндеу сөйлеп, жақындай түсті:

— Ваше Высокопревосходительство, ат-шапан өз алдына бөлек тарту. Бұл тартулардың оған қатысы жоқ.

— Солай ма? Бәсе ат мінгізу дәстүрі жеке болушы еді, оны ойлағандарыңызға күмәнім жоқ,— деп Таубе мұрагерге қарап күлді — Ваше Императорское Высочество, киргиз-кайсақ жерінде жақсы аттар көп. Атбасар уезінде жаңағы Джилкайдаровтың жылқы заводы да бар. Кешке ипподромда сол заводтың аттары да бәйгеге қосылады.

— Ваше Императорское высочество, кешкі бәйгеде озып келген ең таңдаулы атты өзіңізге тарту етпекпіз,— деп бұрын келісілмесе де, Шыңғыс осы арада сөз ретіне қарай тауып кетті.

— Вот что. Бәсе, бәсе,— деп губернатор да мәз болып қалды.

Шыңғыс патша мұрагерінің жас та болса, қазақ жерінің өткені мен кеткенін жақсы білетін сұңғылалығына таң қалды. Ғұбайдолла мен Кенесарының «бір қарын майды шірітер құмалақтай» хан тұқымына өшпес таңба боп қалған өткен істеріне күйінді. Ә дегенде аузына ыңғайлы сөз түспей, абдырап, өзі білетін Романовтар тұқымында да нештүрлі жәк-жәк оқиғалардың болғанын айтып, өз білгірлігін де ретті жерінде таныта алмағанына өкінді. Бірақ, олай сөз таластырудың керегі

бар ма?! Шыңғыс енді, тағы бір сөйлесіп қалар тұс болса, не айтып, не қоюдың қамымен жүз түрлі ойға шомды.

Еш жерде қысылыс тауып, сөзге, әнге мүдіріп көрмеген топ жарған Ақан сері де патша мұрагері жыршылар үйіне таянған сайын тынышсызданып, біртүрлі жүрегі өрекіп, буын-буыны дірілдейтін сияқты.

Ақан кеште Мәмбетәліге Шыңғыс қойған сауалды қойған.

— Мәмбетәлі, қалай ойлайсың, осы мұрагердің қазақ даласын әдейі аралауында мән бар-ау. Ертендер Торғай жері арқылы жүрмекші. Осы көргенінің бәрін ақ патшаға айтып барады-ау. Көп нәрсеге септігі тиері қақ қой.

— Әрине, — деген Мәмбетәлі. — Бұл көрерсіз, көп ұзамай таққа отырады. Әкесі Алексей кейінгі жылдары жиі науқастанады. Тегінде мұны Шығыс елдерін аралатып, жер көрсетуінде үлкен гәп бар. Өз иелігіндегі қазақ тіршілігімен танысуы да тегіннен-тегін емес. Осы жолы Ақ патша Сібір теміржолының алғашқы топырағын салуды да баласына жүктеді. Білесіз бе теміржол салу деген мемлекеттік іс, ол арба доңғалағымен жол салу емес. Ал, Орта Азияны билеу бүкіл шығыс еліне ашылар қақпа, жердің үсті мен астында жатқан байлық қолында болу деген сөз. Россияның бұл иелігі, басқа ұлы мемлекеттерге де, әсіресе, ағылшынға, әрине, ұнамайды. Бұл үлкен саясаттың басы, Ақан аға!

— Бұл жапа шеккен кәріп жандарға, есесі кетіп езілген адамдарға жақсылық етер ме. Мұның айтқаны алланың сөзімен бірдей ғой онда. Өзі жүрген жолында бір жаңалық белгісін қалдырып кету — ежелгі хандардан келе жатқан ишарат емес пе.

— Қайдам, Ақан аға. Мұрагер жүрген жолында Енесей, Тобыл газеттерінің жазуы бойынша, кейбір жетім-жесірге, айдаудағы бақытсыз мүсәпірлерге біраз жақсылық жасаса керек. Ол жақсылық кімге тығын болмақ. Сібірде жүрген бақытсыздарды аралап, орыстар итжеккенге айдалған түрмедегілерді «несчастные», яғни «бейбақтар» дейді, Ақан аға, біраз сорлылардың қамалу уақытын азайтыпты, аяқтарындағы бұғауларын алдырыпты, бір крестьяндарға қытайдан әкеле жатқан «жемчужный чай» дейтін шайдың үш фунтын сыйлапты. Орыс халқының «Конек Горбунок» деген ертегі-дастанын жазған ақынының жесір әйелін шақыртып алып, марқұмның балаларына екі жүз сом ақша беріпті. Мұның бәрі орыстар айтатындай: «теңізге тамған бір тамшы ғой». Ол да бір ел айта жүрсін деп жасалған, таққа отырап кездегі алдамшы дүниелер. Онымен кімді қарық қылады...

Соңғы алтыншы сегіз қанат киіз үйге Мұрагерлер келіп кірді. Мұнда да алақандай жер ашық қалдырмай кілем, алаша төселген. Жыршы-күйшілер оң жақта қатар-қатар жүгініп отыр. Төрге Омбыдан арнайы әкелген бірнеше жұмсақ орын-

дықтар қойылыпты. Бағанадан бері аяғымен тік жүрген Мұрагер орындықтардың біріне келіп жайғасты. Патша баласының нөкерлері мен генерал Таубе де отырды. Босаға жақта Шыңғыс, полицмейстер Шмонин, Ақмола, Көкшетау ояздары, Семей, Жетісу депутаттары, Күшенұлы мен Омбы генерал-губернаторствосында істейтін бір-екі оқыған қазақ тілмашы, конвой сыртта торуылдап жүр.

Былтыр дүние салған атақты Орымбай ақыннан көп тәлім алған ел арасындағы қарт-жыршы Сапақ, патша атына ұзақ мадақтау жыр толғап, Мұрагерге қошаметтеу сөздермен мақтау өлеңін айтты. Цесаревичтің ірге жағына қыстырылып алған екі тілмаш қолма-қол аударып, бірінен соң бірі кезекпен сөз жүйесін орысша тәржімелеп тұр. Ел ақындары бірі өлеңін біте бергенде екіншісі қағып алып, шырқата жөнеледі. Ара-арасында қобызшыға, скрипкашы, домбырашы күйшіге де жол тиіп, бірі ыңырыста сынсытып, бірі боз інгендей боздата, енді бірі Сары арқаға кен жайылған Байжігіт, Тәттімбет, Тоқа күйлерін безілдетіп, жүрек қылын тербегендей жорғалатып, домбыра шегін бір күлдіріп, бір жылатады.

Көп әншілердің ішінен Мұрагерге ұнағаны Сандыбайдың Ыбрайы болды. Гүрілдеген жуан дауысты, кен үнділігі жағынан Атбасарлық Қапашка, шырқата салатын ашық шырқау даусы Біржанға ұқсас Ыбрайдың бойында әншіге тән, әншіге күт қасиеттердің бәрі бар. Біржан салдың бір жиында жас Ыбрайдың әнін тыңдап отырып, «әлі көрерсің, түбінде бәрімізден асатын осы жас пері Ыбрай болады» дегені,— үлкен өнер несі берген шын баға еді. Келгелі бабында жүрген Ыбрай мұрагер алдында аяңған жоқ. Қазақ даласының әні осындай болады деп біреумен егескендей құлшына түсіп, қарышты дауысқа басты. Цесаревич «Толқын» әніне риза болғаны ма, бір емес, екі айтқызды.

«Әуелі бұл толқынды бастау қиын,
Екінші патша сөзін тастау қиын»,—

деп екінші айтқанда «Көптің сөзін» дегенді «патша сөзімен» қолма-қол алмастырып, қызып, желігіп алған ақын ақпандағы бураша буырқанды. «Толқын»— толқын десе толқындай. Ән ырғағы нажағайлы, дауылды күнгі шалқар көлдің ортасынан бірін-бірі қуа жүгірген жал-жалдың толқындарындай жарысып, әнші көмейінің тереңінен күмбірлеп келе жатады да, гүмп етіп жағадағы меңіреу тасқа соғылғандай ақ көбіктеріп аспанға атады. Шашудай шашылған толқын суынан үркіп, шаңқ етіп көкке көтерілген шағаладай, қанатты үн, енді тіке шырқап, ең шырқау биігіне жеткенде біраз уақыт жемін аңдыған әлгі шағаладай ауада ілініп тұрады да, енді бірде күрт құлап, шабақ ілгендей қайта қалықтай жөнеледі. Ән соңында күмбірлеген үн ел аңызында айтылатын бұлтты күнгі шайтан

куған періште арбасының доңғалағындай күркіреп, енді бір кеште періште қамшысындай сарт етіп бітеді. Әнші жүзі де «Толқын» үстінде неше өзгеріп, біресе түйілген, біресе жадыраған қабақ, шоктай жайнаған көз, аруақтана қозған қимыл, бар дене, бар бітімімен неше құбылады. Әсіресе, атышулы ұста әкесі Сандыбайдың бір басылып, бір көтерілген мес көрігіндей, әнші Ыбрайдың алқымы бірде ісіп, бірде басылғаны ақ көрер көзге ғаламат. «Толқын» әнін толқытқанда патша мұрагерінің көзіне қазір не көрінгенін, сезіміне не оралғанын кім білсін, әйтеуір осы әнді Ыбрай айтқан сайын, Ақан сері көзіне Бурабай, Шалқардағы дауылды күн, толқынды көл, ақ шағалалар елестейді.

Әншілер әнін айтып, күйшілер күйін тартып болған соң кезек өнерпаздар ұстазы Ақан серіге тиді.

— Ваше Императорское Высочество! Мырзалар, хадірлі қонақтар, бұл қазақ елінің, қалың жұрттың мақтанышы, атақты ақын, әнші, әрі...— Шыңғыс тілмашқа қарады.

— Композитор,— деді тілмаш.

— Иэ, композитор, әрі аңшы, саятшы ел ішіне сері, яғни рыцарь деген лақап аты жайылған ардагер азаматымыз Ақан. Ақан сері,— деп, аға сұлтан нәшіне келтіре таныстырды.

Маңындағы әнші-күйшілерден бар тұлға бітімі ерекше, көркі де өзгеше, қалаша сәнді киінген, сұңғақ бой, отты көз, сұлу мұртты Ақан орнынан тұрып, қонақтар алдында тәртіпті, инабаттылықпен кеудесіне алақанын басып тәжім етті де:

— Ұлы мәртебелі тақсыр, мырзалар, сіздер лұқсат етсеңіздер, қазақ халқының өткен, кеткен шежіресінен бірер сөз қозғасам,— деп, жыршылардың орта тұсында отырған беті қатпар-қатпар терең әжімді, кемнек шалға нек қақты.

Шыңғыс та, босаға жақта тұрған орыс ұлықтары да «бұл не айтпақшы» дегендей, түк түсінбей, бір-біріне үнсіз қарасты. Ақанның ел тарихы жөнінен сөз сөйлеуі туралы комиссия мүшелерімен ақылдасқан келісім жоқ еді.

Цесаревич Николай Алексеевич құптағандай, маңғаздана бас изеген соң, олар да демдерін іштерінен алып тына қалды.

Кемнек шал серіден белгі болған соң, қурай сыбызғысын аузына апарды. Қияқ мұрт басқан кәрі езуін бір жағына ерсілеу қисайтып, сылқылдаған азу тістерінің біріне сыбызғыны зорға қондырды. Азу тістерінің бір-екеуі-ақ қалған қызыл нек қарт ертеректе Көкше өңіріне белгілі айтулы сыбызғышы Қабдеш. Бұрын отыз екі тісі сау, қуатты жастық шағында ел аралап, сыбызғы өнерімен күн көрген Қабдеш бертін қартая келе ол кәсіптен мүлдем қол үзіп, азын-аулық малымен шаруабасты болып, үйден шықпай отырып қалған. Балалары әкеден жұққан өнерді аздап ермек етіп жүрген де, аса дарынды сыбызғышы болмаған соң тастап кеткен. Осы жолы Қабдешті Шыңғысқа айтып таптырып алған Ақан еді.

Ертіс бойына келгелі ескі, ұмыт өнерін қайта бастаған Қабдеш күнде тартып, дағдыланып, әжептәуір төселіпті. Кетік тіске дөп түсе қоймаған сыбызғы ә дегенде ысылдап, гүілдеп тұрды да бір кезде үні түзеліп, сайрай жөнелді. Қабдештің де кәрі саусақтары қу қурайдың оймыштарын бойлап, баяу жорғалай берді. Әуелі бір-екі желпіндіріп, ысқыртып алған сыбызғыны енді асықпай бозторғайдың үніндей шырылдата бастап, жан-сезімді қытықтағандай әдемі бұлбұл үніне ауысты. Қалың көделі шексіз, шетсіз көсіле жатқан нен дала, жұпар иісті масатыдай жайнаған гүлді түздің еркіндік, шаттығын жырлағандай көгілдір аспан төрінде нәзік қанаттары жыбырлап ән салған бозторғай, мәуелі ағаштың саялы бұтағында отырып мың құбылта сайраған жез тандай әнші құсқа кезек бергендей Тәтті жырда тәтті сыр бар.

Осы тұста күмбірлеген қоныр үнмен Ақан сөйлеп қоя берді.

— Қазақ қазақ болғалы, жасыл бақты, таулы-тасты, өзенді-көлді құмдауыт шөлді жалпақ түзді мекендеген еркін өскен ерке халық еді. Аузынан шырқалған ән, тілінен мәнерлі сөз, астынан сәйгүлік ат түспеген сері, жаны жайлау, көңілі ояу сергек халық еді. Құс әншісі бұлбұл мен сандугаштан ән үйреніп, көл еркесі аққу, қазға даусын қосқан, жазира жасыл дала, көк аспандай кең, қара жердей жомарт, бұлақтай таза, таудай асқар, күміс көлдей тұнық халық еді. Сырттан бейсауат адам келсе, қол қусырып қарсы алар, досының басына күн туса, қайғысын бөлісіп, барын беріп, байлығын жұмсар кең пейілді, жүрегі таза халық еді, — деп, Ақан қазақ елінің шежіресін әріден тарата бастады. Қанатын кең жайған қазақ үш жүзге бөлініп, қырық ру, мың-мың үйлі, ұлы қауымға айналған елге көз алабұрта бастаған сыртқы жауына қарсы аттанған аяулы ұлдары, көк сауыт асынған батырлары ұзақ-ұзақ болып, ерліктің жырын паш етті. Ел бірлігін, жер бірлігін ұстап тұтастықты сақтаған ерлерді жұртына кеңес, дуалы сөз, қонымды ақыл үйреткен жолбасшы шешендерді мадақтап өтті.

Мұрагер ұтқыр тілмен сөйлеген дәмді сөзді тілмаштары арқылы ұғып, ара-тұра бас шұлғиды. Бұрын шет жағасын естісе де ақын аузынан шыққан халық тарихын тереңдеп біліп, үңгі түскісі келетін сияқты. Бұрын сонды қазақ жерінде дәріптелмеген, мынадай жаңа өнермен сыбызғы сарынында сөйлеген қарышты сөзге, Ақан серінің ойда жоқта тауып кеткен тапқырлық шеберлігіне риза болып, патша баласының жайдары жүзіне қараған Шыңғыстар да мәз.

Ақан қазақ даласындағы хандық дәуірді, аласапыран кездерді, әр ханның тұсындағы неше бір сұрқылтайды айтып, ел бірлігін тоздырған хандарды даттап, үш жүздің басын қосып жұмған жұдырықтай бір қауым, тұтас ел етпекші болған Тәуке, Аблай жайында ұзақ-ұзақ сөйледі де, тыныш жатқан бейбіт елге ертеден тырнағын батырған жауларды, өртенген дала,

жайраған қала, үй орнына күл қалған ауылды айтып, ең соңында жоңғарлықтармен болған аяусыз қырғынға жетті...

Осы тұста сынсыған сыбызғы сарынына ботасынан айырылған інгендей боздаған қобыз зары қосылды. Бабына келген ақын үні де саңқылдап, дауылдатып кетті:

— Сонау ертеде ата-бабамыз ұрпақтан-ұрпаққа, баланың баласына зар илеп, айтып кеткен, құлағына құйып ұғындырып кеткен өсиеті бар еді: «Батысында орыс тұр, шығысында қытай тұр, мына сөзге көңіл бұр; қалың орыс қаптаса, қонысқа қол салғаны, қара қытай қаптаса, ақыр заман болғаны», деп кетіп еді. Қазақ қашанда үшке жарылып, шашылған тарыдай басы бірікпей, айтыса қалса, жақ-жақ руға, рудан атаға бөлініп, ұсақтап кететін кесепаты мол, жау тисе қашан ырғалып-жырғалып қосылғанша күнін өткізер керенау емес пе, сол жаратылысын жанының жарасындай түсінген жоңғарлар атой салып, қара құртша қаптап, қыздай толықсыған қазақ жерін қара күлге айналдырып өртеп келеді. Артында істігін тақаған қытай жұрты, тапап тастауға ол дайын тұр. «Қаратаудың басынан көш келеді» деп тізе шудасы желкілдеген түйе үстінде, жалым-жұлым теңмен бірге теңселіп, көзінен сорасы аға зарлаған қазақ елі, өртеніп өшіп жатқан қазақ жұрты. Онынан жар, солынан күз кездесіп, қайда барарын білмей пана іздеп басы айналған, жерінің кендігінен, елінің кеңпейілінен зардап шегіп, үргін-сүргінді көп көрген бақытсыз халық. Соңынан кезкүйрық, құладындар қуып жан-жағынан қамалаған өңшең жыртқыштардан сасқанда самұрықтың бауырына паналаған бұлбұлдай Ресей елінің қолтығына кірген қазақ милләті, қазақ ұлысы еді.

Даусы ашылып, өзі ашынып қызып алған арқалы ақын бұдан әрі Ресейге бағынған алғашқы кездегі жаудан да, даудан да құтылған мейірлі, жайбарақат бейбіт күндерді ұзақ айтып, енді тыныштығы бұзылған күндерге келгенде қайта дауылдатты.

— Арқаны қысқандай аязды күндер келді. Момын қойдай жуас елге, жылқы мінездес тыныш елге есірген көп иг, бөріккен көп қасқыр тиді...

Осы тұста бағанадан тыныш отырған ұлықтар ынғайсыз қимылдап қозғалақтап қалды. Ақан сөзінің жалпы нобайын жеткізіп, тез аударып тұрған қазақ тілмашы енді сасқалақтап, мұрагерге орысшалауға бата алмай қибыжықтай бастады. Ақан бөгелмеді. Қазақтың надан болыстары іштен шалса, орыстың әкіреңдеген ұлықтары сырттан шалып, берекесі кеткен, түсініксіз көп заң, көп тәртіп, көп салық, парамен, жаламен есі шыққан есіл елдің бүгінгі аянышты тұрмысын, хал-ақуалын баяндап, самғай берді...

Сөз сынайын ұғып, ақын түтінінің қалай бұрылғанын сезген мұрагер бұдан әрі тыңдағысы келмей, салқын киіз үй іші

енді қапырық тартқандай беймаза күймен маңындағыларға карады. Тілмашқа «түсінікті, аудармай-ақ қой» дегендей, қолын сілтеп белгі жасап, орнынан жайбарақат тұрды да, полковник Катанаевқа иек қақты. Ұлықтардың бәрі орнынан өре тұрды. Ақан үні кілт үзілді.

Осы бір сәтті күткен Катанаев та ширақ басып, Ақан серінің мойнына Станислав ленталы медаль тағып:

— Қырғыз даласының ақын-әншілеріне Его императорское высочество Цесаревич атынан награда!— деп есікке бұрылған мұрагер соңынан ере бергенде, Ақан даусы саңқ етті:

— Ұлы Мәртебелі ұлығымыз, сөзімді түгел тыңдасаңыз екен, мен өз мұнымды айтып тұрғам жоқ, өзіңізге бағынышты кара халықтың мұңын шағып тұрмын!

Сәл жымиып қайта бұрылған патша баласы, Ақанның сөзін тілмаштан естіп алды да, оның тап алдына келіп тоқтап, ақын жүзіне мысқылмен карады. Жап-жас жігіттің көзін сығырайта тесіліп кекесінмен миығынан күлгенін ұнатпаған намысты сері де кірпік қақпай қасқая карады.

— Сіз киргиз халқының жақсы ақыны...

Ақан орысшалап қоя берді...

— Ваше императорское высочество, сіз қатты жаңылып тұрсыз, мен қазақ халқының ақынымын. Қырғыздар баска халық.

Мұрагер сәл ыңғайсызданғанын сездіргісі келмей, жымиып кана күлді:

— Иә, жақсы ақын, жақсы оратор. Бірақ, есіңізде болсын ақынға өлең керек, саясат керек емес. Халық қамын ойлау — ақын үшін артық. Уақытыңыз текке зая кетеді. Сіздің бір басыңызға өлең шығару да жетеді.— Мұрагер «енді түсінген шығарсың» дегендей көзі күлімдеп, нөкерлеріне қарап:— Хороший панегирист и хороший паникер!— деп бұрыла беріп еді, Ақан да орысшалап кекесінмен мырс етті:

— Ваше Императорское Высочество! Ақын қарғы бау татын ит емес, тілі, ойы бар азамат!

— Охо!— Мұрагер желкесімен естіген ақынның орысша айтқан сөзіне таңырқағандай көзі бақырая бүкіл денесімен тұтас бұрылды да, енді қалжындағандай күліп тұрып, қатты айтты. Ұлы Россия Империясының алтын медалін місе тұтпай, оны қарғыбауға теңеп ділмарсыған тоңмойын, қараңғы түземдікке ызамен айтты:— Орысша жақсы сөйлейсіз. Жақсы түсінетін де шығарсыз: Ақынға қарғы бау ғана емес, кейде тұзақ та жарасады.

Ұлықтар мырс-мырс күліп жіберді.

Патша баласымен ыңғайсыз сөзге келіп шарпысқан Ақанды Шыңғыс жеп жіберердей караса да, араласуға бата алмай, дымы құрып, сұрланып тұр. Қазақ шонжарларының бірі «жет-

ті гой енді» деп міңгір ете қалып еді, Ақан оған тосылып, жасымады:

— Ваше Императорское Высочество! Өзіңізге бағынышты жандарды дарсыз-ақ өз қолыңызбен буындырып өлтірсеңіз де, асып жесеңіз де еріктісіз. Бірақ көрінген жандарал, ояздарыңыз болыстарыңыз сізден бұрын жеп қоя ма деп қорқам. Егер қазір тыңдауға уақытыңыз болмаса,— деп, бешпентінің ішкі қалтасына қол сала берді.

Цесаревичтің өңі құп-қу болып, сілейіп тұрып қалды. Бір сәтте қарсы алдында тұрған дала ақыны емес, Жапония самурайы Тсудо Санцо сияқты елестеп кетті. Қойнынан селебесін жарқ еткізіп тура жүрек тұсына қадайтындай мұрагердің маңдайынан суық тер шықты. Қас қағым уақытта Николайдың басында шым-шытырық ойлар жүгіріп өтті: Бірінші марттағы екі оқиға — император екінші Алексейдің өлімі, әкесі — үшінші Алексейге жасалған қастандық есіне түсіп алдында тұрған адам да қойнына бомба, не қанжар тыққан жауыздай көрінді. Буын-буынын зорға ұстап, теңселіп кеткен мұрагер, Ақан сері ішкі қалтасынан қатталған қалың қағазды алып ұсынғанда барып, есін жиды. Артындағы свиталарына, офицерлерге сыр білдірмей, мұрт астынан күлген болып:

— Жалпы поэт атаулы... көргенсіз!.. Тәрбиесіз!— деп зорға бұрылып, киіз үй ішінде көзі бұлдырап, есіктен түскен күн сәулесіне қарай тәлтіректей басып жүріп кетті.

Ақан сері көп күндер-түндер бойы іштей толғап, Мәмбет-әлімен қосылып ой қорытқан ел мұны, жұрт тілегі жазылған қалың қағазын ұсынған қолын түсіре алмай, осы қалпында тамыры тартылған адамдай сілейіп тұр. Мұрагер бар нөкерлерімен есіктен шығып кетісімен, соңында қалған Шмонин жолбарысша ырылдап келіп, Ақаның мойнындағы медальды жұлып алмаққа қолы бүркіт тұяғынша бүрісіп, жақындай берді де, бата алмай, ақын қолындағы қағазды бас салды. Полицейстер мұрты, жағы дірілдеп, аузына сөз түспей, тісін шықырлатып, шағым қағазды ұп-ұсақ қылып жыртып, ұнтақтап тұрай берді, тұрай берді Тек қос уысы толғанда барып, намыстан, не үрейден өңі қуарып, есеңгіреген Ақан серінің бетіне, әуелі сол қолымен ұнтақ қағазды ұрып, мұрагер сөзін қайталады:

— Көргенсіз!

Оң қолымен қалған қағазды ұрды:

— Тәрбиесіз!

Қарша бораған қағаз астында, бетіне қамшы тигендей намыстан өлердей булыққан Ақан сері, есіктен қарап, көздерімен атқан Нұртаза, Тұрлыбектерді көрмеді. Кеуде тұсында жалтыраған медальды бау-мауымен жұлып алғысы келіп, тарбиған ірі, түкті саусақтарын тамағына қарай жақындатып, қолы қалтырап бата алмай өзін зорға тежеген Шмониннің

тысқа шығып бара жатып, «туземцы, бараны басурманы» дегенін де естімеді,— құлағы шулап, басы айналғандай мәңгіріп, киіз үй ортасында қимылсыз тұра берді.

Жерді ойып жібере жаздағандай нығарлай басып, Ертіске ентелеген полицмейстердің екі жағына алма кезек шығып, домалаңдай жорғалаған Нұртаза шала орысшамен тынымсыз сөйлеп келеді:

— Ваша благородна! Жаман болды, жаман! Мұрагер алдында ұяттымыз. Бүкіл қазақ ұятты... Ол ақынды әкелген мен емес, қарсы болғанмын оған Оны әкелген Шыңғыс... Жақында ол ояз Коноваловтың да басын жарғызған. Сол, сол... жаман өлендер айтады... Нағыз понт шығаратын понтар. Оны енді қамап тастау керек... Абақты, абақты...— деп Нұртаза саусақтарын керегелей көрсетті.

Шмонин Ертіс маңындағы қайнаған жұртқа жете бере тоқтады да, Нұртазаға сжірейе қарап қол орамалымен сорғалаған терін сүртті.

— Сен, волостной управитель, ондай сөз айтпа. Қашан Цесаревич бұл арадан кеткенше мұнда ешкімді қамауға алуға болмайды: Указания бар, указания,— деп сұқ саусағын шошайтты.— Түсіндің бе? Содан соң, бүгін ипподромда болатын ат жарысқа, ертеңгі салтанатты церомонияларға әлгі ақымақ ақын бармайтын болсын. Түсіндің бе? Вот, солай!..

Әнші-күйшілер Ақанды қалай жұбатарын білмей, дауыл соғып аударып әкеткен қараша үйлердің жұртында шошайған мүсәпірлердей, мойындарынан су кетіп, үнсіз отыр. Бәрі де қайғы жұтқан кінәлі жандардай орындарынан тырп етер емес. Әлден уақытта, «Николай» кемесі Ертіс жиегінен жылжи бере өкіріп қалғанда барып селк етісіп, бастарын көтерді.

Ақан сері Станислав ленталы медалін мойнынан сыпырып алып, жерге ұрды.

Бағанағы бүркіт жападан-жалғыз әлі қалықтап жүр. Көне Грек елінен ауысып, Ресей империясының гербінен орын алған самұрық аспанға көтеріліп, қазақтың кең даласының асты-үстің тінте қарап болат тегеурінді темір тұяқтарын қай бүйірден қадауды бағдарлап жүрген сияқты.

6.

Ақан жыршыларға тіккен киіз үйде жападан-жалғыз. Қиялданып жатыр. Түндігі ашық шаңырақ күлдіреуіші арасынан көрінген зеңгір аспанда кешегі жалғыз бүркіттен бөтен көзге ілінер қара-құра жоқ. Құлазыған кең аспанда шырқ айналып қалықтаған құс қана жалғыз жатқан серіге таңырқап, мүсіркегендей сонау түпсіз аспан төрінен көзін алмай қарап, біресе төмен, біресе жоғары айнала береді, айнала береді.

Бағана әр киіз үй алдында шоғырланып, мәре-сәре у-ду болып, қаладағы ат жарысқа жұрт аяқтарынан тік көтеріле дайындалып жатқанда, Ақан да Көкбестісін ерттеп, өз тобымен жүру қамында еді.

Бүгін, ыстық қайта, Омбыдағы жарыс қоғамының вице-президенті Дмитриев — Мамоновтың ипподромында ат жарыс өтпек. Бұл бір қызық бәйге болмақ: жарысқа қазақтың тойға баптап жаратқан сәйгүліктері ғана емес, қазақ-орыстардың да әдейі дайындап әкелген арғымақтары араласа түседі екен. Және жарыс межесін тағайындайтын мұрагердің өзі, бәйгені де өзі береді деседі. Патша әулетіне көңілі суыған Ақан ендігі болар бар қызықтан безсе де, ат жарыс, бәйге дегенде тықыршып, шыдап жата алмаған. Бірақ, не керек...

Дәл жүрер алдында қасында қару-жарақ асынған, ордандаған мәстек мінген стражнигі бар поштабай Жәнібек Көкшетау әкімдеріне тігілген үйлер жактан сыпырта желіп келді де, әйтеуір қайда жүрсе де осы бір сырықтай неме солаң етіп ізінен қалсашы), тас төбеден қойып қалғандай:

— Әй, Ақан, сен неменеге ат ерттеп, әуре болып жатырсың. Ешқайда бармайсың! Саған лүксат жоқ. Енді бұл арадан тырп етпе! Кешке Нүрекеннің алдында боласың!— деді де, қайта бұрылып шоқырақтата жөнелді.

Мұны естіген Ыбырай да рдуан арбада, құнысып отырған бір-екі аксақал да қасында қалмақшы болып еді. Ақан олардың бұл ниетін қостамаған.

Бірінің соңынан бірі қаздай тізілген пәуеске, трашпандар дәл қасынан салтанатпен өтіп жатыр, өтіп жатыр. Атының жалынан сипап қала берген Ақанға жабық күймеде тымырайған Шыңғыс та, әлде неге мәз болып қарқылдай күлген Нұртаза да мойын бұрмастан желке тұсынан өте шыққан.

Күн етекке жақындаған мезгілде сері көшкен жұрттай тым-тырыс ауылдан жырақ Ертіс жағасына келді. Сонау алыстағы шоқ-шоқ қайындардың бауырында мал сойып, ас пісірген жалшылардың будактаған түтін бауырында дабырласқан кешкі дауыстарынан бөтен дыбыс жоқ. Төңкерілген бұлтсыз аспан астындағы ыстық аптап қуырған жер, салқын түсе тыныс алып, бұйыққан алып сияқты. Ағынды Ертіс беті ғана шымырлап, иірімденген тұстары болар-болмас сылдыр қағып, бүлкілдеп ағып жатыр.

Өзен жағасындағы құмдауытта отырып су иіріміне мағынасыз қараған акын ойы шар тарапта. Сонау Омбы жактағы айғай-шу, мереке-думаннан қағылып, жайлауға шыға алмай жұртта қалған кемтар адамдай құлазыған Ақанның көз алдына алыстағы елі, ата-анасыз жүрген Ыбаны түсіп, ойына жетімдік тауқыметі орала берді: Жетімдік! Жетімдік!..

Бұл дүниеде кім жетім? Неге адам жетімсірейді? Жетімдік жоктықтың, қолы қысқа кедейліктің ғана белгісі ме? Жок,

бай бола тұрып, тоқ бола жүріп те жетімдікке душар адамдар аз ба? Баласынан айрылған ана да жетім, құрдасынан айырылған қарт та жетім, өз ойын, өз білгенін айта алмаған адам да жетім! Жан-жағынан қыспаққа түсіп, кең жері ұлтарақтай болған, айналасына қарағыштап, мүсәпір, мүшкіл халге түскен ел де жетім? Бүгінгі қазақ ауылы?.. иә қазақ жұрты да жетім?

Айдалада адасқан канатсыз жаралы қаздай, жұдырықтай жүрегі ішке сыймай тулаған ақын көңіліне әлде бір суық ойлар оралып, құм далада ысылдаған анызақ желдей ән ырғағы түсіп, өз-өзінен күбірлей берді.

«Сахара, жайлау жетім, көлдер жетім
Қасына мұнарланып ел қонбаса»...

Әп-сәтте бас-аяғы жұмырланған өлең туып келеді. Өлең, мұңды өлең!

«Тағы да бұл дүниеде нашар жетім,
Жеріне барам деген бара алмаса»...

Жападан-жалғыз отырып, көңілінен күмбірлеп шыққан өзінің мәңгі серігі өлеңін әлдилеген ақын енді, бүкіл ел көшіп келгендей жаңа туған жолдарға қуанып, әрі қарай жалғай түскенша болмады, селк етіп, оң жақ бүйірдегі жарлауыттан бергі өзен ылдиына қарады: О ғажап! Бұл не деген ғаламат? Қанша жыл аңшылық, саятшылық құрып жүріп мынадай сұмдықты Ақанның бірінші көруі. Өзі көзіне өзі сенбеген адамдай тесірейе қарап, үнсіз отыр: жалпақ түзден жосылып, шұбыра көшкен жүздеген, тіпті асырып айтқанда мыңдаған сұр тышқандар, сұр тышқандар! Әр-қайсысының аузында бір-бір домалақ кесек. Ақан жақындамай, алыстан қарап жобалады: жылқының кепкен қиы. Иә, солай екен. Келе өзенге шолп-шолп түскен тышқандар сынық сүйем құйрықтарын қайқайта шаншып, жеңіл қиды тістелеген күйі ағын судың бойымен қиыстай ағып, арғы жаққа қылт-қылт етіп жалдап барады, жалдап барады. Өзен бетін бір қауым уақытқа дейін тышқандар, сұр көшкін басып кетті. Ақан мекенінен безген ордалы жылан көшін, илеуін тастап жосыла жер ауған құмырсқа көшін, тіпті қар қалың жылдары жылы жаққа табын-табын босқан киіктерді көріп еді, мынадай ғаламатты тұңғыш көруі. Бірақ қоян, сарышұнақтардың ауатынын қарттардан талай естіген Ақан, жерінде, інінде қалуға дәрменсіз титімдей тышқандардың көшіне қарап тұрып, әлде кімге айтқандай:

— Биыл, шынымен жұт болады екен!— деді.— Байғұстар-ау, сонда қайда барып паналамақ. Қалың қарлы сібір ормандарының арасынан жазда, алдын-ала мекен-жай сайлап алмақ-ау. О, ғажап! Жаратылыс — не деген құпиялы ғаламатсың! Тіршілік ағынынан аузына тезек тістеп те амалдап,

жалдап өтетін мақұлықтар бар-ау. Қайтсын, үлкен апаттан ұрпағын аман алып қалуға тырбанған титімдей жаратылыс!..

Қас қарая Омбыдан жарыса шыққан ұлықтар, соңынан қазақы арбаларын салдырлатып, шиқылдатып басқа тойшылар ауылға оралған. Көше бойы у да шу. «Жанайдардың Мейрамының көк мойындары бәйгенің алдын бермепті, бірінші, үшінші бәйгені де алған сонын аттары, Жәнібектің Мұстафасы да жүз теңгелік күміс шелекті бәйгеге алыпты. Қазақтың аттары айнала шабар күрігінді де шыдатпайды екен, жануарлар-ай, мешкан-пешандарының, көпес-мөпестерінің ордандаған мәстектерін далада қалдырмай ма, тәйірі, олар ұзаққа шаба алушы ма еді, әншейін тыз етпе, үш шақырымға тыртандағаны болмаса» десіп, осы әңгімені өсіріп, бөстіріп, гу-гу.

Мейрамның атқа шапқан ұлы Мұрагердің өз қолынан алған алтын империялды біресе көкке атып қақпақылдап, біресе алақанына қысып, бауырына басып ауыл-ауылды, киіз үй біткенді аралап, шапқылап жүр. Бір қолындағы күміс сауытын көрсетіп, көрінген адамнан байғазы алып, кездесе қалғанды үйіне тойға шақырып жүр. Бала емес пе,— қуаныштан ес жоқ.

Шынында да қуанса қуанғандай екен.

— Ақан аға-ай, әттең бара алмай қалдыңыз. Барсаңыз да болатын еді... бұлары сұмдық екен. Сізді сол арадан қуып шықпайтын еді ғой...

— Туһ, адам дегеннен жер қайысады, бірінің үстіне бірі мініп кете жаздап шулаған жұрт... орыстарың да мұндай ат құмар болар ма?! Әлгі круг дегеніңіздің өзі қызық екен.

— Тап алдында үзенгі қағыстыра зулаған топ-топ ат, қасыңнан өткен сайын жаның шығып кете жаздайды. Не керек, Мейрамның байлығы бір көрінді-ау. Көк мойындардың зауытын текке ұстап отырған жоқ екен,— деп, Ақанға бар қызықты тәптіштеп айтып берген Ыбрай Басқа әнші-күйшілер бір-бірімен жағаласып, көргендерін жырдай ғылып, төтеден қосылып, киіп-киіп кетеді. Аттардың қанша жерге шабатын межесін мұрагердің өзі көрсетіп, «шыдамдылығын байқау, ұшқырлығын сынау» деген екі топқа бөліпті. Ұзақ шабуда Мейрамның екі аты бірінші және үшінші орындарды алыпты. Үш шақырымдық тыз етпе ұшқырлықта Әли Қөншібаевтың атынан басқа қазақ аты жоқ. Бәйге алғандар казак-орыс Рыгов, көпес Соколов, сотник Берниковтар. Мұрагер бірінші келген ат иелеріне өз қолынан алтын баулы алтын сағат, атқа шапқан балалардың бәріне де бір-бір алтын империялдан беріпті.

Жұрт енді әр үйге жағалай кірген Мейрамның баласының қолындағы елу теңгелік күміс сауытына жазылған жазуды түсінбесе де айналдыра қарап, іштерінде сауатты ешкім болмаған соң, ат үстінде жүрген бірен-сараң казак-орыстарды

шақырып оқытады. «Призь Омскаго общества охотниковъ конскаго бѣга, въ честь Его Императорскаго Высочества государя наследника Цесаревича» деп өзі де зорға айырып, ежелеп, ыңкылдап-сыңкылдап зорға оқыған стражник, «ал не түсіндіңдер» дегендей маңындағы қазақтарға ежірейсе қарап, мазақтап, қарқылдап тұрып күледі. Қазақтар да таңдайларын қағысып, «Ойпырмай, мына Мейрекеннің тасы өрге домалады-ау! Патша Мұрагері қалай-қалай әс көтеріп жазған», «Е-е, патшаның аузына іліккен жаман болушы ма еді»,—«Мейрекеннің өзі түгілі атын да қосып жазыпты» десіп, «Конь» дегенді құлағы шалып қалғандары нобайлап, жобалап соғады.

Бүгінгі той шынында Мейрам үйінде. Ана-мына шілдехана, сүндет, кіші-гірім ас кезіндегі ат жарыс емес, бүгінгі ат жарыстың жөні мүлдем бөлек. Тіпті қазақ даласында болған талай-талай ұлы бәйгелерінің өзінен мұның орны басқа. Алдымен, болашақ патшаның өз қолынан ең алғаш сыйлық алған бүкіл қазақ жұртында осы Мейрам. Содан соң, ат жарыс алдында «Жарыс» қоғамының қамқоршысы, атты әскер генералы Таубенің сөйлеген сөзінде көп мән бар. Бұл жарыста — бүкіл Империяны қорғайтын әскерлердің негізгі көлігі, әрі қаруы — дала аттарын сынау. Және ол сын Мұрагер алдында өтпек. Осы сында Мейрамның көк мойындары өнерлерін көрсетпеді ме? Енді оның ат зауындағы сәйгүліктердің бағасы артып, жер-жерден келер адамдардың алдында қаны жерге тимесе керек. Атағы да, байлық даңқы да енді бүкіл қазақ жерінің төрт құбыласына тарап, кен жайылмақ.

Ақмола, Семей облысының белгілі ұлықтары ғана іріктеліп келсе де, алты қанатты екі киіз үйді тіркестіре тіккен кен сарайдай ақ үй аузы-мұрнынан шығып қонақтар зорға сыйған. Бұлар көп уақытқа дейін қалжың, кеңеспен отырып, енді бір кезде әңгіме тосыннан Ақан басына ауғанда, бәрі де қан жұтқандай томсырая-томсырая қалып еді. Дала жандаралының бұған қатты ашуланып, «ондай бейбастақты әкеліп, сөйлетіп жүргендердің өзін жазалау керек»,— деп зіркілдегенін комиссия бастығы осы ұлықтарға төнген зауалдай, қазақ даласына соғар үскіріктей етіп, қара аспанды жаудыра айтқан.

«Дүйім елдің, қалың жұрттың қуанышын су сепкендей басып, салтанаттың сәнін кетіріп, ала тайдай бүлдірген жалғыз Ақан. Ол көкшетау уезіне ғана қара таңба салған жоқ, исі қазақ қауымына өшпес дақ қалдырды. Оны немен өшірерсің, немен жуарсың. Ел ішіндегі жәй әкім, мықты ұлықтың алдында жасалған кінәрат болса бір сәрі, ендігі тіршілігінің несі, жалғыз тірегің де, бағынышты құдайың да ақ патшаның ақ ұлының, қара тұяғының алдында кешпес күна арқаладық.

Тұңғыш көрген қалың қазақтың түрі мынау болса, өзі жат жерден ренішпен оралған кейісті патша баласы еліме-жұртыма келіп қабағым ашылып жадыраймын ба дегенде, қарсы алдынан қол қусырып қарсы алар жұртының сиқы мынадай болса, жапон елі басын жаралағанда, қазақ елі жүрегін жараласа,— бұл халық хақында не оймен қай көңілмен кетпек?!»

Осы ойдың тұманына қамалған Сарыарқаның белді-белді шынжыр балақ, шұбар төстері қатты күйзеліп, кеселді Ақанға не жаза тартқызып, не айып саларын білмей, өзді-өзі біраз шарпысты. Нұртазаның ішкі пірі ішінде. Бүгін патша төңірегінде жүрген мәртебелі ұлықтарға аузы жетпесе де, олардың жолын аршып, сырттан қорықтап жүрген кіші әкімдердің бірі, өзінің дос-жары қала прокуратурасының чиновнигі Дьяконов дегенмен сөйлескен. Ол: «Әзір шыда, ұлы мәртебелі Цесаревич салтанатты сапарда жүргенде ешбір адам жазаға тартылып, қылмысты боп жатпауы керек. Және бұл онша қауыпті элемент емес, ел арасындағы бұзақы. Әйтсе де, қайсыбір бұндтардың шығуына осы секілді бұзатерлердің себебі де тимей қоймайды. Ол өзі сіздің қарамағыңыздағы болыстың адамы көрінеді ғой, айтуыңызға қарағанда, мүлдем ұят болды, масқара болды, осындай сұмырайлардың қырсығы сізге де тимей қоймайды, эрине. Бекер әкелгенсіз ондай сенімсіз субъектілерді. Ай, қырсығы тиеді, эрине тиеді. Білем сіздің жағдайыңызды. Ел басқару, әсіресе қараңғы елді басқару оңай емес. Оның үстіне алды-артың көп ойламайтын ақкөңіл, адал жансыз... Жарайды, біз де қарап отырмаспыз, арамыздағы достық қарым-қатынас үшін арашаға түсерміз. Әдетте өзің үшін емес, біреу үшін күйеу деген тосыннан келген апатпен тең. Ол апаттан аман алып қалу оңайға түспейді, ойламаған жерден қиліккен ол да бір шығын... Шығын... Иә, онсыз да болмайды. Шығысына қарай кірісі. Жарайды, ол туралы кейін!»— деп, Ақанның өрескел ісінен соң қыл шылбырды жұтқандай қиналған Нұртазаны одан сайын қайғының иіріміне тұншықтыра, бір-екі батырып-батырып алды да, «Әзірше шу шығармаңыз. Ұлы мәртебелі Цесаревич аттанған соң, ондай бұзақыларды астап үйретіп алармыз. Енді оны қадірлі қонақтардың маңынан аулақ ұстағайсыз. Алда уақыт бар, ақылдасармыз деп құбылмалы үрейлі сөзінің соңын жұмсартқан болды.

Осы сөзден соң өзіне қарап лаулаған өртке қарғаша салып, аттың бетін басқаға бұру айласына көшкен Нұртаза, ел билігіндегі адамдардың алдында арылып қалудың қамына көшкен.

— Ақанда менің алты аласы бес бересім де жоқ, ұзында өшім, қысқада кегім де жоқ. Сондада оның ел серісі емес, татулығынды, дәм-тұзынды бүлдірер ел перісі болатынын ежелден-ақ қақсап келем, ауыл арасындағы лаңы аздай, енді,

бүткіл жерімізді жалғыз өзі лайлаған жоқ па?— деп көмей-індегі сөзді суыртпақтап келе жатқанда, жиналған топ ішінен.

— Ау өзі ел арасындағы той-думан бір баска, мына ұлы салтанатқа қалай рұқсатсыз келіп жүр, осы бір қаңғыбастан тартар болдық қой сазайымызды,— деп бір шонжар қабақ шытқан болып еді.

— Рұқсатсыз жүретін бұл, немене, қазағынның тойы ма еді. Бұл шақырумен, қағазбен жиналған ұлы патшаның тойы емес пе! Бұған тізімсіз келген бір де бір жан жоқ, әр болыстың адамына жауап беретін сол болыстың иесі болады да. Жетістірдің Нұртаза! Қазақты да ел, жұрт деп, әдейі атап шақырғанда ана әумесер есірігінді салпақтатып әкеп, тағы да көрсеттің өнерінді. Енді Ақанды ғайбаттап, бар кінәні соған аудармақсың. Мың тасқынға бір тосқын. Өзім білем, өзім шешем дейтін өркөкірексің, Нұртаза. Бір құмалақтың бір қарын майды шірітерін ойламадың. Сенің тайыздығың үшін, енді қазақтың тереңі, тұнығы лайланды. Енді сен лұғатсыз, тәрбиесіз емес, бәріміз көргенсіз боп отырмыз ақ патшаның алдында. Әлі де көсемсіп, шешенсігің келеді. Бір мысқал ар, бір шөкім ұят болсашы бір мезгіл!— деп баяғы бойына тараған кек уыты қайтпай жүрген паң Нұрмағамбет аяғы шалыса бастаған Нұртазаны онтайлы кезде жамбасқа ала бергенде қақ төрде құныстау отырған Шыңғыс тамыры білеуленген сіңірлі қолын көтеріп, «жә!» деген белгі жасап, ырғаса бастаған екі шонжарды тыйып тастады. Көтерілген қолдың сексеуілдің бұтағындай тарбиған көкшіл саусақтары ауала сәл ілініп тұрды да, кәрі бүркіттің тұяғындай жұмыла беріп, арқасына жапқан оқалы шапанының шалғайын қымтады. Қанталаған шүңірек сулы көзін айнала қадай қарап алды да, елге билік айтып дәуірлеп тұрған кезіндегі такаббар қалыппен иегін сәл көтеріп:

— Жә, болар енді. Екеуіңнің андысуына, алысуына кен сахара жетпегендей, даладағы дауынды қалаға әкелейін деппеңдер. Ұлы мәртебелі ақ патшаның алды сендердің қажасар орындарың емес. Ақанды мұнда әкелген мен. Жұлқысаңдар менімен жұлқысарсыңдар, ал мына ұлы той үстінде қабақ шытысып, сөзге, дауға барысып, шырқ бұзар болсаңдар аулаққа кетіп жеке қырқысыңдар,— деп зілді үнмен беттерін тойтарды. Бұғақ орнында тарамыстанып білеуленген, арық етінің терісі салбыраған тамағын қайта бүркеді де, өз кінәсын да мойындаған адамдай соңғы сөзінің жібін босатып алды.— ... Тап осы жиында бұлай болар деп ойлаппын ба?!

Нұртазаның күткені де осы еді. Ұлы тойды дау-дамайсыз салтанатпен өткізу керектігін айтқанда, жүні жығылып жуасып қалғанмен, бұзақы Ақанның келуіне себепкер Шыңғыс екенін біржола анықтап, жұрт алдында аппақ сүттей тазарып

алмақшы болды. Серінің бетіне көпшілік қолымен топырақ шашып алса, кейін оның тағдырын шешу өз иелігіне жалғыз тиерін ойлап, қам жасап қалды.

— Шыңаға, мен дау іздеп жүр деймісіз. Қалтарыстан шыға келіп соқтыққан мына паңдар, ертең тұтанар отқа май құя салуға әзір тұрған жоқ па? Ақпатшаның тойы жаман Сағынай шалдың асы емес, Ақан ойнақ салатын...

— Әй, Нұртаза, аруаққа тиіспе, тілінді тарта сөйле!

— Иә, Ақан ойнақтайтын қызойнақ емес деп құдайдың зарын қылып ем, болмадыңыз. Жоқ жерде бедел салып, оны алып келген сіз. Ендеше, мұны аяқсыз қалдыра алмаймын. Той шыркы бұзылмасын десеніз, өзіңіз әкелген Ақанды өзіңіз қуыңыз бұл маңнан. Біздің маңымызға жуымасын, енді ол біздің ел адамы емес, елден шыққан алапес, қайдасың-ай әлгі, қайдасың аки, әй Жәнібек, Ақанды, алып кел осында, аға сұлтан шақырады де, тез әкел, жеткіз мұнда.

Есік жақта сөз тындап, ұлығы ұлыса, бірге ұлуға бөрідей дағдыланып қалған әккі поштабай, жыршылар түскен үйге қарай сорандап, табанымен жер ойып жіберердей адымдай жөнелді.

Жер апшысын қуырғандай жанталасқан Нұртазаның мына кылығы Шыңғысқа да, басқа әкімдерге де аян. Бұл да нағыз ұрымтал жерде шаужайдан алып, тасадан атылған сасық күзендей сұлтанның тамағына жабыса кетті. Оның пиғылы өзі де қурап тұрған қу шалдың күре тамырын киып, жанын зәйнәмға жіберу емес, алқымнан қысып буындырып, бар кінасын мойындату. «Әттең оралмай кеткен қайран күн, — егер бұрынғы заман болса, арыстандай ақырған ағасұлтан ешкінің құйрығындай шолтандаған жаман болысты, мынадай басындырып қояр ма еді. Бір шерткеннен қалмайтын ызыңшыл сонаның ныққа, төбеге шығып ойнақтап, ол аздай дәл тамақ астындағы жұқа теріге жабысып, қадала шағуын қарашы. О заман-ай! Осы жолы патша ұлының ниеті жақсы сияқты еді. Әйтпесе, сұлтан атаулыны бар беделден айырып, оқалы шапандарынан басқа ештеме қалдырмай билік атаулыдан жүрдай еткенде, күлге шөккен кәрі бурадай артын көтере алмай, шоңқнып отырып қалған тобан аяқ Шыңғыс бүкіл Көкше өңірінің зиялыларын бастап, той ақсақалы болып келер ме еді?! Мүмкін мына патша баласы ертең әкесінің орнына таққа отырғанда, бұрынғы сұлтандық дәуірді қайта орнатар. Төре әулетінің күні қайта туар әкесі жүргізген саясатқа қарсы жүрер патша мұрагерлері аз ба? Мүмкін осы жолы-ақ көп нәрсені ішіне түйіп кетер. Мүмкін... мүмкін... Ендеше бір Ақанның басын қорғаймын деп, ата-бабаның қолына қайта қонар бақыт құсынан айырылып, қалар. Бұл тойдағы бар әрекет, сөйленер сөз — бәрі ертең мұрагердің құлағына шалынбасына кім кепіл. Айнала торуылдаған пат-

ша тыңшыларынан көп неме жоқ. Бұл, шынында, үлкен сын. Биылғы күзге қалға сайлауға шықпа жаным шықпа деп зорға тұрған күні қаран мына Нұртаза тегін шыжалақтап отырған жоқ. Қайтсем сүріндірем, қайтсем айып салмағын өз нығынан аударып, басқаның мойнына артып жіберем деп отыр. Жоқ, бұл арада сүрінбеудің шарасын ойлау керек. Қал-жыраған жылқыға тұяқ сияр шұқанақ та жетіп жатыр омақаса құлауға: Мұрагердің алдында намазға ұйығандай басы жерге жеткенше тағзым етіп, бір тұтқан елдің сол қасиетті намазын бұзғандай шырқ кетірген Ақанның есерлігін елеусіз қалдырса, ертең айып салмағы өзіне түсері хақ. Ендеше даяшының аңысын аңдып, сынайын сынаған мына қасқыр, түлкілердің алдында қабырғасы қайыса отырып келешекте тартар айыптан айығу қажет...»

Қабағы түксініп, жаураған адамдай қымтана түсіп, түнере қалған Шыңғыстың қазіргі түрі шын аянышты еді. Бүкіл Сары-Арканы жайлаған қазақ атаулының тойдағы билігін салтанатты жиынның тізгінін қолына алған кәрі тарланды, ақ сүйек төрені ел билеген басқа шонжарлар күні бүгінге дейін күндеп келсе, енді жоқ жерде — белінен шойырылып, бүктүсіп қалғанын көргенде, іштерінен «сол керек, шок-шок!» деп, енселері бір көтеріліп, жайдары жайраңдағандай болды. Өзді-өзімен дуылдасып, қайдағы жоқ сөздерді қақпақылдасып, той даяшысын бір қалтарыста елеусіз қалдырғандай қарғаша шуласа бастаған. Талай жын, неше сұрқылтайды көрген жырынды Шыңғыс мұны да аңғармай қалмады. «Тұра тұрындар, әлі де басындырмасын, мені қауқары жоқ кәрі жыландай көріп отырған шығарсындар, кәрі болсам болармын, бірақ жыланды неше кескен де бір кесірткедей қауқары бар, кесірткелер, қашан бұл арадан кеткенше алдымда қайқандап, жорғаларсындар» деп, бағанадан бері іште сактап отырған сұмдық хабарды осы тұста айтып қалды:

— Ал, жарандар,— деді даусын зілдендіріп, шапан ішіндегі оң қолын тағы көтерді.— Ертең көтенге өкпелеген қара құлдай болмаңдар. Сендерге айтар тағы жайсыз хабар бар.

Жұрт жым-жырт тына қалды.

— Өздеріңе белгілі ертең ұлы мәртебелі мұрагерге Ертістің батыс жақ кең жазығында қазақтың ұлттық ойындарын көрсетеміз. Оған аңшы, құстарың, қасқыр, иттерің, көкпаршы, сойылшыларың сакадай сай шығар.

— Әрине.

— Әрине.

— Е. оған сөз бар ма,— десіп қалды отырғандар.

— Менің айтпағым ол да емес,— деді Шыңғыс түксіне түсіп.— Сол ойындардан соң, кешке қарай ұлы мәртебелі мұрагер мен оның нөкерлеріне, құрметті қонақтарға зияфат жасалып, сый-сипат көрсетілмек.

— Банкет берілмек, патша ағзамының мәртебесіне қазақ милләті атынан жасалар құрмет зияфатты орысша банкет дейді,— деп Күшен ұлы «банкет» деген сөзді өзі ойлап тапқандай осы арада осымен оныншы рет айтты.

— Сол зияфатқа келетін адам саны, әр киіз үйге бөлінетін, ұлы мәртебелі мұрагер түсер үйге бөлінетін адам саны өздеріне мәлім жүз елу еді. Бүгін жоғары мәртебелі дала генерал-губернатор өз қолымен елуге түсірді. Ұлы мәртебелі мұрагермен дастарханда болатын адам саны жиырма еді, оны онға түсірді. Сол елу адам санатына кімдерді құрбандыққа шаламыз, қадірлі он адам кім болуы керек,— осыны құзырларыңа салып, ақылдасып алсақ деп едім,— дегенде, жаңа ғана жайрандап отырған би-болыстардың өңдері қашып, көздері жасаурап қалды. «Ертең еліңе барғанда Ақ патшаның қасында отырып, бір табақтан дәм таттым» деп жыр қылар мақтанышын алдын-ала ойлап, пішіп қойған шонжарлар, енді көзіне қамшы тигендей жасқанып, Шыңғыстың алдында мүсәпір күйге түсті.— Әр үйездің әр болысынан екі-үш адамнан болса да жарар еді. Енді қысқа жіп күрмеуге келмей отыр. Ақылдасып пішкен тон келте болмас, бәрің де ұлы отырысқа жарайтын азаматсыңдар, бірақ, көбінің жолың болмайын деді. Бұйрық солай!

Молдасоқынған Шыңғыс қос тізесіне қарап, бүктісіп үнсіз отырып қалды. «Қалай? Бір мытысам шонданайларыңа әлі де бататын шығар» деп кәрі тізесіне риза болғандай, іштей күліп отыр. Мүжіліп-мүжіліп, судыраған сүйегі ғана қалған қара кемік өлмеші шалдың бұлай таккаббарсуына ыза болғанмен, ешкім оған батып ештеме айта алмады. Қайта ұлы дастарханнан дәмелілер аяқ астында патша салтанатынан, үлкен мәжілістен қағылудан қорқып, Шыңғысқа жағынып қалудың жолын іздестірді.

Бұрын да Шыңғыспен талай қажасып үйренген, әрі бүгін көңілі тасып, шалқып отырған Мейрам ғана толық денесімен қалың бөстектің үстінде бір ырғалып, қою сары сақалын сыйпап, кекесінмен күлді:

— Адам қартайған сайын ындыны тарыла беретіні несі екен. Шынекен бұрын да келімді-кетімді кісіге онша қолы ашық болмаушы еді... а-ай, ол дүниеге аттанарда сараң адамдардың жұдырығы түйілген күйі ашылмай қалады деуші еді.

Оу бастан қалжың, әзіл сөздерді қылжақпас, әумесерлердің өнімсіз қылығы деп, бостан-бос ырғаса беруді жаратылысында ұнатпайтын Шыңғыс, Мейрамның ілмешегін аяғына дейін тыңдады да, естімеген болып:

— Айтқандай, саған ескертем деп ұмытып кеткен екем-ау. Мұрагерді шығарып салар кезге бүгінгі бәйгеден келген Көктұйғынды дайында, жуып-тарап дегендей. Айыл-тұрман әбзелдеріңнен ұятқа қалып жүрме,— деді.— Өмілдірік, құйыс-

қанына дейін күміс жапқан сәнді болсын. Жібек жабуын да қалдырма.

— Е, оны Мұрагер міне ме?

— Мініп қана қоймайды, алып кетеді.

— Алып кеткені қалай?

— Қазақ қонағына қалай ат мінгізуші еді?

— Е-е, ат мінгізем десем, өзім-ақ мінгізбеймін бе, менің малымды қашаннан бері сырттан билейтін болған ел?

— Ол арасын білмедім. Кеше генерал-губернатордың өзі бәйгеден келген атты ел салтымен қазақтар сізге мінгізбек деген. Сенің билігіңді генерал қайтсын... Егер Мұрагерге бермеймін десең, оныңды айт, ертең-ақ генералдың құлағына салуға болады.

— Ойпырм-ау, енді... енді... Мұрагер сұраса, одан.. Көктұйғыннан басқа аттар да...— деп Мейрам шоқ басып алғандай тызалақтап, бір қызарып, бір сұрланды.

— Солай, Мейрам,— деді Шыңғыс айызы қанып.— Көктұйғыннан басқа атты беріп, бізді жын ұрып кетті ме. Көзі бар емес пе? Мазақ еткін келген екен!.. Жарайды, енді әлгі, зияфат мәселесіне оралайық.

Мейрам да, жұрт та мысы құрып үндей алмай қалды. Әлден уақытта:

— Сонда қалай, тізімге іліккен жүз жетпіс адамның елуі бармай қалатын болды ма, бұл не жарлық?! Жаман үйді қонағы билейді деп, қазақ елінің қанша адам шақырып, қаншасын қоятынына генерал-губернатордың араласқаны қалай? Қырық рудан жиналған қазақ азаматтарына сенбегені ме?— деп, Әлібектің інісі, адуынды жас болыс Ақбұзау сөз бастап еді.

— Бәсе-ау десейші, қырық рулы елді бір арнамен ағызып, бір жолмен жүргізіп, ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстап келген аға сұлтанымыз той жабдығын, қонақ дәстүрін білмейді дегені ме, қой ол әншейін «байдың малын байғұс қызғанадының» кері шығар,— деп екінші болыс Шыңғысқа көпшік тастай салды.

— Иә, ол айтқанының реті жоқ.

— Келіскен екенсіз, бәріміз де ұлы мәртебелі мұрагердің мәжілісінде боламыз, болашақ патшамыздың алдын енді көреміз бе, көрмейміз бе?!

— «Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымас» деп, қазақ ұлықтарының бір-бірінен не алалығы бар. Бәріміз де Мұрагердің әкесі— ақ патшаның аяғына алдиярлап бас ұрып, қасиетті жарықтықтың амандығын тілеп намаз оқып, қол қусырып қызмет жасағаннан басқа не жазығымыз бар,— деп, тағы бірі мұрагердің табағынан қалмаудың қамымен ұзын арқанға салып, көсіле сөйлеп, шұбыртып келе жатыр

еді, сыртта жүрген біреу киіз үйдің есігінен ішке сығалап,
— Ақан сері келе жатыр!— деді.

Күні бүгінге дейін қастарында жүрген серінің атын естігенде, ертегідегі албастының атын естігендей бәрі тым-тырыс тына қалды. Бұл үйге Ақан емес, жазықсыз біреудің қанын жүктеп, енді осындағылардың бірінің басын ала келе жатқан қандықол жендетті күткендей.

Қашан ұлықтар отырған үйге жеткенше кегежесі кейін тартып, келгісі келмей, жан-жағынан кекете, қорқыта, табалап қарайтын сұрықсыз көздерді көргісі келмей дел-сал күйде жанындаған Ақан, енді шиыршық атып оюлы жарма есікті жұлқа ашып, ішке сұп-сұр болып енді.

Жұрт бері өтпей босағада тұрып қалған Ақанға бір, тұнжырап, түнере түсіп басын көтермеген Шыңғысқа бір қарайды. Екеуінің не деп қактығысатынын аңдып, қызықтап отыр.

Шыңғыс Ақанның кіргенін төбесімен көргендей, басын төмен тұқырған қалпы, естілер-естілмес мінгір етті:

— Мен сенен басқа өнерді күтсем де, тап осы «өнерінді» күтпеп едім. Жердің үстімен келіп, астымен қайтатын болдық...

Ақанға Шыңғыс та, ешкім де отыр деген жоқ. Он екі қанат үйдің дәл төрінде құнысқан сұлтанның үні зорға естіледі.

— Шыңаға!— деді еңсесін көтеріп, аттың шоқтығын ұстап аттанғалы тұрған адамдай, босағаға қолын артқан Ақан.— Даусыңызды қаттырақ шығарсаңызшы, мына ұлықтарға келін емессіз ғой шымылдық артынан сыңсып сөйлейтін!

Бұрын өзін қатты сыйлайтын, өзі де хас өнерін кастерлейтін ашулы ақынның соқтығуға тұрғанын жазбай таныған Шыңғыс, жұрт алдында абұйырын тегіл алмаудың, қартайған шағында адуын, азулы Ақаннан сөз естімеудің шарасын көздеп, жұмсақ сөйлесіп, жұкарта бітіруді ойлады. Көлденең жұрттың екі арланды — қарт, әккі арлан мен кемелінде тұрған жырынды арланды алыстырып қойып, айыздары қанғанша қарайтын сыңайларын екеуі де ұқты. Әйтсе де, аса тістерін батырмаса да, бір-бірінен тайқаксып, тайынатын жер қалмады.

Шыңғыс баяу ғана басын көтерді. Өзіне тура қадалған Ақанның отты көзіне сулы көзі түсе беріп, тайып кетті. Қайтадан басын не беріп, шапанын тағы да қымтана түсіп, жөткірінді де, даусын көтере сөйледі:

— Ақан шырақ, жасыратын не бар, кейбіреулердің айтқанына құлақ аспай, кәрі қынырлыққа салып, өзінді осында, Ұлы мәртебелі Мұрагердің алдын көруге әкелген өзім едім. Енді, бүгінде бетімнен басып, елге қарар жүз қалмай, қар-

тайғанда жүзқара болып отырмын. Қазақ милләті — өзінің қонақжайлы сыпайыгершілігімен, лұғатты тәртіп, тәрбиелілігімен аты шыққан ұлыс. Бұл мінезі келешек нәсілге, ұрпақтан ұрпаққа мұра боп қалар қасиеті. Ал, сен болсаң, елдегі тентектігінді ұлы адамның, ұлы патша мұрагерінің алдында жасап, айықпас ұят арқалаттың халқыңа. Сені «көргенсіз», «тәртіпсіз» деген Мұрагер сөзі қазақ қауымына, бар қазақ еліне таққан мін. Өзіңді аямасаң да, жұртыңды аясаң етті. Халқынның абұйырын сақтасаң етті.

— Ә, Шыңаға, — Ақан сұлтан сөзін киіп кетті. — Сіз халқынның абұйырын дейсіз. Алдымен халқымыздың демейсіз бе... Ол халық сізге де, маған да, бәрімізге де ортақ емес пе? Содан соң абұйырын дейсіз. Ол аз. Мен абұйырын ғана емес, халқымыздың келешегін де сақтағым келмеді ме:

«Омбыда патша келіп, болды жиын,
Қалдырмай бәрін тегіс, болыс, биін.
Министр, губернатор, советниктер,
Бас қосып мәжіліс, құрған ұлы дүйім.
Николай император хазіретіне,
Сөйледім бұл қазақтың жайы-күйін,
Ұнатып ол шаһзада біздің сөзді
Хош көріп алтын медаль қылған сыйын».

Осы ма сізге ұнамағаны?!

— Қазақтың жай-күйін сөйлейтін сен соншама кім едің? — деп Нұртаза бас салып еді, Ақан кекесінмен күлді:

— Халқымыздың тағдырын, күйін айтуға да шен мен шекпен керек пе? Халқың деп соғар жүрегің болмаса, саусылдаған темір шеннен не қайыр. Ал елімізді, жұртымызды ойласақ, ол хақында патшаға бәріміз жамырамай, біреуміз ғана айтқанда тұрған не ағаттық бар?!

— Жоқ, Ақан, сен түсініп тұрсың, олай бұрма сөзді. Менін айтарым, мына еліңнің көзінше айтарым сол, енді Мұрагердің алды түгілі, артынан көре алмайсың. Енді күнанды мойнына алып, мына ел азаматтарының алдында. Ана оязға, сонда отырған Омбы ұлықтарына жүгініп, басынды иіп кешірім сұра. Мұрагерге оның жетсе жетер. Жетпесе, күнадан арыласың, тазарарсың. Патша баласы не деген кең, кешірімді еді. Әйтпесе, сен айтқан сөзді бұрынғы хандарға айтсаң, күнің не болар еді. Кешірім өтін, аяғына жығыл! Бұл бір. Содан соң, Ақан шырақ, ештеме сезбегендей, сезінбегендей, өз қателік, ұятыңнаң жаның ауырмағандай еркін жүргеніңді қой. Елге қайтқанша ешкімнің көзіне түспей-ақ, жатар тұрағыңда бол. Ендігі салтанат, сауық манында жүруіңді ешкім қаламайды, әм лұқсат жоқ!

Осыны айтты да, Шыңғыс тағы да құнысып, екі қолының саусақтарын бір-біріне айқастырып, тұнжырап отырып қалды.

— Бары осы ма, Шыңаға, айтпағыңыз? — деп Ақан әлі де

тым-тырыс отырған жұрттың үстінен сұлтанға тұнжырай қарады. Шынғыс көзін көтерген жоқ. «Осы, осы» дегені ме, түсінбедің-ау», «қоймайсын-ау» деп қынжылғаны ма, басын қайта-қайта шұлғыды.

— Жарайды, ендеше, Шыңаға, айтқандарыңыздың бәрін түсіндім. Осында әкелген де өзіңіз, қуған да өзіңіз — рахмет! Бірақ, менің бір түсіне алмай қалған жерім болып тұр,— деді Ақан Шынғыстан әлі де көзін алмай.

— Еһ, түсіндім дегенің не?.. Түсінбегеніне жол болсын?

— Бәрі де түсінікті, енді сөздің не қажеті бар,— деп отырғандардың кейбіреуі серінің сөйлеуіне қарсылық білдіріп еді, сөз құмар, дау құмар басқалары дүрсе қоя берді.

— Сөйлесін.

— Енді мұндай жиынды көре ме, көрмей ме?!

— Иә, енді көрмегенім осындай жиын болсын,— деп сөз үлесі тиген Ақан шүйіле түсті.— Менің түсінбегенім — осынша байбалам салатын, осынша қара аспанды жаудырып, қазақтың басына қара күн орнататындай не боп қалды? Патша баласы «Көргенсіз», «тәрбиесіз» десе, қате ме? Өзіңіз айтқан жоқпысыз, ол саған ғана айтылған сөз емес, бәрімізге, тіпті бүкіл қазаққа айтылған сөз дедіңіз. Оған несіне шамданасыз. Өтірік пе?

Жұрт қозғалақтап бір-біріне қарасып, «бұ не сөз» дегендей бір-біріне иек қағысты. Ақан енді босаға жақтан ортаға қарай өтіп, Нұртазаның алдына тоқтады.

— Сен айтшы, Нұртаза. Патша баласы Николай Алексеевич дұрыс айтқан ба, әлде мыжыған ба?

— М... мыжығаны нес! Әрине... Миколай дұрыс айтады,— деп, Нұртаза саскалақтап, көзі шарасынан шықты.

— Сіз айтыңызшы, Миколай дұрыс айта ма?— деп үй несі Мейрам байға сұқ саусағын шошайтты Ақан.

— Әрине, дұрыс айтады Миколай.

— Сен... сіз... сіз... сен!— Ақан жағалай отырғандарды саусағымен нұсқады.

— Дұрыс, дұрыс!

— Әрине дұрыс!

— Дұрыс болмағанда-ше?!

— Миколай патша дұрыс айтады. Ә, Мұрагер дегенім!

— Міне, бәрің де дұрыс деп отырсыңдар. Ендеше мені неге жазғырасыз, Шыңаға? Қазақ елі, қазақ жұрты, шынында не көрді? Жан-жағынан андыздаған Моңғолдың, жоңғардың қан сасытқан шапқыншылығын, кешегі хандардың, төре-сұлтандардың, бүгінгі ояз, болыстардың қиянат-қысастығын, озбыр, зомбылығын көрді. Одан басқа не жақсылық көріпті. Мен осыны айттым. Патша баласының «көргенсіз» дегені де осы емес пе?! Ал, тәрбиесіз» десе, ол да рас! Қазақ халқы не тәрбие, нендей жылы алақан көріп отыр. Алым-

салық, айып-айбана төлеп, шұрайлы көлін, шүйгінді шөбін, құнарлы жерін бергеннен басқа, не қарымта қайтарып, алмақтан не салмақ көріп отыр. Сендер алған сылдырмақ шең, жылтыраған шекпен бе? Ертең шынжырын тағып жетелер, алысқанға айтақтап басқа-көзге төпелер қарғыбау ма? Одан басқа не тәлім, орыс жұртының не тәрбиесін алып отырсыңдар. Тым құрмаса, ел билеген болыстар, көбінің қара танытын білімдерің, қол қоятын сауатың, орыс ұлығымен тілмашсыз сөйлесетін тілің бар ма? Сендер басқарған ел не тәрбие көріп қарық болмақ. Мен осыны айттым. Патша баласының «тәрбиесіз» дегені де осы. Мен, өзім білетін, көзі ашық қазақ білетін, бар қасіретті, бар тауқыметті жаздым. Қазақ та орыс елімен қоянқолтық қосылып ел болсын, тәрбие, шарапат көрсін деп, ел арызын Патша сарайына ала барсын деп жаздым. Бірақ оны Мұрагер құп алмады. Неге құп алсын — қазақтың зердесіне білім құйып, тіліне нәр беріп, терезесі тең сөйлегеннен көрі, отарлы қойдай айдап, оны ойсыз мақұлдаған, тілсіз бақылдаған мыйғұла текелерге басқартып қойса, жеуіне де оңай емес пе?!

Ұлықтар, жаппай қозғалақтап, бірі жырқылдап күлсе, бірі ашу шақырып, күңкілдесіп кетті. Шыңғыс маңдайын алақанымен көлегейлеп, екі нығы селк-селк етеді. Бүгінде ел басқарған болыстардың көпшілігінің қара танымайтын білімсіздігін, бейшаралығын бетіне айтып, шабынан түртіп, шамына тиген Ақан сөзіне айызы қанып күліп отырғаны ма, немесе, бүгінде уысынан кетіп, мынадай надандарға тиіп, қор болған билік, төрелігіне қамығып, егіліп отырғаны ма?

— Ендеше, Шыңға, бірінші әміріңізді орындай алмаймын: егер қате десеніз, халықтың көргенсіздігі мен тәрбиесіздігін бетіне басқан Мұрагердің өзі кешірім өтінісін жұрт алдында.

— Пау деген?

— Тапқан ақыл! — десті жұрт кекетіп.

Ақан оларға мойын да бұрмады.

— Екінші әміріңізге құлдық, Шыңға! Былай да ертең Мұрагермен табақтас болуға бар ұлық итше таласып, өз-өздерің жақ-жақ боп жаға жыртысып жатқанда, менің қыстырылып бірге жүргенім тіпті ерсі. Жарайды, ешқайда бармаймын. Әттен, Патша баласын бір көріп, табағынан бір асаған ет қанша азық болады сендерге? Енді көрмегенім Алексейдің баласы Николай болсын. Тілсіз маңырап, мұрнынан суы ағып бырс-бырс түшкіргеннен басқаны білмейтін, сақалдары шошаңдаған сасық текелермен отыратын патша баласы да табақтасқа жарыған екен!

Есікке қарай шыға берген Ақанның соңынан Нұртаза айғай салды:

— Әй, Ақан!

Ақан жалт қарап, болыс сөзіне құлақ түрді.

— Бұл сөзінді қалай түсінеміз? Бізді ғана емес, болашақ патшамыз Миколайды да даттап бара жатырсың ба?!

Серінің Нұртаза десе, жаны құрыстай қалатын әдеті.

— Оны неге сұрадың?— деді тістеніп...—Ә, ертең ана Мұрагеріне, болашақ патшаға айтып барайын деп пе едің? Е-Е, өсек айтпасаң, саған басқа оңтайлы сөз қайдан келсін. Аузың жетсе, тілің жетсе, айт, айта бар — ертең ол патша болса, сендер де, сасық текелер, жариды екенсіңдер жақсы қойшыға!

Нұртазаға керегі де осы еді. Ашуына арамзалығы қосылып қарқылдап кеп күлді.

* * *

Осы түн әр шаңырақтың астында өздерінше сайран салып, думандатқан ел ұлықтары мен көшпелі елдің дәстүрін, аstatөк асын, қызықтап келген Омбы қаласының шені биік чиновник қонақтарына олардың сыртынан күзеткем полиция адамдарына көңілді жылы түн болғанмен, Ақан, Мәмбетәлі үшін үрейлі, суық түн болды.

Шулы түннің бір уағында түсі келмей сұрланған Мәмбетәлі ызадан, қорлықтан бүк түсіп, үстіне жеңіл шапан бүркеніп, ауыл шетіндегі жыршылар үйінде керегеге жабыса жатқан Ақанды, сезіксіз болу үшін Ыбырайды қоса тысқа алып шыққан.

Қотаннан аулақ жайылып жүрген шідерлі, тұсаулы көп аттарға қарай томпалаң қағып алдына түскен Мәмбетәлінің қайда бастап келе жатқанын алғашқыда түсінбей, үрейлі жүзінен, «жүріңіз тезірек!» деп асықтырған сөзінен секем алған Сері оның соңынан үнсіз ере берді.

Әлден уақытта алдарынан ағарандаған екі адамның бейнесі көрінді де, біреуі оқшаулау шығып бұларға қарай жүгіре басқандай болды. Шілденің қысқа таңды бозамық даласына көзі жаңа үйренген Ақан өзіне қарай қанатын қағып ұшқан аппақ көбелектей ақ көйлекті әйел бейнесін көргенде, ауыл сыртында ұшыраған белгісіз періштеге таң қалды. Енді жақындап келе әйел бейнесі айдың көлде әлде неден үркіп, қанатын қаға ұшқан аккуға да ұқсайды. Өзіне қарай созылған жібектей жұмсақ, көл сүйірігіндей нәзік қолды Ақан қалай екі алақанына қысып, кеудесіне басқанын аңғармай қалды. Тұла бойынан жұпар исі аңқыған орыс әйелі өзінің әдеттегі ер адамға ұсынар қолын, үйреншікті дәстүрмен созған еді. Мұндайда тәрбиелі еркек ақ саусақтардың сыртынан ерін тигізер еді. Мына дала серісінің бас салған мінезінен, өзінің ағаттау қылығынан қысылған әйел қолын жеңіл ғана тартып алып, даусы дірілдеп, тіл қатты:

— Здравствуйте, степной рыцарь... Ахан!.. Таныдыңыз ба?

Ақанның аузына жөппелдемеде сөз түспей, үнінен, мүсін, келбетінің нобайынан жазбай танып, әйел атын қайталай берді.

— Анна Ивановна... Анна... Анна!.. Мен сізді, көп, көп дамалар ортасынан көргенмін, алыстан. Сізді көрмей қалуым мүмкін емес...

Жазғы ақтандық түнде ақ маралдай керілген Аннаның үнінде де үрей бар, асыға сөйлейді, сыбырлап сөйлейді.

— Көріспегелі көп болды. Енді көрісеміз бе, жоқ па. Біз Петербургқа кетпекпіз. Ахан, мен далаға салқындауға шыққалы недәуір уақыт өтті. Іздеушілер шығып қалса... бәрінен де сізге қиын болар. Ахан, ренжімеңіз, осы қазір, бұл арадан тезірек аттаныңыз. Түсіндіріп жатуға уақыт тығыз. Оны Сердалин мырадан сұрарсыз. Тілімді ала көріңіз, өте сұраймын. Кете көріңіз, біраз бой тасалай тұрыңыз. Бәрі ұмыт болады, желігіп тұрған мезгілге ұрынбаңыз. Ал, хош, Ахан! Бар қолымнан келгені осы, хош, аяулы рыцарь!..

Ақан әлде не деп оқтала бергенше болмады, Анна Ивановна анадай жерде Мәмбетәлі, Ыбырайлардың қасында үнсіз тұрған, тап өзіндей ақ көйлекті белгісіз келіншекпен киіз үйлерге қарай кете барды.

Тал бойынан мейрімді адамның мінезі, дала гүлінің исі аңқыған Аннаны көріп қуанған сері, үрейлі, суық сөзін естігенде жүрегі мұздап қоя берген. Ендігі хабардың жалпы нұсқасын түсінсе де, Мәмбетәлінің аузынан қашан естігенше тағаты таусылды. Мәмбетәлі де жан-жағына қарағыштап, біреу тындап тұр ма дегендей сыбырмен асыға-аптыға сөйледі:

— Ақан аға, жана Нұртаза, қасында Қовзолов пен Шмонин бар, Қоноваловтар жатқан үйге барыпты. Тегі, біздің Омбыдағы жүрісімізді сырттан бақылаған Қовзолов, кешегі Мұрагер алдындағы сөзге екеумізді қоса кіналайтын көрінеді. Екеумізді жасырын қамауға алуға лұқсат сұрапты.

— Оған да лұқсат сұраушы ма еді?— деді Ақан даусы дірілдеп. Күйзелген ел жайын айтқан да айып болғаны ма?— Нені айыптау, нені айыптамау солардың қолында. Қазаншының еркі... Ал, өз қаласында емес, тыста жүрген айыптыларды, әсіресе саяси айыптыларды, жандармерия болмаса, қала полициясының ұстауға заң жүзінде қақысы жоқ. Ол жағын қайтесіз, Ақан аға, шынтуайтқа келгенде олар заңға да қарамайды. Сіз, әйтеуір де әкімдер қуды ғой, қазір, ел абыр-сабыр боп жатқан тұста, атыңызды алдырып, алысқа, Семей Кереку жағына ма, Жетісуға ма кетіп, бір жылдай бой тасалаңыз. Түрлері жаман, араққа масыққан Қоновалов та, ел ұйықтаған кезде, жұртты бөріктірмей, алып кетіндер, ар жағын көре жатармыз депті. Жанағы Аннаның мені таптырып алғаны мұндай онды болар ма?

— Ал, сен-ші?

— Ақан аға, мен былай да қуғында, есепте жүрген адаммын ғой. Менің кетуім өте сезікті. Сізді ел ұлықтарына өкпелеп, жалғыз кеткен екен дей салады. Қашан іздегенше... кейін ұмыт болар. Ал мен кетсем, ертең-ақ аттан салуы айдан анық, ши шығарып алмайық.

— Сонда сені ұстамақ па? Мен бой тасалауым керек?..

— Мен үшін кам жеменіз. Үйреншікті жағдай ғой. Қанша ұстар дейсіз. Дәлелдері болмаған соң, босатып жіберер. Екеуіміз бірдей ақ түрмеге түссек, одан қашан құтылғанша.. Іс ұзаққа созылып кетеді... Түсініңіз, Ақан аға!

Бұрын түрме жүзін, жандарм алдын көрмеген аңқау ақын аузынан Омбыда қайда болғаны, не сөздер айтылғаны шығып кетсе, жолдастарына да қиыншылық түсерінен қауыптенгенін Мәмбетәлі, сері намысына тимейін деп, бүгіп қалды. Түрме, ит жеккен десе жаны түршігетін Ақан не істерін, не айтарын білмей қибыжықтай берді. Көз алдына Мәмбетәлі көрсеткен орыстың Достоевский. Дуров сынды ұлдары отырған крепость, Сібірден шыққан оқымысты адамдар Ядринцев, Потанин қамалған қала сыртындағы төрт қабат тор көз ақ түрме түсті. Тұла бойы тітіркенеді. Қиырда жұптарын жазбай, басқа түскен хикметті бірге тартып күн кешкен жолдастары түсті есіне. Бойын қайта жинап алды.

— Жоқ, Мәмбетәлі, не тартсақ та, бірге тартамыз. Бар салмақты саған тастап, бас сауғалау деген не сұмдық. Өзім бастаған екем, өзім мойныммен көтеремін. Сенің қағаз жазғаннан басқа кінәң қандай? Ол қағазы да жоқ.

— Иә, Ақан аға, дұрыс ұғынып тұрсыз. Ол — Шмониннің әпербақандығынан жасаған қатесі. Егер ондағы сөздер қолдарында болса, онда тіл тартпай, Сібір айдалып кетіп жатырмыз. Ал, дәлелі жоқ, мені де онша жазғыра алмайды. Сіз өзіңізді ғана емес, мені де аясаңыз, қазір көзге түспей, аттаныңыз, жөнеліңіз, Ақан аға!.. Өтінемін!.. Бұл арада, арыстанға қарусыз қарсы барар дәрменсіз адамдардаймыз. Орыстың белгілі азаматтарына да жібімейтін Патшаның қатал заңы, бұратана түземдіктерді мүлдем көзіне де ілмейтінін сезген шығарсыз. Босқа мерт боламыз. Ал, Ақан аға! Және де ел жаққа бара көрмеңіз. Қар жауып, із басылсын.

Іс сыңайын, сөз нобайын ұққан ақылды Ақан, бұдан соң көп қолқалатпай, Ыбырайға сыртта жусаған Көкбестісін аулақта ерттетіп, камыға тұрып атқа қонды.

Жөнелер алдында Мәмбетәлі Ыбырайдың қалтасында жүрген Ақан керексіз еткен медальды алып берді.

— Ақан аға, бір керегіңізге жарар, анау-мынау тексере қалғандар болса, кім біледі, қысылған жерде мұның да пайдасы тиер. Елге атыңызды жария етпеңіз, бүркене көріңіз... Жолыңыз болсын!

Көзіне жас оралған Ақан, көңілі босап ұнжырғасы түскен

Мәмбетәлі, Ыбыраймен құшақтаса қоштасып, Кереку жакты бетке алып, беймезгіл шақта жападан-жалғыз ұзай берді.

Таң аппақ атып, шығыс жақ қызыл арайға малынған кезде, ауылдағы абыр-дыбыр да басылған. Күндізгі қала қамына асыққан Шмониндер арбаларын жегіп, мылтықтары шошайған салт атты городовойлармен Ертіс үстіндегі жайма көпірге қарай ұшырта жөнелді. Ресорлы күйме ішінде тұтқындалған Мәмбетәлі.

Қотандана тігілген үйлерді поштабай, шабармандарымен айнала тіміскіп, үнсіз тінтіп шыққан Нұртаза Ақанды таба алмай бармағын тістеп қала берді.

Ертеңінде-ақ кім таратқаны белгісіз, Ақан серінің Ертіс жағасында отырып шығарған «Он үш жетімі» ауыздан-ауызға тарал, қашан Мұрагер кеткенше, Омбы төңірегінде айтылып, кейін Ақмола, Қызылжар, Көкшетау өңіріне жетіп, Семей, Кереку, әрісі Жетісу асты.

7.

Караша шым үйдің сыртқы есігі ашылған сайын тыстағы көктем лебі білінеді. Әлі дала тұтас қараң қоймағанмен, төбе, қыраттардың күнгей беттері жалаңаштанып, дымқыл жер иісі шуақты күндері бүкіл атрапқа тарай бастаған. Күннің түске дейін мүйіз, түстен кейін киіз дейтін шағы. Бұл кезде қыстай қалың қар астында бүктүсіп, мықшиып жататын бәкене үйлердің алдындағы күресін беті еріп, сығырайған терезелердің қырауы жылап тұрады. Іргеден, бұрыш-бұрыштан білінген сыз, дала жылып, үй суынған сайын дымданып, сәл от жақса бөлме ішін буға толтырып жібереді. Сырттан таза ауа кірсе, іштен күн түспейтін қалың тоғайдағы шірік қаз оты мен жапырақтардың борсыған исіндей тымауратқан қолайсыз иісі білінеді. Қыстан қысылып шыққан адам да, мал да бұл кезде шуақты даланы ансап тұратын кез. Қашан күн батып, әлі ызғары тарқай қоймаған қыс салқыны бойын тоңазыта бастағанда барып үйлеріне кіретін жұрттың сыртта ұзақ жүретіні содан.

Қалың көрпені бүркеніп, бұрыштағы ескі ағаш төсекте үнсіз жатқан адам ғана дала рахатынан қалыс. Тысқа шығуға мұршасы келмей төсек тартқан дімкес жандай тапжылмай, ел жүзін көрмей жатқанына бір жұмадай болды.

Бұл — елін, жерін сағынып, жақын жұрағат, туыстарын бір көруді армандап, құсаланған Ақан сері еді.

Биыл Омбыдан патша мұрагері алдында, ел шонжарларының алдында кінәлі болып, қуылып кеткенді Кереку асып, одан Кара Ертіс бойында қыстай жасырынып жүрді. Сол жақта аты жаңа шыға бастаған асқан әнші Естайды ертіп, жұрт көзінше ақынға ілескен атқосшыдай өзінің кім екенін

сездірмей, ашық қапаста күн кешті. Естайды жаңа үнді, мәнерлі әнге баулыя, ұтаздық етіп, өзі бүркеніп жүрді. Құрығы ұзын ақ патшаның болыс, старшындарының көзіне түспей, қашқын күйде күнелтті. Ақыры елін сағынған ақын, Естаймен қоштасып, Ереймен бауырына құлаған еді. Бұл маңда да бөтен атпен ауыл-ауылды сағалап, Көкшені төңіректеген сері Жайық қарттың үйіне жетіп, бір айдай аялдаған. Осы жатқаны — Жайықтың үйі.

Қысқы аязды күндердің бірінде жасырын келген Ақанды Жайық қарт жылы қышағына алып, еліне жібермеді.

«Ақапжан, жағдайыңды өзіңнен бұрын естіп ем, сенің Омбыда ақ Патшаның баласы алдында тайсалмай тұрып ел жайын, елдің ауыр күйін айтқан сөздерінді бүкіл Сарыарқа әңгіме етіп жүр. Нұртаза сияқты болыстардың саған деген тісі қайраулы көрінеді. Қайтесің, елге барам деп, апандай аузын ашқан қасқырларға жем болып кетерсің. Әліптің артын бағайық, мүмкін өткен істі ұмытар, сенің әділдік қуған сөздерің ескіер, сол кезде барсаң, тозған сөзді ешкім қайтадан қоздатпас. Осы үйде жата бер, ешкімнің көзіне түспеші, заман бүлініп тұр. Қит етсе түрмеге қамайтын, сібір айналдырып жіберетін заң шықты ғой. Бетін аулақ қылсын. Жер аяғы кеңі келе, жұмыс арасында өзім Көкше жағына жансыз барып, ұлықтардың сыңайын байқармын» деп, жалынып-жалпайып Ақанды тоқтатқан.

Енді Ақанның шыдамы мүлдем таусылды. Бұрынғыдай әнмен, сәнмен жүрген емес, бөденеше бұғып, түнде ұшатын қорқақ оқпақтай жасырын тіршілік еткенге бетінен басып, өз өзінен ұялып, қорланатын болды. Оның үстіне, осы соңғы айда жер-жерде жұт нышаны біліне бастады. Ақпанның соңғы күндері бұрын болмаған жылмық күндер тұрып, ара-арасында жауын жауып, арты түтеген май боранға, қызыл шұнақ аязға айналып, тебіндегі малдың шашасы қиылып, биелер іш тастап, тақыр қоянда жүдеп, шалдыққан жылқы баласы көк тайғақты көтере алмай ұшып өле бастады. Көкше жағының халі де осындай дейді. Тегі биыл ел қатты тарығып, тіпті аштыққа ұшырауы ғажап емес. Наурызда малдың аузы көкке, елдің аузы аққа тиіп ілініп кететін қазақ жұртының мал сүмесі болмаса, ертең жұтқа ұшырамағанда несі калсын.

Осындай тар кезенді де ойлап, ел басына күн туа бастағанда, өз қара басын қорғап, біреудің шымшып жеген асына ортақтасып жатқанына қатты налыған Ақан, енді далада су жүріп кетпей тұрып, еліне жетуге бекінді.

Жайық қартта да бұрынғыдай күй жоқ. Паң Нұрмағамбеттен іргесін аулақ салғалы осы ауылдың байы Тасболатқа жылқышылыққа жалданған екен. Қазір мына қара өзек кезінде күні-түні көтерем мал соңында.

Ақан жападан-жалғыз төсекте аунақшып, құсаланып

жатқанда сырттан сәнді киінген бір келіншек кірді ішке. Қара көленге бөлмеде сырттағы жарықтан көзі үйренбеген ол, аяғын кібіртіктей басып, тап ортадағы қақ ашаға келіп тоқтады. Бұрын үйге бейтаныс біреу кірсе, теріс қарап, іргеге аунап түсетін сері, бұл жолы өйтпеді. Ашаны құшақтап тұрып қалған келіншектен көз алмай жата берді. Келіншек те танадай екі көзі жаудырап, үнсіз тұр.

Әлден уақытта барып, келіншек үн қатты:

— Ақан аға!.. Сіз... Ақан аға емессіз бе?

Ақан үстіне мұздай су құйып жібергендей болды да, әлден уақытта бойына бір жаңа жылы қан тарағандай, келіншекке тандана қарады.

— Айтыңызшы... мен ешкімге айтпаймын... аузымнан шықпайды, айтыңызшы, Ақан аға, сіз...— деп келіншек өз үніне өзі тығылып, көзіне жас оралды.

— Өзің кімсің, қалқам,— деп Ақан басын көтеріп алғанда, жылап қоя берген келіншек, серіні бас салып, үнсіз көрісті.

Әлден уақытта құшағын жазып, төсағашқа серімен қатарласа отырған келіншек біресе жылап, біресе күліп:

— Шынымен танымадыңыз ба, мен сізді сыртыңыздан бір көргенде ұқсатып ем, бірақ мына үстіңіздегі киімдеріңізді мүлдем сізге лайық көрмедім. Кейін ел жақтан келген адамдардан «Ақан сері ұлықтардан бой тасалап, бөтен елде бұғып жүр екен» дегенді естігенде барып жүрегім сезе қойды.

Сом тұлғалы, кезінде бәденді болған, танауы сәл делдігендеу, қызыл шырайлы келіншекке Ақан ұзақ қадалды. «Бұғып жүр» деген сөзге тітіреніп, іштей намыстанып та отыр.

— Таныдыңыз ба? Кіммін, анықтап қаранызшы,— келіншек балаша еркелеп, әрі назданып отыр.— Киіміңіз ғана болмаса, үйіңіз де, сөзіңіз де өзгермепті. «Қалқам, қалқа бала» дегеніңіз қандай ыстық еді. Кеше ғана естіген сияқтымын, Ақан аға!

Келіншекті жаңа таныған Ақан да қуанғанынан бас салып, қаны тамған екі бетінен алма-кезек сүйе берді:

— Сен... сен... Ақшабақ емеспісің.... Ақшабақ... Қалқам-ай, көрмегелі талай жылдар өтті. Ақшабақ, Ақшабақ!

Ақшабақты ұзатылғалы көріп отырғаны осы Ақанның. Әйел бала жат жұрттың табалдырығын аттап, бала-шағалы болған соң тез өзгереді-ау. Әлібек батырдың ақ жарқын мінезіне ұқсаған бұрынғы қалпынан айнымағанмен дене бітімі мүлдем өзгеріпті. Тұла бойы толысып, өңі мосқалданып, кәдімгідей шар тартқан.

— Ақан аға, жақында, сіздің аран түбінде шуақтап отырғаныңызды көрші ауылдан лаумен өтіп бара жатып алыстан

көрген бір орыс, үздіге сұрап қоймайды. «Бір көрген адамым секілді, Ақан деген ақын емес пе?» дегенде, жүрегім су ете қалды. Пиғылы жаман адам ба, кім білсін! Мен «Ақан бұл жаққа қайдан келсін, ол — осы ауылдың жылқышысы. Көптен дімкөс» деп жалтарып ем, «өзім де солай ойладым, өңі келгенмен киім киісі мүлдем ұқсамайды, немен ауырған адам» деп сұраған соң, осы емдеуге барам деп, танып қояр. Одан да мұны мүлдем жаңылдырайын деп, «ол емдеуден кеткен адам, және де орыс емін алмайды, дем салатын қазақтар болмаса, кәпір қауымын жек көреді» дедім. Содан тағатым таусылып, бүгін ешкімнің көзіне түспей жеткенім ғой, Ақан аға.

— Орыс дедің бе, ол неғылған орыс?

— Былай, жаман адам емес, әйтсе де кім біледі. Өзі көптен бері қазақ ауылдарында балалардың көз ауру, денесіне түскен жарақаттарын емдеп жүрген жетім адам. Дәрі-дәрмекпен емдейді. Қолы сондай жеңіл, емсекті көрінеді. Бірақ көп қазақтар «кәпір» деп қорқады.

— Ал, мені ол қайдан біледі?— дей беріп, Ақан селк ете қалды.— Ақшабақ, атын білесің бе?

— Аты Мәтібей.

— Оу, Новиков қой. Новиков, жаным-ау қайда ол. Қайда, Ақшабақ,— деп Ақан орнынан ұшып кете жаздады.— Айналайын-ай, қазір, қазір, жіберші осында!

— Ол көрші ауылдарда жүрген болуы керек, егер сізге қажет болса, кісі жібертіп алдырайын.— Ақшабақ есі шыға қуанған серіге таңырқай қарады.

— Сүйтші, сүйтші, қалқам. Апыр-ай табылса жақсы болар еді, бір жаққа кетіп қалмаса игі етті!.. Ереймен жағында тұрамын деп еді-ау...

— Ақан аға...— Ақшабақ әлдене көмейіне тірелгендей күмілжи берді.— Ақан аға, кешке... біздің үйден дәм татсаңыз екен. Әдейі... шақыра келдім... Сізді көргенде бүкіл ел көшіп келгендей... сағындым елді... тым құрмаса сізбен отырып, шерімді тарқатып, мауқымды басайыншы!?

— Қалқам-ай, үй аралап қыдырардай менде не хал бар. Тағы да жұртты дүрліктіріп...

— Ешкім білмейді, Ақан аға! Өзіңізден басқа ешкім болмайды.

— Жолдасың қайда еді?

— Ол малда. Жылқыда жүр. Түнделетіп келіп қалса, ел адамы, Көкше жағынан жүрген ағайыным дермін: Оның шауасы қанша.

— Ол жоқта қонақ күтуің қалай болар екен?

— Одан қам жеменіз, Ақан аға. Малға сатылып келсек те Зілғара әулетінің билігін ешкімге сатқан жоқпыз, Өз билігім өзімде.

Ақшабақ осы сөзді айтқанда кәдімгідей намыстанғандай, әлде неге зығырланғандай қызарақтап, аялы көзі алақтап кетті. Құдды Әлібектің мінезі: айыбы әйел, әйтпесе тірісінде тізгінді ешкімге бермейтін, қиянат атаулыға қарсы тұрып, айылын жимай тіресер екенің адуынды айбыны бар жүзінде.

— Жарайды, Ақшабақ! Ақшам кезінде Жәкең екеуміз барамыз. Қолқам сол болсын — Мәтібейді таптыршы...

Ақанның бұл түнгі қуанышында шек жоқ. Ғұмыры ел ішінде жабығып көрсе де, жұрт көзінен жасырынып көрмеген сері қыстай бөтен жерде не атын айтып ағынан жарылмай, не көңіліндегі көрікті әнін сыртқа шығара алмай бұйығып, іш құса боп басылып, жарылардай халге жеткен еді. Енді кең отауда еркін көсіліп, еркін сөйлеген ақын да Ақшабақтан бетер ішкі шерін бір тарқатқандай. Мол дастарханда Жайық пен Ақан ғана. Ерке, әрі бір бет айпара келін есіктен сығалаған ауыл адамдарын, көрші-қолан, қайындарына дейін қора астындағы үлкен үйге қуып салып, өзі сыйлы қонақтарымен жеке сұхбаттасқан. Түн ортасы ауа Ақшабақ әмірмен жұмсаған тыңғылықты жалшы бала Новиковты қояр да қоймай алып жетіпті.

Ақан мен Мәтібейдің ойын баласынша бірін-бірі жұлқылай құшақтасып, көпке дейін ажыраса алмай, қуаныштан жыларманға келген күйін көрген Жайық қарт пен Ақшабақ аңтан.

Фельшер мен сері таң атқанша біресе орысша, біресе қазақша сөйлесіп әбден мауықтарын басты. Ақанның Омбыдағы әңгімесін, қашқын күйін зер қоя тыңдаған Новиков кейде қабақ шыта тыңдаса, бірде каркылдай күліп, патша мұрагеріне айтқан сөздеріне мәз бола отырып, тосын бір хабармен серіні қатты қуантты:

— Ахан, мен жақында сіздің елге — Қөкшетауға барамын, Сізбен сол арада кездесермін деп ойлап ем, мына қарашы, ойламаған жерде... Енді бірге жүретін шығармыз.

— Ай, қайдам... Менің елге баруым — әзір асығыстық болар. Әйтсе де...

— Ол, жақта аңдушылардың қолына түсіп қалар, әлі де бас паналай тұрғаны жөн, — деп Жайық қарт та Ақанды қостады. — Бұл ара да өз елі, қайда асығады. Әлгі Қанабал деген оязыңнан бастап, бәрі аңдып отырған жоқ па?

— Да, Коновалов қазір Омбыда жатыр. Петербургқа ұзаққа кетуі мүмкін. Науқас көрінеді.

— Апырай, ә! — Ақанның жүзіне кан ойнағандай, қызарақтап, даусы дірілдеп шықты.

— Қазір оның орнында Делезари деген көмекшісі отырса керек. Сізді ендігі олар ұмытқан да болар. Және де өздерінің де қазір басы қатып жатыр, жұмыстары көп.

— Ол не жұмыс? Мұның бәрін сен қайдан естіп жүрсің?— Ақан Новиковтың жүзіне қадала қарады.

Бұл екі арада Ақшабақ аққұманға жаңадан шай салып, демдеп әкелген. Новиков алдындағы кесесін ұсынды:

— Шайыңыз не деген дәмді. Бұрынырақ дұрыстап танысқанда ғой, өткен-кеткенде сіздің қолдан шай ішіп тұратын едім.

— Е, бұдан былай да күн бар. Енді көрдіңіз үйді...

— Ай кім білсін, енді бұл жаққа келе аламын ба, жоқ па, біз жел айдаған, қалай еді, әлгі?..

— Қаңбақ па?

— Иә, қаңбақ сияқтымыз,— деп, Матвейдің жүзі өзгеріп, байсалдана қалды.— Мен, Ахан, дала генерал-губернаторствосының бұйрық қағазымен Көкшетауға бармақпын. Енді оның себебін айтайын...

Новиков ыстық шайды сыздыктата ұрттап ішіп, дастарханнан алып сықпа құрт салды аузына.

— Биыл, ақсақал, өзіңізге мәлім, Ахан, сіз де көп елді аралапсыз, көрген шығарсыз, былтырғы жылдың қуаңшылығынан ел жұтқа ұшырау қаупінде отыр. Жылқылардың алды өле бастады. Солай емес пе, ақсақал?

— Иә, иә, беті жаман. Енді қыс аяғы созылмай, көктем ерте көрінсе, оған да тәубә! Ай, әйтпесе, түрі жаман, жаман! Бетін аулақ қылсын, жұтың қызыл тілін жылтындатып жұтамын деп, жұтынып-ақ тұр. Былтырғы тақыр қоян қылды ғой қыласыны!

— Ал, Россияның халі бұдан да жаман. Жаман емес, жаппай аштық. Былтыр егіні шықпай, шөптері, ормандары күйген Пенза, Саратов, Пермь губернияларының крестьяндары бет-бетіне босып, басы ауған жаққа теңіреп жатыр. Петропавл, Челябинск қалаларында темір жолмен жеткен босқындардан аяқ алып жүргісіз дейді. Курганға, Тобольск, Омск, Томск, Көкшетауға шұбырған панасыздардың көбі айдалада аштан қырылып, өліп жатса керек. Аштық қана болса бір сәрі, аштықтың серігіндей бірге жүре-ақ жаппай обаны ала келіпті.

Сібірде, айдауда жүргенде мұндай аурулардан жан тапсырған бейбақтардың талайын өз көзімен көрген Жайық карт:

— Апырм-ай, тағы да не сұмдық. Жерімізді тағы да індет жайлайды десейші. Оба бір келмесін, келсе тиген жерін обып кететін обыр емес пе. Е-е, ендігі жетпегені осы еді,— деп күйзеліп, ауыр күрсінді. Ақан да қабақ шытып, төмен қарап ойға кетті. Қызылжардан бастап Көкшенің үстін көктей өтіп кара бұлтша қаптаған обаға тұншыққан елі түсті есіне. «Жалғыз әкем қайда жүр, көрінбей кеткені несі» деп, тілімен айта алмаса да, ыммен ұғындырып, өткен-кеткенге көзі жау-

дырап, жыламсыраған Ыбан ұлы түсті есіне. Ауыр жылдың ауыртпалығына кезігіп жатқанда елі, өзінің із-түзсіз бас сауғалап, жалғыз қарақан қарабасының қамымен бой тасалаған, көденің бауырында бүккан сыбай бөденедей халін ойлағанда іштей езілді.

— Қазір дала генерал губернаторствосындағы басты мәселе де осы көрінеді. Жер-жерден дәрігер, фельдшерлер жинап, әлгі аурулардың ұйысқан жеріне алдын-ала жіберіп жатқан көрінеді. Омск қаласындағы фельдшерлік шkolдағы оқуды уақытша жауып, шәкірттерін әр қалаға таратыпты...— деп, көп жайды ұғындырған Новиков өз ахуалына жетіп бірақ тоқтады.— Мені Көкшетауға бөліпті. Енді екі күннен сон жүремін...

— Мен де бірге жүремін ендеше,— деді Ақан жұлып алғандай.— Жақсы болды серіктікке!..

— Жүргенде... қалай енді... Ел көзіне, ұлықтар көзіне түспей, алыстан тамырын басып көру керек пе?..— деп Жайық қарт күмілжіп еді, Ақан ызалы күлді:

— Қаны қарайған адамдардың тамырын бастың не, баспадың не, арам тамырда таза қан болушы ма еді... Мына Ақмола, Торғай жағының егіншілік кәсібімен айналысқан қазақтарында жана бір мақал бар екен: «Шегірткеден қорыққан егін екпес!» дейді... Ең тәуірі — әлгі үлкен шегіртке — мұрты тікireйген, ақсақ, ат бас шегірткенің жоғы жақсы болды.

«Ат бас шегірткенің» Коновалов екенін ояздың түс-келбетіне сырттай қанық Жайық қарт та, Мәтбей де бірден түсініп, мырс-мырс күлісті.

8.

Кешке қарай ызғырық жел тұрып, күн суытып кетті. Ағтарып тынықтырып алған жолаушылар лекітіп келеді.

Қара талға жақындаған сайын Ақанның жүрегі алып-ұшып, қашан туған жерге, бір жылдай көрмей сағынған аулына жеткенше асығады. Алдынан шығар туған-туысқан, жақын-жұрағатпен табысқанша тағаты таусылып, ат үстінде шыдамсызданады: «Ыбан да, сағынған шығар? Таныр ма екен мына түрімді көргенде?.. Ауыл маңының қары еріп, Сары көлдің мұзы тесіле бастаған шығар-ау?.. Қара тал малын әлі далаға шығарған жоқ шығар? Жұттан аман ба екен?.. Көк зираттың маңына түскен қарды аршыды ма екен, терістік жақ тұғырында бір кінарат бар еді, ішіне су құйылмаса жарар еді. Кәпірлер көтерген бейіт маңына әлі де жуымай жүр ме екен? Ұмытатындай да уақыт болды ғой. А-ай, қазақшылық-ай!.. Ыбрай домбырамды үйге әкеліп берген шығар?»

Ақан атының басын тежеді. Іштей толқып, қуанған ақынның нұрлы жүзін ұясына таянған күннің алқызыл шапағы одан сайын нұрландыра түседі. Қасына қатарласа тоқтаған Матвейге тісі аксия күліп:

— Міне жеттік! Шаршадың ба, ничево, бәрі де ұмыт болады,— деп, аттан түсіп, қалтасынан шакшасын алды.— Сен де бір рахаттанып темекі тартып ал. Аттың белінен түсе тұр.

Новиков дым түсінбей көзі жыпылық атты:

— Жеткені қалай? Мен өзіңіз айтқандай қарағайдан киіп салған үйлер тұрмақ, пеш мойнынан шыққан түтін көріп тұрғам жоқ.

— Пештің түтіні түгілі, кешке моншаның буын да көресің. Таска бор еткізіп суды құйып жіберіп, ай келіп, бала қайыңның жапырағымен соғынасың келіп, соғынасың. Тұла бойың бусанып, ат сокқан денең түгілі, қажалған жеріне дейін түгел жазылады,— деп, қуаныштан мәз болып, қалжыңдап та қояды.

Монша дегенде, үш жылдан бері жазда көл, өзендерде, қыста шошалаларда жез легенге түскені болмаса, моншаның жүзін көрмеген Новиковтың аркасы, мойны, бас терісіне дейін жыбырлап кетті:

— Эх, рахат-ай!

— Тұра тұр бұл әлі бер жағы. Содан соң, аппақ шыт жана ішкімдерді киіп, бусанған бойда ағаш төсекте, бір кесе қысырдың қымызын тастап алып, шалқаннан түсіп, борша борша терлеп жатып, маужырап ұйықтайсың. Түрекелсең, буы бүркыраған, өзіне арнайы сойылған қойдың басы үстіне салынған үйеме табақ ет келеді алдына.

— Денең жеп-жеңіл, да? Бүгінгі бозторғайлардай қалықтап ұшқың келеді, да?

Көптен кір-қонын ауыстырмай, жокшылық тауқыметін тартқан, әрі күнұзын аш екеуі де ағаш бауырында, айдалада тұрып, балаша қуанғандарын өздері ерсі көріп, қаркылдап тұрып күледі.

— Ал, кане, кеттік. Осы шоктың тасасынан шыға Қара тал тиіп тұр,— деп атына қонған Ақан алға түсті.

Шоқ ағаштың аумағы үлкен емес. Әйтсе де, маңайдағы басқа қызылдардай майысқан жас қайындары жоқ, өңкей тамырын кең жайған қалың бұтақты, жуан, кәрі ағаштардың бойы да биік,— ауылға кіре беріс жолдағы перде сияқты. Бауырынан шыға келгенде, жолаушылардың тап алдынан түтіндері будақтаған көп үйлі ауыл да көрінді.

Ағаш-ағаштың саңылауларынан от шашқан күн қызарып батып барады.

Ауыл қарасын көргенде еліне тез жеткенше асыққан Ақан болдырыңқыраған Көкбестісін тебіне түсіп, біраз жерге дейін Новиковтен оқ бойы озып отырды да, әлден уақытта

барып ат басын тартып, серігін тосып алды. Өңі әпсәтте бұзылып, Қара талдың тасасына түсіп жоғалған күндей тұнжырап, кейпі өзгере қалыпты. Мұндайды тез аңғарғыш Новиков:

— Не, адасқаннан саумыз ба?— деп, сері жүзіне сәл үрейлене қарады.

— Жай адасқан ештеме емес-ау, өз ауылымды өзім таппай келемін,— деді атын аяңға түсірген Ақан елден көз алмай.— Ауылдың оң жағында осынау қарауытқан Қара тал. Жұрттың «Ақан туған» деп қойған жері. Бауырындағы «Сары көл». Ал, ана бір Қара талдың тасасында шеті қылтиған біздің ағаш үй. Одан берірек — інілерімнің, басқа ағайындардың үйі... Ал, солардың ортасына сыналай кірген, мына сол қапталға түскен үйлер кімдікі? Ана бір іргесі көтерілген, шатырсыз бөрене үйлер кімдікі? Қайдан келген? Бір жылдың ішінде мұншама үй салатындай... Түсінсем бұйырмасын! Бәрінен де...— Зират қайда, зират?!

Новиков Қара талды бұрын көрмесе де, Ақанның айтуымен қолмен қойғандай білетін. Көп еңбек пен мол ақша, мол тамақтың күшімен салынған Қорамса мен Жаңылдың зиратына, тіпті, Құлагердің қорасы мен құдығына дейін көз алдына елестететін. Көкшетау жақ беттен келе жатқанда бесалты шақырымнан көрінеді дейтін он жеті кез зират бұлар түстік жақтан — ауыл іргесінен қарағанда көрінбегені қалай?

Зират тап қасына жеткенше көрінбеді. Дәл үстінен түскенде жолаушылар бір-ақ түсінді, Күмбезді зираттың үсті жым-жылас. Сырлы тақтайлардан, бөренелі қабырғалардан қалған қылтанақ жоқ. Тұғырына салған ірге тастар ғана қарастында жатыр. Күнгей беті еріп, мола топырағы ашылыпты. Тас қабырғаға түскен қара жолақ жалын белгісі — ыс бар. Қар астынан үйінді күлдің шеті көрінеді.

— Кім екен мұны өртеген!— деді Ақан қамығып.— Енді өлген адамның басындағы белгімен алысатын болғаны ма? Кім екен, қай залым екен?!..

Ымырт түсіп, Қара тал бойы үңірейіп қараңғыланған кезде терезелерден от жылтырай бастады. Ауыл жақтан бұлардың алдынан шыққан, не үй жанында қарсы алған ешкімі жоқ. Жолаушыларды алыстан көріп, үйді-үйіне кірген ренішті ауыл жорта шықпай қойғаннан сау ма?

Қабағы түсіп, қамығып, үйіне аяқпен таянған Ақан әуелі Құлагердің қорасына келді. Алдындағы ат байлайтын — Құлагерді жеке таң асыратын мама ағаш жоқ. Есік алдында мажар ма, радуан ба, әйтеуір бір жақ доңғалақсыз шоңқиған арба, такталап үйген мол отын қараяды. Бұрын болмаған дүниелер.

Атынан түскен Ақан шылбырын серігіне ұстата салып қораның есігіне келіп еді, есік те бөтен және жұдырықтай

кара құлып салулы. Ашулы сері жұлқып калып еді, жай іліктіре салған құлып ашылып кетті. Есікті зорға итеріп ішке кірді. Жат, сасық иіс мүлк ете қалды. Босағадан әрі теңкиіп-теңкиіп екі үш бозғыл тең жатыр. Қапқа да, қойға да ұксамайды. Сері аяғымен ақырын ғана тұртіп еді, былқ еткен мес қорс етті. Ақан тысқа атып шықты. Мандайынан суық тер білінді: «Шошқа!» Құлагерінің «ак балтыр» қорасында ақ шошқалар! Қайдағы шошқалар? Әлде, бейуақытта көзге көрінген шайтандар ма?

Сыртқы қорадан ішке ене бергенде де бөтен иіс Ақанның мұрнына келді. Новиков жазбай таныды. Таныды да қайран қалды: Шыжғырған шошқа майының иісі, Өз үйі жат сезіліп, мүлдем басқа біреудің мекеніндей көрінген әр белгіден үрейленіп, ауыз үйдің табалдырығын зорға аттады Ақан.

Тыстан кірген екеу де, іштегі екеу де бір-біріне шошына, тіксіне қарайды. Екі жерде, екі орындыққа қондырған екі жез легенде көпіршіп кір жуған мосқал әйел мен жас келіншек бастарын оқыс көтеріп алып, сырттан қасқыр кіргендей үрейленеді. Шошқа майымен дымқыл бу иісі араласқан қара көлеңке бөлмеде, беліне дейін түріп алған көйлектерін де түсірместен, аппақ сандары жалтырап, шүңірек көздерімен жолаушыларды жеп барады. Қолындағы кірін бұраған қалпы сығымдай түсіп, біреуді салып жіберердей едірейе қараған мосқал әйел:

— Кім керек сендерге?— деп, тұздай көзі үрейлі шатынап, жолаушылардың жауабын да күтпестен, төр жаққа қарап айғай салды.— Вась... Вася, сыртқы есіктің қысқын ілмей келгенсің бе?! Мына біреулер... Шық тез. Ана қорадағы шошқаларды қара. Көзің әкең келген соң сыбағанды аласың! Бол, тез...

Өз үйіне кірер-кірместе шошынып, қашан шығарғанша асыққан мына бөгде әйелдердің сөзіне ашынған Ақанның аузына оңтайлы сөз түспей:

— Сендер кімсіңдер, қайдан келгенсіңдер?— деп, өз отауының, әке-шешесі жататын үлкен үйдің сырлы есіктеріне қарады: Оюлы тұтқасына дейін сол қалпы, қобыздаған төбе тақтайы, жарма пеші — бәрі де көзге әрі ыстық, әрі жат көрінеді.

Сөзге Новиков араласып, көп сезікті, дұдамал сөздерден соң барып келіншектер жөнге көшті.

— Е-е, қайдан білейік. Қазір қаптаған, аш-арықтар көп, солардың бірі ме деп ойлап едік... Ал, бұрынғы киргиз аулының жайын қайдан білейік. Хозяин жоқ үйде — сол біледі. Анау қалың қарағай жақта бір өлмеші киргиз шалы тұрады, одан басқа киргиздер жоқ, содан сұраңдар,— Мосқал әйел, «енді үйді босатыңдар» дегендей есікке қарай жақындады. Төр үйден сабалақ сары шашы құлағына түскен, ап-арық

ер бала еріншек басып, есінеп шыққан, соған ымдады: — Бар, есікті жауып ал. Қорадағы шошқаларды қара. Иван келген соң кіргізіп алармыз, далада жүре тұр.

Алыстан жол соғып келген жолаушылар дем алып рахаттану орнына болдырған аттарын жетелеп, шалдың үйін іздеп кетті.

Ақан мең-зең. Аяғын зорға басып келеді. Есік алдында жолаушыларға үдірейе қараған бейтаныс адамдар тұрған. Үйлер қалай тез салынған? Ел қалай тік көтеріліп көшіп кеткен? Сері бәріне қайран. Әр бұтағына дейін өзіне таныс, енді көзінен бір-бір ұшқан ағаш бауырын жағалап, ауыл қотанымен келе жатып, «Мына Қара тал, Сары көл, ауыл-аймақ қалайша жат болмақ? Қалайша туып өскен, аунап-қунаған жеріңнен, өз қоныс, өз үйіңнен жазықсыздан жазықсыз қуылмақсын?» дегенді ойлағанда, іштей езіліп, әрі шарасыздықтан қаны қайнайды.

Ауыл шетіндегі Есіркеп — жалғызділікті жетім шал. Қызылжар жағының шалақазағы. Бұдан он шақты жыл бұрын Қорамса алып келіп, өзі сияқты бір жетім әйелге қосқан. Дүкен ұстайтын. Қемпірі қайтқалы екі жылдай болды. Қазір дімкәс.

Ақан ел жағдайын осы шалдан білді. Алғашқыда Ақанның өзіне кіна арта сөйлеген Есіркеп, көрнеге қымтана түсіп, қызыл көзін серіден алмай отырды да:

— Қайдан білейін, алдында, «прселендерге жерді, қонысты берген Ақан екен. Өзі алдында айдаған малы, қойнында қатыны болмаған соң, қаңыраған ауылды қайтсын, тағы да серілік құрып, қаңғырып кетіпті», деп ел іші гүілдеп жүрді. Кейін, «Ақ патшаға тіл тигізген Ақанның сазайын тартқызған Қанабал мен ел әкімдері екен» дескен, тағы да өсек шықты,— деп, енді жуаси сөйледі.— Соңғысының жаны бар. Ел аңғал, ел жуас емес пе. Менімше, осының бәрі,— Қанабал мен Нұртазаның ісі. Алдымен елді бөріктіріп, қоныс аударып, ешкімді жылатқан жоқ. Бір күннің ішінде ауыл қотанына, ана Сарыкөлдiң сыртына жүз қаралы прселендердің үйін төгіп тастады. Қолдан шатыр тұрғызып алған олар бір-бірінен алшақ қонған қазақ үйлерінің ара-арасына сыналап, күз бойы ұйқы жоқ, Караталдың терістік жағының қалың қарағайын отап, тіпті онша кептіріп те әуре болмады, әйтеуір көп үйді лезде тұрғызып алған жоқ па? Нұртазалар коканлоқыны содан соң бастады. Не керек, қыс бойы ауыл жан-жаққа бытырап, ақыры бәрі жым-жылас көшіп тынды. Мына, жылдағы шалғы салар шүйгін — Ахмет сайын да болыс станица казактарына беріпті. Бұл маңда мал жайылатын да жер қалмады... Апырым-ай-ай, зымияндарын-ай!..

— Ал, сіз неғып отырсыз бұл арада?

— Ақанжан-ау, отырмағанда қайда барам? Өзі зорға

сыйысып, біреудің қонысына кіріп кіріптар болған ауылмен жағаласып, кімнің босағасында жатамын. Өзім де білмеймін. Тым құрмаса Қорекеннің дүкенін де ұстап қала алмадым. Сайраған тіл болмаса, өзімде бір түйір денсаулық жоқ, Ақанжан. Биыл күзден қалмаспын... Үйімнің жартысын прселендерге бергемін. Солардың бір күбідей кемпірі келіп жаңа бұзаулаған сиырымды сауып беріп тұрады...

— Есеке, бұлай болмайтын шығар. Қазақтың жері кең, сөзіңізден түсіндім, қысып отырған Нұртазаның, Қанабалдың қысастығы. Дұрыс ұғынған екенсіз. Прселендерге, сонау Айыртауға қарай көсілген құдайдың ең даласы жетпеп пе? Ең болмағанда аралас-құралас отырармыз. Бұлар да ел. Шабак жейтін шортан емес шығар. Қонысты тастап үдере көшкендері несі екен. Не деген мазақ тіршілік... Жо-оқ, елді мекеніне қайтаратын шығармыз. Ешқайда жылжымай отырған — сіз ақылды болдыңыз бәрінен, — деп, Ақан сәл ойланып, Есіркептен ел жайын тағы да тәптіштеп сұрай берді, сұрай берді...

Бұлар сөйлесіп отырғанда Новиков қазандық астына от қалап жүрген. Түннің бір уағында дастархан жайып, жолаушылар ірімшікпен шай ішті.

Сыртта таңасырып, қаңтарып қойған аттар тықыршып оқыранады.

— Жануарлар-ай үстері қырауытып, тоңа бастаған екен. Енді суарып... — деп, Есіркеп қарт әлде бір ұнамсыз сөз айтып қойғандай тұтығып, өз-өзінен қысылып, ыңғайсызданып қалды. — Жалғыз сиырдың шөбі де тақырланып... апырмай, аттарыңа от та қиын болды-ау. Кімнен сұарсың!..

9.

Қара талдың бауырын жайлаған ауыл көп ұлық үркітіп қонысынан қуған соң, жан-жаққа бытырап, жамағайын, жақын жұрағаттарын сағалап, Сары көлден ауған. Қорамсаның тірісінде басы қосылып, Қорамса ауылы, Ақан ауылы, Малтабар ауылы болып жұрт қатарлы жарасып отырған ел бір күнде жел айдаған қаңбақтай, бір-бірінен тірідей айырылып, көрінгеннің босағасын паналап тоз-тоз күйге түскен.

Мұхаммет пен Рамазан Ахмет сайына жайылған малын алдына салып, Қарсақ ауылындағы Қайныкештің төркінін сағалап еді.

Ащы қайғымен оралған Ақан қайда барарын білмей, сапаның сары даласында жалғыз тентіреген мүсәпір жандай есенгіреп, туыстарының жүзін көруге де бетінен басып, ақыры... осы елге амалсыз жеткен.

Үстіндегі ұсқынсыз киімінен ажырата алмай, астындағы атынан шырамытқан келіні Қайныкеш қана қарсы алып,

Ақанға ел мұнын, өз мұнын шаққандай ұзақ, үнсіз жылап, көз жасын төгіп-төгіп алды.

Шошала іргесінде аударылған қаңсыған ақ жем лакса шананың үстінде шуақтап ойнап отырған үш-төрт бала алыстан тосырқай қарап, үрпиіп-үрпиіп тұр.

Көз жасын сүрткен Қайныкеш:

— Сері ағаларың емес пе, танымай қалдыңдар ма, өй тартпай кеткірлер, сәлем қайда?!— деп сәл зекіңкіреп еді, Ыбанмен жасты Мұқамметтің ұлы бұртиыңқырап шегіншектеп тұрып қолын берді. Баланың маңдайынан ніскеп аркасынан қаққан Ақан сылауы түскен ескі үйдің су тамшылаған қараңғы есігіне бір, маңына жоламай алыстан үдірейген өңдері жүдеу, арық балаларға бір қарағыштай беріп еді, Қайныкеш күрсініп:

— Сері аға, Мұқаметтер жылқы басында, үйге жүріңіз, кешке...— деп, әлде нені айта алмағандай күмілжіп, төмен қарады... Ыбан да сонда...

— Аман ба өздері?

— Аман, Сері аға, бәрі де аман, жүріңіз үйге, мынау біздің ағайдың қонысы ғой, білетін шығарсыз. Тар да болса сыйысып отырмыз, жер аяғы кеңігесін бір ынғайы болар... Бұл үйдегілер де мал басында...

Қызыл-қарын жас балалы аядай бөлмеге екі үй зорға сыйысып отырғаны рас. Қазандық аузынан төрге дейін аяқтабақ шашылып, ағаш жоңқасына шейін қоқырсып, ыбырсыған кара көленке ұсқынсыз үйде қабағы түсіп түнерген салпы етек келіншектің қолынан Ақан тізе бүгіп шай да ішпеді, Қайныкешті алып, мал басындағы інілеріне тартты. Бұрын да, әкесі өлгелі аралары сүйі бастаған туыстарымен жүздесіп, қашан біржола бет ашып, не бәтуаласқанша асықты. Бәрінен де, әке-шешесіз жүрген сормандай ұлын көргенше тағаты таусылды.

Қайныкештің астында қабырғалары арса-арса, ыныршағы айнапқан көтерем жирен бие. Ауылдан ілбіп шыға бере шырқ айналып, тұрып алды. Қайныкеш екі өкпеге тепкілеп, қол қамшысымен шықпыртса да сезер емес. Биыл қорадағы ащ қойлар жұлып жеп, бір-ақ тұтамы қалған тұқыл құйрығын шыбжың еткізіп, ауылдан ұзап, аяғын қия басқысы келмейді. Қарашыл көтеремнің басы да мұндай қатты болар ма, тізгінді шірене тартып зорға бұрып, екі-үш адым жүрген соң қайта бір жамбастай қиыстаған биені көндірем деп, келіннің обден зықысы шықты. Қамшымен қанша төпелеп, тепкіленсе де көткеншектеп тұрып алған биенің шылбырын Ақан қолына алды.

— Сері аға, елдің халін көрдіңіз. Ел тарықты ғой, қатты тарықты. Көк мұзда көтерем болған малдардың алды қырыла бастады. Мынау, биыл, көктем шықпай құлын тастаған

бие еді, содан қорада ұстап бағып отырмыз. Алғашқыда құйрығынан көтеріп, зорға тұрғызатынбыз. Қолдан су беріп, шөпке аузы тиген соң аяғын басты, әйтеуір. Енді шөп те жоқ. Ағайдың да малдары қорада шулап тұр. Бірер жұмаға шыдаса даланың өлі шөбіне ілігіп, ар жағында көкке де жетер еді. Жығылғанға жұдырық деп биыл қыс та ауыр болды ғой... Көп шығынға ұшырадық, сері аға, мал күнде өліп жатыр... Қара талда отырсақ, бірдеме етіп, амалдар ма едік, Сері аға, шылбырды өзіме беріңіз, енді ауылға бұрылмайды, ұздық қой. Анау шоқ ағашқа қарай жүріңіз. Соның ар жағында төрт-бес шақырымдай жерде жылқышылар қосы бар. Мал да сол арада болар.

— Сен онда ауылға қайта бер, енді өзім жобалап тауып алармын.

— Жок, сері аға, адасып кетерсіз, бұл арада шоқ қызылдар көп, бір-бірінен айнымайды. Менің өзім кейде дұрыс тауып бара алмаймын. Мына көтеремнің жүрісі өнбей келе жатқанын көрмеймісіз. Әйтпесе, ілезде-ақ жететін жер.

Қайныкеш бұрынғыдай емес; Көн етіктей тарылған тұрмыс тауқыметінің салдары ма, әлде жасы келіп москал тарта бастағандікі ме, бұрынғыдай именіп, үлкен алдында тартынып әйеншектенбейді, кідіріссіз самбырлап, ашық сөйлейді. Жол бойы көп нәрсенің басын шалып, көп құпияның сырын ашқандай. Бұрын бұлай кеңесіп көрмеген келінінен Ақан да біраздан соң әр нәрсені суыртпақтап сұрастыра бастады.

— Қайныкеш, қалай болды өзі,— қоныстарыңнан қуған кім? Қашан? Анығырақ айтшы. Әлі де анық-танығын жете түсінбедім,— деп, әуелі ел қақтығысына араласы жоқ, ошақ басындағы әйелдің тамырын басып көргісі келді.

— Кім деріңіз бар ма, сері аға!— Ернін бір сылп еткізіп, «Өуһ» деп іштегі шерді сыртқа шығарғандай терең күрсініп алған Қайныкеш алыстан көрінген Жыландының үнсіз мелшиген қарсыз жалаңаш төбесіне қарап, тағы да ұзақ сөйлей берді, сөйлей берді.— Өзі, әйтеуір, бір күнде топалаң тигендей болды ғой! Ұрғашы жұрты біз қайдан білейік. Сырттан тон пішіп, іштей егілгеніміз болмаса, нені аңғарамыз. Кім ұғындырып, кім түсіндіреді? Әйтеуір ызың-шу, көп сүргіннің ортасында жылап-сықтағаннан басқа біздің қолымыздан не келеді. Ашу-ызамен бір күнде тік көтеріп, «көшеміз, кетеміз» деп қиялданған ерлерімізден таяқ жегеннен басқа, дұрыс сөз естіп алғамыз жоқ... Нұртаза болыс бастаған ауылнай, поштабайы бар, әлгі, басы, жамбасы қызыл ала орыстар бар, бүкіл шіренген шонжарлар әуелі «қайда барасыңдар, астарыңнан су шықты ма? деп қаярсып, соңынан көштерімізде ақырып-зекіріп, қашан артынып-тартынып көшкенше екі аяғымызды бір етікке тықпады ма. Біз босағамызды аттамай жатып, іргемізге тағы да бір топ күркелі арбалы прселендер

келіп, көліктерін доғарып жатты... Сері аға-ай, несін айта-сыз... Неше жыл отырған қонысыңды біреулерге тастап, дәрменсіз кеткеннен асқан қорлық бар ма?!.. Қайтейік, өлмегенге өлі балық, әуелі қайда барарын білмей басына соққы тиген бұзаудай мәңгірген ел ес жия келе, әркім туыс-жұрағатын сағалап кетпеді ме?..

Қайныкеш көптен ұмыт болған уақиға қайтадан көзіне елестегендей, ықылық ата кемсендеп, арық саусақтарымен көз жасын сұртті. Әлден уақытта қайтадан белін бекем бұғандай, Жыландының басына шүңірейген көзін қадап, ел ішінде, талай айтылып, құлақ сарсыған сөздерді суыртпақтап қоздата берді.

— Қайдам... әйтеуір осы бір зауалды жұрт әлгі бір... көпірлер салған ағакем мен апамның зиратынан да көреді. Бір жыл болмай жатып... шынында да жамандыққа бастады ғой. Әйтеуір құтсыз... қайырсыз болды... Орыстардың мұсылман зиратын салуы прселендердің сол араға келуіне көрінген екен. Енді келер-келместен өздері өртеп жіберіпті деседі ғой. Әйтеуір моласын казып, аруақтарды мазаламаса жарар. Біреулер сіздің ақ патшаның алдында сөйлеген сөзіңізден көреді. Ерегестіріп алды, бір сөзбен бір көшелі ауылды қаңғыртып жіберді, мұнымен тынса жарар, әлі басқа ауылдар да бұдан көресіні көрер деп күстаналаушылар көп... Қайдан білейін... Әлгі біздің үйдегі де әбден қияли боп бітті... Сізге... тілі тимесе жарар еді... сыңайы жаман!— Қайныкеш ұзақ сөзден шаршағандай көпке дейін үнсіз отырды. Анда-санда күрсініп қояды. Ақан келініне не ұғындырарын, не ақталарын білмейді. Ел өсегіне малтыққан Қайныкеш қана емес, берісі бар туысы, жакын-жұрағаты, әрісі бар ел-жұрты екенін іштей сезер ақын жүрегі сыздағандай болса да, сыртқа шығарып көсіліп сөйлер дәрмені жоқ кінәлі жандай үнсіз мойындайтын да сияқты. Мойындамасқа не шара: оңға басқан аяғы үнемі шалысып жатса, жығылып қалып «ит жығыс түстім», деп қайта жармаса түсер даукес балаларша қашанғы жағаласып, алыса береді.

— Ә, эне, сері аға, ана бір түтін шыққан жерде қос бар,— деп Қайныкеш жирен биені өкшелеп-өкшелеп қойып еді, қарашыл мал алыстағы жылқылардың исін сезді ме, қос көргенге ауыл көргендей болды ма, кәдімгідей елпілдеп, алға ұмтыла түсті. Өзі аяңшыл неме екен, басы қалтаңдай жөнелгенде, сұйық кекілі желп-желп етеді.

Шоқ қайыңның бауырынан әрірек қары кетіп дегдіген қырқасындау жерге тіккен қара қос маңында бір-ақ адам. Жерошақта қазан астына бүкшен-бүкшен етіп от жағып отырған бақыршы бала жігіт. Ыңыршағы айналған екі-үш жылқы қар суына соқталанған өлі шөптен бас алмайды. Пышаққа іліккен қабырғасы арса-арса ақ бақай қара ат

бауыздалған күйі төрт аяғы көктен келіп қос түбінде жатыр. Терісін іреп түсіріп, бұтарлап тастауға да ешкімнің қолы тимеген-ау, сірә.

Желге тотыққан қара күрең бет терісі сүйегіне жабысқан бақыршы келгендердің сәлемін салғырт алып, басы салбырап ошақ алдында талтая түсіп отырған қалпынан танған жоқ. Аттарды әрірек байлап келген соң барып, Қайныкеш қазандықты көтеріп самбырлай жөнелді:

— Е-е, өздерің етті мол асады екенсіңдер, көбігін де алмапсың ғой, кәкпір қайда?— деп, қостан тесік ожау алып шықты.— Етің қайнап қалыпты. Көбігін бірге жейсіңдер ме?!

— Оның көбігі қайсы, сорпасы қайсы ажырату қиын. Кешке дейін алсаң да тауса алмайсың,— көзі алақ еткен бала қолын бір-ақ сермеді.

— Шынында да көкбақа ғой мыналарын, өзі жеуге жарай ма?!— деп кәкпірмен сүзіп алған сіңірлі көк етті Қайныкеш сорпаға шолп еткізіп қайта сүңгітті.

— Жеуге жарасын, жарамасын сол енді. Жемегенде далаға тастаймыз ба?! Әлде біріміздің етімізді біріміз жейміз бе? Әне, қайынның бауыры қайысқан ет. Бәрі көк жасық, көкбақа. Ет алуға келген шығарсың. Бәрін алып кет. Күнде он шақты мал өледі, жетеді біздің жеуімізге...— Сөзі түйеден түскендей.

— Әй кім... кім еді атың, Жарылғап па еді, Жарылғасын ба еді?..

— Бәрібір, жарылқады не, жарылқамады не?

— Әй, көкшешек, дұрысын айтсаң хандығыңнан түсемісің... Әй, қағынды келгір, әлгі малшылар алыста жүр ме, жақын арада ма, тез бар да Мұхаммет пен Ыбантайды алып кел.

— Мылқау баланы айтамысың, ол қашаннан бері Ыбантай бола қалып еді?!

— Жетті енді, қалжының ба, шының ба,— деп Ақаннан ыңғайсызданған келіні қайнағасына көзінің астымен ұрлана қарап қойды.— Сөз таластырмай, тұр орныңнан, тіліңе шок түскір, құлғана! Қазанға мен не боламын, ешкім көтеріп кетпейді. Бар тез. Сері ағам келді сері аға!

— Сері ағасы кім? Келсе не?— деп қыңыр бала аттарға қарай аяңдаған серінің соңынан қарады.

— Сері ағам деген — Ақан сері.— Қайныкеш сыбырлап еді, бала даланы басына көтерді:

— Ақан сері, әлгі, өзіміздің атақты, әнші... Патшамен ұрысатын Ақан сері ме? Е, ол қашан келді? Ойбай-ау, бағанадан бері неге айтпадың. Мүмкін, әлгі тартып алған жерін қайтарып алған шығар... Ай, бірақ, одан бұлт жуық... Әлде өзі беріпті дегені ырас па? Өзінен сұрайтын екен.

— Жарайды жетті дедім ғой. Бар, тез бар, алып кел.

— Е, өздері де кешке келеді.

Қайныкешпен біраз тәжжелесіп, аяғын қия басуға ерініп отырған қыңыр бақыршы, ақыры, қайын бауырындағы тісіне ілігер шөп тіміскілеп жүрген ертоқымды арық шабдарға мініп, аяңмен кете барды.

Ақан Көкбестінің ауыздығын алып, тереңдеу шұқанаққа жиналған тұнық қар суын іздеп, атының шылбырымен жетелеп келеді. Көптен бері күннің көзі шығып, аспан сұр бұлттан, дала өкпек желден айыққаны бүгін. Ағашсыз алаңқай жерлер бусанып кей тұсы кәдімгідей дегдіп кеуіп қалыпты. Ара-кідік көсенің сакалындай қылтыған көк те білінеді.

«Жаңа шыққан көкті жұлсаң, көктей соларсың» дейтін үлкендердің сөзінен бала кезінен қорқатын Ақан жаялықтай жерге ала-кұла шыққан шөпті жүрелей қарап отыр. Көк шөптің өзі әртүрлі. Алғаш шыққан көк, қайта жауып мұзға айналып сіресіп жатып алған қар астында үсіп, ортан беліне дейін бозарып кеткен. Бойлап өсе алмай, шіріген шөптей жансызданып қарая бастапты. Одан кейін шыққан шөпте де мән жоқ. Тек ара-арасынан жаңа қылтыған жас көк қана құлпырып, күн көзінен нәр алып бұрқ етіп көтерілгелі тұр. Бірақ, аязға ұрынған жасық шөптен, жасыл шөп аз. «Ай, биыл да көктемде мол жауын болмаса, малға қалың от болмас. Қыстан аман шыққан көтерем мал, жас төл аяқтанып жете алса жарар еді» деп, бұрын мал қамын көп ойламайтын Ақан дала келбетіне дұдамалдана қарады.

Ақан енді өзін мазалаған ойға қайта түсті: «Не істеу керек, не істеу керек? Жан-жакқа бытыраған ауыл адамдарының басын бір араға қосып, қайтадан біріктіру керек. Айыртау болысынан болмаса, Шалқар болысынан қоныс тебер бір жерді берер. Енді жаңа тұрмысқа, жаңа тіршілік амалына бастау керек. Ол қандай тұрмыс? Ол жағы шешілер. Әттен Ақаннан күдер үзген ел енді илігер ме, етегінен ұстатар ма? Күні кеше арасы ашылған, енді біржола ашынған иілердің өзі түсінер ме? Мына елді жұтатқан жұттың да ата мекеннен айырылып, қаңғырып қалған кезді аңдығандай бас салуын қарашы. Жұт — жеті ағайынды деген ып-рас!»

Аяғын басып ілбуге жарамай, омакаса жығылған орнында үйелеп, тұра алмай, күнде өліп, шетінеп жатқан жылқы ішінде қабақтарынан қан жауып, тиісерге қара таба алмаған сот-қарлардай өз-өзінен тұтанып, шытынап жүрген Мұхамметтер Ақан серінің келгенін естісе де, күн еңкейгенше қосқа жоламады. Шок-шок қызылдың ішінде қарсоқта былтырғы өлі шөп, шырмауықты қаужандан, қайың қабығын кемірген ешкі, қойы аралас шағын отардың соңынан су кешіп, малмандай болған Ыбан бұл хабардан қалас. Жылға жуық уақыт әкеден айырылып, үйреншікті Қараталдан кетіп, бұрын сонды көрме-

ген мынадай азапты күннің басына түскеніне біржола көндіккендей. Қазір «Ақан келді, аяулы әкең келді» деп біреу ымдаса да, іштей күдер үзген бала мұндай жақсылыққа сенбес те еді, тумысында ешкімнен зәбір көрмей, тек кейінгі айлар ашулы Мұхамметтің жұдырығы мен камшысына үйренген жетім, енді желкеңнен нұқыған түйміштен, тәніңнен өткен таяқтап құтылдың десе де мәңгіріп, ештеме ұқпайтын сияқты. Басына түскен ауыр тауқыметті осы жасқа жеткен әр адамның үлесі болуға керек, бұдан құтылу деген бекершілік деп түсінетін сияқты. Өзімен жасты Мұхамметтің баласын да салыстыруға мұршасы жоқ. Әлде мылқау балаға ондай ойды жазбаған ба? Оны ойлайтын қабылет те жоқ шығар?

Ақан кешке дейін нәр татқан жоқ. Келіні қазаннан ет түсіріп, қара қосқа шақырса да, асқа зауқы соқпай, інілері мен Ыбаннның келуін тағатсыз күтті.

Жылқы басына Рамазан мен екі-үш адамды қалдырып, кешкі тамаққа оралған Мұхаммет алыстан түксініп, отынға кескен жуан дөңбектердің үстінде отырған Ақан мен Қайныкешке жақындамай, қос маңында күйбіжіктеп жүріп алды. Екінші жақтан тоғыз-ондар шамасындағы қойшы бала да келген. Ол да ақ теке бастаған шағын отарын аулағырақ іліріп тастап, жасқаншақ басын жерошақ түбіне таяп, ас дәмектен жетім қарғадай қазандық қақпағына телміреді.

— Аналар келді ғой, қосқа жүріңіз,— деп қаймыға қараған Қайныкешке қолымен белгі берді.

— Отыра бер. Өздері келер... Сәлемдесер... Ана бала кім баласы?..

— Ол... ол, сері аға, Ыбантай ғой!

Ақанның жүрегі үзіліп түскендей болды.

Үстіне қолтығы сөгілген жамаулы күпі киген қойшы баланы Ақан анадайдан танымады. Қорамса әкесі мен Жаныл шешесінің ерке ұлы мынадай күйге түсер деп әсте ойлаған ба.

Ақыры шыдамы таусылды ма, әлде ағасынан әлі де қаймыға ма, анадайдан тамақты сылтауратып Мұхаммет сөйлеп келеді.

— Ау, Қайныкеш, не ғып мелшиіп отырсың, катын емеспісің, ас бермейсің бе? Ана жақтағылар да мен бармай келе алмайды. Сендердей ерігіп жүр дедіңдер ме?

Күнұзын ат үстінен түспеген Мұхаммет тақымы қажалғандай сәл талтандап басып келді де, терең орға тірелгендей алшағырақ тұрып қалды:

— Аман ба, Ақан... Дер кезінде жеттің бе әйтеуір,— деп, ағасын кекетіп, әйеліне тағы да бірдеме деуге оқтала беріп еді, Ақан:

— Өздерің де амансыңдар ма?— деді.

— Амандығымызды көріп тұрсың ғой, Қараталдың да амандық-саулығын көріп келген шығарсың. Әке-шешенің ба-

сына құран оқыған шығарсың. Ай, қатын, ана өле алмай тұрған өлімтікті несіне міндің, өшің бар ма? Сені кім шақырды мұнда?!

Қайың үстінде қаздып отырған Қайныкеш айылын жиған жоқ. Қайынағасын арқа тұтқандай саңқ етті

— Жирен биенді мінбегенде, құла биенді мінем бе? Әлде жаяу келуім керек пе еді.

— Саған қойғанымыз суып отыр еді, же, же, ана Малтабардың қалған малын.

— Әй, өзің тұлданбай, әуелі сері ағаммен дұрыстап неге амандаспайсың. Кеше көргендей боп тұрғаның не?

— Оны сенен сұрай алмадым, бар кет бұл арадан, одан да қазандағы етті түсір, бол!

«Бұл неғылар екен?» деп сынайын аңдыған Ақан, күнде көріп жүрген ел адамындай сөзіне ілмеген Мұхамметтің қиқарлығына енді шыдамай:

— Әй, Мұхаммет, аптықпай отырсаңшы мына араға. Тамақ ішілер. Әуелі жөндеп амандық-саулық білісіп, әңгімелесейік,— деп қасынан орын ұсынды.

— Менде басы артық әңгіме жоқ. Және мен басқаның әңгімесіне ділгір емеспін. Жұмыс бастан асып жатыр. Ана Ыбанды алуға келген шығарсың, ал. Ешкім жүк артқан жоқ еған. Елде біраз дүниелерің бар, Қайныкеш берер... Басқа не шаруа?!

— Өй, есалаң сол, сері ағаммен қалай-қалай сөйлесесің.

— Ә-Әй! Не оттап отырсың-ай!— Ызалы Мұхаммет әйеліне қарай төне түсті!

— Мен адамша сөйлеп отырмын, сен ғой малша оттап, күйсеп тұрған!

Ақан Қайныкештен мынадай батыл, ащы сөз шығады деп ойламап еді, Ыбан жаққа қарап үнсіз отыра берген. Келінінің баж еткен даусы шыққанда жалт қарап еді, Мұхаммет жығып салып, тепкілеп жатыр екен:

— Сенің де тілің шығайын деген екен, төркініңе келген соң. О, ит тіршілік, сенің босағана телмірткен, о, ит тіршілік! Oh, oh

— Жасық неме! Сені де еркек дейді-ау! Басыңа қиыншылық түскенде, қатыннан жаман...— деп басын қорғаштаған келін де тілін тартпай байын мұқатып, жарыса сөйлеп жатыр.

Бағанадан бері іште қайнаған ашуға зорға шыдаған Ақан ұшып тұрып, Мұхамметтің жағасынан алып бір-ақ атты.

Жұтқа ілінген арық-тұрақ соңында күні-түні салпақтап, өзі де сіңіріне зорға ілінген Мұхаммет асықша үйіріліп барып, қалпақтай түсті. Бұрын мойны күдірейген тайншабұқаша гүжілдеп, еркіндеу жүретін інісінің киралаң еткен мына түріп көргенде Ақан іштей аяп, өз қылығына қынжылса да, сыр білдірмеді:

— Өй, лұғатсыз сол! Қайныкештің не жазығы бар. Жазғырғың келгені мен ғой. Ашуыңды менен алсаң болмай ма! Әйел ұрған деген не сұмдық. Таусылған екенсің!

Мұхаммет жарылардай болып үнсіз тұрды да, оқты көзін Ақанға да, әйеліне де қадап қосқа қарай кете барды.

Бағанадан бері мына қимылды алыстан бақылаған Ыбан ешкім жағадан алып лақтырмақ тұрғай, бетіне қарсы келе алмас дейтін Мұхамметтің күйін көргенде, аспаннан түскендей аяқ астынан пайда болған мына әлуетті бейтаныс адамға таңырқап, таяна түскен.

Ақан «кел, қалқам, кел, жаным» дегендей әлгі қимылдан соң зорға жылұшырап, баласын ыммен шақырды. Батып бара жатқан күн сәулесі түскен әкесінің жүзіне Ыбан ұзақ қадалып, сәл шырамытса да үстіндегі ұсқынсыз олпы-солпы көне киімінен тосырмай берді. Тәніне таяқ өтсе де, көзіне жас алу орнына ештеме болмағандай орнынан ширақ тұрған Қайныкеш баланың жеңінен ұстап, Ақанға қарай тартты. Мылқау бала одан сайын жатырқап, шегіншектей береді.

Ақан бұдан әрі шыдай алмады. Милығына дейін бастыра киген сеңсең тымақты жұлып алып: «Ұлым-ау, танымай қалдың ба, мен екенмін ғой»,— деп ымдағанда, қызыл күннің шапағына кең маңдайы жарқ ете қалған әкесінің, жастайынан өзімен ыммен шебер сөйлесетін аяулы әкесінің қимылын жазбай таныған Ыбанның бақ еткен үні мен көзінен бір түйір жасы бірге шығып, Қайныкештің қолынан енді жұлқына ұмтылды. Ақан да құлашын жая ұмтылған. Аспаннан шұйлыққан Қарақұстан қорқып, бір жығылып, бір тұрып анасының қауырсын қанатының астына қойып кетер қаз балапанынша Ыбан әкесінің құшағына бір-ақ сүнгіді. Өз үнін өзі естімейтін мылқау баланың даусы да бір жосын: көзінен, маңдайынан құшырлана сүйген әке қуанғаннан әлде нелерді өзіне айтқаныма, жалғыз тастап қайда кеттің көрінбей деп жазғырғаны ма,— мағынасыз былдырлап, бажылдап жылайды. Әке-шешесіз, үй-күйсіз, айдалада қалған екі жетім — әке мен баланың мына тұрысына іштей егіліп көзіне жас алған Қайныкеш өздері емін-еркін мауқын бассын дегендей, қара қосқа қарай үнсіз аяңдады.

Ақан қолқылдаған кең күпілі тоқпақтай жеп-жеңіл ұлын алдына алып дөңбек үстіне қайта отырған. Өңінде қан-сөл жоқ арық бала әкесінің жылы қолтығына басын тығып ұзақ жылады. Өксіп-өксіп жылады. Енді айырылмаймын дегендей әке белінен құшақтап алған ұлы түсінбесе де: «Ыбанжан, қой енді, болды енді, жылама, келдім ғой, жігіт сүйте ме екен, енді сені қасымнан бір елі қалдырмаймын жылама,— деп, Ыбанның жүзін өзіне бұрды. Қызарып батқан күн сәулесінен бе, қуаныштан ба, бағанағыдай емес реңі кіріп, бетіне қан жүгіре бастаған баланың Ақанның өзіне ұқсаған қалың кірпікті

отты көзінің қарашығы үрейленгендей, жасқанғандай жүгіре берді. «Осы, шынымен әкемсің бе, мүлдем келдің бе, енді тастап кетпейсің бе, әлде тағы бір көрініп, ертең жоғаласың ба» деген сынай бар. Жел қағып жарылып, мезгілімен жуылмай күстенген саусактарымен әкенің көптен бастырмаған сақал-мұртын, бетін сипалай береді. Еркелегені, жақсы көргені. Қойны-қоншынан көктемнің ызғырық өкпек желі үрлеп, бұрын-соңды бағып көрмеген қой сонында ертеден қара кешке дейін салпактап, ара-тұра таяқ жеген күтімсіз бейбақ әлде кімдердің қорлығын ыммен жеткізіп, әкеге шағынған жоқ. Әкеге түрі ғана емес, мінезі де тартқан қайсар ұл бар тауқыметті іште түйсе керек. Бар шағым, бар қуаныш екі көздің ашық жаңырынан ғана аңғарылғандай еді.

Қас қарая, тамақты да ұмытып, көптен көрмеген мейірімді, ыстық құшақта енді біреу өзін жетімсіретіп ұрсып-зекісе, жұлқылай, түйміштей жұмсаса, ара түсер тегеурінді камқор адамның алдында тамаққа да зауқы соқпай бұйыққан аш бала шаршап, талықсығандай маужырап жатып ұйықтап кетті.

Өлердей сағынған жалғыз ұлын алдына алып тербеген Ақан сері өз-өзінен ыңылдап терең ой қамауында отырғанда, жер ошақтағы от сәулесімен ғана тамақтанған қаракөленке қос ішінен анда-санда даурыға түсіп, таласа ұрсысқан дауыстар еміс-еміс естіліп тұрған. Тері Мұхаммет пен Қайныкеш әлі де келісе алмай, бірін-бірі беттен алып, шарпысып жатса керек.

Әлден уақытта қостан Мұхаммет те, Қайныкеш те жұлына шыққандай болды. Ақан алдындағы ұлының ұйқысын бұзбайын, Рамазан келген соң бәрінің басын қосып сөйлесермін деп орнынан тұрмады.

— Сері аға-ау, жүріңіз тамақ ішіңіз, дала салқын ғой, тоңған жоқсыз ба... Ыбантай ұйықтап қалған ба,— деп келін бәйек болып қасына келгенде де, Ақан салқын ғана:

— Рахмет, айналайын. Тамақ ішілер, Ыбанның ұйқысын бұзбайын деп отырмын,— деді де қойды.

Бұл кезде атқа қонған Мұхаммет кешкілік түскен суықтан қайтадан қата бастаған тоң жерді ат тұяғымен дүңкілдеге келді де:

— Әй, қатын, жетті енді мұнда отыруың. Анда балалар не боп жатыр, бір шайнам ақыл болсашы басыңда! Неменеңе жетісесің. Ана ағаш бауырында қақтаған еттер ілулі, содан ала кет. Бол, тез, деп әйеліне әкірендеді де, сол етқызумен қараңғыда Ақанға тарпа бас салды.— Ал, Ақан, айтып-айтпай не керек! Арманыңа жеттің. Әке-шешеміздің зиратын да кәпірлерге көтертіп, жаман ырымға бастап едің. Арты не болды? Бір ауыл жұртты тентіретіп жібердің. Енді басын қосам деп әуре болмай-ақ қой. Саған ешкім ермейді енді. Бәрінің де қарғыстан басқа айтары жоқ. Ақпатшамен айтысып, ел ұлық-

тарымен тартыстың. Көресіні біздер көрдік. Қасына ерген жолдастарыңның бірі жоқ. Бәрін бездірдің, соттаттың, әйтеуір түбіне жеттің. Енді бізге маза бер. Еншіміз бөлек басқа адамдармыз. Бала-шағамыз бар. Тыныштық бер бізге. Қазір бір жігіттен қара тайды жіберем Ыбанға. Ана қойдан алам десен ал, егер айдауыңа жараса. Енді сенің малыңды бақпақ түгілі өз малым қырылып жатыр. Осы күнге дейінгі еңбегіме де риза шығарсың. Үйде ол-пұл дүниелерің бар. Ана, еншіге берген әкемнің қара бауескесіне артарсың. Әкейден қалған азбыншы ақшаны ұстап қойдым, мына жатқан жеріміздің қапа-жармысы орыс-казактардың жері, соған үш жылға әріндаға төледім. Ана Қараталдағы үйлерімізге қазына тарапынан ақша береміз деген, соны алғанда қайтарармын. Енді сөйлесетін не сөз бар, сол — айтарым!

Мұхаммет бағанадан бері қос ішінде жаттап алғандай, үсті-үстіне төпелей сөйлеп, атының басын бұрып, әлгіндегідей, тоң жерді дүңкілдете жортып Жыландыға қарай ұзай берді.

Ақан да, келін де үнсіз. Қараңғы түнде қара жамылған адамдардай, немесе күнұзын жем іздеп шаршап дөңбекке қонақтаған қырғауылдай төмен караған күйі отыр.

Ақан осылай боларын біліп еді. Бірақ, бұлай болған күнде қайда барып, кімге паналарын ойламап еді. Інісі айтар ащы сөзді жобалап еді, бірақ жоғалтқан жолдастарын, безген елді бетіне салық етер деп ойламап еді. Мұхамметтің түсі де, сөз саптасы да құдды Біржанның інілерінен айнамайды. Ақанның тұла бойы тігіркеніп кетті.

Тұңғыш рет шын кіріптар болып, құла түзде екеуден-екеу costiып: мылқау далада мылқау баласымен жеке күн кешер, кешегі атағы жер жарған серінің жалғыз қалар мұңды келешегін ойлап налыған Қайныкеш, қайнағасын уатар сөз таба алмай, жұбайының ноқайлығын жуып-шайғысы келді.

— Сері аға, Мұхамметке өкпелемеңіз. Қайтсын. Ата мекен, туған жерінен қуылып, көрінгеннің қолына қарап, оның үстіне малы шетінен топаландай қырылып жатқан адамда не ақыл болсын. Бәріміздің де есіміз ауып, мәңгіріп қалған жоқпыз ба. Әлі-ақ ес жиярмыз. Қанша айтқанмен туыс емес пе, қайда кетер дейсіз. Күйініштің салдары ғой. Жакын адам әлі-ақ табысып кетер... Өкпелемеңіз, сері аға!.. Қайтейін менде де дәрмен жоқ. Бәрінен... Ыбантайдың күні не болар екен?..— деп сөзінің аяғын жыламсырап бітірді.

Түнгі суықтан бойы тоңазыған Ақан алдындағы ұлын қымтай түсіп, басы салбырап ыңылдап отырған. Әлден уақытта барып келін сөзін жаңа естігендей, селк етіп басын көтеріп алды. Үңірейген қараңғы тоғай жаққа, Мұхаммет кеткен бетке қарап дағдарған. Сері әлденеге мырс етіп күлді. Күлкісінде зіл жоқ, кекесін бар. Өзінің осы отырысын өзі мазақтағандай тағы да мырс етті де, келініне бұрылмастан:

— Кайныкеш, мың да бір рахмет саған! Осы маңдағы көп жұрттан, ағайын туғаннан қалған жібi түзу адам сен екенсің. Кісілігіне рахмет!— деп, тағы да Ыбанын әлдилеп, тербеткендей ыңылдап отырды да, баяу ғана бір ауыз өлең айтты. Табан аузында шығарған арнайы әні болмағандықтан ба, әлде өнерлі досын ойлады ма, немесе осы отырысын сол досының халіне ұқсатқаны ма,— Біржанның «Ал дүние» әнімен айтты:

«Бұл күнде көк дөненмін,
аркам жауыр,
Өкпе жоқ,
мендегінің бәрі бауыр.
Дұшпанның дәлдеп салған найзасынан,
Жақынның иіменен түрткені ауыр!!»

Ақынға кейде қуанған да, қайғырған да бір: екеуінде де көкірегіне толып, көмейіне тіреліп, тіліне оралатын алдымен өлең. Ақан да бұл жолы күйі тасып ішке сыймаған соң айтқан жоқ, тегі ащы запырандай ішкі шерін таркатқаны болар, немесе, әлгінде «Мұхамметке өкпелемеңіз» деген Қайныкешке, бүгінде «есер ақыннан сырт берген жақын-жұрағатына берген жауабы болар.

Байлаулы Көкбесті пысқырды. Тағы да алыс жолға, белгісіз сапарға жүретінін сезгендей, жарықтық жылқы баласы күрсініп, қайта-қайта жер тарпып пысқырды.

Жыланды тауының құбыла бетіндегі қалың қарағай жақтан ішін тарта ұлыған қасқыр үні талып естілді. Ұзақ ұлыды... Алыстан тағы бірі қосылды... Әлден уақытта жақын тоғайлардан шулаған қасқырлардың үні көбейе түсті, ұлғая түсті. Тап ірге тұстан сарнап қоя берген бөрі үні сай-сүйекті сырқыраткандай. Тегі дала жыртқыштары осынау кең өлкеде шетінен қирай құлап иістене бастаған өлекселерді сезеді-ау. Бірін-бірі шақырып, түнгі жортуылға топтана шығар үйір-үйір бөрілер жайраған несіз өлімтікті ғана емес, некен-саяқ кездескен жүргіншіні де ордасымен қамап, жайрататын тілсіз жау-ау.

Жұт жайлаған құтсыз жерге тесіле қарап, Зеренді тауының ығынан туған, бетінде самұрық құс бедері бар патшаның алтын империялындай қызыл шұбар суық ай қазақ аспанына көтеріліп келеді.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

**КЕҢ ДАЛА,
ТАР ДҮНИЕ.**

«Намаз сен мешіт жетім — оқылмаса,
 Дәріске білсін қайдан отырмаса.
 Екінші, бұл дүниеде әйел жетім,
 Кезінде теңін тауып қосылмаса.
 Ер жетім — ақылсыздан әйел алса,
 Отырып от басында тақымдаса.
 Ат жетім — өрен жүйрік шабылмаса,
 Бойынан ашы тері алынбаса.
 Құс жетім — ерте түлек салынбаса,
 Салатын саятшысы табылмаса.
 Сахара, жайлау жетім, көлдер жетім —
 Қасына мұнарланып ел қонбаса.
 Таусылған кірер үй жоқ — кәрі жетім,
 Жарасар тең құрбысы табылмаса.
 Оныншы, бұл дүниеде ғалым жетім —
 Құр босқа алтын сөзі алынбаса.
 Тағы да, он бірінші, қалам жетім —
 Жазатын ерлері оның табылмаса.
 Тағы да, он екінші, қағаз жетім,
 Айшықты, алтын сөздер жазылмаса.
 Бәрінен, он үшінші, қазақ жетім,
 Қорқақтап жан-жағына алаңдаса.

Ақан сері.

1

Қонысынан айырылған Ақан әкесі Қорамсаның ескі қыстауы Қисықағашта Ыбанмен тіршілік етті.

Болыс Нұртазаның қиянатына қанша қаны қайнаса да, еңі жерге қайтып бармады, ешкімге шағынбады. Беті қайтып, тауы шағылған сері кімге барсын: «Қарға қарғанын көзін шұқымайды». Тек соңғы күндері ғана тағы бір үміт оты жылтырағандай болды. Бұл екі арада Нұртаза шар таласында өтпей, Шалқарға Ақанның құдалары Баялының Жанболаты болыс сайланған. Апасын ұзатқан жерге өзімсініп те, әрі үлкендік мінезбен де ә дегенде дігірді сала келгенде, құдасының шира-тыла отырып ақыл айтқанысығаны-ақ батып кетті.

— Ау, Ақан, осы туысқа да, жатқа да айғайынды сала, тілінді жұмсай келесің. Не өткізіп қойғаның бар. Шешен тіл, сұлу әнінен де не пайда таптын. Ылғи достан да, басқадан да өзіне дұшпан, жау көбейткеннен басқа, мысқалдай септігін көрдің бе? Жерінді берген мен емес, ана Нұртаза. Ол да қайтсын. Ақ патшадан мықты боп па. Қазақ-орыстарға, переселендерге жер керек деді. Ертең алам десе, өз қонысымызды да беріп жүре береміз, ақ патшаның құрығы ұзын, оған кім қарсы келеді. Өле алмай жүргеміз жоқ. Енді ол қонысыңнан са-

ған бұлт жуық. Одан да ақылға көш. Тұрам десен, біздің ауылда тұр. Ешкім қумайды. Қазақ жерінің бәрі бір емес пе.

— Е, бораннан қорғалаған суық торғайдай бүрісіп, енді күлімсі қолтығымның астына кір, сасық қорамның астына тығыл демекпісің. Қолыңа билік тимей булығып-ақ жүр екенсің. Жарайды сенен қайыр тілегенше алладан қайыр тілегенім артық шығар. Өңкей қарғыбау таққан болыстар біріннің аузынды бірін жалаған ұялас иттер сияқтысыңдар-ау. Құдайдың, кең жері жетпегендей алақандай менің ата мекеніме құрық салған Нұртазаны сен де жақтайын деген екенсің. Менің қонысымды алыңдар деген патша болса, оның да тұқымын...— деп, дәрменсіз Ақан кіжініп тұра бергенде Жанболат құдасының сөзіне ашуланған жоқ.

— Сері аға, сәл бөгелші,— деп байсалды отырып, соңғы ақылын айтты.— Мейлі, мені не деп күстаналасаң да, не деп балағаттасаң да көтерем. Бірақ, байқа, қорқытқаным емес, дос боп туыс боп ескерткенім — бүгінде жұрт сөз көтеруден қалған. Қазір заң билеген патса заманы кірді аулымызға. Егер жерімді даулаймын деп, көрінгенге барып аптығар болсаң, біреу болмаса біреу: «ақ патсаның сиясатына қарсы, патса ағзамына қарсы понт шығарып жүр», деп түртіп жіберуден тайынбайды. Қазір жұрт қанына қарайған. Әгер, ондай сөз туа қалса, мен де қарап отыра алмаймын. Ақ патсаға айтқан әлгі сөзіңді мен ғана естиін, артық, артық сөз, қайтып ал, қалған ғұмырын абақтыда шірімесін десен гадеттенбе ол сөзге, алда сақтасын! Және бұрын да сөзге іліккен адамсыз...

— Ә, енді мені де ит жеккенге айдатамын десейші. Қалын жеткен екен айға!

— Не десен де, сері аға, мейлің. Мен жасырмаймын, патса адамымын, соған берілген екенмін, оның дегені деген. Адалы сол,— бір Шөбектен тараған бауырым Мәмбетәліні де ертең арашалай алмаймын. Ол да арыстан айға шауып мерт болыптының кебін киіп жүр,— деп аузын жиғанша болмады, болыс үйіне ұры итше жылмаң етіп песір Қараганов кірді.

Бұл — Ақанның қонысы Қараталда түскен Комаровкада тұратын казак. Жанболаттың письмоводителі. Түз елі песір дейді. Келгелі қазақ сөзін шала араластырып сөйлеп үйренген бұл секілді песірлер басқа болыстарда да бар. Қастарына бір-бірден «құт» қонған. Орысша сауатсыз болыстардың іс-қағазын жүргізетін осылар. Мөр болыста да, қалам песірде. Көзіне жылтыраған пенсіне таққан қара бешпентті Қараганов:

— Аман, господин волостной управитель,— деп сәлемдесіп, Ақанға ұрлана қарап еді, Жанболат осы арада өз билігін бір көрсетіп қалғысы келді ме.

— А, айта отыр, айта бер, бұл адам өзіміздің ағайын, тамыр,— деп шала орысшалап песірдің қолындағы жуан сөмкесіне қарады.

— Дела көп, господин управитель, уездной начальник көп делалар сұрайды. Әсіресе әлгі Сердалин Мамбетали...— деп сөзінің аяғын жұтып қойды.

— Бұл да бір лаң болды ғой, қане әкел диалаларды,— деп, болыс қолын соза бергенде, паңсыған құдасына оқты көзін қайда қараған Ақан:

— Қалай, пәсір Қарағанов, менің жерім жақсы ма, астарынан су шыққан жоқ па?— деді де, әрі қарай не айтарын білмей тығылып, үнсіз шығып кетті.

Сол жолы Бегалының үлкен ұлы Ерғалиға ұзатқан апасы Айша Ақанның шылбырына оралып, баяғы қыз күніндегісіндей інісін еркелетіп:

— Ақанжан, басқаға билігім жүрмесе де, күйеуіме билігім жүреді. Ана иесіз қорада екеуден екеу қалайша күн кешіп, өмір сүресіндер. Одан да менің қолымда бол, Шөбек әулетінің байлығы Ыбанжан екеуіңнен кемімейді. Рызық жетеді. Бастарына жеке үй салдырып берем,— деп, жалынса да Ақан илікпеді. «Сендердің босағаларыңда отырып, байдың итаяғынан сарқыт ішерім жоқ» деп айтқысы келсе де, күні біреуге қараған, жолы жіңішке апасының көңілін жасытқысы келмеді.

— Жо-оқ, мен үшін қам жемей-ақ қой. Ел бар емес пе, күн көру деген де сөз болып па,— деп өтірік күлген болды.

Шынында осы екі жыл Ақан үшін тамұқтай көрінді. Алғашқы жылы айдаладағы иесіз қораға кейбір көңілі жақын адамдар анда-санда әдейілеп жолаушылап келуші еді, кейін азая келе мүлдем тиылды. Мұхаммет пен Рамазанның бала-шағасы да қатынауды қойды. Бар қайғыдан құсаланған Ақан ұлы Ыбанмен ғана қалың қарағай баурындағы ескі қыстауды мекендеп жұрт көзінен таса жеке өмір кешті. Жаз жайлауда да бұрынғы салтанатпен қалған сері тірі пендеге көрінбей, сол қораның астында жабайы адамдарша жалғыздық тауқыметін үнсіз тартты.

Сол жалғыздық әсері ме, әлде серінің дінге сенбесе де, пірге сенетіндігінен бе, кейінгі кезде кеш түссе-ақ өз-өзінен елегізіп, қайсыбір түндерді ұйқысыз өткізетін болды. Ежелден Қисық ағаш маңы жын-шайтан ұялаған орын деп, ел ішінде талай үрейлі әңгімелер айтылатын еді. Бала кезінде естіген сол әңгімелер енді осынау жалғыз құлазып қалған шақта қайта есіне түсіп, мазасы кете бастаған сияқты. Ондай түндерде қалың ағаш бауырындағы шөккен нардай жапырылған жалғыз жер үйдің пеш мойындары гүілдеп, тыста тоғай іші ызылдап, ауыл шуынан жырақ, ел тіршілігінен керек жерде құлағы бітіп шынылдап шығады. Мүлдем зерігіп, іші пысқан Ақан амалсыздан екі-үш рет Ыбан мен көрші ауылдарға қоналқылап, түнделете қайтқанда өз үйінің терезесінен от көрген. Алыстан жылтыраған жарық қасына таяй бергенде өлеусіреп барып сөніп қалады. Есік-терезесі үңірейген иесіз қора төңіре-

гінде тырс еткен дыбыс естілмейді. Бәрі жым-жылас жоқ боп кетеді. Ақан алыстан көрінген шырақ па дейін десе, оның қысынын таба алмай басы дал болады. Шырақ әулие атанған адамдардың зиратында жағылады деуші еді. Қараша үйде не әулиелік бар. Сері «мүмкін, менің көзіме солай көрінген шығар» деп соңғы жолы Ыбанмен ымдасып еді, ол да өз үйінде жанған отты көріп келеді екен. Бірақ, мақау бала, дүниеде жын-шайтан болады дегеннен бихабар еді, ештеме түсінбей әкесіне қарағыштай берген. Өзі де жарымжан баланың ойына қорқыныш салмайын деп, Ақан енді отты елемеген болып, Ыбанын үрейлендірмей, сонымен аяқсыз қалдырған.

Соңғы кезде ел арасында «Ақан сері Қисық ағашта жын-шайтандармен бірге тұрады екен, баласы екеуі де қағындыға шалдығыпты» деген өсек дүр ете қалды. Бірде, Баратай ауылының бір ақсақалы, серінің отты көзінен көзін алмай, үрейлене тұрып ақыл айтқан:

— Қарағым Ақан, ренжи көрме, халық айтса, қалпы айтпайды,— анау Қисық ағашта жападан жалғыз қалай тұрасың. Жын иектеп алған дейді ғой өзінді. Ай, атамзаманнан бері сол ара шайтан-сапалақтың мекені еді. Талай жолаушыны сол арада жын соққанын құлағымызбен естіп ек. Оның үстіне ол жеркепені әкең тастап кеткелі не заман. Иесіз үйді содан бері жындар ордасымен басып, немденіп алған шығар-ау. Қарағым-ау, сол арадан неге қоныс аудармайсың, басынды шыр айналдырып алғаннан сау ма?! Қарағым, жаным ашығасын айт, битке өкпелеп тонынды отқа салма, қайтейін, жалғыз-жарым жүріп қор болмасын деп, бір-екі көйлек бұрын тоздырған үлкендігім бар, ақыл ғып айтамын. Апырай, шырағым-ай, көзіннің жанары өзгеріп кеткен екен!

Шалдың сөзін үнсіз тыңдаған Ақан:

— Е, қария, осы күнгі ағайынның достығынан, жын-шайтанның достығы артығырақ көрінеді, оларды ренжітіп қайда барам,— деп қалжыңға аударған.— Көзім жын қаққан есалаң адамның көзі сияқты шығар, ә?

Қаншама қалжыңға басса да, осы сөзден соң серінің бойы да түршігіп, іштегі үрей үдей түскендей еді.

2

Соңғы екі жұмада тынымсыз соққан дауыл жазғы даланың да, адамның да мазасын алып тұр. Таң ата теріскейден шығып соқса, түсте құбылып шығыстан соғады. Көшпелі бұлт бірде оңға, бірде солға жөңкіліп, қуалаған жел бағытымен ғып дөңбекшіп, аунап жүр.

Жаз мерзімінде Көкше даласында күзгі қара дауылдай ұлитын мұндай желді күндер жиі ұшырайды. Кей жылдары

сұрқай дала күзге дейін желден айықпай, ақыры сұмбіленіп қалың жауынына барып ұласады.

Қатты жел тұрғалы көл бетінен жыртыла айырылатын құстар да сап болған. Анда-санда қалбаң ойнап қоға арасында көтерілген некен-саяқ қарақұс, ителгілер, немесе маңайдағы басқа көлдерден тобымен сыпылдай ұшып Қоскөлге соғар шүрегейлер болмаса, аққу, қаздар қалың қамыс арасындағы ықтасын айдындардан шықпай, балапандарымен күн ұзын балдыр сүзеді. Көп ұшып мекен ауыстырмайтын сұңгуір қасқалдақтар кемер соғып толқынданып жатқан жағаға таяу саяз жерлерге дейін келіп, көл түбінің саз балшығын сыпылдатып, құрт-құмырсқа, су қоныздарын тереді.

Мұндай күндері Ақан мен Ыбан құс салмайтын. Қанша дабыл қағып үркіткенмен, желден қорқар жеңіл құстар қамыс басынан жоғары биіктемей, көл бетін жанай ұшып, бір арадан екінші араға орын ауыстыра береді, не көлдің қалың ортасына тереңдей кіріп, мүлдем көрінбей қояды. Желді күндері тұзаққа түскен құстарды ғана алмаса, қаршығаны мұндай қара дауылдарда аспанға ұшыру қауып.

Ақан ұлын ертіп, күн ұзақ көл жағалап келген. Екі барылдауық қоныр үйрек пен бір сұқсыр түсіпті тұзақтарына. Жел тұрғалы Көкжеңдетін құсқа сала алмай, көптен бері сорпа-судан тарыққан әке мен бала қуанысып, қос ішінде екі жақтап құстардың жүнін жұлып отыр еді. Ақанның көзі көлдің арғы қабағынан осылай қарай лекіткен үш салтаттыға түсті. Екеуінің нығында мылтықтары шошаяды. «Бұлар түнеукүнгі казакорыстар-ау. Тағы да не боп қалды? Жүрістері тым суық екен», — деп үрейленген Ақан тысқа шықпай қостың есігінен қарап отыр.

Үш аттылы жақындағанда, ортадағы жорғасын тайпалтқан қазақты жазбай таныды. Ат үстінде сырықтай боп серейген бұрынғы болыс Нұртазаның ақи поштабайы Жәнібек. Екі жағынан қапталдай шоқытып, су жорғаға зорға ілесіп, өздері де шоқырақтай түскен түнеуілерден басқа мұртты казактар екен.

— Кім бар қоста. Шық бері — деп айғай салды. Іштен дыбыс білінбеген соң, атыңа тебіне түсіп қостың есігінен кәрі терекше иіле беріп қарады да тағы елеуреді — Қанырап бос қалған ба, ішінді ұрайын, мұның адамы қайда? Ау, кім бар іште?!

Ақан тысқа шықты:

— Иә, не боп қалды соншама бөрігетіндей? Амандық-саулық жоқ...

— Е, амансың ба? Амандасуға уақыт болып тұр ма? Қане жүр, сені ұлықтар күтіп отыр.

— Қайдағы ұлық?!

— Сұрама, барған соң көресің. Ана қырдың астында жап-

дарал, ояз, майырлар жатыр. Болыстар бар. Сенің қаршыған бар дейді, соны көрмекші, тез алып шық та, жүр. Бол, күтетін уақыт жоқ.

— Оязың не? Қаршыған не? Аптықпай, жөнінді айтшы, жарқыным.

— Жөн дейтін не жөн керек. Айтпадым ба, қаршыған керек, қаршыған. Көреміз дейді. Құсқа саламыз дейді. Ғұмырында қаршыға көрмепті.

— Әй, Жәнібек, құсқа саламызың не? Осындай күні қаршығаға қай атаң құс ілдіріпті. Не айтып тұрсың?

— Ата-матаны қайтесің, оны ана дөкейлерге айт, маған сені алып кел деді, шаруа сол, қане, құсыңды ал да тез жүр,— деп поштабай қасындағыларға қарап еді, олар да: «Не, көнбей тұрма? Не істейік»,— дегендей көздері шатынап, аттарын тебіне, жақындай түсті.— Айтқандай дабылыңды ұмытпа. Қане тез, көп күтетін уақыт жоқ. «Апырай, мұның айтып тұрғаны Көкжендет-ау? Мыналардың келісіне қарағанда, алмай кетпейтін сыңайлары бар. Бармаса, күш көрсетері көрініп тұр. Поштабай ымдап қалса-ақ болды, әмір күтіп тұрған ана екі әскер қазір бас салып, жұлмалап, ұлықтардың алдына жаяу апарудан тайынбайды. Көкжендетке қызығып, алып кетпекші ме? Онда, тұрымтайды апарсам қайтеді? Ана ел ұлықтары «қаршыға орнына тұрымтай әкелдің, кімді мазақ еткің келді?»— деп, ояз алдында тағы масқаралап, дүрелеп кетсе, не істемекпін. Қой, не де болса күтіп алдым» деп іштей толқыған Ақан көкбестісін ерттеп, Ыбанға әлденелерді ымдап түсіндіріп, Көкжендетті қолына қондырып жүріп кетті.

Костан төрт-бес шақырым жерде,— генерал Лосевскийді төңіректеген көп ұлық, станица атамандары, ояз Коновалов бастаған қазақ болыстары. Қос көлдің ығындағы шоқ ағаштардың бауырына аттарын доғарған.

Көп ішіс, көп әңгіме арасында аңшылық, саятшылық сөз болып, аңға, құсқа салатын бүркіт, қаршыға, тұрымтай, қырғи жайында көп әңгіме тыңдаған генерал осы маңда, жалғыз қоста қаршығасы бар біреудің тұратынын естіп, оны тез осында алып келуді бұйырған. Ақанның атын айтпаса да, оның «Көкжендет» дейтін қаршығасының барын айтқан Нұртаза.

Қазір Нұртазаның екі езуі екі құлағында.

Биыл болыстыққа сайланбай, әкесі өлгендей қан жұтып жатып алғаны қайда? Бір жылдың ішінде кәдімгідей таралып, жүдеп, көңілі ойсырап, жасып қалып еді. Оның үстіне мына елге жеткен жұт бұған да жетіп, малынан шашау шыға бастаған. Ол аз дегендей аш ауылдар бұрынғы барымта емес, енді өзді-өзіне ауыз салып, бардың малын жоқ жалмаған кесепат кер заман туған. Малы бар басқалардан көрі ұры зауалып көп тартқан— осы Нұртаза. Болыстықтан қағылған жанды басынғандай, жығылғанға жұдырық — Нұртазаның малын

ұрылар көп талады. Алғашқыда есігінде жүрген жалқы-жақы-байлар оларға қарсы тұрып бағып еді, ақыры олар да беттемейтін болған. Биыл бір жылқышысы мен жамағайыны Ыдырысты қазір елге атышулы қаракшы жалғыз көз атып, жаралап кеткелі ұрылардың соңынан қууға ешкімнің жүрегі дауаламайды. Арасына бір апта, әрі кетсе екі апта салып соғар жалғыз көз жылқыға келсе-ақ болды, аз жылқышы қостарына кіріп, қашан ол кеткенше ін түбіне кірген суырларша бас сауғалап жатып алады. Жалғыз көз үнемі қасында жүретін аузы-мұрнын таңып алар қапсағай серігі екеуі жылқыларды өз малындай аралап, союға жарайды-ау дегендерін алдарына салып айдап, кете барады. Бұдан артық қорлық бар ма?!

Сүлейменнің естімсітіні жер астында. Күз айында мұрагер Николай Алексеевичтің тәж кию салтанатына байланысты ел аралап шыққан генерал Лосевский Көкше жерінде жүргенін естісімен інісіне ақыл айтқан. «Қырғыз-қайсақ елін басқару тәртібінде жана заң шығыпты. Ол заңда болыс сайлаумен ғана емес, енді генерал-губернатордың өз ықыласымен-ақ сайлаусыз тағайындалатын болыпты». Бұған сенерін де сенбесін де білмей әрі дағдарып, әрі үзілген жіпті қайта жалғауға болатынына үміттеніп, көзі алақтаған інісіне Сүлеймен «Дала уалаяты» газетін ұсынған. Нұртаза араб әрпімен қазақша аударылған беттерінен таба алмай, орысша бетін інісі қайта-қайта ежелегенде, жүрегі жарылардай қуанған.

— Енді,— деді Сүлеймен,— болыстықтан әлі де үмітің болса, Лосевскийдің ел аралауы тегін емес, осының аузын алып қал. Ол генерал губернатордың өзіне мактап барса, тағы да такка қондым дей бер.

— Шіркін-ай, ондай күн енді қайта туа ма, шіркін-ай... а құдай бере гөр тілеуімді,— деп, сол күні ақ сарбас шалған.

Лосевский аштыққа ұшыраған қазақ ауылдарына көзінің қырын да салған жоқ, Қазақ-орыс станицаларын аралады. Кейінгі жылдары егіндері шықпай, шықса, қара бұлттай қаптап, мың, миллиондап тобымен ұшар атбас шегірткелер жым-жылас жайпап кетіп, әсіресе 91-жылы тақыр қоянның жұтына ұшыраған хуторларда болып, казактарға коронация алдында тағы да көп жерлерді кескізіп берді. Жандаралдың жүрген жолын аңдыған Нұртаза ақыры қыбын тапты. Ескі досы, Арық-балық станциясының атаманы, урядник Федор Тютин бір күні Лосевскийді маңындағы көп адамдарымен Нұртаза үйіне қонаққа әкелді. «Берген перде бұзады» демекші, бергенді кім жек көрсін, ас та төк тағам, мол арақтың қызуымен шалқып отырған байсалды жандарал да жеңілтек мінезбен Нұртазаның жауырынан қағып:

— Тегінде, сіз болыстыққа жаралған адамсыз, өңіңізден ел басқаратын адамның нышаны ғана көрініп тұрады, мәселе-нізді қайта қарау керек екен,— деп қалған.

Әбден зығыры қайнап, істер амалы болмай, төбесіне ойнақтатып қойған жалғыз көз ұры жайын айтып, оған ерген басқа ұрылардың ел ішіндегі бұзақылықтарын баяндағанда, Лосевский:

— Ондайлардың көзін құрту керек. Оларға мылтықты кім беріп жүр, осы күнге дейін бұларыңыз қалай?— деп Коноваловқа зілсіз қарағанда, бұрын Нұртаза қанша шағынып, көмек сұраса да, көңіл бұрмай жүрген Тютин мен вахмистр Воронкин екеуі оязды арашалағандай, оның алдын орап жарыса сөйлеген:

— Ваше высокопревосходительство, біз қырғыздардың ісіне көп араласпаған соң, мұндай ұрылардың қылығын естімек ек, ертеңнен бастап олардың көзін құртқызайын!

— Біздің екі-үш казак жетеді. Мылтық атудың қалай екенін үйретейік ондай найсаптарға,— деп Тютиннің сөзін Воронкин қостаған.

Қазақ болыстары жоғарғы жақтан орыс ұлықтары келсе, елдің жай-күйін баяндап, халқына мысқалдай пайда тиер сөз айтуға, көмек сұрауға олақ болса да, қонағасы беріп, қарсы алып, шығарып салуға шебер-ақ. Қазір де, Лосевский Омбыға кетер күні. Көкшенің бар болыстары жиналып, қол қусырып шығарып салу қамында. Киіз үй мен ағаш үйден жалыққан генералды соңғы рет Қоскөлдiң бауырында, далада отырып, дастарқан жайып қоштасып калмақ. Бұл отырыстары — сол жолаяқ. Түнеугіден бері Нұртаза болыс болмаса да, жанама-лап қалмай жүр. Үйіндегі мол қонақасыдан соң, қазақ дәстүрі деп ат мінгізіп, орамал тонға жарамаса да жолға жарайды дейтін салтпен Омбыдағы замандастың сыбағасы деп шайы орамалға түйген бір десте ақшаны қалтасына салған Кемел ұлына генерал да жылы қарап, көбінесе сонымен шүйіркелеседі...

Ақан жолда келе жатып есерсок Жәнібектің әлі де тауы шағылмаған әпербақан қылығына қайран қалды.

— Апырмай, заман аумалы-төкпелі деген ып-рас, кеше ғана Ақан сері атанған ел тұздығы едің, бүгінде қос көлдің жағасында шошайып қалған күйген томардайсың. Байғұстар-ау, айдалада аштан өлмей қайтып тірлік жасап жатырсың. Мына қаршығаның қанатына қарап отырсыңдар-ау. Ертең қыс түскенде немді қорек қыласыңдар, сорлылар-ау,— деп, жайдан-жай тиіскен Жәнібекке Сері жауап беру орнына, оған қарсы сұрақ қойды.

— Осы сен, Нұртаза, болыстықтан алынғанда, поштабайлықтан қағылмап па едің?!

Кеңірдегін керікше созып, маңғаздана қалған Жәнібек бұл сөздің мысқылды астарын онша ұқпай, ат үстінде бір жамбастап, Ақанға үзенгі қағыстыра жақындады:

— Әлгі, атаңа нәлет, сенің құдан Жанболат па, болыс бо-

лысымен менің орныма аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен өз жұрағатын қойған жоқ па? Жәкенді әлі-ақ өзі шақыртып алады. Мендей поштабайды табу оңай боп па... Бірақ, оның шақырғанына Жәкең енді барса игі етті,— деп, ат үстінен иіліп, қатарласа сары желіп келе жатқан казак-орыстар естіп қоймасын дегендей серінің құлақ тұсынан сыбырлады. Аузынан самогон иісі мұңкиді. Нұрекең ана Айыртаудың көк-сауының орнына болыс болмақ. Мына жандарал сол үшін келіпті.

— Сайлау өткізбек пе?

— Қайдағы сайлау?... Осы қараңғы қазаққа сайлау не керек, өңкей кісі қадырын білмейтін жә-ә-әмән надандарды адам санатына қосу...— Жәнібек өзі-өзінен тарқылдап күлді де, тез доғарып, әлде кімге кіжінгендей қамшысын білемдеді.— Тұра тұр, ертең-ақ сыбағаларыңды берермін!..

Ақан «есер поштабаймен сөз таластырып, есіл сөзді қорғып қайтем» деп, енді сөйлеспеске бекіп еді, бірақ мынаның үрлеген қуықша жарылардай кеуіп, осынша мақтануы айт-қызбасқа қоймады:

— Осы сенің атыңды әке-шешен неге Жәнібек деп қойды екен?

— Қайдан білейін.

— Қазақта он жеті Жәнібек өткен. Соның ханы ма, батыры ма екен тілегендері.

— Батыры шығар.

— Е, онда сен поштабайлықтан басқаны ойламайтының қалай?

— Қазір батырыңнан поштабайың артық емес пе?

— Дұрыс-дұрыс, ендеше мен айтайын — ата-ананың тілеуі дұрыс, құдай тағала көз жасын иген екен. Ертеде бүкіл үш-жүзге мағлұм Жәнібек деген шабарман болған,— деді Ақан өтірік.

— Ә-ә?!— Жәнібек шын иланды.

— Ақ сүтін көкке сауып тілеген ананың, сақалынан сора-сы ағып еңіреп, намазға жығылып, құлшылық еткен әкеңнің тілеуін хак тағала шын берген екен. Тура сол Жәнібек шабарманнан айнымайсың. Бар мінез, бар қылығың сойып қаптағандай!

Мына сөзге масаттанған шала мас Жәнібек ат үстінен Ақанға иіліп:

— Қандай болыпты, айтыңызшы?! Ел естісін, осындайда ақын деген өлеңге қосып айта жүрмей ме?— деп қолқа салды.

— Ол — Жәнібек,— деді Ақан атының басын тежеп,— тыңда. Сосын өзің жаярсың елге. Ол Жәнібек — халық үстінен күн көрген, ұлықтар ұлыса бірге ұлып, бөрі болған, айтақтаса, далақтап шабар алаңғасар ит болған, жазықсыз жандар-

ды дүрелеп, қанын сүлікше сорған нағыз сұржылан, әпербақан, кеппе қуыс кеуде, есалаң, зердесіз, мигұла болыпты!

Ақан атын тебініп жүріп кетті. Жәнібек жерге кірген қазықтай ат үстінде сорайып, мәңгіріп тұрып қалды...

Ақандар Қоскөлден әрірек шоқ ағаштың бауырына жеткенде бала қайыңдардың ығындағы көгалда отырған ұлықтар-арасындағы казактар дауылды күндей гүілдеп, әнге басып жатқан. Бірнеше дауыспен қосыла салған әдемі әнді бұзып, барылдаған, гүжілдеген жосықсыз дауыстар да естіледі. Араққа, қымызға тойған Лосевский де, оның аузына қарап, түсінбесе де, қазақ болыстары да ән ырғағына төтеден қосылып, дар-дар етеді. Ағаш бауырына төсеген төрт-бес кілем үстінде шашылған— сүйретпе шынылар, шала мүжілген жамбас, топпақ жілік, қабырғалар, көзі үңірейген қой бастары. Түймелері ағытылған алқам-салқам, қайсыбірі көйлекшең, жалаң аяқ етпелеген урядниктер, бір жанбастап қисайып, енді бірі бір тізерлеп жүгініп қызмет еткен болыстар да — қалай болса солай шашылған сүйек-саяк, ішілген шөлмектер сияқты.

Поштабай Ақанды қызылдың екінші жақ бауырындағы көп тарантастардың қасына әкелді де:

— Осы арада күте тұр, — деп бұлардың келісіне мән бермеген қонақтарға қарай жаяу тартты.

Бұл жерде де ән. Ағаш тасасында жеке сауық құрған қызыл лампасты казактар өздерінше ішіп, ұлықтардан бөлек думандатып жатыр. Өгіз су ішсе, бұзау мұз жалайдының кері.

Анайда, алаңқайда тұсаулы көп ат. Бытырай жайылып жүр.

Ақан тарантастардың бірінің доңғалағына атын байлап, арба жақтауына сүйеніп тұрып қалды.

Жәнібек сол кеткеннен мол кетті. Матарға Ақанның керегі болмады ма, әлде ақи көз самогонге сүңгіп тұншығып жатыр ма, жуық арада келе қоймады. Көкжендетін бауырына қысып, қанатынан, мойнынан сипалаған серінің зығыры қайнады. Еліріп, есіргендердің өзін шақыртып алып, енді керексіз еткендеріне назаланып, еріккеннің ермегіне айналған дәрменсіз халіне налып, жымын білдірмей кетіп қалғысы да келді. «Қой не де болса шыдайын, соңымнан қуып жетіп мерт қылса, кім мені жоқтайды, Ыбанымның күні не болмақ» деген сері селк еткендей басын көтеріп, казактарға мойнын бұрды. Олар дүр етіп тобымен ұшқан қырғауылдардай бәрі қосыла әнге басты. Ана ұлықтар жақтағыдай емес, мына жас казактардың әндері бір бөлек. Ақан құмарта тыңдады. Бірнеше дауыспен көтере салған ән дала төсін тербеген самалдай, ағаш басын теңсеген желдей. Кейде көк жүзінде қалықтаған айдай жеке дауысты біреу жалғыз шырқаса жан-жағынан жөңкілген аласапыран бұлттай басқалары іле-шала қосыла жөнелгенде, кара жер солқылдап, бірге дірілдегендей болады. Бар табиғат,

бар тіршілік мағынасын баяндағандай тербелген сұлу әннің
ғажап ырғағына, көп дауыспен көп мағына білдірген үнділігі-
не қайран ақынның тұла бойы шымырлап, әнші жүрегі әнмен
бірге соққандай ұйып отыр.

«Соберемтесь мы, казаченьки,
Во единый во кружок,
Запоемте мы, казаченьки,
Песню нову про себя.
Хорошо житье казаченькам,
Только служба тяжела,
Ходя наедемся, стоя выпимся»...

деп, бір-біріне сүйене қисайып, қылыш қынаптарын күшайта
жатқан казактар әнінде жастық серпін де, сырлы мұң да бар.
Сері ән сөзіне де құлақ түріп отыр. Енді бірде қайғылы, зарлы
ән айтылғанда, ақын жүрегі де елжіреп, шымырлағандай
болды:

«Погасло солнце за горой,
Сидит казачка у дверей.
Она сидит и горько плачет,
И льются слезы из очей»...

«Апырай,— деді Ақан іштей,— мына казак-орыстарың тек
жамбасына салақтатып қылыш таққан әумесер, ұр да жық
әпербақандар ма десем, тұла бойы тұнып тұрған өнерлі жұрт
өкен-ау... Қару-жарақ асынып, қалағанын істеп, еркін жүрген
ессіз есіріктер ме десем, бұларда да мұң мен зар, қайғы мен
қасірет бар екен-ау. Қайран ән,— не деген күдіреттісің, алыс-
ты жақындатып, жатты бауыр ететін, тілі мен дініне түсінбей-
тін елдің бар жаратылыс бітімін, қуанышы мен шерін айтып,
зердеге құйып берер не деген бар ғаламға ортақ шежіре ең.
Бұрын, Омбыда, жәрмеңкелерде жиналған казактардың ау-
зынан:

«Мы давно сжились с степями
И давно привыкли к ним,
Перед дикими ордами
Мы не в первый раз стоим».

сияқты өркөкіректеу әндерін ғана құлағы шалып, жүре тың-
дайтын Ақанға казактардың мына әндері көп ой салды...

Анда-санда өзара қалжыңдасып қойып, казактар тағы да
бір көп дауысты әнге қосыла бергенде, дауыстары кілт үзілді.
Үстіндегі мундирін жүре түймелеген вахмистр Воронкин ыр-
ғала басып келе жатыр еді, көзі шалып қалған әншілер орын-
дарынан атып-атып тұрды. Атаман әлде нені айтып, бұйырған-
дай болды — казактар сырттағы аттарға қарай жүгірісті.

— Әй, Ақан,— деді, ақынның ту сыртынан поштабай. Ба-
ғанағыдай смес, екі көзі екі жаққа атысып мүлдем шапыраш-
танып кетіпті. Аяғын шалыс басып, теңселіп тұр.— Жұр, ша-
шақырып жатыр... Тез, тез... бассаншы аяғыңды, с-сені... ш-
шақырад деймін!

Ықылық ата тойынған ақи көздің соңынан аяғына тас байлағандай, Ақан зорға ілбіді.

Қолына қондырған қаршығасы бар сері келгенде, болыстар бойларын түзей отырып, урядниктердің бірі киімдерін киіп, енді бірі етіктерін шұлғауланып жатқан. Ақанмен ешкім сәлемдескен жоқ. Нұртазаның тізесіне басын салып, шалқасынан түскен Лосевский ғана төбесінен қарады:

— Ә-ә, охотник, отыр, отыр! Тамақ беріндер, самогон, кумыс...

Тізе бүкпей, өңкей мастарға тесіле қадалған Ақан:

— Рахмет, тамақ ішкемін,— деді салғырт қана.

Қудасының жүзіне қарауға именгендей, орнында бүгежектеп, басын көтермеген Қенжеболат поштабайға:

— Әй, Жәнібек, қымыз құйсаңшы Ақанға. Ана бір бұзылмаған жамбасты тартсаңшы алдына,— деп еді, ақи көз, ықылық атқаны күлгенге ұқсап, тілі күрмеле ақшаң етті:

— Немене, о-ол, бала ма, қо-қолы бар құйып ішсін. Ана ту-туралған ет те бір жеуге же-жетеді.

— Әй, сараң неме, байдың асын байғұс қызғанады,— деп тізесіндегі Лосевскийдің шашын сипап, әлдилеген баладай генералды аялаған Нұртаза Ақанға жаны ашығандай жұмсақ сөйлеп, шымшып алды.— Кедейдің бір тойғаны, шала байығаны. Құйсайшы қымызды, жұтқан жұтамас деп, жұтаған еліңнің бір жұтқанына ындының тарыла қалады-ау, көзіңнің ішін... ақи неме!

— Ә-ә, Нұртаза, ықыласына рахмет. Жұтқан жұтамаса, мен де жұтап жүргем жоқ, жұтып жүрмін. Қоскөл аман болсын, жерімнің суы да маған бал. Ал, елім жұтады деп қайғырмай-ақ қой, өзін жұтамасаң болғаны да, шаруашылығың жаман көрінбейді...

— Ойпырмой, екеуің бір-біріңді көрмегелі көп болған-ау, сағынысып қалыпсыңдар-ау,— деп Азнабай шарпысқан сөзді қалжыңға айналдырды.

— Қонақтар аттанған соң-ақ құшақтасып, сүйісетін уақыт табылар. Әй, бауырлар-ай, шыдамай жатырсыңдар, шыдамсыздарым-ай.

— Тоқта, тоқтай қал!— деп, Коновалов Ақанға талаураған көзін сығырайта қадады.— Осы мен сені бір жерде көрген сияқтымын.

— Е, бұл өзіңізге өлең шығаратын, Ұлы мәртебелі мұрагер алдында полтайт ететін понтар емес пе!

Нұртаза сөзіне құлақ қойған Лосевский атып тұруды ыңғайсыз көріп, басың созалаң көтерді. Қалың бурыл сақалды өңі қуаң тартқан, көзі өткір адамға генерал қабағының астынан сынай қарап, мелшиіп отырып қалды.

— М-да... Мен ол жолы көре алмай қалып едім, сол ақын, дала ж-жауынгері осы ма еді,— деп Лосевский сөзінің соңғы

жағын тістене сөйлеп, бұрын-сонды көрмеген тұз тағысына қарағандай сүзілді. Арақтан зеңгіген басын сілкіп-сілкіп, көзін бір жұмып, бір ашады.

Мәртебелі генералдың әр қимылын бағып, ол не істесе соны істеп, ол не ішсе соны ішіп, енді сыпыра масайған казак, казак ұлықтары Ақанды жаңа көргендей бәрі де қызыл көздерін Лосевскийше серіге қадады. Өңкей есіріп алған қорқау қасқырлар жан-жағынан анталап қамағандай, есірік мастардың мына қылығынан Ақан қорланып, намыстан жарылардай болса да, көпке топырақ шашуға батылы бармады. Артына дейін қызып алған күштілерге ұрынбай, өздері соқтығар болса, барынша кішірейіп, уытты сөзді қалжыңға алмастыруды ойлады.

Лосевский мундирін түймеленіп отырып:

— Өзің орысша да білетін көрінесің, сонда Ұлы мәртебелі Цесаревичке не деп жүрсін, өз аузыңмен айтшы,— деп, енді жүзі сәл жібiгендей жымиып, сөйте тұра ақынды қақпақылға алып келемеждегендей, жұртты бір күлдіріп алайын деген сынаймен ащы мысқылдады.— Мұрагерге біраз ақыл айтыпты деседі. Қәне, өз аузыңмен айтшы, бізге де біраз ақыл керек боп жүр.

Отырғандар ду күлді.

— Қазір сені Петербургтағылар іздеу салып жатқан көрінеді. Сізді патша ағзамына ақылгөйші кеңесшілікке алып кетсе, біздің күніміз не болады, сорлап қаламыз-ау!— деп, ащы мысқылмен кекетіп, арақ қызуымен жоқ сөзді көйіткен генералды колпаштап, қарқылдай күлген казак-орыс атамандары да шаужайдан алып жатыр:

— Әйтсе де күзде болар коронацияға ала барыңыз!

— Иә, Ұлы мәртебелі патшамызға біраз ақыл-кеңес беріп қайтсын!

— Қой, онда мұны мемлекеттік кеңесші етіп алып қалар да, қайтып көре алмаспыз, ух-хо-хо!

— Ваше высокопревосходительство, бұл қырғызды онда Петербургқа жібермеудің қамын жасау керек, хо-хо-хо!

— Бізге де ақылшы адам керек емес пе, айырылып қалмайық, ах-ха-ха!

— Бәсе бұл қырғыздан ақыл шығады, шығады...

Санасыз болыстар да қосыла күліп, кеңкілдесіп қалды. Әсіресе Нұртаза мәз. Сөз астарын жетік ұғынатын, кейінгі кезде ұлық, чиновник атаулының қазақ шонжарларын кекете, мұқата сөйлейтін мазағына іштей күйініп жүретін, бір басына зымияндығы да жетерлік Азынабай ғана сараң жымнып.

— Тақсырлар, бүгінгі айтқан Көкжендет дейтін құс — знау. Енді, күн кешкірмей, қызығын көрмейміз бе,— деп, әңгіме бетін басқаға аударып еді, Ақанды танығаннан бері тісте-

ніп, жеп жіберердей окты көзін қадап, тынысы тарылып ығырынып отырған Коновалов ағаш бұтағына ілген сынар шылғауының қағын ызалана үгіп:

— Қане айтпайсың ба, бәлденбей. Аузыңа су ұрттап алғаннан саумысың? Сенен не айтқаныңды сұрап отырған жоқ па его высокопревосходительство!— деп, Ақанға зіркілдеді.— Маған айтпай-ақ қой. Қажет болса, өзіме алдырып айтқызармын. Асықпа, сөйлерсің менің алдымда да сөйлетермін!

Зығыры қайнаған Ақан ішпегі ашуын сездірмей, ұлықтардың мыскылына әжуамен жауап бергісі келді. Мәмбетәлінің орыс достарының ішінде Горбуновтың сөзі қатты ұнап, жадына тоқып алған еді. Патша мұрагеріне айта алмай қалған бұл сөзді кейін ел арасына да жая алмай, құнды жеріне жұмсай алмай жүретін. Тап осы тұста Горбуновтың сөзімен қылжакбас генералды мұзға отырғызбақты ойлады.

— Мұрагерге не айтқаным бәріңізге де аян емес пе, қайбір жібі түзу сөз сөйледі дейсіздер, менікі әшейін сандырақ қой! Нұртазаның тілімен айтқанда, әшейін, құр полтайт!

Жұрт тағы да ду күлді. Нұртазаның екі шекесіне қан теуіп, қызарқтады.

— Да, сонда не полтайт еттің, біз де естік,— деп урядник Тютин гүрілдеп, күлкіден сөзін зорға құрады.

— Не полтайт болсын, орыс, қазақ ұлықтарының жұрттан ақша-пара алатынын, елді қанайтынын айтып полтайт еттім,— деп, езулері жиылмай отырған мырзалар күлкіден лезде тынылып, сұрлана бастағанда, Ақан сөз сыңайын бүгінгі халге тіреп, одан сайын үдете түсті — Ел ашығып, жұтқа ұшырап, орыс мұжықтарының егіні шықпай, қазақ сорлылардың малы жұтап, аштан қырылып жатқанда, ел әкімдері — каптесерлер, егеу құйрық кірістер шошала, клетте қалған соңғы қаптарының түбін тесіп, ісі түсіп алдына келген жанның алдымен қалтасын тінтіп, дорбасын айналдырып, тазалап жібереді дедім. Сөйтсем, пара, ұрлық, қанау, тонаусыз күнелту мүмкін емес, менікі бос сөз, полтайт екен!

— Неге полтайт!— деп бұл сұрақты қалай қойғанын да аңғармай Коновалов тағы да зірк етті.

«Пара» дегенде Нұртаза Лосевскийге қарағыштап, өзінің пара бергеніне мәз болғандай, күлімдеп отырған. Енді соны тағы да есіне салайын дегендей, мастықпен жосықсыз былжырады:

— Сен немене, пара бергендерді көріп тұрмысың, қазақ пара бермейді, сыйлайды, қонағасы береді, ат мінгізіп, шапан жабады.

Ақан Нұртазаға көз қиығын да салмай, Лосевский мен Коновалов жаққа күлімсірей қарап, Горбуновтың сөзін айнытпай айтып берді:

— Сіздер бұрын да естіген боларсыздар: Бірінші Николай патшаға бір жандарм былай деген екен:

— Николай бірінші Патшаға!?

— Жандарм?

— Ну, ну?

— «Ұлы мәртебелі император, бүкіл Ресей империясында екі-ақ губернатор пара алмайды: біреуі — Вилендік Радищев; өйткені ол әкесінің абұйырын сақтайды, екіншісі — киевтік Фрундуклей — өйткені ол шылқыған бай» депті.

Лосевский төбесіне мұздай су құйып жібергендей тітіркеніп кетті. Орысша сөйлеген ақыннан бұрын қазақ даласында айтылмаған мынадай сорақы сөзді естіп, ол сөздің шыққан жерін, үйретуші, төркінін ойлағанда, мастығынан айыққандай болды. Не дерін білмей Ақанның жүзіне көзін сығырайта сүзіле қарағанда, сері анада Новиковтан естіген бір сөзін тағы да көлденең тартып, одан сайын есінен тандыра түсті:

— Орыста Карамзин деген ақын болыпты. Біреу содан «Россияда ең жиі болатын хал-ахуалды бір сөзбен айтып бере алар ма едіңіз» дегенде, ол былай депті: «Крадут!»... Ұлы орыс жерін осындай ұрлық, паракорлық жайлағанда, қазақ даласындағы жымқырманы айтуым әшейін полтайт екен!— деп Ақан өзінің «балалығын» ажуалағандай, мысқылмен күлгенде, орыс ұлықтары қостамады, ұқпаса да, орыс ұлықтарының жүзінен секем алған кейбір болыстар үнсіз тымырайып, сұрлана түсті.

— Аттар дайын!— деп осы сәтті күткендей сыртта бата алмай тұрған жас қазақ шпоры сылдырлап, өкшесін тық еткізді.

Лосевскийдің аузына қараған ұлықтар үнсіз. Аспаннан жай түсіп, біреуі қаза болғандай түнереді. Әлден уақытта барып генерал:

— Полтайт, полтайт!— деп, зығырлана қайталап отырып, өз-өзінен қарқылдап кеп күлгенде, бәріде тарқ етіп қосыла жарылды. Даланы басына көтере күлген топ орындарынан қопарыла тұрып, бір-бірімен сыңғыр-сыңғыр еткізіп кесе, шыныаяқ соғыстырып, көмейлеріне сылқылдатып арақ, самогон құйды. Асыққандықтан ба, масыққандықтан ба, әлде тойынғандықтан ба, езулерінен аққан ішімдік семіз бұғақтарымен сорғалап, тамақтарымен жорғалап, ашық омырауларынан іштеріне құйылып жатыр. Аяқ, табакта тураусыз үйілген жамбас, жілік, омыртқалардың кез келгенін түреген тұрған қалыптарында алып, ауыздарын толтыра бір асап, дастарқанға қайта лақтырады. Ұртындағы жемін жей алмай толғап, қайсы-бірі түйіліп ықылық атса, енді бірі шала шайнаған сілекейлі етті ағаш бауырына қарай түкіріп, кекіреді. Мол жемтік, көп әлексенің үстінен түсіп мелдегінен келген

күзғындар сияқты, немесе тамақтап әкелген көп қойды апанда талапайлап жеп, ойнақ салған үйірлі қасқырлар секілді. «Не деген лас, не деген жеркенішті еді!»— Жүрегі лоблыған Ақанның қабак шытқаннан басқаға дәрмені жоқ...

* * *

Бұлар ұзыны алты, көлденеңі екі шақырымдай Қоскөлдің ық жақ жиегін жағалап ұзақ жүрді.

Кешке қарай күн бұрынғыдан да желдетіп, қара дауыл шақырып тұр. Жиіктегі қамыс-құрақтар, белуарынан су кешкен қара қоғалар желден жапырылып, сыбызғының неше түрлі әніне басып, суылдайды, ысылдайды, ысқырады. Қаршыға салар бірде-бір бейсауат құс жоқ. Адал құстың бәрі көл ортасындағы айдындарға кеткен.

Сән-салтанатпен ырғала басқан салт аттылардың беттерін жел қағып, кәдімгідей мастықтарынан айыға бастаған сияқты. Енді бәрі де Ақан мен Қоноваловтың ортасында ортекеше орғи басқан қара көк арғымақтағы Лосевскийге қашан қаршыға қызығын көрсеткенше асық.

Әлден уақытта теріскей беттен екі-үш шүрегей суылдай ұшып, тура бұлардың үстіне төніп келіп, қаршығалы құсбегіні жаңа көргендей шошып, жалт беріп, көлге қарай құйылғанда:

— Жібер, жібер!— деп, генералдың да, Қоноваловтың да жан дауыстары шыққан. Арттағылар да лекітіп, қатарласа беріп:

— Неге жібермейсің?!

— Неге салмадың?!— деп әкімдердің алдында жәмпендесіп, Ақанның жан-жағынан шығып, жан алқымға алды:

— Су, сендер бала боп кеттіндер ме? Желді күні қаңғырған шүрегейге қай атан қаршыға салыпты?— деп, қазақ ұлықтарына Ақан зекіп тастады.

Нұртаза бір топ казактарды, арасына Жәнібекті қосып, Ақанның қолындағы дабылымен көлдің жел жақ өтіне жіберген. Ат үстінде олай-бұлай тырақайлап шауып, қолдарын көкке жая айғайлап, сірімен қаптаған дабылды торсылдата қағып, даланы бастарына көтеріп, құр далақтап жүр. Жиікке жақын қоғалардың бауырында, толқынды жағаларда балдыр сүзген қасқалдақтар бұларды анаайдан көріп, қамыс арасына қарай сүнгісе, дабылдан үріккен басқа құстар көлдің терең тұсынан ұшып, аса биіктемей, қайта төмендеп, орын ауыстыра береді.

Осындай дабылдың, айғай-шудың кезінде көлдің тап ортасынан бері қарай бір топ қоңыр үйрек ұшып еді:

— Ал, жібер, жібер!

— Не де болса жібер!

— Сал құсынды, ұшыр! Қашанғы салпақтаймыз,— деп салтаттылар тегіс айғайлап еді, Ақан Көкжендеттің басынан, бөтегесінен алақанымен сипап:

— Болмайды, болмайды! Көл ортасында жүрген құсқа салатын мені жын ұрып па!— деп, аналарды мазақтағандай өз-өзінен қарқылдап тұрып күлді.

— Лосевский де, Коновалов та бағанадан бері Ақан сері қаршығасын жібермей, әдейі қыңырлыққа басып келе жатқандай көріп, мына қылығын ұнатпай тізгіндерін оқыс тартып тұра қалып еді, мұны аңғарған Нұртаза мен урядник Тютин аттарын омыраулата Ақанның екі жағынан кимелей келіп қаршығаға салды қолды. Канатынан, құйрығынан жұлған адамдардың шеңгелінде талапайға түскен Көкжендет жүні бұрқырап, шыр-шыр етеді. Кеудесіне қысып, бой бермеген Ақан, канаты далақтаған құсының басы жұлынар болған соң, барып, қоя берді.

— Немене, соншама, жә-ә-ман бір құсты әлдеғандай қылатынын, сенен басқа адам құс сала алмайды деппедің, көрейін қазір,— деп Нұртаза үлкен бір алыс-жұлыстан шыққандай ентігіп, қаршығаның канатын далақтата көтеріп, аспанға қарап, алақ-жұлақ етеді. Көкжендет, байғұс, ересек адамдардың мұндай жат мінезін қайдан ұқсын, ол да Нұртаза құсап, мойнын жан-жағына қылқита созып, биіктен көрінер жем іздеп, өткір имек тұмсығын тақылдатып, көзі ақшан-ақшан етеді.

— Екеуің жаңа жарастындар, Көк жендет пен кара жендет!— деп дәрменсіз Ақан зығыры қайнап, мырс-мырс еткенде, қосыла күлген Азнабай мен Жанбота ояздың көзінен жасқанғандай ықтасындап, қалталарынан шақшаларын алды.

Мастығынан шала айығып, ат үстінде қаздиган Лосевский өзін құрмет еткісі келіп жанталасып, ақын қолындағы тоқпақтай құсқа балаша жармасып жұлқыласқан Тютин мен Кемелевтің озбырлығын жуып-шайып:

— Сіз тым құсжанды екенсіз. Әлде біздің құсқұмарлығымызды ұнатпай келемісіз?— деп Ақанға қарады.— Әне, ана бір құс көл бетінде бағанадан бері ұшып жүр, желді күні ұшпаса, құс қалай қорек етпек. Жаратылыс, ол жаратылыс!

Көл бетінде нажағайдай жарқылдап, әрлі берлі оқтай зулап жүрген лашын еді.

— Сіз дұрыс аңғарыпсыз, ол құс бағанадан бері жүр,— деп, Ақан енді ғұмырында бірінші рет жат қолда талпынған Көкжендетіне карамай, көңілі бұзылып, өзімен сыпайы сөйлесе бастаған генералға ілтипатпен жауап берді.— Ол құстың аты,— қазақша — Лашын. Ол жемін осындай аласапыран желді күні аңдитын — жел құсы. Қаршыға сияқты аспандағы құсқа атылмайды, желді күні көл бетінде қалбаң ойнап көтерілер некен-саяқ жемін көз ілестірмей қағып, сол екпіні-

мен жағаға, құрғаққа жетіп құлап жәукемдейтін алғыр құс.— Ақан көп сөзін тілі жетпей қалған тұста қол қимылымен, жегік ыммен ұғындырады.— Халық құстың осындай қасиетіне, ұшатын мерзіміне, жүретін мекеніне қарай жел құсы, дауыл құсы, жауын құсы, көктем, күз, қыс құсы, таң құсы, түн құсы, тау құсы, көл құсы, боз, құрак, тал құстары деп бөледі. Мәселен жұмыртқасын інге салатын, жерде жаратылар итала қазды жер құсына, ауыл елді мекенге ұя салар айыр күйрек үй қарлығашын ел құсына жатқызады. Егер осындай қасиеттерін елемей жұмсаған құс та, аты жыртқыш демесеңіз, жеміне түсе алмайғын сорлы бейбақ болмақ.

Лосевский көл бетіне, Ақан жүзіне танырқай қарап, атақты құсбегі, саятшыдан көп нәрсе сұрап, ұзақ тұрып қалған. Ақан тілі орысша айтуға жетік келмесе де, құс аттарын баяндап, қаршыға, қырғи, күшігендердің, аңға салар ірі бүркіт қасиеттерін қадары халінше түсіндірді.

Лосевскийді аузына қаратып ұйытқан Ақан енді Қоскөлге бетін бұрды:

— Мархаббатты таксыр, егер осы көлге күн мен түнде, жылдың әр мерзімінде келсеңіз, неше бір қызықты көрер едіңіз. Бұл да бір — қайнаған өмір. Бір қызығы суға қона алмай, үстінде айналған жыртқыш құстардың еті жеуге жарамайтын сасық, арам болады да, көл бетіне қонақтар момын құстар адал болады. Әйтеуір, арамдар адалдарының етін қыбын тауып, амалдап жеп жатады,— деп сөзінің аяғын екі ұшты етіп күлген Ақан маңындағы ұлықтарға қарады.— Мархаббатты таксыр, ғапу етіңіз, жыртқыштары — осы тіршіліктегі әкімдерге ұқсайды да, жуас, момындары, хақысы, есесі кеткендері — қарашаға ұқсайды. Қараңызшы, мына төңірегіңіздегі урядник, болыс, стражниктеріңізге, билерге...

Генерал Ақанға көңіл бұрған соң, амалсыз жел өтінде тұрып қалған ұлықтар, айтылар сөздің сыңайын болжап, ыңғайсыздана жөткірінді.

— Мына болыстарыңыз көл үстінен күн көрген тұйғындардай ел үстінен күн көрген адамдар емес пе?

Лосевскийдің де іші мұздап кетті. Әйтсе де, көзі қызара қапталаған Коноваловқа онысын сездірмей күліп, Ақан сөзін қалжыңға айналдырған болды. Генерал бүйтіп тұрғанда, басқаларға не жорық, олар да енді ештеме сезбегендей, елемегендей ыржалақтап күле береді.

— Та-ақ, сонда мына урядниктер кімге ұқсайды?

— Егер дала аңына баласақ, ұсақ аңдарды қуып салып, біреудің жылы, дайын ініне зорлықпен кіретін қарсақтар сияқты ғой...

— Жо-о-оқ! Құсқа балап айтыңыз.

— Онда қарақұстардың ұясын тартып алатын ителгілер,— деп Ақан сәл ойланып, күлімсіреді де:

— Бұлар қазақ жеріне алыс жерден келген құстар ғой. Шыққан тегіне қарағанда, қаршыға мен тұйғынның арасынан жаратылған тұнжыр сияқты. Ал жүрген жүріс, қылған әрекетіне қарағанда... бір орыс жолдасым айтып еді, шеруші альбатрос деген құс бар екен. Сол сияқты қайда дауыл, сойқан болса, сонда жүреді. Өзі жүз жыл жасайтын қарақұс алпыс-жетпіс жыл жасайтын қарғалардай емес, бар-жоғы қырық жас әлхалдап өмір сүреді. Ал, қазіргі күйлеріне қарасаң, ауылдың тауығын ұрлайтын қарақұстар сияқты.

Лосевский мына дала ақынының, дала ойшылының сөзіне екінші рет қайран қалды. Іштей ойланып, тас жұтқандай үнсіз қылғынып тұрып қалды. «Странствующий альбатрос?»— казактар — патша үкіметінің жасақшылары, қайда жіберсе сонда көшіп жүретін авангарды, аванпосты. Ермактар! Ал, дауыл, сойқан болса,— Степан Разиндер, Пугачевтар шықпақ па бұлардан? Көп жасамайтыны қалай? Қазір патша үкіметінің отарлау кезі Жетісу жаққа түскелі осы Қөкшетау, Қызылжар өңіріндегі казактардың көбі крестьян-шаруаға айналып, көпшілігі үкіметтен алатын бұрынғы қаражаттарынан айырылып, ұсақтап, ауыл, село маңын қарауылдайтын қарақұстардың күніне көшпеді ме? Мына ақын дәл айтты-ау! Шығыс халқының астарлы сөзінде қашанда терең мән жатады. Салыстыруға, тенеуге шебер халық, шешен халық!»

Урядниктер «біз — альбатростармыз» деп мәз.

— Ей, ақын, сонда мына киргиздің жуан билері, мына мескарындары кім?— деп, Тютин қасындағы Бекболат бидің қампиған қарнынан ұзын қолқамшымен түртіп, қарқылдады. Ақын қабағын шыта қарады да, өз айтар сөзіне өзі күліп жіберді:

— Бұларды,— жалпы билерді, қазақ бұрын ел ішіндегі әділ қазыға, ел арасына кесімді сөз айтатын елшіге бағалап, тілінен май тамған құс патшасы аққуға, үні бір көлден екінші көлге жетер қазға теңейтін. Қазір бұлардың да қолынан билік, тілінен береке кетіп жүнжімеді ме? Бұлар да бүгінде ұрлыққа-қарлыққа басыпты. Түк алмадым, түк көрмедім деп, күндіз көздерін жыпылықтатып, қарны қампынып бұтақта қалғып, түнде ұрлық жасайтын жапалақтар ғой. Ал ана ағаш арасында қалған, болыстардың ағын ерттеп, арбасын жегіп беріп жүрген ауылнайлар мен поштабай, шабармандар да өздерінше жегіштер, олар — тышқан аулаған, ауыл арасында тышқаншылаған кез күйрек, күйкентайлар!

Азнабай мен Жанботалар «оларды да құр қалдырмадың әйтеуір» десіп, шек-сілелері қата күліп, әлгі құстардың атын зорға аударып, жасқаншақтай тұрып, көзін ала беріп Қоноволовты нектерімен нұсқап, ымдайды.

Маңындағыларға сездірмей сараң күлген Лосевский де олардың меңзегенін байқап қалып, қызып алған ақынды қыздыра түсті:

— Жарайды, әйтеуір айтқан соң, бәрін айт, мына уездной начальник, статский советник Коновалов кім?— деп еді, атының басын бұрып, кете беруге генералдан қаймыққан ояз, жымнып күлген болды. Күлкі емес, жай әншейін күлкінің ырымы. Сойған қарсақтай ерні ыржиғанда, мұрты тікірейеді, түлкі бетінің ұшы күлгенде, азу тістері ұртында айқасып, жағы бүлкілдейді. Тістеніп тұр.

Ақан енді қалған мықтыларын бір-ақ қосайын дегендей генералдың өзін де іле кетті:

— А-а, сіздер ірі құссыздар ғой. Ел үстінен, биіктен қарайтын бүркітсіздер. Жемнің үлкеніне, семізіне тандап түсетін «қырансыздар». Его благородие, ояздың кейбір мінезі күнде жемін шашып жейгін былапыт құладыңға да ұқсайды. Құрт-құмырсқамен қоса, кейде ұсақ құстарды да жүндеп жеп қоятын мешкей тағанаққа да ұқсайды.

Лосевский:

— Қалай, қалай?— деп, сырт жағынан келіп бағанадан бері Ақанның бөгеліп барып, қазақшалап кетер тұстарын орысшалап тұрған тілмаш Қарагановқа бұрылды.

Қараганов та тағанақ пен құладының атын таба алмай қиналып:

— Ваше высокопревосходительство, куладун...— род хищней птицы, вроде кречет, или орел-стервятник — дей салды.

— Ал енді, аяулы Ақ патшамыз, көзіміз көрмеген, ертегіде естіген Самұрық құс!— дегенде, бәрі күлкісін тиып тына қалды.— Оның екі басы болады. Отырғанда дүниенің төртбұрышын тікте сүзіп, ұшқанда екі басын екі жағына қайырып ұшады. Суылдай ұшқанда, жарты әлемге жетер қанатынан теңіз, өзен, көл атаулыға қар аралас қан жауады. Тандаған жемін, жерік жемін айшылық жерден алып, ешкімнің көзіне көрінбей, қия-қия жар тастардың, адам аяғы баспайтын мәңгі мұз, құзарлы шатқалдардың ішін қанды көз балапандарымен қанаттарын желпіп, ойнақ салып жүріп қан сасытады. Оның тамақтанғаны — ойын, ойыны — нөсер! Бүкіл құстың, аң атаулының көз жасынан жиналған нөсер!

Желді-желкемді далада бір арада көп аялдап тоңғандікі ме, ақын сөзінің салқын лебі ме, Лосевскийдің іші қалтырап, тұла бойы тоңазып, дірілдеп кетті.

— Қайттық енді, болмас, қаршығаның қызығын көре алмадық,— деп, Ақан сөзінің сонын аяқсыз, ескерусіз қалдырып, қаракөгін ойнақтатқан генерал алға түсе берді.

Кейде шоқытып, кейде атын катты аяндатқан Лосевскийдің ыңғайымен алдына бірелі түспей, сонынан ерген көп ұлық енді үнсіз. Бәрі де қан жұтқандай, терең ойда. Генерал да

ойда: «Егер киргиз-кайсақ орыс оқуын оқып, орыс білгенін білсе, араларынан шыққан мынадай ақындары бар елден өз сойқандары, өз декабристері, өз халықшылдары шықпасына кім кепіл! Жо-оқ, бұларды орысша басқарып, киргизше сөйлетіп қою керек. Тіл үйренді дегенше-ақ беттен алып тұра келетін не деген ауа жайылған ел... Өз алдына державасы жоқ, мемлекеттік аппараты жоқ ел бағынудың, бойсұнудың да не екенін дұрыс түсіне алмайды екен-ау!.. Мейлі, ін түбінде жатып қыңсылаған дала аңдарында не қуат бар, адамға түсініксіз тілмен қыңсылайды, қыңсылайды да қояды».

Лосезскийдің жабырқаңқы көңілін қалай көтермекті ойлап, құс салдыра алмағанына, қызық көрсете алмағанына қынжылған Нұртаза:

— Әй, мырзалар, мына қаршығаны қапқа салып, жандаралдың күймесіне тастайық. Омбыға жеткенше, әйтеуір бір құс көрінер аспанда, салсын, қызығын көрсін,— деп маңындағыларға ат үстінен айғайлап еді, Азнабай:

— Қой, өліп қалмай ма... бабы болмаған соң...— деп, қабақ шытты.

— Әй, Нұртаза, әкел Көкжендетті, ойыншық еткің келген екен.— Ақан Нұртазаға қатарласа қолын созып еді, анау қаршығаны екінші қолына ауыстырып, атын тебініп, Коноваловтың қатарына жетті:

— Немене мәртебелі жандаралдан жаман құсыңды аяйын деген екенсің. Өзіне ақша керек пе, ақша. Қаншаға сатасың? Төлеймін ақшасын. Жандаралдың бір көрген қызығы неге тұрады.

Нұртзаның сөзін басқалары да қолдап кетті.

— Е-е, бұл базар емес қой, құс сататын...

— Алсын-алсын жандарал...

— Жолда қызығын көрсін,— деп соңындағылар да алда үнсіз жортқан генералға естірте, әулекілене айғайлайды. Жамбасында сары-ала қылышы салаңдаған урядник Тютин серіге жанаса келіп, көзін ақшандата қарады. «Бермесен, зорлықпен аламыз, немді қыласың?!» деген сес бар жүзінде.

Ұлықтардың мына қиянатына қорланған Ақанның көз алдына, қанаты далбаңдап, қап ішінде аласұрып жатқан құсы, айдалада аспанға ұшырып, қаңғып, адасып қалған мүсәпір Көкжендеті түсті. Түнеукүні, Қаратайды атып өлтірген жолы, казак-орыстар Ақанның екі мылтығының бірін жасаулы, жасаусыз, оқ-дәрілерімен қоса алып кеткелі Ақандардың күні осы қаршыға мен тұзаққа қарап қалып еді. Енді Көкжендетінен айырылса... Ыбанына не деп бармақ? Жоқ, намысты Ақан бұл жағын ұлықтарға айтып, кішірейгісі келмеді. «Апырмай несіз түзде, көл жағасында күнелткен пенденің де мазасын алып тыныш отырғызбағандары-ау бұлардың. Қай-

да барып, қайда сіңіп, бұлардың көз алдынан қайда кетіп тіршілік етерсің?!»

— Қаз, қаз!

— Эне, қаздар-қаздар!— деп шу еткен жұрт аттарының басын тежеп, аспанға қарасып тұра қалды. Жабырқаған Ақан көңілін сергітейін дегендей, ойда жоқ жерде, сонау аспан төрінде бір топ қаз тізіліп ұшып келеді. Көк жиектегі тандай-тандай бұлт арасымен батқан күннің алқызыл шапағына малынған қаздардың бауыры жосамен бояғандай қыпқызыл. Аспанға шалқалай қараған салт аттылардың көзі қаздарда. Анда-санда қиқулап, әлде бір алыс сапардан шеру тартқан қаздар өткір желді қақ айырып, бұлардың үстіне де таяп қалды. Тап астынан ажал оғындай атылар қаршығаны қайдан білсін. Нұртаза қолындағы көптен құсқа салмай зеріккен Көкжендет те енді дүр сілкініп, қиқулаған қаз даусына елендеп, басын көтеріп, көзі шегірейіп, алақ-жұлақ етеді.

— Жібер, жібер!

— Бол енді, жібер!

Тықыршыған ат үстіндегі адамдар да бір шоғыр қарғаларша шулайды құстың бабын да, мінезін де білмейтін жат адамдардың қолында ертен мазак өліммен өлер Көкжендеттің ендігі азаттығына Ақан да қуанғандай:

— Жібер, жібер, тәуекел!— деп, қосыла айғайлай беріп, аһ ұрды.— Балақ бау, шыжым! Қап, әттеген-ай!

Ақанның соңғы сөзін ешкім аңғарған жоқ. Нұртаза бұл кезде шыйқылдап, жүні дүрдиіп, ызалы талпынған қаршығаны толғай беріп, аспанға атқан. Сонда барып Ақанның да, басқаларының да көзі шалып қалды: Көкжендеттің қысқа балақ бауы шалқып, бірге кетті.

Токсан толғап, шірене тартқан жебелі садақ оғындай құнжия атылған Көкжендет сонау көз көрім биіктен алыстағы көлге қарай төмендей берген қаздардың тап астына зымыраған бойы жетіп-ақ барды. Қас қағымда тура алдынан қадалар ажал оғын көріп қалған қаздар қаңқ-қаңқ етіп, қайта көтерілгенше болған жоқ, булығып ұшқан құсты бір-нешеуін қатарымен көз ілестірмей түйіп түсірер әккі қаршыға орта тұсындағы біреуінің дәл топшысынан ұрып өтті. Қаңқ еткен бейшара аспанда далбалақтап қайтып көтеріле алмай, төмен қарай сорғалап келеді. Қызыл ала қаздар ала-сапыран, далақтап, жұптары ажырап быт-шыт болды. Нағыз қан майдан. Жалт бұрылып, назағайдың оғындай жарқылдап кеп Көкжендет тағы бірінің қапысын тауып ұрып өтті. Тағы бірі төмен сорғалап, далбактап келеді. Аспанда шашылған қаздар да жан-жаққа безіп, бет-бетімен ыдырап, қиқулай жөнелген. Әбден қызып алған қаршыға енді аспанға қайқаң етіп тік көтерілген қаздың соңынан бұрыла салғанша болмады, әлсіреген қанаты жазыла беріп, аспан төрін-

де өз-өзінен қалбаң ойнады. Қайта түзеліп, егескендей болған жеңіл Көкжендетті қатты жел ыққа қарай қақпақылдап, алып кетті. Енді түзелмесіне көзі жеткен қаршыға жел бағытымен ығып, төмен қарай, алыстағы тоғайларға қарай сорғалай жөнелді.

Қанаттары қайырыла, бөтегесімен дүрс-дүрс құлап, жан-дәрменде қайта тұрып, далбақтап жатқан қаздарға қарай ұлықтар екіге бөлініп, тасырлата шауып барады.

Аттардың тұяғынан дүңкілдеген жердей алып-ұшып дүрсілдеген жүрегі кеудесіне сыймай Көкбестісін тебінген Ақан Көкжендетінің соңынан айғайлап, тоғай жаққа қарай құйын-дай ұшты.

Балақбауына оралып, итжемеде өлетін болды-ау»— деп, Көкжендетін аяған Сері: «Бопым, Бопымдап» шақырып, көрінген тоғай құсының шаңқылдаған даусына елегізіп, жүре-жүре, тас қараңғы қалың орманға қалай бойлай кіргенін де аңғармады.

Жел тынып, маужыраған жылы түнде алыстан алаулай жанған биік оттар көрінген. Көкше жерінде көшіп жүрген қалың цыгандар көші екен...

3.

Күн әлгінде ғана батып, қызыл шапағы әлі тарқамаған кешкі бейуақ, ала көлеңке шак.

Ақан үш тағанға ілген бақыр астына кебу қайың тұтатып, үйрек етін асып отырған. Ыбан әкесінің нығын жұлмалап, тоғай жақты нұсқады. Көзінде үрей бар. Ақан баласы нұсқаған жаққа қарап еді, қалың ағаш бауырынан жалғыз қарайған көрінді. Малға да, аттылы адамға да ұқсамайды. Ақан ұзақ қарап отырып жобалады — жаяу жүргінші екен. Ілбіп келеді. Ара-тұра бойы кішірейіп, бір түп шоқшадай болып, шоқнып отырады. Әлден уақытта қайта тұрып, қайта жылжиды. Дауыс жетер шақырым жердегі тоғайдан шыққалы қаншама уақыт өтті. Қыбыр-қыбыр етіп жете алар емес. Далаға ымырт түсіп, қою қараңғылық бүркеген сайын бұлдырап барып, мүлдем жоғалды. Тастай қараңғы түн біржола жұтып қойғандай, көзден таса болды.

Ыбан әкесінің нығынан тартып, тағы да ыммен сұрады: «Кім ол? Қайда кетті? Осында келе ме?»

Ақан нығын қозғап, «кім екенін қайдан білейін, қайыршы шығар», деп иініне дорба салған адамның кейпін көрсетіп, тілешілерге алақанын жайды. «Қазір осында келеді, отты көрді ғой» деп, негімен лаулаған отты меңзеп, сұқ саусағымен жерді түрткіледі.

«Апырай, бұл кім болды екен? Аштық зардабынан әлі құтылмаған бұл қай бейбак? Жұрт жаз шыға томарлар мен

бықыған көл атаулыны аралап, жұмырқа алып, құс аулап сәл көтерілмеп пе еді? Қыс қаһарынан қысылып, әлі айықпаған бұл қай байғұс?» деп отқа қайың бұтақтарын тастап отырып ойға қалды.

Қара бақыр сақырлап қайнап жатыр. Ақан қолына майлық алып, ағаш қақпағын көтере бергенде Ыбан әкесін бас салып, үрейленіп, артына тығылды. Қолынан қақпақты түсіріп ала жаздаған Ақан, бақырды жартылай жауып, қараңғылыққа үнілгенде, отқа қарап үңірейген біреуді көрді. Жақындауға қорыққандай, не айдалада тамақ пісірген екі еркекке таңырқағандай мелшиіп тұр. Көзі үйрене келе анық байқады сақал-шашы аккумуля, үсті жалба-жұлба, мойнында дорбасы бар, жалаң аяқ қайыршы.

— Бүгім әй, кімсің өзін?— деп Ақан да үрейлене сұрады.

— Қы-қы-қыдыр-мын,— деді бейсауат даусы қарлыға.

— Қайдағы Қыдыр? Маған баяғыда Қыдыр бір рет қонып, аян берген, соның салауатынан жалғыз қалдым, енді жанымды ала келген әзірейіл шығарсың?— дегенде үні біткен қайыршы кемсендеп.

— Ақ, Ақан, Ақ-а-ан-жан!— деп, ұмтыла бергенде, мосы астындағы қайың шытыр етіп шок ұшып еді, анау «алла!» деп отыра кетті.

— Ау, мынау мені білетін біреу болды ғой, таныды». Ақан ұшып тұрып қайыршыны демеп, тұрғызайын деп еді, ол сіңірі тартылған адамдай аяғы серейіп жатып алды. Өрім-өрім шапанынан тартып отқа қарай сүйрелеп еді, іріп тұрған киім қолға ілікпей дар-дар айырыла берді. Қолтығының астынан алып сүйреген Ақан, өлген текедей дырылдатып әкеп шай қайнатқан жер ошақтың қасына жеткізді де, қос түбінде жатқан ертоқымға Ыбанды жұмсап, басына жастандырды.

Ақан от сәулесінде өңі қуарып, талмаусырап жатқан арық адамның жүзіне ұзақ қарап отырып, зорға шырамытты. Кезбе Құсайын — атақты Су-Құсайын. Екі бетінің ұшы қызарып, көкшіл көзі ойнақшып отырып әңгімені судай сапырып, ертегілерге өз жанынан қосып қойып мәнерлеп көсілетін жылмақай жанның жүзі адам танығысыз өзгеріпті. Бітініп кеткен көздің алды қалталанған ісік. Беті де күлтілдеп тұр. Аштықтан басы ісе бастаған екен. Енді бірер күннен соң ісік тұла бойына жайылғалы тұр. Ісік май табанға жетіп, адам жүруге жарамағанда, сарғайып өледі деуші еді.

Сері жалма-жан үйрек сорпасын тостағанға құйып, суытып, ағаш қасықпен Құсайынның аузына тамызды.

Әуелі езуінен аққан жылы сорпа там-тұмдап көмейіне де кетсе керек, Су-Құсайын кезерген ернін қимылдатып тамсанды. Ақан екі-үш қасық майсыз жеңіл сорпаны жөремелдете құйғанда, енді бір тамшысын ағызбайын дегендей, аш байғұс торғайдың қызылшақа балапанынша аузын арандай

ашып, өзеурей түсті. Бұдан соң кеңірдегі тарсылдап жұта берді, жұта берді.

— Болады енді, ішінді айдап кетер,— деп Ақан қасықты тартып алғанда:

— Ө-өліп, өліп барам жү-жұтқыз-шы, алда риза, алда, алда,— деп көзін ашқан Су-Құсайынның денесіне қайтадан жан бітіп, тірілейін деді. Енді сөзге айналдырмақшы болған Ақан:

— Оу, Су-Құсайынбысын, қайдан жүрсің?— дегенде, қолындағы қасыққа ұмтылған ол, бәрін кейін айтам дегендей, басын изей берді.

— Ай, өле алмай жүріп, суайттығыңды қоймайсың-ау. «Қыдырмын, Қыдырмын» дейді. Сүйекпен бірге біткен әдет көрге бірге кетеді-ау,— деп Ақан күлгенде, Су-Құсайын да езу тартып жымиған болды:

— Ақанжан, с-сені танымай қ-қалды-ым.

— Е, бөтен біреу болса, Қыдырмын деп алдап, қонағасысын жеп кетпекшісің ғой. Бірақ, сенің бармағыңнан танымай ма, Қыдырдың бас бармағы буынсыз, сүйек болмайды, деуші еді, қане көрейінші,— деп күлген сері үйректің бір бұтын қолына ұстата салды.— Мә, мынаны шамаң келсе же. Бүгінше осы жетеді.

Бабымен піскен семіз үйрек етін аузына салып, тісін ба-тыра жеуге жағының шамасы келмеген Су-Құсайын қомағайлана сорып, анда-санда малжандап жатып ұйықтап кетті...

Ертеңінде күн арқан бойы көтерілген екен. Ақан орнынан тұрып, көлге жуынып, шай қойды, ішінде еті бар сорпаны жылытты. Су-Құсайын кешегі жатқан жерден тапжылмапты. Күн қыздырғандікі ме, аш өзекке түсті ме, маңдайынан шыпшып тер шығып, езуінен сілекейі ағып жатыр. Анда-санда киімінің кез келген жыртығына қолын сұғып жіберіп, дырдыр қасынады. Сояудай боп өскен тырнақ осқылаған тамағының асты қып-қызыл кей тұсын жаралап, сойып кетіпті.

Буы шыға бастаған үйрек етінің ісі барды ма мұрнына, Су Құсайын бір-екі рет мұрнын тартқылап, мазасыздана қышыңды да, ерден басын көтерді. Кешегідей емес, әжептәуір әлденіп қалыпты. Ширақ тұрып үш аяқ ошаққа жақындады.

— Ақанжан, мен бір сұрапыл түс көрдім,— деп, қолын денесінен айырмай, тұла бойында өші бардай тыр-тыр қасынғанын жақтырмаған Ақан қабағын шытынып.

— Өзі сүйегіне ілініп әрең тұрған терің жыртылды ғой, байғұс-ау, қойсайшы бір мезгіл,— деп еді, анау:

— Е, Ақанжан, әлгі ақ жорғалар ғой, аштық бір жағынан сорса, бұлар бір жағынан сорып, қанымды ішіп болды. Ана бақырынды ошақтан алып мосыңа іле тұр-

шы, көйлек-көншегімді мына отына бір қарсалап алайын. Сосын шайың бар ма, таңдайым кеберсіп, өліп барам.

Ақан қолын сілтеді.

— Әрі отыр онда, әрі отыр.

— Осы маңда, Ақанжан, құмырсқаның илеуі бар ма, Ау мынау Ыбанжан ба, өзі дардай азамат боп қалыпты-ау, тіпә-тіпә,— деп костан маужырап шыққан ұйқылы-ояу Ыбанға қарады.— Бұл манды түгел шарлаған шығар-ау, балалар бәрін біледі, осы маңда құмырсқаның илеуі бар ма?— деп енді Ыбанға қарап, қолымен төмпешік жасал, саусақтарын үстімен жорғалатты.

— Оны қайтейін деп едің?

— Оу, Ақанжан, сен білмеген жер астында ғой, әйтсе де құмырсқаның бір кереметін айтайын, әуелі бір кесе шәй берші қайнап қалыпты ғой,— деп тағы да қышынып, жақындай түсті.— Былтыр жаз ғой деймін ұмытпасам шаршап-шалдығып келе жатып, ай далада ұйықтап қалыппын. Үстім жыбыр-жыбыр еткенге, ояна келсем, қойны-қоншым құжынаған құмырсқа. Жан таласып атып тұрып, қағындым-соғындым. Не керек биенің бір сауымы безектеп, әрең тауыстым-ау. Содан, жолға түсіп тағы жүріп кеттім, айтқандай неге жаяу қалғанымды айтпаған екем ғой. Ақанжан-ау, құдай ұрып, жалғыз атымнан айырылдым ғой. Бұл қу кедейлік...

— Жәрәйді, оны кейін айтарсың, әлгі құмырсқалар не болды?

— Не болсын, бәрі түсіп-түсіп, бет-бетімен зым-зыя кетті. Адамды шақпайтын кара құмырсқа ғой.

— Бары сол ма?

— Жо-оқ қызығы бар, тұратұр. Содан, саған өтірік, маған шын, батыр-ау, бұл не болды, не болды деймін: денем бір түрлі жеңілейіп, өзіме қанат біткендей көңілденіп, кара жолға табаным бір тиіп, бір тимей ұшып келем. Құр атқа мінсем, мұндай масайрамаспын.

— Иә, не бопты?

— Ақанжана-ау, әлі түсінбедің бе? Бұрын қолтығымнан ышқырымнан кетпейтін қолым босап, қышыну дегенді білмеймін сөйтсем, рас айтам, өзіме-өзім сенбей, кейін ешкім жоқ қой деп, айдалада киімдерді шешіп те қарадым. Аллан кімге тисін, қарағым-ау, киімімде, тіпті қырық жамау, шокпыт-шокпыт тігісінде ырымға бір ақ жорға жоқ.

— Иә, олар қайда кетіпті?

— Әлгі құмырсқалар бір-бірден үлестіріп алып кетіпті. Ақан жаңа түсініп қарқылдап тұрып күлді. Көптен күлгені осы шығар шегі түйілгенше күлді. Ыбан ғана түкке түсінбей, жаутаңдай береді.

— Ақанжан, күлме, күлме бір өтірігі жоқ. Оған көзім жетті ғой. Кейін тағы бір көбейгенде, әдейі іздеп құмырсқа-

нын илеуін тауып алып, «ап бәлем» деп әуелі көйлегімді, сосын дамбалымды тастай бердім. Айналайындар, құжынап кеп бас салды. Құдай-ау, мерзімін біліп алайын деп, айналасы екі ауыз өлең айттым ыңылдап. Ұмытпасам, «Екі жиренді» айттым-ау деймін. Баппен айтылатын, айшықты ән болған-мен, екі ауыздың аты екі ауыз ғой. Өлеңді аяқтасымен енді бір көрейін деп, көйлегімді таяқшамен суырып алып қағып-қағып жіберіп қарасам, ой шіркін деген, бір жерінде жорғабайлардың аласы да, құласы да жоқ. Жоқ деймін-ау, әлгі мөлдіреген жабысқақ сіркеге дейін жоқ — құлан таза.

— Олар бір кетсе, қайдан шыға береді, ар жағында өзін салақсың ғой, құдайдың суы, сақардың сабыны бар емес пе, қартайған сайын не боп кеткенсін, бір басына құнтын жоқ,— деп Ақан енді кең сөйледі.— Баяғыда бірге жүргенде мұнтаздай едің, сабының да қалтаңнан түспейтін...

— Ойбой, Ақанжан, қазір сабын түгілі бас қайғы боп кеткен жоқ па. Бұл жарықтықтар адам арыған сайын шыға беретін көрінеді. Бұлар да басынады-ау.

— Қой енді, қайдағы сылтауды айтпай?

— Тұратұр, сенбесең, тағы бір қызық айтайын. Биыл аштықта жұтап, сонау Теке жағының бір ауылы түгел қырылып қалыпты.

— Не дейді?

— Е-е, әлі естімеген екенсің ғой. Әңгіме көп әлі. Тамақ ішіп әлденіп алайын, сосын бәрін айтам. Ана кептірген үйректерін бар көрінеді, көбірек салмадың ба. Басын да тастамай сал, құстың басын жеген адам қалтақ бас боп кетеді деуші еді. Әшейін, тоқтықта мыжыған былшыл екен. Иә, не айтып отыр ем...

— Жарайды, жетті енді,— деп Ақан тыжырынып, Ыбанмен ымдасты: қолымен сандықтың нұсқасын, киіп отырған көйлегін, басқа киімдерін көрсетіп, қосқа жұмсап жіберді.— Ал, Қыдыр ақсақал, қане шешін, түгел шешін, тыр жалаңаш.

— Ұқтым түтініннен,— деп жымыңдады Су-Құсайын,— киім бермексің ғой, мыналарымды онда срап алайын ба?

— Ол шокпыттарыңды қайтпексің, енді ниғыңа қайта ілуге жарар деймісің, оның үстіне... отқа таста, содан соң көлге барып жуың...

— Кой, Ақанжан, обал да, одан да көлдің жағасына тастайын да.

— Немеңе, көлді ластайын деп пе едің. Таста қане, шеш тез.

Ыбан көнелеу болса да, тап-таза ақ көйлек-дамбал, ескілеу шапан, балағының оқасы жырымдалып тоза бастаған шалбар алып шыққанда, Су-Құсайын қуана шешініп, өз жыртығын отқа тастарда қимай тұрып қалады.

— Таста, таста. Ана бұтыңдағыны да таста.

Қабырғасы арса-арса, омыртқалары шодырайып қу сүйегі қалған Су-Құсайын дамбалын шешпей, Ыбанға жалтақтап қарай береді:

— Ұят болады-ау баладан, көрініп қалады-ау!

— Немене, балада жоқ дедің бе. Шеш, шеш, тез, отқа гаста.

— Бары бар-ау, бірақ менікі елде-күнде жоқ неме...— деп қыбыжықтай берген Су-Құсайын шынын айтты.— Ақанжан, айта алмай тұр едім — жарық едім.

— Қайдағы жарық, қой сылтауды, көлге бәрібір жібермеймін сорғалатып... Кашаннан бері жарық болып жүрсін.

— Сенбейсің, Ақанжан? Кеше өзің көрмедің бе, ошақтағы қайың шытыр еткенде жарығым түспеді ме... Қазір елдің бәрі біліп алған. Қайсыбір еріккен байлардың қатындары үйлеріне барсам әңгіме сұраған боп, қазандық аузына шақырып, көзімді ала бере отқа тұз тастай береді. Аллан көзге тимесін, тұз шыттыр-шытыр ете қалғанда... Үйбай-ай, тіпті есіме алсам жаным шығып кете жаздайды. Үйбай-ай, не болды, тағы түспесе игі еді... түйіліп қалғаны несі... Ойбо-ой, Ақанжан, әңгіме көп, бұл мұндардың менен аяғаны бар ма. Тұратұр, қалай сорлап қалғанымды айтайын, мұны тірі пенде білмейді, мені аясаң аузыңнан шығара көрме. Баяғы барымтадан соң әлгі Нұртаза болыс...

— Жарайды-жарайды, оны кейін айтарсың. Әуелі көлге барып жұын, тазалан, сосын шашынды алып берем, тырнағынды ал сояудай қылмай, мына күйіңмен тамаққа отыру обал. Қане, тез, дамбалынды таста!— деп Ақан сөзді көбейтіп кеткен Су-Құсайынға сәл қатқыл үнмен әмір ете сөйледі де «Ыбанжан, әрі қарап тұршы», деп ымдады.

Теріс қарап тұра беруге шыдамаған Ыбан көз қиығы Су-Құсайынға түскенде, сақылдап кеп күлді. Бет пердесі бұзылып, өлгенше күлді. Саңырау адам өз даусын өзі естімейді. Ыржалаңдап ішегін тарта, қиқылдап, бақылдап күлген ұлын аяған Ақан «бар, көлге бар, сабын ала бар» деп ымдады.

— Жарайды, созбайлай бермей, бар енді көлге.

Аппақ сақалын самал үрлеп, Қос көлге беттеген тыр жаланап Су-Құсайынның ту сыртынан қарап қалған Сері, өз-өзінен мұңайып, шерлі ойға кетті: «Терісі етіне жабысып, омыртқалары шодырайған қарт, буын-буыны сыртылдап, зорға жылжыған көтерем текедей. Қатты жел тұрса, қирап етіп құлағалы барады. Қушыйып, әжімденген кәрі құйрығы да бүрісіп, бір тал етсіз қабырғасы ыржың-ыржың етеді. Алдында кесе көлденең шыбық жатса сүрініп, омакаса түсетін сияқты. Қайран, қазағым-ай, қолың кең, ырысың мол, жерің жаннат-ау. Әттең бір жұт дауылы соғып кетсе, қиралаңдап қалатын Су-Құсайын секілдісің-ау. Өлгенің өліп, қалғаның қалып, аузың аққа тисе, кешегінді бүгін ұмытып кетер не

деген жайбаракат халықсың. Жатып ішіп, жалқау жылжуға үйренген, төтеден көлер қиямет-қайым, қысастық пен қиянат болса, құдайдың жазуы деп, көнбістікке төселген не деген терісі кең салғырт жұртпыз»...

4.

Он шақты күннің ішінде құс етіне аузы жарыған Су-Құсайын кәдімгідей тыңайып, қоңайып қалды. Қос көлді жағалап, тұзақ құрып, тұрымтайға құс ілдіріп, Ыбанмен ілесіп жүруге жарады. Ақ жарқын қарттың қосылғанына Ыбан да мәз. Отыра қалған жерде балаға неше-түрлі ертегілерді сұдай сапырып айтақан болады. Ыммен сөйлеуге шорқақ шалдың бұрынғы ертегілерді бұзып айтып, жанынан қосып мәнерлегеніне Ақан да шек-сілесі қата күледі. Жалғыз көзді диюді көрсеткенде, бір көзін басып, маңдайын шұқып, тұздай көзін бақырайта қадағанда Ыбан шынында да қорқынышты дәу алдында отырғандай үрейленеді. Енді дию мен батырдың алысқан жерін көрсеткенде, өзін-өзі жұлмалап кеп бір аяғымен екінші аяғынан шалын жығып, көгалда бір бие сауым домалайды. Біресе дәу үстіне шығады, біресе тамағынан қылғындырып батыр үстіне шығады. Не керек қара терге түсіп, өз жанын өзі жұлып жеп, әбден зорыққанда барып молдасоқына ентігіп отырады да, аспандағы күнді нұсқап, он саусағын көрсетеді. Онысы — «он күн, он түн алысты» дегені. Ыбан мұндайда сұрақ қойғыш-ақ. Алақанын жағына төсеп, көзін жұмады, аузын ашып, қарнын көрсетеді. Онысы — «сонда олар ұйықтамай ма, тамақ ішпей ме?» дегені. Тамақсау Су-Құсайын ас туралы сөз қозғала қалса, қосқа қарай жөнеледі. «Ой-бой, әңгіме бұзау емізеді, бұзау таяқ жегізеді, ертегімен отырып, тамақты ұмытып кетіппіз-ау» деп, шөген астына от жаға бастайды.

Екі жылдай ұлымен ыммен ұғынысып, анда-санда кездескен адамдармен болмаса, тілмен сөйлесуді ұмыта бастаған Ақан Су-Құсайын келгелі шешіле сөйлеп, бой жасаған адамдай бір серпіліп калып еді, не керек бір күннің ішінде қарт сабындай бұзылды. Түн баласына кірпік ілмей, ұйқысыз мазаланып шыққан Су-Құсайын таң алдында ғана қор ете қалып, сандырақтап сөйлей бастады. Әлде кіммен ұрысқандай, өзі айтатын дәумен алысқандай аунақшып, дөңбекшіп, анда-санда қиқылдап, демі біткендей қырылдап жатты да, бір мезетте баж етіп оянып, орнынан атып тұрды. Жан-жағын сипалақтап, бірдеме іздегендей біраз әуре болды да, көрпесін қымтана түсіп қос бұрышындағы кебежеге арқа сүйей отырды. Бозарған таңның сәулесі түскеннен бе, немесе әлденеден зәресі ұшып қорқып отыр ма, өңі де боп-боз болып, құты қашып,

аятты шұбырта береді. Көзін саңылаулай ашып, енді қайтер екен деп ұзақ бақылап жатқан Ақан күн шыға басын көтерді.

— Ақанжан-ай, жаман түс көріп, жаным киналғаны. Апырай тамағым көберсіп барады, шай қайнатып ішпесем,— деп көзі удай ашып, жағы суалған Су-Құсайын орнынан тұрды.

Кептірген жидек жапырағынан қайнатқан ыстық шайды маңдайы жіпсіп, сораптап отырып:

— Түсімде марқұм әкемді, әжемді көрдім. Жарықтық әкем жерден алып, жерге салды. Неше жыл ел ақтап, тентіреп жүріп, маған бір келіп кетсең нең кететін еді. Мұсылманшылықты ұмытқанын ғой деп, төне түсті де, жалғыз көзді дәу боп кетті. Әжем сақылдап күліп, тамағымнан ала түсті. Тырнақтары саусылдаған жез тырнақ боп, бүрді-ай келіп... Аруақтар жебеп жүр ғой, солардың басына барып құран оқымасам, енді менде маза болмас,— деп, Су-Құсайын көрмеген түсін көргендей етіп соққанда, оның өтірік айтқандағы жаси қалатын көзінен, әр қимылынан андап қалатын Ақан тапжылтпады:

— Қашаннан бері дұғашыл құраншыл болғансың. Әжен түгілі, шешемді де, әкемді де көре алмай кішкентайымнан жетім қалыппын дейтінің қайда? Көрмеген әженді, қалай тани қойдың?

— Апырай, Ақанжан-ай, біреудің өтірігін де жазбай танытын сиқырың бар ма, немене,— деп Су-Құсайын серіге көзінің астымен ұрлана қарады. Мына түрінде Ақаннан да жасқанып, үркіп отырған адамның сынайы байқалады.— Ақанжан-ау, сенімен ендігі қалған жасымда бірге тұра беруге бармын. Аздап сергіп келейін деп ем. Жүріп қалған табан жыбырлап, аяғым үйи береді. Және де күс етінен шығайын дедім бе. Ел аралап, құрт-мұрт, ірімшік деген сияқты бірдемелер алып келуіме де...

— Әй, Күсеке, есінде болсын бұл арадан кетсең, қайтып келме демеймін. Бірақ, Ақан мен Ыбан үшін ешкімнен қайыр сұрамай-ақ қой. Барам десең жолың ашық, бірақ бізді мүсіркеме.

Су-Құсайын Ақанның зілмен айтқан сөзінен жасқанып қалды.

— Жо-оқ, Ақанжан, кеше өлейін деп келгенде, тірілтіп алған сенен кетіп кімнің босағасына телмірер дейсін. Әшейін...— деп күмілжігеннен басқа қайырып сөз айта алмады.

Шынында да кеше ел ақтап, жұтқа ұшыраған ауыл-ауылды аралап, өзі жұтап отырған жұрттан аузы жарып ештеме іше алмай, баспана көрмей айдалада жалғыз кезіп, беті көнектей ісіп өлім қалына келгенде, осы Ақан емес пе еді тірі алып қалған. Енді тойынғасын жонын бірақ беріп кетпекші

ме. Өзі де жарым көңіл серіні тастап, көңілі марқайған адал жанның ренішін қалай арқалай кетпек. Қол үшін берген адамға алғысы ма ол. Су-Құсайын осыны ойлаған еді. Енді, не болса да Ақанға серік, ешқайда кетпеске бекінген.

Бірақ... Су-Құсайында маза жоқ, ұйқы қашты. Бұрын көл жағалап ұзақ жүргенде бір шаршамайтын жел аяқ, енді аяқ астында кәрілігін сылтау ғып Қос көл жаққа баспайды. Бара қалса, әлде неден үрейленіп, алақтап, мазасы кетеді, күн еңкеймей қосқа қарай безеді.

Бір түннің ішінде өзгерген су Құсайынның мына қылығын Ақан алғашқыда сезбеген, кейін ұқты.

Сол түні күні бойы отын әкеп, құс аулап, бес-алты үйрек етін қақтап, Караторғайды тояттандырып, жаңа жерошақ қазып көп шаруа тындырып кешкі астан соң ертерек жатып қалған бұлар, көп уақытқа дейін қос ішінде әңгіме құрды. Су-Құсайын биылғы аштыққа ұшыраған елдің мүшкіл жайын, көрген-білгендерін айтып, ақыры бүгін, көп жүргендікі ме, жарығы түсе жаздап үрейленгенін сөз етіп, неден мүгедек болғанын ұзақ әңгімелеген. Ақан үнсіз тыңдап жатыр.

— Содан,— деді, баяғы Нұртаза барымталаған жылқыларды қалай көріп, ақи поштабайдың қалай алып келгенін түгел бақайшақтап айтқан Су-Құсайын.— «болыстың тамақ бер» дегені «таяқ бер» дегені екен. Жәнібек Нұртазалар отырған үйден шығысымен қашып кетпесін дегендей оң қолымнан қарыстыра ұстап алды да, ат шаптырым қаранғы қоранын ішімен дедектете жөнелді. Бықырлаған көп ашаның ара-арасымен иміп алып тартқанда бір соқтықпайтынын қайтерсің. Қатар келе жатқан мен қак ашаға басымды талай соғып, көзім алды жарқ етіп қанқаксадым. Мандайым ағашқа соғылғанда-ақ шодырайып ісіп шыға келді. Сол қолыммен сыйпап, жан даусым шықса да, ақи поштабай қарар емес, дырылдата сүйреп, қоранын бір қалтарысына әкелді. Төбеле тесік бар-ау дедім. Даладан ала сәуле түскендей бозамық тартады. Әлде көзім үйренгендікі ме, жүрегім су ете қалды: екі адам алдымыздан қараң етіп шыға келгендей болды. «Әу, қайда әкелдің, не істейін деп тұрсыңдар» деп даусым дірілдеп, жалбарынғанымша болған жоқ, әлгілер базардағы қасапшыларша бас салып үстіме міне түсті де, киім-кешегімді сыпырып алып, тыр жалаңаш қалдырды. «Әу, бұларын не, қарғаларым-ау» деуге ғана тілім келді, қалай жалп етіп құлағанымды білмеймін, тепкінің астында қалдым. Ыңк-ыңк етіп, басымды қорғаштай бердім. Бір кезде тап шаптың тұсынан біреуінің аяғы сарт ете қалғанда, есім ауып кетті... Содан қай мезгіл екенін білмеймін, екі қарым талып, тынысым тарылып барады. Көзімді ашсам, құдай-ау мұндай да қиянат болады екен-ау, алдында қайда тұрғанымды түсіне алмадым. Сөйтсем, әлгі жауыздар тепкінің астына алғаны

аздай, екі білезігімнен қыл арқанмен байлап, тыр-жалаңаш қалпымда қораның мәткесіне асып қойыпты. Қәдуілгі, терісін іреп түсіріп, екі қолдан ілген бауыздалған өлі қой сияқтымын. Әйтеуір, бір жақсысы, басым орнында, тұла бойымда жан жоқ. Тілім түкке келмей қырылдасам керек, сол-ақ екен, тура жауырын ортам-ау деймін, қамшы ма, шыбық па, осып-осып жіберді. Бірдеме деп ұрсатын сияқты, бірдеме сұрайтын сияқты. Оны түсінер ес қайда?! Тағы да талып, ұйықтап кеткендей болдым.

Су-Құсайын көрген тауқыметі қайта есіне түсіп, күрсініп, ұзақ үнсіз жатты да, қайта жалғады.

— Содан, не керек, бір малайының үйінде жатқанымда бір-ақ білдім. Тұла бойым көтертпейді. Қай жерім ауырып, қай жерімнің сырқырағанын да айыра алмадым. Әйтеуір он екі мүшемде сау қалған жер жоқ-ау деп жорамалдаймын. Нұртазаның бір-екі күндері кезекпен келіп, аузыма су тамызып, нәр татырады. Сөз түсінеді-ау деген шаққа жетсем керек, бір күні солаң етіп ақи Поштабай келді. Қолында бүктеп ұстаған қамшы, алдымда жүрелей отырып, қамшысын селтендетіп зекіп, ұрсып отыр. Қорқытып отыр. «Әй, суайт, кеше өлтіре салайын деп едім, аядым. Ал, есінде болсын. Сен Қызылжар жағында ешқандай ала жылқы да, құла жылқы да көрген жоқсың. Егер бұдан былай тірі жанға ондай өтірігіңді айтар болсаң, шыбын жаныңмен қоштаса бер. Түсіндің бе, ай, сілімтік неме!» деп, төніп-төніп қояды. «Түсіндім, енді аузымнан шықса кәпір өтейін!» деп жалынып, жылап та жібердім-ау деймін. Әйтеуір ол жолы қамшы жұмсамай кетті-ау. Содан, екі айдай малай үйінде ешкімге көрінбей, далаға дәретке кіріп шығып қана жатып, ақыры кеттім-ау. Кетерде тағы ескертті. «Егер осы үйде көргенінді тісіңнен шығарар болсаң, мүрдем кетесін» деп нығарлап жіберді. Ноғала көз шабдарым, екі айдың ішінде ыңырашағы айналып, әбден арып, зорығыпты. Не істегендерін кім білсін. Көп ұзамай серігім өлді... Тепкінің астына алғанда, көк етім жыртылып, бір тамыры үзіліп кетсе керек, Ақанжан-ай, аузымнан шығып отырғаны осы, қайтейін, жарық боп қалдым... Өлімге бойсұну оңай емес екен, содан бері талтандап, шатқаяқтап жаяу ел кезіп күнелтіп жүрмін. Қайтейін, кімге шағынайын, кімге әлім келеді. Бар болғаны содан бері, аңдап сөйлейтін жасқаншақ, қор адам менмін!

Су-Құсайын қараңғыда көзінен аққан жасын жұтып үнсіз жатты.

Ақан да үнсіз.

— Не деген айуандар еді,— дегеннен басқа ештеме айтпады. Іштей тынып жатыр-ау.

Осылайша екеуі де «дем алайық енді» дегендей сөзді до-

ғарып, ұйқыға ене берген еді, көл жактан сыңсыған ән естілді. Су-Құсайын, алдында, ұйқысыраған аққу үні ме деп еді...

Айдаладағы көл тіршілігі де қызық кой. Кейде түн ортасында камыс ішінен неше сырлы үн естіледі. Көл күрсінеді, көл жылайды, көл сыбырлайды, көл күледі. Күн бата ұйқыға енетін құстар кей түндері тым-тырыс бұйыкса, қайсы бір күндері мазасызданып шығады. Алдымен ащы шаңқ ететін қызғыш. Оған қосыла терең көлдің орта тұсынан қаңқылдайтын қаз даусы естіледі де, әлде неге таласқандай үйірлі қаздар бақ-шақ болады. Содан кейінгі көл ішінің шуы қызық. Бар-бар еткен қоңыр үйрек, қыркылдаған қасқалдақ, тобымен ұшып қашан қайта қонғанша шик-шиқ етер өгіз шағала, кара бас шағалалар қосылып, Қоскөлді бастарына көтереді. Тегі, әлде неден үркетін болар-ау. Бұларға қосылмай өз бетінше әндететіндер көлдің қоғасы мол, саяздау, қорыстау жағалауларындағы мын-мын көлбақа. Кеш түсісімен тамақтары бүлкілдеп құрылдап жатқандары. Кейде тап қостың үстінен бақылдаған ешкі құсап, жерге қарай құлдылаған тауқұдірет канатының дыбысы естілсе, түн баласына өзінше жылқы айдап мәз болатын жылқышы ысқырығы, тұмсығын тақылдатып жарбандайтын жапалақ, қалың көде арасынан «бытпылдық-бытпылдық, қайда барсам, бытпылдық» деп, таң атқанша жағы тынбай сайрайтын бөдене, қалың тоғай жаққа қырк-қырк етіп ұшып бара жатқан тарғақ үндері қою түнді жаз әніне бөлейді. Күндіз ұйықтап, түнде жортатын қос-аяқ, қарсақтар да қос түбіне, жер ошақта сөне бастаған қоламтаға таяп, шик етіп, ішін тартып тұра қашады. Андасанда тоғай жақтан қосыла ұлыған қасқырлардың да ішегіңді суырардай созған зары естіледі.

Бұл жолы ән салған адам даусы. Адам даусы болғанда да сызылып шықан қыз дауысын Су-Құсайын жазбай таныды. Батырау қандай ән? Айдалада, көл жағасында жападан жалғыз жүрген неғылған қыз? Жалма-жан орнынан тұрып қараңғыда Ақан алас-күлес киініп жатыр. Су-Құсайын демін ішінен алып, қыбыр етпеді. «Қайда барасын?» деп сұрауға оқтала берген шалдың өз-өзінен үні біткендей, даусы шықпады.

Ақан қос ішінен аяғының ұшымен басып тысқа шығысымен, Су-Құсайын да буын-буыны сыртылдап, қисаландай орнынан тұрды. Сері көлге қарай жүгіре басып, жарық, ай астында бұлдырап кетіп барады. Су-Құсайын жерошақ отынан аулағырақ тұрып тын тындады. Әлден уақытта сыңғырлап күлген қыз күлкісі мен қоңыр дауысты Ақан үні қосыла естілгенде, Су-Құсайынның жүрегі мұздап қоя берді. Зәресі ұшып буын-буыны ұйып тәлтіректеп, қалай қосқа кіргенін білмеді. Жүрегі кеудесіне сыймай атша тулап, дүрсілдеп,

калың көрпемен басын тұмшалап бүркеп алды, көрпеден шыққан аяғын да бауырына тығып, бүктүсіп жатып қалды.

«Шынымен рас болғаны ма, рас болғаны ма?» деп таң атқанша ұйықтай алмай, ойлаумен басы қатты.

Былыр «Ақан сері әкесі Қорамсаның ескі жұртында жын-шайтандармен қосылып өлең айтып, солармен жынойнақ салады екен деп жұрт жағасын ұстаса, биыл, атығай, қарауыл ауылдары «Ақан сері Қоскөлдің жағасында су перісінің қыздарымен түні бойы сауық құрады екен, адам сыйқы жоқ дейді, өзінде, әбден азынып, перілердің арбауына түсіп кетіпті» деп дүңк-дүңк өсек қылып еді. Апырау өсек емес, шын болғаны ма? Әлгі сынсып ән салған, сықылықтап күлген пері қызы емей, немене? Бәсе, әні де адам үніне келмейтін су түбінен шыққандай шымырлаған бірдеме еді?

Таң ата келген Ақан үнсіз жатып қалған. Ертеңінде көзі қызарып тұрған серінің шүңірейіп кеткен суық көзіне қарай алмай, көңіліне келер деп ештеме сұрай алмай Су-Құсайынның мазасызданғаны сол еді. Содан бері ұйқысы қашып, қараңғы қоста көзін жұмса-ақ айналасында жез тырнақтары салдырлаған қолтығынан қып-қызыл өкпелері көрінген, құйрық жағы балық тақылеттес, қап-қара төгілген шаштарының әр талы таспадай ирелеңдеген су жыландар, тұла бойынан шырыш исі аңқыған өңкей пері қыздары қаптап, көзі іліне берсе-ақ үстіне қонжып басып алады да, демін шығармай қылғындырады. Шалдың аппақ шашын өріп, кейде жабылып кеп қытықтайды. Мұны да арбап, қосып алмақшы-ау араларына.

Пері қызына Ақанның арбалғанына екі-үш күннен соң Су-Құсайынның көзі әбден жетті. Күндіз шаршағанын, шалдығын сылтауратып қоста жалғыз қалатын Су-Құсайын аздап мызғып алатын, сонда да күндізгі ұйқы түндегідей болмай, кеш түссе-ақ от басында отырып мүлги береді. Осылайша қалғып-шұлғып, қашан тамақ піскенше көр-жерді әңгімелеп отырған.

Көл ұйқыда. Қамыс басын тербер самал да жоқ. Дүние тым-тырыс. Анда-санда қаудан арасынан бөдене бытпылдыктайды. Алысырақта оттаған тұсаулы Көкбесті ара-тұра пысқырады. Қып-қызыл ай туды. Ол да дүниеге жарығын төгіп, көк күмбезге үнсіз жылжып, көтеріліп келеді. Тоғай тасасында қызыл ай алаулағанда қалың ағаш өртеніп жанып жатқандай болып еді. Енді көтерілген сайын қайындардың ақбалтырларына шейін көрініп, биік ағаштар жер бауырлап төмендей берді. Қамысты көлдің ашық айдындары да ай сәулесіне шағылып, жалтылдай бастады.

Бұлар алдарына жаңа ғана ас қойып, шөгендегі шәй суылдап қайнай бастағанда, көлдің тоғай жақ қырқасынан ат дүбірі естілгендей болып еді, Ақан да, Су-Құсайын да елең етті.

Артынша-ақ, әнеукүнгі таныс ән естілді. Шалға естіртпейін дегендей Ақан дабырлай сөйлеп, әлде не қисынсыз сөздерді айтып, ән аяқталғанда Су-Құсайынға қарап:

— Сендер тамақ ішіп жата беріңдер. Көкбесті ұзап кетті білем. Кейінгі кезде қасқырлардың ұлығаны жақыннан естіліп жүр, жарып тастап масқара болармын. Сосын, көл жағалап, біраз серуендемесем жүрегім де біртүрлі өрекіп тұр, деп орнынан тұрып, ширақ адымдап кете барды.

Су-Құсайында зәре жоқ. Мақау Ыбан ғана ештеме түсіп-беді ме, әкесінен қайда барасың деп сұраған да жоқ. Шөгенді оттан алып, құманға шай салып жатыр. Су-Құсайын біраздан соң жүрегін басып, үйрек етін жеген болды, сораптап шай ішті. Содан соң сыр тартайын дегендей, Ыбанға қарап ыммен сөйлесті:

— Ақан қайда кетті? Көлде не бар?—дегенді зорға түсіндірді.

Ыбан әуелі жымындады да, бір кезде ыржалақтап, даусы шығып оқыс күлді. Тегі бұл да бұрын көрген-ау! Басын сипап, төгілген шашты көрсетіп, төсіне қос жұдырығын түйіп, ұзақ күлді. тағы бірдеңелерді ымдап, аузын томпайтып, кезін бақырайтып отырды да, қолын сермеп, томсырая қалды. Су-Құсайын соңғы ымын ұқласа да, жәй нобайына түсініп, Ыбанның қорықпай, жайбарақат айтқанына бойы үйреніп, үрейін басын деді. «Оу, осы мен несіне сонша қорқам, құдай алатын жанын өзі алады» деп батылданған Су-Құсайын тамақ ішіп болған соң, Ыбанмен тағы ымдасты. «Жүр, сонынан барайық» деп еді, анау ыммен, «жоқ, әкем ұрсады. Мен айтты деменіз, ренжиді. Мейлі жүре берсін» деп, қосқа кіріп, жатып қалды.

Су-Құсайын көп ойланды, көп толғанды. Ақыры, «қой, сақалды басыммен неден қорқамын, бер жағынан барып қарайын, мүмкін пері қызы деп жүргенім, көрші ауылдардағы бір келіншек шығар серіге өзі іздеп келіп жүрген» деп, жүрегін тоқтатып, түнеукүнгі дорба ілген қисық таяғын алып, Ақан кеткен жакқа тартты.

Үстіне Ақан берген жеңіл шапанын жамылған Су-Құсайын кәрі буындары сыртылдап ұзақ жүрді. Көл жиегіне жақындауға қорқып, алыстан орағытқан ол, әлден уақытта Қоскөлдің бешпенттің қолтығындай иіліп келген тұсына жеткенде дем алып, отырды. Бұл ара қамыссыз жалтыр. Түнеукүні құс аулап келе жатып, Ақанмен бірге осы арада суға шомылған. Мөп-мөлдір судың астында бір түйір балшық жоқ, таңдайланған құм қайрақ. Кісі бойламайтын тереңге сүңгіп, үйрекше малтыған сері, әріректегі қалың қоғаға дейін барып, су бетінде ойнақ салған еді.

Бұл уақытта ай биіктеп, дала сүттей жарықтанған. Су-Құсайын орнынан тұра берем дегенде, қалың қоғажайдан сыңғырлап күлген қыз даусы, оған қосылған Ақан даусы шықты.

Төбесіне мұздай су құйып жібергендей шошып, Су-Құсайын қалай қиралаң етіп, қисая кеткенін білмеді. Тұла бойы дірілдеп барады. Етпеттей жатқан бойы су бетінен көзін алмады.

Бір кезде қоға жақтан айдынға қарай дабырласа малтып, бірін-бірі қуған екі бас қылтыңдап шыға берді. Жиекке қарай жылжып келеді. Су-Құсайынның тырп етерге мұршасы жоқ, зәреқұты қалмай жүрегі алқымына тығылды. Көер көз ғана сау сияқты, басқа мүшесінде жан жоқ.

Көлдегі екеу жағаға жақындады. Құрғаққа шыкпады. Екеуі де әу дескендей қатар сүңгіді де, белуардан келетін тұсқа жеткенде су астынан қатар шыға келді.

Су-Құсайынның маңдайынан суық тер шықты: Алдымен сопаң етіп су астынан қылт еткен пері қызын анық көрді. Дірілдеген қос анарына дейін көрінген пері қызының нығын жапқан қалың шашы жартылай бетін бүркеп, ай сәулесіне шағылысқан, аппақ жоны ақ сазандай жалтылдайды. Тап қасынан шыға келген Акан да әлде нелерді жарыса айтып, еркін күліп, бас салды. Екеуі де бір-біріне жыланша оратылып, аймаласқанда Су-Құсайынның көзі бұлдырап, жасаурап кетті. Су бетінде енді екеу емес, бірнеше пері қыздары қаптап, бәрі қосыла шулағандай құлағы шыңылдаған қарт, жан дәрмесінде қалай бұрылып, қосқа қарай жөнелгенін білмеді. Буын-буыны тәлтіректеп, аяғын басып тік тұра алмады маңдайымен жер сүзе бірде құлап, бірде басын зорға көтеріп, аллалап, еңбектеп келеді.

Жүрегі жарылғандай қорыққан Су-Құсайынның тағы да жарығы түсіп, қанша жер еңбектегенін де білмеді. Әлден уақытта тап төбесінен ат пысқырып қалғанда барып, басын көтерген. Екі-үш адым жерде айыл-тұрманы ай сәулесіне жарқылдаған сүліктей, биік қара арғымақ тұр. Еңбектеген адамнан үркіп, оскырынып, танауы пыр-пыр етеді. «Ат боп келіп, алдымнан ойқастаған пері ғой» деп, аят оқуға мұршасы келмеген Су-Құсайын талықсып құлай берді...

Бұл күні Аканның түсі келмеді. Ұйықтамағандікі ме, пері қызымен түні бойы ессіз көлде ойнақ салғандікі ме, екі көзі қанталап, өңі қуарып, қос ішінде шалқасынан түсіп ұзақ жатып алды. Көзі ілініп ұйықтамайды да, тек дөңбекшіп, андасанда үһілеп, күрсінетін сияқты. Бір түнде апсөкқандай жүдеген серіге Су-Құсайын да батып ештеме айта алмай, перілердің арбауына түсіп қор болған асыл азаматты аяп, іштей қынжылады.

Күн сәскеден ауа Ыбан қос ішіне шай жасаған, Акан басын көтеріп дастарханға жайғасты. Күн желкемдеу еді, сыпын етіп тобы мен ұшып өтер шүрегей көрсе, қанатын қомдап ызалана ішін тартар тұрымтайды бүгін құсқа салған жоқ. Саятшылықтан баяғыда қалған Қараторғай андасанда есіне өзі-

нін бүркіт екендігі түскендей, қалғып отырып тұмсығын тақылдатады.

— Ал, Ақанжан,— деді шайға қанған Су-Құсайын ақын өңіне тура қарай алмай,— қонданып алған соң жонын сыртқа берді деп сөкпессің. Рас, түнеукүні өлуге бет бұрып ем, енді құдайға шүкір, сендерді кездестіріп жаман атқа жал бітті... Жал біткен емей немене енді бүгінде бұл арадан кетейін деп отырмын. Ақанжан, қимаймын қайтейін, лұқсат болса... жүрсейін...

Ақан бүгін кәдімгідей шөгіп қалғандай құныса түсіп, бірақ шыны аяқ шай ішіп, жағы суалып, үнсіз отырған. Көпке дейін Су-Құсайынға жауап катпады. Әлден уақытта барып, дүр сілкінген қырандай еңсесін көтеріп, өткір көзін мейманына тура қадады. Су-Құсайын суық көзден именгендей күйбендеп:

— Ақанжан, рахмет саған, не айтайын, енді, енді,— деп, күмілжи берді.

— Құсеке,— деді Ақан. Даусында қажыған белгі бар.— Жолың болсын, лұқсат. Жол түсе қалса, анда-санда бір соғып кетерсің. Ал, не бұйымтайың бар?

— Жаным-ау, менде не бұйымтай болсын. Ештеме... Мен мұнда бұйымтай сұрай келіппін бе...

— Құсеке, жасың болса біраз жерге келді. Оның үстіне атыңнан айырылып қалған екенсің. Сен ана Көкбестіні мініп кет.

— Көкбестіні? Су-Құсайын шошып ояңғандай, басын көтеріп алды.

— Иә, одан басқа қолдан келер жок. Жаяу жалпылап қалай күн кешпексің. Ал Көкбестіні.

— Жаным-ау, өзін, өзін жаяу қалмақпысың. Ақанжан, рахмет, алда риза болсын мендей бейбақты мүсіркегеніңе, алда риза болсын, атама, атама. Сен жаяу қалып, мен атқа мінгенде кімге тығын болам...

— Менің жаяу қалғанымды қайтейін деп едің. Енді Ыбан екеуіміз Көкбестіге мінгестік не, жаяу жүрдік не.

— Ойпырым-ай, Ақанжан-ай!

— Ал, жүрер болсаң айтқаным сол. Көкбесті сенікі, онсыз лұқсат жок.

Су-Құсайын қуанғаннан, әрі-серінің айдалада жаяу қалар ертеңгі күнін ойлағаннан балаша кемсендеп жыларманға келді.

— О не дегенің Ақанжан! Сенің жоқ-жітікті аяйтын жаныңды, ашық қол серілігіңді айдай әлем біледі. Бірақ, айналайын. Қазір, бәрін түсінем, түсінем,— деп көзіне жас алды.

Ақан енді Ыбанға ымдады. Көкбестіні әкеп, ертте деген белгі берді.

— Кеше Қаратайынды да көз алдында өлтіріп кетті! Қай-

тейін, қарағым, саған деген құдай тағаланың зауалы даяр тұрады! Енді Көкбестінді мен әкетпекпін бе! Ойпырмай, қалай болды, қалай болды, қалай ғана жаяу қалмақсын? — деп Су-Құсайын көзіне жас алып, шын егілді.

Түнекүні Ақан Қаратайдың қалай өлгенін айтып, қоңыр үнмен Қаратайына шығарған мұнды әнін салғанда Су-Құсайынның жүрегі езілгендей болып еді.

— Ақанжан; «Қаратайынды» бір айтып берші. Саған са-лар қолқам да, бұйымтайым да сол болсын, ел арасына әніңді ала кетейін, сені көрдім дегенде, жаңа әніңді алдарына тартайын. Бір рет тым-құрмаса.

Су-Құсайын орнынан ширақ тұрып, жүк аяқ үстінде сүйеу-лі қоңыр домбыраны алып, Ақанның қолына ұсынды.

Күндіз ыстық, кешке қапырық тар қостың астында бабы болмай шанағы қаңсып, шегі кеуіп тоза бастаған күнтсыз домбыраны алдына өңгерген Ақан қолына оқтау ұстағандай. Әнге зауқы келмей ықылассыз отырып қалды. Топ алдында, қыз ойнақ, ойын, сауықта делебесі қозып алған ақын жұрттың көтермелей салған айғайына арқалы жүйрікше көсіліп, таң атқанша ән салудан жалықпаушы еді-ау. Айтқан сайын даусы ашылып, қоңыр қаздың үніндей жұмсақ, қою үн барқыттай жұмсарып майда самалдай есер еді-ау. Не бір айшықты құбылмалы әнді айтқанда да бір мүдірмей, әннің әр қалтарысы бұлтарысында үні бір сынбай, жас тобылғыдай майысып, неше бұратылар еді-ау.

Соңғы екі-үш жылдан бері сері әннен қалып бара ма қалай. Айдалада жалғыз зарлап, бақсыдай сарнап отыруды лайық көрмей ме, тым құрмаса әке өнерін тындап селт етер, үйреніп алып әке мұрасын әрі жалғар Ыбанында да естір құлақ, айтар тіл жоқ. Домбыраны қолға алмай тындаушысы жоқ қажетсіз тұл әннен безетін сияқты. Ұзақ жылдар көмейде бітеліп, көкіректе ұйыған ән түнекүні ғана көзі ашылған бұлақтай лақ ете қалып еді. Онда да бұрынғыдай сұлу қыз, көркем жігіт, жастық базарына арналған назды ән емес. Жүрек түкпірінен шымырлап шығып, көзден жылап аққан ащы жастай қайғылы, кей тұсы булыққан ызамен төгілген кекшіл, әрі зарлы ән еді. Ол ән ойламаған жерден тез шықты. Ақын көкірегінде тез жатталып та қалды. Оған себеп болған — соңғы жүйрігі Қаратай еді. От басындағы бір түнде Су-Құсайынға Қаратай жайын күрсіне баяндап, әнді домбыраға қоспай, отты көсей отырып, ыңылдап айтқан. Су-Құсайынның қолқалап отырғаны сол ән.

Ыбан кісенмен ұзай алмай, жақында оттаған Көкбестіні әкеп, пәуескенің артқы доңғалағына байлап, ерттеп жатыр. Әке әмірін екі қайыртпай орындайтын тілалғыш, тәрбиелі бала қайда барасың деп сұраған да жоқ, арба шатырының астындағы Ақанның сері кезінің белгісіндей күміс ертоқымды ал

үстіне салып, биік Көкбестінің астынан еңкейіп өтіп, айылып да шірене тартып, жуас малдың мойнын әкесі құсап, алақанымен анда-санда қағып қояды. Оқпанына кейін күміс шегелер қағылған, тоқымы қызыл атанымен тысталған жеңіл ертоқым Қаратайдың ертоқымы еді. Ол өлгелі Ыбан Көкбестіге салатын болған. Ақан үнсіз қарап отырып, ынылдап ән айтты:

«Қаратай, қолға түсіп арандадың,
Сұйылып жал-құйрығың тарамданды.
Халқынды қабырғалап қашсаң-дағы
Айырып бір мұсылман ала алмады»

дегенде, ақын көзіне мөлтілдеп жас кеп қалды.

Бұдан әрі көз жасына ие бола алмаймын ба деп қорыққандай әннің келесі ауызында қомданып арықтана түсіп, ызамен ашына айтты.

Бұл күнде қайран ием қайда екен деп,
Жаудырап бота көзін алаңдалы»..
Орыспенен қазақтың алдым несің?!
Тәңір берген әркімнің несібесін»..

Ақан ән айтып отыр, көз алдында Қаратай. Үйреншікті мекеніне қайта-қайта оралып жүріп биыл шілдеде Ахмет сайының қырқасындағы казактардың егістігі үстінен өткенде ұсталған Қаратай. Қамшының астында ауыр жұмыста арыған Қаратай... Қапысын тауып ауыл-ауылды сағалай қашқанда, соңынан үш қазақ-орыс кешке дейін қуып, әбден ұстай алмаған соң, атып өлтірген Қаратай.. Маңдайынан қан, көзінен жас сорғалаған қайран Қаратай...

5.

Ақан шырылдаған дауыстан көзін ашып алды. Шырылдап жүрген кәрі бүркіт Қараторғай екен. Қалың ой тұманына қамалған Ақан үнсіз. Қараторғай қос үстінен тағы да шырылдап өтті. Тағы...

Бұл жолы қанатымен қосты жанап өтті. Қайтып жоламады. «Кона алмай жүр-ау. Қайран Қараторғайдың қазір не қуаты бар. Шүйкедей боп шүмнген кәрі қыранда күйкентайдың әліндей әл жоқ шығар-ау. Құс та адам сияқты: Қартайғанда алдымен көз жанары тайып, ытқым толар темірдей бұлшықтары босап, сіңірлі еттері болжырай береді. Бойдан қуат кеткен соң жып-жылтыр жүні де селеуленіп, үрпиіп бояуы қашады екен. Биыл бұрынғыдай жып-жылмағай түреген де жоқ. Күзге дейін өлі жүндерінің өзі түсіп болмады. Өлі жүн түсудің орнына қанаты тарамданып, құйрық қауырсыны сұйылып, сыптырықтай шөміп қалды».

Домаланған томағасыз бүркіт күн ұзын есік алдындағы жерошақтың төңірегінде сүйек-саяқты шұқылап, сауысқанша секектеп жүреді де, кейде жарықтан қорғалағандай, қостың

қараңғы бұрышындағы қол сандықтың артына тығылып жатып алады. Қос қанатын керіп жібергенде құлаш жетпейтін Қараторғайдың сандық пен костың жапсарына қысқа қанаты қайырыла түсіп қыстырылып жатқанын көргенде, Ақан ескі досын аяп, әрі назаланып, жарыққа алып шығады.

Бүгін де сырттағы қара пәуескеннің ернеуіне қондырып қойған. Бүркіт тас түлек кезіндегідей зерігіп, қайрақ тұмсығын тақылдатып, талпынбайды. Бұрын шырқау биік — көк зеңгірде қалықтап жүріп жер бетіндегі түймедейді жазбай танитын қыран көзді Қараторғай енді тап алдындағыны шырамыта алмайтын айран көз қариядай жерге қайта-қайта үңіліп, мойнын созады да, пәуескеден секіріп түсуге жасқаншақтағандай саусақ араларын бұжырмақ күс басқан әлсіз тұяқтарымен арба жақтауын барынша сығымдай түсіп, мүлгіп отырып қалады. Оты сөнген жасық көзі бір ашылып, бір жұмылып қалғып кетеді де, әлден уақытта құлап бара жатқандай, өз-өзінен шошып оянады. Басын самарқау көтеріп, бір араға қарап, мәңгіріп отырады да қайта қалғиды.

Өз денесін өзі көтеріп ұша алмай мүсәпір болған құсты қанатын жазып бір сергісін деп, Ақан бүгін де күндегісінше арба жақтауынан алып, толғап-толғап тұрып аспанға атқан. Еріксіз талпынып, қанатын далақтай қағып, ауаны қарманып қалған бүркіт заматта көкке көтерілді. Аса шыркамаса да, бір қауым аспанға биіктеген Қараторғай қанатын жазып жіберіп, қара құсша қалықтап айнала берді. Бұл да күндегі әдеті. Кеш түсе төмендеп, қосқа қайта оралады.

«Қазір қанаты талып қонғысы келіп жүр-ау. Бірақ қонуға қорқып, жүрегі шайлыққан құс шыр-шыр етіп бір-екі төңіл келді де, қайта көтеріліп кетті-ау тегі».

Арада сүт пісірім уақыт өтті. Ақан үнсіз жатыр. Сонау бір жастық шағында Әлібек берген қыранымен өткізген серілік жылдар алыстағы сағымдай елестеп, Қараторғайдың ендігі дәрменсіздігін ойлағанда тағы да көңілі құлазып, жабырқағандай болды. Көңілінде көптен бері ұмытылған ән ырғағы жүруші еді. Бүркітінің шырылын естігенде тағы да есіне түсті. Бірақ бас-аяғы жоқ, әшейін бір есірік болмашы әуресі ғана:

«...Бишара, шырылдайсың жерге қонбай...» — дейді де ән ырғағы үзіле береді. Бұл жолы да қанатты құстай қалықтаған баяу, мұнды әуен шым-шымдап әншінің көкірегіне ұялай бергендей болып еді, тағы да басы бірікпей алыстап кетті. Құлағына ызындап келген ән сарыны әлде біреулерден тыңдаған, бұрын айтылған бөтен адамның еншісіндей естіледі де, өз жүрегі селт етпейді. Бірақ, ән мүлдем із-түзсіз жоғалып та кетпейді, түнгі жарғанаттың желпігеніндей анда-санда көкірек тұсынан бір жалт етіп жанай өтіп, қалжақтағандай әуреге салады.

«...бишара, шырылдайсың жерге қонбай...»

Ақан ыза болды. Мағынасыз, қажетсіз күйікті әннің басынан шықпай қойғанына, өзінің құтыла алмағанына күйінеді. Жоқ жерде жапан түзде, не келмей, не қоймай мазасын алған кәрі досына ызаланады.

Аядай қоста ішіне шоқ түскендей ән күйігінен дөңбекшіп, әуре болған ақын құлағына бір кезде шаңқ еткен қыран үні келді. Тура Қараторғайы ұшып жүрген аспан тұсынан естілді. Тура Қараторғайының бабында жүрген жас шағындағы сұңқар үні. Күзгі мөлдір аспанды тіліп түскендей ашық, өктем үн. Ақан орнынан қалай атып тұрып, сыртқа ұмтылғанын білмеді. Көңілінде бір қуаныш, бір қорқыныш. Қуанышы кәрі досының соңғы рет қыранша көк аспанда жар салғаны болса, қорқынышы — шын қыран дүниесмен қоштасарда, несімен бақылдасарда бір шаңқ етер еді де, қайтып көзге түспес еді.

Жоқ, бұл жолғы шаңқылдаған басқа құс болды. Ақан ашық аспанға шалқая қарап еді, өз Қараторғайының қасына зуылдап келіп, қанатымен сипай өтіп, қайқая көтерілген бөтен ұшқыр құсты көрді: «Тірнек қыран-ау тегі. Ерігіп келген тағы қыран-ау тегі». Қараторғайдың жас күніндегісіндей қос қанатын сарт еткізіп, жебелі оқтай суылдап төмен құлдилайды да, заматта қайқаң етіп қайта көтеріледі. Мөлдір аспан бетіндегі кара мендей көз ұшында ұзап кеткен тірнек соңынан өзінің әлсіздігіне назаланғандай Қараторғай да бар күшін салып самғай берді...

Күн талмау түс. Күзгі дала желсіз. Қоскөлдің беті тымық. «Жайылымнан қайтқан құстар қоғалы көлдің орта тұсындағы айдындарда балдыр сүзіп жүр-ау, дыбыстары естілмейді». Қауырсынданған саяқ балапандарды аңдыған екі-үш кезекүйрек, құладындар ғана көл бетінде қалықтап әріректе болымсыз айналады.

Көлдің бергі жиегінде Ыбан отыр. Жалаңаш арқасы жалтырап, изең-изең етеді. «Кір жуып отыр-ау байғұс бала». Ақан аяңдап ұлының ту сыртынан келіп тоқтады. Мақау Ыбан әкесінің келгенін сезбеді. Көл жиегінде сабағы сола бастаған өлеңнің үстінде кірлер жатыр: Ақанның, Ыбанның бірер көйлегі, ескі шайы көрпе.

Ыбан кең астаудағы таза судан шедренмен тыстаған қалың көрпені шығарып отыр. Жүзі жадау, көңілі солғын баланың қимылы да енжар. Шидей арық қолының қалың көрпені бұрауға әлі жетпейді. Ақан үнсіз келіп көрпенің бір жақ шетін ұстады. Екеулеп ауыр көрпені бұрай бастады.

Ақан қостан шыққанда көлдің арғы басын айналған бір топ жолаушыларды көзі шалған: Екі-үш жадағай трэшпеңке мен күймелі арба. Маңында он шақты салт атты. Қалың көдемен жортқан жүргіншілерді жолдан адасқан біреулер ғой деп, мән бермеген. Енді олар көлді жағалай келіп, жақын қабақта көліктерін доғарып жатыр.

Күймелен түскен үшеу осылай қарай беттеді. Бірі әйел, бірі еркек. Қастарында төрт-бес жасар бала. «Апыр-ай, бұлар Ақанды ғанымайтын, немесе жын-пері жайлаған жерді білмейтін жат жердің адамдары болды ғой. Әйтпесе есі ауысқан серінің маңына аттарын доғарып, қасына жуымақ түгілі, «бас-тан құлақ садаға»,— деп, кесірлі жердің кесапатынан кашар еді-ау...»

Ақан кейінгі кезде көп нәрсеге өзін жазықты санап жүрген көзінен тасаланып, жасырынып жүрген айыпты жандай жолаушы атаулымен кездесуден қорғалайтын. Мылқау бала, тілсіз даламен ғана ыммен сөйлесуге әбден төселген, соған еті де үйренген. «Ассалаумағалейкум!»— деп жолаушы сәлем бергенде де, көрпені бұраған күйі басын көтерген жоқ. Көптен естімеген адам даусынан шіміркенгендей болды.

— Лұқсат болса, қастарыңыздан ауыз су алып, түстеніп кетсек деп ек?— деген әйел даусы шыққанда тұла бойы мұздап қоя берді.

«Таныс дауыс. Апыр-ай кімнің үні. Осы, жақында, тіпті кеше ғана, күнде-күнде естіп жүрген дауыс сияқты. Не деген жақын, таныс дауыс. Кім, кім болды?»

Ақан басын көтеріп алғанда, қолындағы суы тамшылаған көне көрпедей өні қуқыл тартып бозара берді. Жеңіл шапан сыртынан ақ торғын шәлінің шашағын төгілте тастаған сымбатты келіншек те қарсы алдынан меңіреу аруақ шыққандай сілейіп тұрып қалды. Екінші жолаушы да тілі күрмелгендей келіншекке бір, бет-аузын сақал-мұрт басқан, боп-боз Ақанға бір үнсіз қарай береді.

— Ақан аға... сіз... сіз бе едіңіз?— дегенде дірілдеп, тығылып шыққан үнмен бірге, екі түйір жас та келіншектің көзінен ытып кетті.

Бұл — Ақтоқты еді. Бір кезде, қауызы жана ашылған гүл кезінде алғашқы махаббатының бесігіндей тербеген серісі, қасына ерткен сал серілерімен ел ішінің көркі, бар қазақтың атақты ұлы болған, кейде асқақ, кейде тақаббар, тамақты талғап ішіп, киімді тандап киетін, үстіне қылшық жұқтырмайтын мұнтаздай кінәз Ақанды жігіттің жігіті, ардагер Ақанды айдалада көрпе жуып, жүдеп отырғанында кездестіремін деп ойлап па? Сақал-мұрты өскен, екі иіні төмен түскен серіні, анадан жетім, құлақтан, тілден ада бишара Ыбанды көргенде Ақтоқтының көңілі босап кетті. Көз жасын көрсетпей, өзіне үрейлене қараған үш-төрт жасар баласының екі иығынан ұстап:

— Жайлау-тай, құлыным, сәлем бер ағаңа. Бұл — Ақан ағаң,— деп, серіге қарай демеп жіберді де, өзі Ыбанның келіп маңдайынан сүйді. Жолаушы да иіліп, Ақанға қол берген. Бұл — Жалмұқан еді.

«Неге бұл үшеуі үнсіз қалды? Неге Ақтоқты жылады? Бұ-

лар туысқан адамдар ма? Әлде Жалмұқан мен Ақтоқты жапан түзде кір жуған екі жетімді аяды ма? Әлде бұлар бір-біріне кінәлі адамдар ма? Неге?..» Ол арасы көп нәрседен мақрұм мылқау Ыбан мен адам басына түсер сан алуан тағдыр дегеннен әлі бихабар сәби Жайлауға ғана жұмбақ. Бөтен әйел маңдайынан мейірлене сүйгенде туған әже мейірін көрсе де, ана кұшағын көрмеген Ыбанның тамыр-тамырына жаңа бір ыстық қан жүгіріп, тұла бойын, әлде бір жат, әрі жақын жылы леп шарпып өткендей болды. Тілі шыққалы үлкенге сәлем бергізіп үйреткен Жайлау бұрын көрмеген жат адамға «Асса-лаумағалейкум, ата»— деп қолын беріп, «өркенің өссін үлкен азамат бол!!»— деп сақалды ата шашынан иіскеп, алдына алғанда, жүзі жылы адамды жатырқамай бұрыннан білетін жақынындай мойнынан құшақтады.

Үнсіздікті бұзған Жалмұқан:

— Ал мен жігіттерге барып, қазан көтертейін. Жүр, Жайлаужан,— деп өзінен айнымаған қызылшырайлы қыз тақылеттес ұлын ертіп, жолаушыларға беттеді. Сүйкімді бала әкесінің соңынан томпаңдап барады.

Ақан да үнсіз қалмады:

— Біз де қарайған қос емеспіз бе, Ыбанжан,— деп енді баласына ымдап еді, ол да әкесіне саусақтарын, ернін қимылдатып, тілін шығарып, бірдеме деді. Ақан да басын шұлғып, әлде нелерді нұсқап, Ыбанша тез «сөйледі». Онысы «кептірген құс еттерін бақырға тегіс сал, аз болса, тұрымтайыңмен көл жағалап кел, мүмкін тұзағына да бірдеме түскен шығар» деген сөздер еді.

Ақтоқты екі білегін түрініп жіберіп, жез шылапшынды алдына алған.

— Тағы да киімдеріңіз бар ма,— деп жуылмаған кірлерді таза суға салып, бұзаушықтай ғана домаланған қара сабынның жұдырықтай таусыншығымен жуа бастады...

Сонау бір жылдары қашан бір-бірімен кездескенше асығып, амалын тауып жеке жерде ұшыраса қалса сағынышпен құшақтасып, ұзақ тұрып қалатын ғашық жандар қазір үнсіз. Қанша жақын отырса да, аралары қандай алшақ. Арада неше бір жылдар, неше бір ойлы, мұңды жылдар өтпеді? Әттең бір көрісіп іштегі шерді тағы бір ақтарар ма еді деп, екеуі де нелер ұйқысыз, мазасыз түндерді өткізбеді?

Енді, міне, екеуі жеке қалып, оңаша отырғанда ауызға оңтайлы сөздің түспейтіні қалай? Ғашықтықтың аяғы жасықтыққа соққаны ма? Әлде, жастары жетіп, болары болып бояуы сіңген тоқтаған шақтың нышаны ма бұл? Ендігі ақтарар сырда, шығарар шерде не мән бар? Одан не келіп, не кетпек?— әлде, осыны ойлап отыр ма?..

Ат шалдырып қана кетеміз деген жолаушылар кешке қалды. Ақан серіні көрген Жалмұқан от ала келген көрші-қоланды.

дай болмайын деп жолға алып шыққан ту қойды сойдырып, арба артына таңулы сабалардың бірін қос басына жеткізген.

Көптеп адам көрмей зеріккен Ыбан да мына жолаушылардың ат басын тірегеніне мәз болып, әкесі айтқан соң, қара күйменің ішіндегі тұрымтайын алып, екі-үш жігітпен көл жағалап кеткен. Қоскөлдiң қалың қамысына кіріп дабыл қаққанда жайбарақат жүзген бір топ үйрек дүрліге үркіп, аспанға көтерілген. Жіңішке шыжымынан босатып, қоя берген тұрымтай құнжиып алып атылған да, шыбжықай ұшқыр шүрегейлердің бауырына шалқалай зуылдап кіріп, екі-үшеуін көз ілестірмей тобығынан түйіп түсірген. Бір бие сауымда бес-алты үйректі олжалап келген Ыбан мен қасына ерген жігіттер құстарды ілезде жүндеп, жеке шөгенге тоғытып та жіберген еді.

Жалмұқанның атқосшылары бұрынғы танымал Құлмақтар емес, кейін ер жеткен қылқандай жастар. Бұлар — Ақан мен Ақтоқты жайын еміс-еміс құлақтары шалғаны болмаса, әңгімелеп айта алмайтын, ақынның өзін көрмеген, естігені болмаса сері әнін аулында шырқап сала алмайтын кейінгі лек. Олардың көбірек білетіні — жапан дүзде жынданған Ақан, пері қыздарымен көл жиегінде түнде қыдырып, сауық құратын Ақан.

Қос басында тамақ үстінде Ақанға ұрлана қарап, үнсіз үрейленіп отырғандары да содан. «Ақанның жыны қай жерінде, басын айналдырған пері қайда ұялаған?» деп оның бойынан өрескел ештеме сезбеген жастар, «шіркін-ай, бір әнін өз аузынан тыңдар ма еді» — деп қолқа салғысы кеп, тықыршыса да, бата алмайды, Төмен қарап, терең ойда түнеріп отырған Ақанға Жалмұқан да бата алмай, бір-екі оқтанып қойып еді, көп қалауын түсінген Ақтоқты ғана сорпа сапырыл отырып:

— Ақан аға, мына жігіттерді білмейтін боларсыз. Кейінгі өскен, ауыл жастары. Сізді бұрын көрмеген балалар. Қайсыбірі естігеніне еріп, даурықпа лақапты ғана теріп жүрген далақпайлар. Бұларға да не жорық, — деп түптен тартып, елдегі алыпқашпа өсекшілерге тигізе, серіні арашалай сөйледі де, ақынға қолқа салды: — Жаксы ән жылы лебіз естімегелі не заман. Мына балалар да көзімен көріп, құлағымен естіген соң айта жүрер бір лебізіңізді тыңдағымыз келеді.

Ақан басын көтеріп алып, Ақтоқтыға бұрылды. Сөзіне, өңіне қарағанда, бұрынғы аққудың көгілдіріндей Ақтоқты емес, соңынан балапандарын ерткен мамыр қаздай толықсыған кексе Ақтоқты. Кейінгілерге билік, өнеге айтуға жеткен сабырлы ана. Ал, үніне қарағанда тура қыз күніндегі қалпындай, серісіне қиылып «мен үшін, маған арнап бір ән айтыңызшы» — деп отырған баяғы назды Ақтоқты. Ұзатылар жолғыдай «бір әнін айтса екен, жат жерге жылы қымтап ала ке-

тер едім, тым құрмаса сол да дәтке қуат, дертке дауа»— деп отырған Ақтоқты.

Ақан толқып кетті. Ақтоқты үнімен бірге өзін мазалап жүрген ән ырғағы қайта құйылды көкірегіне: «Қараторғай... Қараторғай, ұштың зорғай...»

Ақын көңілін түсінгендей бүгін ұзақ қалықтаған қыраны да осы кезде тура қосқа қарай бұрыла салған еді.

— Мына қарақұсты қара, тура осында келе жатыр.

— Әй, мынаның есі дұрыс па?!— деп жігіттер бүркітке қарағанша болған жоқ, Қараторғай жер бауырлай келіп, шыр-шыр етті де, қайта көтеріліп кетті. Тағы да бұрылды. Тағы да бауыры бетегеге тиер-тимес боп жерді сипап өте берді де алғашқыдан ащырақ шырылдап, тағы көтеріліп кетті. Бұл жолы тым биікке шығып, қалықтап жүр.

— Ана қара, ана қара,— деді тағы да бір жігіт,— бауыры жылт-жылт етеді.

— Ой алла-ай!— десті бәрі де.

Бұл кезде күн қызара батып бара жатқан. Қараторғайдың көкала қанатының астына түскен күн шапағы жылт-жылт етеді, қызыл, жасыл меруерттей құлпырады.

— Ол маржан ғой, маржан!— деді Ақан.

— Мар-жа-ан?— десті жігіттер таңырқап.

— Иә, маржан, Қараторғайымның әр қауырсынында бір-бір маржан,— деді Ақан күрсініп. Бүгін құсының ұзақ ұшқанынан өзі де қорқып еді. Соңғы ұшуың болар деп секем алып, үрейленген. Жорамалы дұрыс келді. Бір күнде бірнеше рет аңға салып, ұзақ ұшырғанда бір бусанбайтын Қараторғай ғұмырында бірінші рет қара терге түскен екен. Топшысының астында маржандай құлпырып күнге шағылысқан тер тамшылары екенін күсбегі несі жазбай таныды. Бірақ ақын көзі тер демеді, маржан деді. Жас қыранмен бәсекеге түсіп, бүгін барын салған қарт қыранның соңғы терін Ақан маржанға балады.

— Қараторғай деймісіз?!— деп ақынға бұрылған Жалмұқан тағы да аспанға қарады.— Бұл баяғы Әлібектен алатын қыраныңыз емес пе? Мен де қызыл көріп айналып жүрген қарақұс па деп ем. Қалай кішірейіп кеткен?!

— «Ат арыса — тулақ, жігіт арыса — аруақ» демеуші ме еді? Ал, құс арыса — жарғақ екен Қараторғайдың қартайған, тозған шағы ғой,— деді Ақан.— Жана қона алмай шырылдап жүрген жоқ па.

— Қона алмай деймісіз?

— Құс қанатымен ұшып құйрығымен қонады дегенді естімеп пе ең. Қараторғайдың құйрығында қазір бір тұтам қауырсын жоқ. Құйрығы жоқ құстың тиянағы жоқ. Құйрықсыз Қараторғай жерге кеп екпінімен ұрғанда, кеудесімен соғылып, тоңқалаң асып, неше домалап түседі. Содан зәразап болып

қата жол шеккен жолаушылар сазды әннің әр нақышынан, Ақан үнінен осыны сезді. Күйме ішінде көкірегін кере аһ ұрып, ана жылғы ұзатылған сапардағысындай іштей үнсіз егілген Ақтоқты көл басында, тым-тырыс мүлгіген мылқау далада, мылқау баласымен жападан-жалғыз торығып қалған серіні серпілтер ештеме айта алмады. Іштей тебіреніп барады: «Ел еркесінің, ел сұлуының әрқайсысын әнге қосып, ұмытылмас дұғадай тәмам жұртқа жаттатып әрқайсысының өлмес атын қалдырған ақынға бұлар не сый тартты?! Қайғысына қайғы, мұнына мұң жамағаннан басқа тым құрмаса бір сәт қуанта алар, жұбата алар дәрмендері де жоқ екен-ау. Дос-жараны, сүйгені мен сүйінгені сиреген сайын сері әні де сұйылып, суалмаса нетті. Өне ақын жанына медеу тұтқан, жастықтың, серіліктің бір белгісі Қараторғай да Ақанынан біржола кетті. Ән туғызар серіде енді не қалды? Қайран Ақан аға. Асыл аға! Оқшау жаратылған, дара біткен дарынды аға! Енді көрем бе, көрмеймін бе? Көргенде, менен не дәрмен? Бар қолымнан келері «Қараторғайынды» ертең-ақ елге таратармын. Жақсы әнінді жақсы әншіге ғана еншілікке беруші ең ғой. Ол достарың да жоқ қасында. Мына әнінді енді мен еншілейін. Бір түйірін бұзбай жеткізейін жұртыңа. Бұзбаймын. Мен айтпаймын, жүрегім айтады әнінді. «Жүрек алдамайды, жүрек жаңылмайды» деуші едің ғой, Ақан аға. Баламның баласына үйретермін әнінді. Ендігі қолдан келері осы ғана, Ақан аға!» Ақтоқты жүрегімен ән салып келеді. Ән салған сайын көзінен жас парлап келеді.

Жалмұқан тобы өз салтанатымен ұзап барады: Сері арманы Ақтоқтымен қоса, ақын жүрегін жарып шыққан «Қараторғайын» да бірге ала кетті...

Қарт қыран тас түнекте қалай жылдам ұшқанын білмеді. Әлде неге асыққандай кәрі жүрек алып-ұшып самғап келеді. Қанша жер ұшты? Білген жоқ. Сап-салқын аспан төрінде жалғыз өзі. Бүгін көкірегі ашылып, баяғы тас түлек шағындағы қуаты бойына қайта оралғандай. Қыран көзіне де баяғы қырағылық біткендей. Күлге аунаған түйелердей өркеш-өркеш сұлаған қара қыраттардың талайынан көктей өтіп, ай туа Көкшеге жетті. Тап астында қалың қарағайға көмілген тау жоталары, кемерін баяу соққан терен, айдын көлдер жатыр. Найза басы состиган Оқжетпес көрінді. Сары ауыз балапан күнінде тұмсығын дамылсыз тақылдатып, осындай шынның жақпарында талай рет анасы берер жемді қомағайлана күтіп жататын еді-ау. Беліне арқан байлаған адам баласы өрмелеп жетіп, осындай қия тастан өзін қапқа салып әкетпеді ме? Мүмкін мұның туған мекені де осы Оқжетпес шығар.

Қараторғай енді осы Оқжетпесті айналып, ұша берді. Айналған сайын биіктеп барады. Биіктеген сайын күзгі аспан ысқаяқ тартып, бойын сергіте түседі. Әлден уақытта сонау тө-

менде тізіліп ұшқан бір топ тырнаны көзі шалды. Анда-санда көш басындағы ата тырна бір кикү салып, соындағылар қосыла әндетіп, алысқа — жылы мекенге бастап барады. «Қайран тіршілік. — Ән екенсің ғой!»

Қараторғай тағы да жалғыз. Қайрақ маңдайы айға шағылысып жалтыраған Оқжетпес те жалғыз. Басқа шындардан оқшау.

Қыран шаршағанын жаңа ұқты. Шың қартайғанына енді көзі жетті. Бұдан әрі биіктеуге топшысы талып, басы айналатынын сезді.

Енді бір кезде жүрегі өрекілеген бүркіт шаңқ етіп, ақтық күшін жиып алды. Қос қанаты шатыр-шұтыр етіп, ауаны дар айырып, төмен қарай тас қияға тура құлдилады. Кәрі көзден жас парлап, маңдайымен суылдаған желді қақ жарып салмақты сүйрік тастай сорғалаған қыран соңғы рет тіршілік әнін салғандай зымырап, тас қияға кеп қалай соғылғанын да білмеді...

6.

Бейуақта қос көлді жағалап, қас қарайғанша жүрген Ақан өз-өзінен құлазып, қара қосқа жақындай бергенде басын көтерген. Денесі мұздап, шошып кетті. Жер ошақтың алдында қалың сақал басқан беті қызарған енгезердей біреу оң көсеп отыр. Аузында түтіні будақтаған трубка. Ақан жақындап келе таныды. Салуанын әкесі, табор көсемі қарт сыған.

Жүзі жабырқаңқы қарт амандықтан соң:

— Балаңыз ұйықтап жатыр-ау, тегі, менің келгенімді сезбеді, — деп, жұмсақ сөйлеп, әлде неден сезіктенгендей не көмейіне айтар сөзі тірелгендей Ақан жүзіне қарай алмай, жер ошаққа қайың сындырып салды.

— Ол бала ояу болса да естімейді... Түнделетіп жай жүрсіз бе?

Қарт сыған басын көтеріп Ақанға сынағандай қарады. Жылы қой көзінің жанарында жылтылдаған жас бар сияқты. Әлде кәріліктікі ме?

— Жай жүруші ме едім. Салуа саған кетсе, менде ұйқы да, маза да жоқ. Ол шыққанда соңынан бірге шығамын алыстан бақылап, алыстан күзетемін. Ол қайтқанда соңынан бірге қайтамын. Содан болар, бізді бір жаққа бірге кетті деп, ешкім сезіктенбеуші еді. Енді кейінгі кезде... — Шал трубкасын сорып, отқа қарады. — Қызымның саған деген пиғылып алғашқы кездескен түнде-ақ сезіп ем. Қайтейін, бетінен қалай қағамын... Ол да кінәлі емес... Сонау бір жылғы қыста Сүлейменнің аулында қыстаған жылы бұрын да қазақшаны жатық сөйлейтін қызым қазақ әндерін де тамаша айтатын болды... Сенің өлсіндеріңді түгел біледі. Саған бір көргеннен құлай берілгені

де содан шығар. Құсыңнан айырылып келіп, менің қызымды таптың.

Қарт әлде неге мұнайып, үнсіз отырып қалды. Ақан жер-ошақ үстіне үш таған мосы құрып, шәйнек іліп еді, ол «әуре болма» дегендей басын шайқады. Ақан ештеме демеді, әңгіме соңын күтті.

— Қызыма ағымнан жарылып, бәрін айтар едім... Жок, ол болмайды. Бізде де өз заңымыз, салтымыз бар. Оны бұзуға... жок, болмайды. Және де аңтым бар...

Шал әлденені айтуға оқталып, Ақаннан қаймыққандай тағым да біраз үнсіз отырды да, отқа тесіле қараған күйі:

— Ендігі айтпағым... Ақан, сен қызымды мазалама. Бәрі-бір екеуің бір-біріңе қосыла алмайсыңдар. Тағдыр солай... Соңғы кезде біздің адамдар Салуаның түнгі жүрісінен секем алған сияқты. Біле тұра ескертпей, екеуің де мерт болсаң, обалдарыңа қалар жайым жоқ. Онымды ата аруағы кешпейді. Енді келсе, осыны айтарсың. Менің аузым бармайды.... Жақында кетеміз... Алысқа кетеміз. Мүлдем...

— Қайдағы ол алыс жер?— деді Ақан басын көтеріп, әлде неге елегізгендей. Салуа алыс жолға шығатындарын айтса да, қайда барарын айтпап еді. Тегі білмейтін де шығар.

— О-о, ол өте алыс. Бұл арадан тым қашық.. Неше жылда жетеріміз белгісіз... Әйтеуір жетеміз.— Шал енді әлде неге қуанғандай көзі күлімдеп, отты көсеп, трубкасын тұтатты.— Англия деген жерді естуің бар ма? Ол да Ресей сияқты үлкен ел болса керек. Сонда Эплби деген шаһар бар. Сол шаһарда, жылда сендерше айтқанда отамалы айының соңғы сембісінде керемет жәрмеңке өтеді, кереметі сол, тек қана шеруші сығандар жәрмеңкесі. Осындағы Қоянды, Атбасар жәрмеңкелеріндей... Жо-ок, одан, қайда-а, үлкен болса керек. Бүкіл жер-жерден, әр елден ағылған сығандар. Оны көрген аталарымыз бұл дүниеде арманымыз жоқ деуші еді. Бір жұма бойы ашық аспан астында, жасыл көгал, ақ мәрмәр тастардың үстінде ойын-сауық құрып, түнеген адамдардың неше түрлі әнге салып, би билеп, бөшке-бөшке шарап ішіп, айтыс, керіс, әңгіме, кеңес құрып, бір-біріне таңсық заттарын айырбастап алмастырып, болмаса сатып, саф алтын ағылшын теңгесі — северендар күн астында жарқылдап, қолдан-қолға көшіп, ойнақшыған арғымақтарын бәске тігіп өткізген күндеріне не жетсін!

«Солардың ішінде өзін бөтен санап Салуаның есінен туған жері кетер ме? Есіне Қос көл түскенде құлазып, екі көзі жаудырайды-ау!»— Ақан үнсіз күрсінді.

— Біздер еркін ұшқан азат құстар сияқтымыз. Түсінбегендер бізді қанғыбастар, кезбелер дейді. Түсінгендер табиғат адамдары, табиғат пендесі, азат жандар дейді.

— Егер бүкіл адамзат дүние жүзін шарлап сіздерше... босып жүре берсе, не болар еді?

— А, онда жақсы болар еді.— Сыған шалының көзі жайнап кетті.— Ахо, сен, ойлашы: Аспандағы күн де, ай да біреу. Адамзаттың бәріне ортақ. Ал жер де біреу. Бірақ неге ортақ емес. Ана байлар малы көбейген сайын, ындыны тарылып, жұмыр жерді құшағы жеткенше бауырына басып, ала бергісі келеді, ала бергісі келеді. Егер қолы жетсе айды да, күнді де қара жердей бөлшектеп иемденіп алар еді! Ал, біз, жер де,— ағаш та, су да тау мен тас та — бәрі, бәрі ортақ болса екен, адам баласы бар қызығын, игілігін бірдей көрсе дейміз. Сол себепті бізге шекара, тосқауыл, бөгет керек емес. Жердің о шеті мен бұл шетіне шеру тартып, кезе бермекпіз. Бізде басы артық дүние-мүлік, мал да болмайды. Басы артық дүние — нәпсіге жеңдіреді, қомағайлыққа, мешкейлікке жетелейді.

— Онда сол азаттықтарыңыздың қасында алдау, арбау, айла мен ұрлықтың қатар жүретіні қалай?— Ақанның да көзі шоктана қалды.

Жүзіндегі күлкі табы бірден сейіліп, томсырайған қарт, әлдекімнен өшін алғандай трубкасын саусақтарының арасында мытып-мытып үнсіз отырды да, шоғы сөнер сөнбесте күректей алақанының аясына салып, торс-торс ұрғылап күлін түсірді.

— Қазақтар өз ішінен шыққан алаяқ қуларын, алдауыш, өтірікшілерін сыған дейді.— Қазақ арасында көп жүрген шал мүлт жібермейді.— Бірақ, олардың бір білмейтіні — сыған сығанды алдамайды, басқаны алдайды. Өйткені, сыған оларды алдамаса да, бәрібір олар бірін-бірі алдайды. Сол себепті, әлгі күнді, жерді қызғанған арамзаларды біз де алдаймыз. Бұл — тіршілік амалы. Би мен ән жаратылыс сыйлаған біздің қуанышымыз, және күн көрісіміз. Егер бүгін қамшының астына алып үйретпесе, ертең тұрмыс қамшысының астына өздері түсіп, өле-өлгенше құтыла алмайды. Өйткені айналамыз толған ай мен күнді бөлісуге күштар, әлгіндей ынсапсыз жандар... Бұл дүниеде бос жер, иесіз көл, азат табиғат барда сыған да бар. Дүние жер бөліске түсіп, өзен мен таудың, тоғай мен сайдың иесі шығып, қожасы табылып, дүние тарылған күні — сыған да өледі, азат көш, табиғат балалары да өшеді...

— Ал, азаттықтың қасында тағы да қиянаттың қоңсы қонуы қалай?

— Ол қандай қиянат? Біз адамды алдасақ та, қиянат етпейміз. Ал, біздің алдау, шындап келгенде, қасыретке ұшыратпайтын, баланы, тіпті өз баланды алдағанмен ғана барабар.

Қарт тұнжырап отырып қалды. От алауында жүзі балбұл жанса да қабағы түсіп кеткен көңілсіз шалдың қолына Ақан шай құйған шыныаяқ ұстатты. Шайды қыл жұтқандай сораптап, зорға ішкен қарт енді, қинала отырып, байсалды, салқын сөзге көшті.

— Сен шын жігітсің ғой, Ахон!

— Солай сияқты!

— Ендеше сөзінде тұрады деп сенемін. Екеуміздің аразымызда қалсын. Кейін айтсаң да, қазір айтпа Салуаға!..

— Енді көріспейміз біз Салуа екеуміз.

— Жарайды онда...— деді де қарт сыған ұзақ толғап, бұдан жиырма жыл өткен оқиғаны кеше көргендей етіп айта бастады. Еңлік пен Кебектің, Қалқаман мен Мамырдың қасыреттеріндей Жетісу жағындағы бір елде үлкен дау болды. Екі елдің атысып-шабысатын, бүліншілікке ұшырап, қан төгіске барысатын дауы. Осы дау аяғы — кінәлі жақтың көп малмен қоса жесір орнына, кішкентай сәби қызды төлеуімен бітімге келеді. Сыған шалдың жігіт ағасы кезі. Әлгі сәбиді даулап алған бір елдің байы бұлармен жылқы, ол-пұл айыр-бастасып тұрады екен.

Тек сыған жігіттің астындағы сүлік қара арғымаққа қызығып, қолына түсіре алмай жүреді екен. Ақыры жаңағы титімдей бейбақты арғымаққа айырбастайды.— Ол жауласқан елдің сағын сындырайын, сығандарға беріп жібердім деп елге таратып, мазақ отына күйдірейін, билігіндегі қызды маған берді. Мен шынымды айтайын, біріншіден әйелімнен бала көрген жоқ едім, балалы болайын, екіншіден, дау мен ашумен алған байдың босағасында қашан келін боп бой жеткенше қорлық көрер сәбиді қасыреттен босатып, азат етейін дедім... Сәби қыздың тілі жаңа шыққан кез еді. Атына зорға тілі келеді. Сәлуа дейді атын. Біз де Салуа деп кеттік. Бақсам, аты Сәруар болса керек. Сүйтіп, Салуаны табор көсемінің алдында өз дінімізге, салтымызға түсіріп, енді оның қазақ қызы екенін тісімізден шығармасқа ант алдық. Содан бері жиырма жыл өтті. Жиырма жыл бойы қазақ, өзбек жерінде көшіп жүрміз... Салуаның өңі болмаса, жүріс-тұрысы, ән салып, мың бұратылып билеуі, тіпті бар мінезі — сыған қызынан бір айнымайды. Жас жігіттер қызығады. Олардың көбі Салуаның біздің көшке қалай келгенінен бейхабар. Ал, білетін ата-аналары оған қосқысы келмейді. Бірақ, себебін де айта алмайды.

Шал мұнайып, құнысып отырып қалды. Ақан да үнсіз. Бұл әңгімені Салуаның өз аузынан алғаш танысқан түні, қыз мұны Қоскөлге дейін шығарып салған күні естіген. Ол да бір өлмеші кемпірдің аузынан естіген екен. Өзінің қазақ қызы екенін білгелі құсаға түсіп жүргенін айтып егіліп еді.

— Сонда, азаттық беремін деп, өзіңізді де, Салуаны да азапқа салуыңыз қалай?

— .. Иә, бұл азапты қашаңғы арқалап жүрер екем?! Салуа болса биыл жиырма екіде. Қиын, қиын!.. Бірақ... антымды аттай алмаймын, ешкім де ол құпияны аша алмайды. Ашса — мерт болады... Біздің бар бірлік, берекеміздің өзі — құ-

пия сақтай алатын, айтқан сөзде, алған антта тұра алатын беріктігімізде... Дұрыс айтасың — біздің азаттығымыз қаталдықтап жараянған. Жаратылысы солай! Бар табиғат атаулы солай!!.

Сыған шал бұл арадан кетерде Сері қара пәуеске мен шіліясына дейін күмістеткен қамыт-сайманды сыйға тартып еді, анау тегіннен тегін берген мұнша қымбат дүннені тартыншақтап:

— Қойыңыз, Ахон, мен бұл араға сый ала келгем жоқ, мұндаса келгемін,— деп жүруге ыңғайланған.

— Қария, бұл сізге емес, Салуаға тартуым, шет жерде жүргенде туған жерін, даласын әманда есіне түсірер! Егер сіз алмасаныз, өзім жеткізіп беремін!— деген соң, атының еріп алып, мойнына қамыт кигізді шал. Көкбестінің қамыт-сайманы күйіп қойғандай шақ екен...

Ақыраптың суығы түскен кезі еді бұл. Кеш болса-ақ қамыс бастары қырауытып, Қоскөл беттен ызғар еседі. Құс атаулыда жаздағыдай маза жоқ. Түн баласына қаңқылдап, шаңқылдап, барылдап, күркілдеп неше түрлі үнмен көлді басына көтеріп шығады. Күзге қарай қауырсындары қатайып, мамық жүндері жабағыдай ұйысып мамырлаған семіз құстар қыстың тақап қалғанын сезіп, сәл майдан арылайын дегендей қанаттарын қайта-қайта көл үстінде шапақтай қағып, топшыларын жиі жазып алыс жолға қам жасайды. Алды кетіп жатыр. Қайсыбірі жылы жаққа күндіз ұшса, қайсыбірі түнде ұшады. Құстар әні — ұя салып, балапандарын шығарып, өргізген, жетілдірген, өздері де бұрыннан қарақанаттанып өскен, жерлерімен қоштасу әні. Құстар да, балдырын сүзген қоғалы көлдерін, айдынында жүзген кәусар суларын қимай, түні бойы күрсініп шығады, туған мекенімен қоштасып жылап шығады.

Ақан жерошақтағы шалқыған оттың жел жақ өтінде құстың қайғылы, мұңды әнін осылайша тыңдап, әр дыбысты, әр сыбырды өзінше жорамалдап отырғанда, Қоскөл беттен өз аяулысының үнін естіп, оянғандай болды. Жылы жаққа ұшар көп құстың даусының ішінен осы бір үнді домбырасының жалғыз шегінің соңғы үзілер сәттегі үніндей қайғылы, мұңды үнін, іздегелі қашан, күткелі қашан. Енді үзілер-ау, енді бітеді-ау деп, жүрегі бір ысып, бір суып, қорқынышпен үрейлене күтуші еді...

Иә, Ақанның да өз аялысымен қоштасар сәті келген шығар.

Қоскөл жақтан әнмен асығыс белгі берген — айдалада табысқан соңғы ақ құсы, түнде шығар «көл перісі» Салуа еді. Көкжендетінен айырылған жолы алаулаған от төңірегіндегі түнгі азаттық әнін салып табиғат жырын жырлаған, көгалда ойнақ салған еркін көкқұтандардай майыса, жарыса дөңгелеп, шаттық биін билеген сығандар көшінде кездестірген, көктем-

нің хош иісті бір шоқ қоңырау гүлдеріндей ырғала жайқалған, дала қыздарының ішінде жауқазындай желбіреп, қызғалдақтай үлбіреген Салуа еді. Содан бері ашық аспандай мінезі, жарқын құшырлана құшқаны, аймалап сүйгені самаладай түнгі айдында қос мықны ырғалып, қос анары дірілдеп, жас талдай бұралған сұлу мүсінді, аппақ тәнінен қымсыбай, қара шашын нығына сілкіп тастап, су шашып ойнағаны күміс жауын астындағы ақ қайындай бар жаратылыс, бар бітімі табиғаттың өзіндей Салуаның бір келгені мың келгенге, бір табысқаны мың табысқанға бергісіз еді-ау. Енді бақса, бұл да жыл құсындай, жыл маусымындай болғаны-ау!

Міне, күз келді. Жайнаған жаздың соңғы күнімен, жадыраған жастықтың соңғы белгісімен қоштасар сәт жеткен шығар.

Бұрын көл жиегіне жан ұшыратын Ақанға бұл екі ара қазір ортасынан омырылып түсер өткелдей көрінді.

Бұрын мақпал түндей үйреншікті қара арғымағын қырқаға бос жіберетін Салуа атының жалынан сипап, мұнайып тұрған. Анадайдан Ақанның қарасы көрінгенде, қара бұлттан шыққан толық айдай, қара бұйра шашының арасынан ақша мандайы жарқ етіп, ұшып келеді. Келе серісін құшақтап, тұрып қалды. Серігімен, жерімен қоштасқан сыбырлауық аққудай аппақ мойнын иіп, үнсіз күрсінеді. Ақан да мұнмен аймалап, қыз бетін бетіне басып еді, қорғасындай ыстық көз жасы тиді. Сері Салуаның көзінен сүйіп, қыз қайғысын жұтқандай ыстық жасты жұта берді...

— Ал, Ақан аға, кетейін, қоштасуға... қош айтысуға келдім... Ертең жүреміз... Ауамыз басқа жаққа. Енді көрісеміз бе, көріспейміз бе,— деп Салуа даусын қыстыға шығарып, екі иіні селкілдеп жылады. Бұрын мұнайып, жабығып көрмеген, далада еркін өскен ерке қыздыл бұлай егілуін Ақанның тұңғыш көруі. Қалай жұбатарын білмеді. «Бірге болайық, кетейік, не көрсек те бірге көрейік» деп, жастық шағындағы жігіттік әуенмен бұрын бір айтқаны бар-ды. Онда Салуа «Жоқ, Ақан аға, әкемдей болған адамның намысына қалай қанжар саламын. Антымды аттай алмаймын. Осы жүрісім де бір басыма жетеді. Енді мені де, өзіңізді де жасытпаңыз. Татулықпен айырылысармыз»,— деп, қайтып ол туралы айтқызбаған.

Салуа басын оқыс көтеріп алды. Ұмытып қалмайын дегендей Ақанның жүзіне қараңғыда тесіле ұзақ қарап тұрды да қайта бас салып құшақтады:

— Ал хош, Ақан аға. Енді кетпесем, бір пәлеге ұшырап қалармыз. Андағылар секем алып жүр соңғы кезде. Хош, аға. Арманымнан айрылдым. Қайда жүрсем де, туған жерім де, сол жердің серісі де мәңгі жадымда жүрер. Бұдан басқа қолымнан келмеді... Кеше гөр, Ақан аға, хоші!

Салуа Ақан құшағынан босап, қараңғыға сүнгі жөнелді. Бос жүрген атын шақырған ысқырығы алыстан естілді де, іле дүңкілдеген ат тұяғы ұзай берді.

Ақан ештеме дей алмай үнсіз тұрып қалды. Жабырқап, жалғызсырап тұр. Әпсәтте айнала төңірек құлазығандай құр сүлдері тұр. Айлы түндерде балаша ойнап шомылатын асты құм қайрақ мына айдын — түбі жоқ тұңғыықтай үнірейіп жатыр. Талай сыр шертісіп, әңгіме дүкен құрып, қосылып ән салып, аунап-қунаған, масаты дала шаңы бұрқыраған тақыр жердей. Еріндерден бал жұтқан, ләззәтті шақтарды жұрт көзінен бүркеген көгілдір аспан — салқын, суық.

Кішкентайынан сыған шалы бауырына басқан Сәруарды да қараңғы түн біржола жұтып қойған сияқты.

7.

Тас түнек. Дала тым-тырыс.

Қос босағасындағы оюлы сүйек асадалдың үстінде жылтыраған май шамның өлусіреген әлсіз жарығы маңынан аспайды. Қостың бұрыш-бұрышы үнірейген қараңғы. Суық қостың бұрышындай үнірейіп, киімшең Ақан отыр. Майы таусылған сығырайманың жылан тіліндей болмашы қимылдаған қаратүтін отына қарап, мүлгиді. Анда-санда шытыр-шытыр еткен шам сөніп барады. Ақан ара-тұра орнынан тұрып, басы күйе-күйе боп өше бастаған шуда жіптің бауырына қаздың жұқа тоң майын жылжытады. Жалғыз шырақ шытырлап барып, қайта маздайды.

Ақанның құлағы сыртта. Бағана ұялы қараша қаздар бір-бірімен сөйлескендей ұзақ қаңқылдасқан. Содан соң жым болды. Тегі ұзақ жолдың алдында ұйықтап отыр-ау.

Ақан бір кезде басын көтеріп алды. Қос көрпенің астында жатқан Ыбан әлсіз қынсыды. Не жылаған емес, не жалбарынып жалынған емес, адам түсініксіз бір дыбыспен қиналған мылқау бала аязда табаны тоңып қынсылаған жетім күшіктей ұзақ ыңырысып жатты да, әлден уақытта біреумен таласқандай өршелене-өршелене, былдырлап, мағынасыз бірдемелерді өрекіп айтып кетті. — «Бисмилла, бисмилла!» деп аузынан әлде кімге сиынған сөздің қалай шыққанын білмей ұлына ұмтылған Ақан, өз-өзінен аузы жыбырлап аят оқыды. Әкесінің күбірін естімесе де, бұған ерегіскендей, назаланғандай болған Ыбан көрпесін серпіп тастап, шошып оянды. Ақан ұлының қос иінінен басып жатқызам десе де ауру бала тырмысып көнбейді, — екі қолымен ауаны қарманып, көзі алақтап, сандырақтай береді.

— Құлыным, жатшы, жатшы, қазір, қазір, — дегеннен басқа Ақанда дәрмен жоқ. Денесі оттай күйген мылқау бала сөз ұқсын ба. Ыммен түсіндірерлік те жер емес. Қараңғы қос ішінде үстіндегі киімін жұлмалап жанталасқан Ыбанда

оны байкар ес те, ақыл да жоқ. Не істерін білмей сасқан сырқат баланы біресе кеудесіне басып, біресе көрпемен қымтап, қазір, қазір дей береді.

Май шам соңғы рет шытыр-шытыр етіп тұрды да, ұйқыға маужырап жұмыла бастаған үкінің көзінше кілбиіп барып біржола сөнді.

Ұзақ сандырақтап қиналған Ыбан әкесінің бауырында отырып, түннің бір уағында маңдайы жіпсіп мәңгіріп ұйықтап кетті. Ыстыққа шыдамай үсті-басын жұлмалап шешіп, жалаңаштанған ұлын қайтадан көрпе астына тыққан Ақан енді өзі де шешініп, қатар жатты. Көрдей қараңғы қос ішінде шошымалы болар деп Ыбанын бауырына қыса түседі.

Ыбан төсек тартып жатқалы — бір жұма. Күздің қара суығында көл маңында ертелі-кеш жүгіріп құс аулаған бала бір күнде ұшып жығылды. Табанынан сыз өтіп, өкпесіне суық тиді ме, алғашқыда тық-тық жөтеліп, екінші күні қалшылдап тонып, дір-дір етіп көрпе астынан шықпады. Бірауық бойын үскірік алғандай қалтыраса, бір ауық тұла бойы күйіп-жанып үстіне жапқан көрпе, киімді лақтырып аласұрады. Тегі безгек болса керек.

Бұл екі арада құдайтағаланың күні де күрт өзгерді. Аспан астын қалың бұлт бүркеп, күннің көзі бір шықпады. Қоскөлдің жиегіндегі бопанын ұшырған сидам қамыс, өңі қашып өле бастаған бала құрақ кей тұсы қопаға айналған қалың қарақоға, тіпті саяз жердегі қырматаздың шашындай селдір қияққа дейін қара желмен ысылдап, әр түбі бір-бір жыланша қайқандап айбат шегетін сияқты. Жел күшейген сайын, көлдің әуені де күшейіп, саз сарынға, сарын сарыуайымға ауысқандай түн баласына тынбай суылдаған Қоскөл таң атқанша талмай мың-мың қобызын сарнатып, сыбызғысын ойнап шығады.

Келе-келе күз даласына қыс ызғары да иектеп кірді. Бірде карашаның қара дауылы соқса, бірде жел басылып, қыламықтап қар жауады. Әу дескендей бір түннің ішінде үйрек атаулы зым-зия жоқ болды. Қиқулап өтер қаз, тырнаның үні де естілмейді. Түнделетіп ұшар қорқақ оқпақ қана андасанда қос маңынан бір шыр етіп дыбыс шығарар еді, енді олар да жылы мекенге кетіп болса керек. Көл беті бір күннің ішінде жылан жалағандай тазаланды да, күзгі дала үңірейіп қаңырап қалды. Бір кезде Қоянды, Атбасар жәрменкелеріндей қайнаған тіршілік мекеті Қоскөл қазір базары тарқап, орны ғана қалған тақыр жұрттай.

Ақан ауру баласын қос ішінде жалғыз тастай алмай, түнеу-күні жел қақтырып кептіріп алған екі-үш үйректің етін бакырға қайнатып, өзінше сорпа-суан жасап, үнемдеп, күнде ұлына ыстық ұрттататын. Ол да бітті. Амалы құрыған әке, сырқат ұлын қымтап, «көрпенді ашпа, құлыным, шыда» деп

ыммен ақыл айтып, ұзақ күнге көл жағалады. Қанатты құстан кездескен қызғыш пен бір-екі шәукілдек. Бір жері қатып, бір жері қатпай ақсақ ойылған суды тізесінен кешіп, Ақан жиілете тұзақ құрған қара қоғаны күн кешкіргенше аралады. Бірде бір іліккен құс жоқ. Тұзақтар бос жатыр.

Батпақты шұқылап, басы қалтақ-қалтақ етіп алдынан кескестей берген екі шәукілдек әбден әуреге салды. Бұрын қасына кел қонса да елемейтін еді, енді осы скеуінің бірін қолға түсірудің шарасын қалай ойласа да таппады. Тымәкінен ұрып алар жерде шәукілдеп отырады да, ұзын бишікті сілтей бергенде жып етіп ұшып кетеді. Алысқа ұзамайды, таңдай-ланып жарылған көл жиегінің батпағына тағы қонады. Шидей аяғы тыпың-тыпын етіп адамға қарсы жорғалайды. Басып қисайтып, тарыдай көзін төңкеріп атақты аңшының мына қылығына таңырқағандай, ұзақ қарайды. Қарайды да «туһ шайтан!» дегендей шиық етіп, жеңіл көтеріледі.

Жұдырықтай шәукілдектің осыныша мазағына, өзінің дәріменсіздігіне күйінген Ақан қосқа кіріп, қосауызын алып шықты. Мылтық үңгісінде бір-ақ оқ. Дәрісі, қорғасыны таусылған аңшы, соңғы оғын әлде неге қажет боп қалар дегендей, жұмсауға қпмай сақтап жүретін. Анда-санда сүртіп, майлап қоятын баяғы Ұрқиясының күміс беренін оқтанған Ақан шәукілдекке тағы келді. Бұрын мылтық дегенді көрмеген шәукілдек сескенген жоқ, таяқ деп ойлады. Үңірейген мылтық аузы өзіне төнгенде де үріккен жоқ. Басын қисайтып отыра берді. Ақан ұзақ көздеп, титімдей құсты өлтіруге қпмай тұрды да, сорпасыз жатқан Ыбаны есіне түскенде «қанды басын бері тарт, сенде жазық жоқ, менде азық жоқ» деп дәу дуадақты, не түйекқұсты атқандай басып салды. Басып салды да Ақан қатты өкінді. Көптен мылтық үнін естімеген көлдің беті жаңғырығып, қоғалардың бауырында мүлгіген некенсаяқ қара құстар мен кезкүйрық, құладындар қалбаң ойнап аспанға шықты. Әр тұстан «ойбай» деп көтерілген жесір қызғыштар шаңқ етіп, даланы басына көтерді. Жаңа ғана басы қалтақтап, отырған шәукілдек атамзаманда өлгендей қанаты қайырылып, батпаққа басы кіріп жатыр. Қасқырға арнап жасалған оқ қойсын ба, титімдей құстың мылжа-мылжасын шағарыпты.

Ақанның өкінгені бұл да емес.

Жаңа мылтық даусы шыққанда алыстан — көлдің орта тұсынан шошынған қаздардың қаңқылы естілген. «Қап әттеген-ай, жалғыз оқты солардың біріне жұмсасам етті», — деп өкініп еді.

Сол күні түн қатты суытты. Беті қаймақшып кілегейлене бастаған көлдің едәуір жері түні бойы қатып шықты. Ертеңінде адам көтерер мұзбен қамыс-қамысты тасалана жүрген Ақан Қоскөлдің орта тұсына дейін барды. Кісі бойламайтын

терең айдын толқынданып жатыр. Қатпапты. Бетінде бір ұя қараша қаз отыр. Ық жағынан келіп, алыстан қамыс ішінде андыған адамды олар сезген жоқ. Толқынмен жылжып, мұз жиегіне қарай топтана жақындайды да, қайтадан айдынга қарай жүзеді.

Мұндай ғажапты Ақанның тұңғыш көруі. Бүкіл құс атаулы жылы жаққа ұшып кеткенде мына бір ұя қарашаның әлі жүргенін алғаш түсінбеп еді, кейін мұның тамаша сырына көзі жетіп қайран қалды. Қаздар жазғы күнгідей балдыр сүзіп, жүрген жоқ. Ұябасармен бірге жүзген балапандар ірі ата қазды, шыр айналып, мойындарын айқастыра аймалағандай, не көріскендей болады. Ата қаз құйрық мойнын иіп, мұнайғандай үнсіз отырады да, балапандарының арқасына басын салып, баяу ғана қықан етіп, мұнын шаққандай болады.

Құсбегі Ақан жазбай таныды. Ата қаздың бір қанаты қайырылып қалыпты. Бұл — жаз басында тұйғынмен айқасып, топшысы сынатын баяғы қараша қаз. Балапандары үшін жан беріп, жан алысқан бейбак. Сыңар канатпен ұша алмай, өз ұясымен жылы мекенге бара алмай, міне енді мұзға айналған суық көлде жалғыз қалып бара жатқан дәрменсіз мүгедек құс. Айдыны тарылып, жан-жағынан мұз құрсау қысып, құрсаулаған сайын, өз балапандарынан тірідей айырылып, түздегі көлде жападан-жалғыз өлетінін сезген құс екеш құстың да қайғысы адам қайғысындай.

Көз байлана тасадан шыға берген Ақан қамыс ішіне қайта жасырынды: Оқыстан дауыл соққандай, не лашын тигендей бақшак болған қаздар жаппай қаңқылдап, бәрі атақазды ортаға алып, канаттарын қағып, шапактап иесіз көлді бастарына көтерісті. Қоста қалған ауру баласына асығып, тықыршыған Ақан не де болса мына ғаламаттың соңын күтейін, не болар екен деп айдыннан көз алмай бұға түседі.

Әлден уақытта сол қаңқыл, сол дабырмен дүрліге ұшқан қаздар аспанға бірақ көтерілді. Іркіс-тіркіс бірінің соңынан бірі ұшқан ұясының соңында қалып бара жатқан ата қаз алғашқыда мәңгіріп отыр еді, биіктей беріп қатар түзей тізілген қаздарды көргенде, бір қаңқ етіп, жан ұшыра су бетімен жүгіріп, өз екпінімен аспанға сәл көтеріле берді де, бір жағына ауып, суға жалп етті. Ұялы қаздар болса, мұны көріп, ұзай алмай аталарын кимай көл бетін шыр айналып жүр. Жанталасқан атақаз жалғыз канатымен су сабалап, айдынды оң жағына бір, сол жағына бір ұмтылып кеудесімен омақаса құлайды. «Ала кетіндер, қалдырмандар, балапандарым», — деп, сыңар қолын көтеріп жалбарынған мүгедек жандай қаңқылдаған мүсәпір атақаздың халін көргенде Ақанның да іш бауыры елжірегендей болды. Бағана осы қазды қолға түсіріп, балама бір сорпа етермін деген ойдан да безгендей...

Енді тас қаранғы қос ішінде, баласын құшақтап жатқан Ақан сол ата қазды тағы ойлады: «Бәрібір мұз астында қалып өледі, одан да су қатқанда ұстап алып, Ыбанға нәр етейін. Қаз майынан қаранғыда жатқан ауру баланың басына шырақ жағайын. Мүмкін қаз сорпасының шипасы тиер. Аяғын басып, әлденіп, жүруге жарар».

Ыбан мен Ақан нәр татпағалы екінші күн. «Ұялы қаздар әлі кеткен жоқ. Атақазды қимай, айдынға қайта қонған. Бірақ бәрібір кетеді. Сағат сайын жан-жағынан көк мұз қысып, су отауы тарылып келеді».

Бүгін, намаздыгер кезінде Ыбан әжептәуір сергіп, ыстығы басылған секілді еді. Қалтыратқан безгек зардабынан айыққан сияқтанған. Ақан бұған іштей қуанып, жол қамына кірісіп еді, ауру бала қайғысына қайғы жамағандай болды: Әкесіне мұңая қарап жатып, көрпеден қолын шығарып, «ағатай, тамақ ішкім келеді, қарным ашты, тамақ, бірдеме берші» деп ыммен айтып, өз туған әкесіне жалынып қыңқылдайды. Ақанның екі беті оттай күйді. Жалғыз ұлының әл үстінде жатып сұраған тілегін орындай алмай телмірткенін ойлағанда, тірлігінде көрген бар құсадан мына құсаның запыраны ащы сезілді. Жер басып келген өз ғұмырына, пенде боп көрген тіршілігіне налыды.

Өз баласына тура қарауға жүзі шыдамай теріс айналған әке қасіретін сырқат үстінде жатып мылқау Ыбан ұқты: Қайтып дәрменсіз әкені мазаламады. Қолынан түк келмейтін сорлы әкенің жарасын тырнап, қайта қажамады. Үнсіз, қимылсыз бүк түсіп жата берді. Безгек арасындағы толастай, аз уақыт ес кірген шағында бейбақ әкені аяған көзіндегі мұнын да көрсетпей, іргеге қарап бүркеніп алыпты.

Енді міне, ұзақ сандырақтап, денесі оттай қызып әлсірген баланың ас сұрауға да мұршасы жоқ. Майы таусылған жалғыз шырақтай оты сықсынып барып, мүлдем өшпесе неғылсын.

Ақан ұлын бауырына қыса түсті. Арық Ыбанның ыстық тәні әке құшағын күйдіріп барады. Айдалада жалғыз ұлынан, ендігі тірлігінің белгісі — Ыбанынан айырылып қалам ба деп зәресі ұшқан Ақан енді өзі бір ессіз сандыраққа түскендей, іштей күбірлеп әлде кіммен сөйлескендей, әлде кімнен кешу сұрағандай, әлде кіммен салғыласып, салысқандай ара-тұра даусы да шығып жатты: «О, жасаған, ендігі көрсетпегенің осы ма еді. Бұл ақыры ма, әлде тағы да бар ма маған арнаған азабың? Тым құрмаса мазақтамай, азаптасан етті. Ненден жаздым. Алдыма әкеп қолақпандай қорлығынды кесе көлденең тастардай не жазылпын. Біреуге қиянат етіп, жамандық еккен күнім болып па еді. Басқа білмесе де, өзіне аян еді ғой. Ат жалын тартып мінгелі қыр соңымнан қалмадың. Бір Бәтиманы азсыңғандай, жаңа көрген аяулы Ұрқиямды

оны әкеттін суық көріңе сүйреп. Артыма ерген көзімнің қарашығындай алтын — Әйбергенімді тағы жұттың, ажал оғынмен бірақ түйреп. Неден ғана маған дегенде комағай боп кеттің. Сүйгенімді бір әкетесің қолымнан, жүйрігімді бір әкетесің жолымнан. Серік-достарымды да қағасың оңымнан, солымнан. Ағайынды араз ғып, аталасты жау, қоңсыласты дұшпан етіп салып қойдың соңыма. Неден ғана менің алдымнан өңкей бір ішуге жарамас лай су, өткел бермес терең, сүрлеу түспес жыңғыл шыға береді. Таңдайыма ән ғана емес зар қосып берген екенсің, көкірегіме күй ғана емес, у да араластырып берген екенсің. Одан да керек, сақау етіп неге жаратпадың. Сұлудың түсін, жақсының атын атамай, қанатты, азатты тірлікті жырламай жүре беретін ем ғой! Неге ғана дүмбілез, топас, қатыгез етіп жаратпадың. Нәзікті үзіп, түзуді сындырып, жұрттың көз жасынан сусын ішіп, қайғы, қасіретінен шекпен пішіп, шен тағып жүре беретін!.. Неге ғана кеше, миғұла етпедің. Ақты қара, қараны ақ деп, құйрықты, жал, адамды мал деп, бүгінім мен ертеңімді, күнім мен түнімді айырмай күн кешетін; Неге ғана жыңды, нақұрыс етпедің: Жақсы мен жаманды, жұмсақ пен қаттыны сезбей жүре беретін; Неге ғана сері етіп жараттың, сері етерің бар құнымды түсіріп пері етер сергелдең заманыңды неге алдымнан кесе көлденең тарттың. Неге, неге жараттың?! Хак тағала, сенің бар ұсқының, жаратылысың осы ма? Көрер көз беріп — тіршілігіңді бұлдыратып, көз майын таусар болсаң, безенген тіл беріп — без бүйрек беттер мен күрмеуі көп шылбырың мен шынжырыңды қосарлап тосар болсаң алдыма! Несіне әуре болдың? Пәнденің кеудесіне жан, зердесіне ақыл бергенде, ғұмыр бойы шегер қасірет пен шерді, маңдайынан арылмас сорды, көкірегіне айықпас зарды шегелеп-ақ берген екенсің. Жо-оқ, сен шебер екенсің, шебер құдай. Шебер екенсің!..»

Қаңқылдаған қаздар даусынан Ақан көзін ашып алды. Шедрен көрпе ұстаған есік тұсынан бозамық сәуле көрінеді. Таң ағара бастаған екен. Тегі қар қалың жауып тұрса керек, таңның атысы бөлек... Ұйқысы шайдай ашылған Сері қаздар даусына құлақ түріп ұзақ жатты.

Қарашалар бұл жолы бірінен-бірі даусын асырардай қатты қаңқылдап, жақтары сембеді. Әлден уақытта барып ұялы қаз қосыла қаңқылдап, аспанға көтерілді. Ақан бәрін көзбен көргендей анық аңғарып жатыр. Екі-үш рет қостасып, кикуды сала көл бетін айналған қарашалар бір мезетте қатар түзең тізіліп, жылы жаққа қарай бір-ақ тартты... Дауыстары біразға дейін естіліп тұрды да, әлсіреп барып түпсіз аспанға сіңіп, біржола үзілді. Кешегідей қанатымен көл сабап қала берген жалғыз қаздың тынымсыз даусы тұла бойды түршіктіреді: «Қаз да жылайды, қаз да жалбарынады

екен. Қайран тіршілік-ай, ұлпілдеген сары балапандарын қорғаймын деп арашаға түсіп, қанаты қайрылған ата қазды, қауырсынданып, қанаттанып ер жеткен үйірі, кішкентайынан бауыр басып жұптасқан ұябасары енді тастап кетті. Жапалақтап қар саулаған құла түздегі суық көлде тағдырға тапсырып, жалғыз қалдырды. Не істесін? Бұл да бір дәрменсіздік, бұл да бір өзінше тіршілік желісі. Біреу өледі, біреу келеді өмірге.

Бірақ қалай өледі? Өлудің де өлуі бар-ау! Ана жыл құсының өлімі не деген қорлық өмір. Жан сарайы сау, жемсауы бүтін қарашаны қазір көзін бақырайтып қойып көк мұз қысып келеді. Асықпайды. Шағатын жыланша айналасынан қоршап, баяу жылжып жақындай береді, жақындай береді. Бауырымен басқан құс мекені — су көлемі бірте-бірте тарылып, алдымен мамық төсін, құйрық қауырсындарын мұз сірестіріп, қатырады да, жұмсақ қызыл табанына жетіп, содан қос аяқтан ұстап, тапжылтнастай етіп тұсайды. Мейірімсіз, дүлей көк мұз осылайша жүрегіне дейін жетіп болат тұяқтарымен үнсіз сығымдай береді, сығымдай береді, кашағі тірі қаз бауырылап қатқанша тоқтамайды»...

Ақанның тұла бойы түршігіп, енді қаз емес, айдыны тарылған суат орнындай ғана суда, көк мұз ортасында өзі отырғандай қалтырады. «Апыр-ай, мына дүлей тіршілік те көк мұздай тас бауыр екен-ау. Мейірімі түспесе, сенің көктем әкелген жыл құсындай жаңа тіршілігіңе, қанатыңды жазып, көк жүзінде еркін қалықтап ұшар азаттық тілегіңе құлақ асып, аямайтын, қапылыста сүрінер болсаң, омақаса құлағанша қара жерге нұки беретін қаражүрек қатыгез екен-ау».

Жапан түзде ақ қар астында шошиған жалғыз қос та қазір қараша қаз сияқты. Жапалақтап жауған ұлпа қар да асықпайды, бүркей береді, баса береді. Ақ боранымен орап алып, ақыры бүтіндей сылай салады.

«Жоқ, кету керек. Тез кету керек бұл арадан. Тіршілікке қарсы шабар адам баласында дәрмен жоқ. Тек оның ыңғайына қисаю керек. Құс екеш құс та жылы мекендеріне кетті. Тұған жерін, өскен елін тастап кетті. Сонда ауру баламен Ақан қайда бармақ? Кімге сыймақ? Ағайындарға барып суық босағасынан орын сұрамақ па. Ағайын дейтін қай ағайын қалды? Бүгін бір жақсылық етсе, ертең құлағыңнан, өле-өлгенше міндетсіп кергір қиқу қалмайды. «Өлейін деп жатқан өлексені тірілтіп алдым, жынданған есаланды сауықтырып қатарға қостым» дейтін намысқа тиер қаңқу қалмайды соңынан. Сонымен біреудің қолына қарап кіріптар боп, қасқабағына қарап мүсәпір қалмен өлімшенің күнін көріп, итқорлық тіршілік ету ғана қалғаны ма? Апырай, намыс, намыс қайда?! Әттен, намысқа шабар қазір не қалды. Қара қоста, айдалада, өлейін деп жатқан жанның намыс несін

алған! Бәрінен де Ыбанжаннан обал-ау. Тіршілікке бүйтіп келмесе етті. Дүниеге келтірген әке баласынан ала алмаған өші бардай қор, мазақ өлімге тіреп, көз алдында аяусыз көмбек пе?! Жоқ, соңғы рет азаматша серпіліп, сақтау керек баланы. Қаз да балапанын қорғап қанатынан қайрылды-ау. Адамның құс құрлы болмағаны ма?».

Жалғыз қараша қаз түні бойы қанқылдай-қанқылдай шаршады ма, екен, әлде тіршіліктен енді күдер үзді ме екен, тағдырына мойын-сұнып төніп қалған өлімді мойындағандай анда-санда бір қиқ етіп, әлсіз үн қатады. «Сау қанатының астына басын тығып бұйығып, жыландай жылжып жақындаған өлімді сабырмен күтіп жатыр-ау».

Ыбан тағы да ыңырсыды. Әкесінің, төсін аймалап бір-екі искелегендей болды да. қолтығына мұрнын тығып, бұйыға түсті. Анда-санда тамсанады. Іштегі қызулы аптап таңдайын кептіріп, шөлдеп жатыр-ау. Әттең тіл жоқ сұрарға. Екінші күн аш жатқан бала енді әкеден ештеме сұрамасқа бекінген де сияқты.

Ақан бауырындағы ұлын мазаламай ақырын тұрып, бақырашпен су алмаққа көрпесін кеудесінен жылжыта беріп еді, қолына дым білінді. Алақанымен, ақырын ғана сұртті: Шалқалай жатқанда сақалын бойлай ағып, Ыбанын қысқан ыстық кеудесіне құйылған өзінің көз жасы екен...

Таң ата жауған саулама қар түске дейін Көкше даласын ақ ұлпаға бөктіріп, көміп тастапты. Әлі жапалақтап қар жауып тұр. Желсіз тымық далада тырс еткен дыбыс естілмейді. Дала меңіреу. Қоскөлдің қырқасында шошайған жалғыз қостан шыққан жалғыз адам ізі тізеден келер омбы қарды оппылап, шығыс жақ беткейдегі тоғайға қарай шұбатылып барады.

Бұл — үнсіз мүлгіген ренсіз мылқау далада, мылқау баласын арқалап, отыз жыл жолдас болған ән серігі — домбырасын, саятшы, серілік белгісі — мылтығын жапан түзде жалғыз шошайған қара қоста қалдырып, адуынды жастық шағымен, орны толмас арманымен, туып-өскен мекенімен үнсіз қоштасып, алыстағы сағымдай елестеген бұлдыр тіршілікті бетке алған Ақан...

Екінші кітаптың соңы

МАЗМҰНЫ

Бірінші бөлім

Барымта лаңы. Айып-айбана . . . 3

Екінші бөлім

Тақыр қоян. Патша тұяғы . . . 205

Үшінші бөлім

Кең дала, тар дүние 313

ҚҰРМЕТТІ ОҚУШЫ!

Осы кітап туралы пікіріңізді мына адрес-
ке жіберуіңізге болады.

Алматы қаласы. Индекс 480091.

Коммунистік проспектісі 105 үй.

«Жазушы» баспасы,